

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Universitas Libera Ucrainensis · Ukrainische Freie Universität
Ukrainian Free University · Université Libre Ukrainienne
Філософічний Факультет · Facultas Philosophica

УКРАЇНСЬКІ ГРАМАТИКИ
редагує Олекса Горбач

GRAMMATICI UCRAINI
editore Olexa Horbatsch

випуск 12^{II} volumen

Олекса Горбач

Зібрані Статті

II.

Статті до 1000-ліття
християнізації Руси-України

Olexa Horbatsch

Gesammelte Aufsätze

II.

Aufsätze zur Problematik
des ukrainischen
Millenniums

Фотопередрук

Мюнхен 1993 München
Monachii

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Universitas Libera Ucrainensis · Ukrainische Freie Universität
Ukrainian Free University · Université Libre Ukrainienne
Філософічний Факультет · Facultas Philosophica

УКРАЇНСЬКІ ГРАМАТИКИ
редагує Олекса Горбач

GRAMMATICI UCRAINI
editore Olexa Horbatsch

випуск 12_{II} volumen

Олекса Горбач

Зібрані Статті

II.

Статті до 1000-ліття
християнізації Руси-України

Olexa Horbatsch

Gesammelte Aufsätze

II.

Aufsätze zur Problematik
des ukrainischen
Millenniums

Фотопередрук

ДАР БІБЛІОТЕЦІ

Мюнхен 1993 München
Monachii

Ukrainische Freie Universität
Pienzenauerstr. 15, D - 81679 München
Tel. 98 69 28

Sumptu editoris

Druck: Druckerei E. Mauersberger, Inh. M. Diebel
35037 Marburg/Lahn, Schwanallee 31

З м і с т

Гіпотези про шляхи християнізації Руси-України в світлі мовознавчо-філологічної аналізи (1988/89), с.516-46	с.5
Мовостиль новітніх перекладів св.Письма на українську народню мову 19-20 вв.(1988),с.29-98	с.36
Die nahöstliche botanische und zoologische Terminologie in den neueren ukrainischen Bibelübersetzungen (1988/89),с.625-42	с.106
Українська народня релігійно-християнська термінологія й лексика (1988),с.99-146	с.123
Einige slavische Pilgerinschriften in der Hagia Sophia-Kathedrale in Konstantinopel,с.86-88	с.171
Три українські православні катихизми 17-го в. (1990),с.1-12	с.174
До фотопередруку Могилиного ТРЕБНИКА з 1646 р. (1988),с.I-III	с.186
Чи копія частини невіднайденого Катихизму Степана Зизанія? (1987),с.43-58	с.189
НОМОКАНОН, видання 3-є митр.Петра Могили (1629),с.200-05	с.205
Дві сторінки з південно-лемківського рукописного Учительного Євангелія з 1640 р.(1969),с.192-95	с.213
"Москаль чарівник" І.Котляревського і почаївський "Богогласник"(1971),с.258-65	с.219
Новорічна пісня св.Василієві Великому в Галичині й на Пряшівщині (1971),с.1-8	с.227
Коляди з рукописного пісенника 19 в. зі Свидниччини (1969-70),с.1-2	с.235
З історії церковних колад (1971),с.1-7	с.237
З історії української церковно-музичної термінології,с.3-38	с.244
Староцерковнослов'янська мова і церковнослов'янський переклад св.Письма (1972),с.1-20	с.263
Вплив (старо)церковнослов'янської мови на українську (літературну) мову (1989),с.1-6	с.283
Ісидорів Службеник, слов'янський рукопис ч.14 Ватиканської Бібліотеки (1964),с.62-99	с.289
Слов'янські рукописи монастирських бібліотек у Путній і Драгомірній в Румунії (1968),с.190-99	с.327

Олекса Горбач, Франкфурт

ГІПОТЕЗИ ПРО ШЛЯХИ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В СВІТЛІ МОВОЗНАВЧО-ФІЛОЛОГІЧНОЇ КРИТИКИ

Проблеми християнізації київської Руси-України залишаються — почавши від Повісти временныхъ лѣтъ (ПВЛ)¹ — ще й донині невиясненими до кінця й викликають низку гіпотез, що зосереджені довкола кількох основних питань:

1) доволодимирового християнства в Києві й на Україні й шляхів, якими воно ширилося: з Царгороду, з Криму-Тмуторокані (зокрема в Києві з Новгороду враз із варягами, купцями й дружинниками), з Моравії-Панонії почерез Закарпаття й Перемишль, де діяла була з VIII в. передметодіївська баварсько-франконська латинська, а від 863 р. кирило-методіївська місія, із Македонії (Охріди), куди в Охриді перейшли були Методієві учні, — а чи врешті із пн.-сх. Болгарії (Пліски й Преслава), де — зокрема при дворі царя Симеона (893-927) — діяв як єпископ учень Методія Климент Охридський;

2) пов'язане з питанням доволодимирового християнства охрищення княгині Ольги, її подорожів до Царгороду (955 і 957 — раз чи двічі?) й її посольства до німецького цісаря Оттона 959 р. з проханням про місіонарів та єпископа, — приїзд до Києва 962 р. єп. Адальберта, його неуспіх і спішний поворот до Магдебургу;

3) проблема охрищення Володимира — в Києві, Василькові чи в Корсуні (Херсонезі).

4) установлення церковної ієрархії в Києві — митрополита архієпископа й єпископів та дієцезальної організації, її юридичної й економічної бази й — що зокрема важливе — чи не найзавзятіше обдискутовувана справа місіонерських кадрів — і духовенства, враз із необхідною богослужбовою літературою: греки (з перекладачами болгарами) чи македонці-болгари, а чи, може, і зхристиянізовані від Моравії на початку X в., чи там із Чехії Пшемислідів, пол. X в. (надсянсько-перемиські?) „білі хорвати“, що то їх „Червенські городи“ зайняв Володимир 981 р.;

5) проблема церковно-літургійної й літературної мови — безспірно староболгарської (чи староцерковнослов'янської) з неясною заміною староболгарської вимови лігатурного диграфу *шт* в *шч*, як і другорядне питання азбуки: сх.-болгарської кирилиці зі слідами моравсько-паннонсько-македонської глаголиці, — та, врешті, проблема походження текстів, серед яких виявляється низка відписів моравсько-чеського походження — чи то своїми виразними лексичними моравізмами, зокрема в церковному Номоканоні/Кормчій, чи то в богослужбових текстах (Євангелій, Апостола тощо) із слідами давніших моравсько-паннонських методіївсько-македонських лексичних рис — за тереновим походженням із пд. заходу України (Карпати-Перемищина) — чи то пізніших переписаних пн.-сх.-болгарських Симеонівської доби (знаних у копіях із Києва, Пскова, Новгороду);

6) окремо стоїть питання перерібки й поширеності літературно-історичних текстів (житій окремих історичних постатей, напр. Кирила й Методія, чеських свв. Людмили й Вячеслава, а чи Сказанія (розповіді) про слов'янські письмена тощо, вбудованих у київське літописання, — наскільки вони прийшли з Морави IX-X вв., а наскільки аж із Чехії Пшемислідів X-XII вв. через династичні пов'язання Рюриків).

До всіх повище названих питань історики народу та держави, як і історики церкви, здані на неповні й тенденційні тексти літопису в його пізніх списках XIV-XV вв. — копій із пн.-сх. російських земель, — але київського походження (Іпатіївського) та суздальсько-володимирського походження (Лаврентіївського) літописів, — далі на такі ж пізні різні копії оригінальних статей-творів арабських, сирійських авторів як і на латинські (німецькі, ватиканські) документи, і, подібно, на візантійсько-грецькі документи та записки з їх самозрозумілою недокладністю та плутаністю, а в усіх із якоюсь (ще найбільше в наших літописах, як і в грецьких записках) ідеологічною чи політично-тенденційною настановою.

Тому історикам приходить і приходилося починати найперше від критики джерел. А що і в новітніх істориків важив і важить котрийсь ідеологічно-тенденційний підхід, згадувати й не треба. А що наша новітня українська історична наука вийшла „наймолодшою“, то їй приходить перетрясати кожночасові чужі й свої з'ясування та гіпотези, щоб дійти до можливого об'єктивного віднайдення правди. Саму проблему — і критику джерел, і історіографічних гіпотез — тут не насвітлюємо: це завдання наших істориків.

Наша стаття — про те, що можуть сказати тут мовознавство й філологія, — зосереджена на останніх названих тут питаннях. Але до належного розуміння потрібний хоч побіжний перелік фактажу і гіпотез до всіх попередньо названих питань.

Легенди про подорож ап. Андрія Дніпром почерез Київ-Новгород до Риму не потребуємо тут і згадувати, бо якщо і був він у пд.-сх. анатолійській Припонтиці (Синопа, Кольхіда), то це з християнізацією праслов'ян (в тому й прапротоукраїнців) не зв'язане, а саму легенду розбудували в V-VI вв. візантійські греки² для підкреслення своєї християнської рівнорядности чи першости власного „Нового Риму“ супроти „Старого Риму“, освяченого німбом перебування там і мучеництва ап. Петра. Цю легенду, принесену, може, з Тьмуторокані, — підхопили, мабуть, в XI-XII вв. якісь учені київські ченці, коли йшлося про таку ж рівнорядність Києва, „поблагословленого св. ап. Андрієм“, з Візантією та про висміяння новгородців (за їхні самошмагання віниками в лазнях) за їх претенсії до архієпископства, чи там іще якісь далші церковні спори. А пригадали собі цю легенду книжники в XVI-XVII вв., коли Київ ставав заново церковно-культурним центром України.

Про початок виділювання протоукраїнщини із праслов'янщини як мови можна говорити від VII-VIII вв. (Шевельов,³ Шахматов⁴); це процес, що закінчився в I-й пол. XII в. (Трубецький⁵); праслов'янська мова виділилася із індоевропейської мови десь у XIII в. перед Хр., може, спершу як балтослов'янська мова, а почала розпадатися на окремі слов'янські мови із розселенням праслов'янських племен із їхньої пн.-карпатської прабатьківщини між горішньою Одрою й середнім Дніпром у добу мандрівки народів (часу гунів і аварів), зокрема після переселення на південь від Карпат та за Дунай.⁶ Про трипільців як „українців“ з погляду мови говорити годі: пізні трипільці, мовно, мабуть, траки,⁷ могли становити лише антропологічно-культурний праєтнос, згодом асимільований протоукраїнською частиною праслов'ян.

Подібно не є зв'язане з українством християнство греків (св. Климентія папи) чи то готів на Криму, бо ранньосередньовічне заселення Криму слов'янами чи українцями не доказане, а мовні сліди зустрічі там, напр., кримських греків зі східними слов'янами з-перед X в. — у формі протоукр. виразів, хоча б у мові колишніх кримських греків, переселених у 1780-90 рр. у Маріюпільщину, лише гіпотетичні — сперті тільки на передачі слів-запозичень із носовими голосними grīnzi-gręzъ грязь „болото“ чи grēnda (грѣда, „балька,

сволок“), при чому не є певним, чи не були ці вирази занесені з Тессалії, де ті вирази були позичені з македонщини (як, імовірно, й langádhī „луг“).⁸

Це якось свідчило б і проти автентичности „руських письмен“ з перекладом Євангелії й Псалтиря, згадуваних у Житії Константина⁹ при Константинівій подорожі у Хозарію через Крим, де він у Херсонесі зустрів чоловіка, який їх мав, і від нього Константин ніби навчився по-руськи (про що мова далі).

Також не є зв'язана з нами християнська готська епархія з IV в. на пд.-зах. Криму в Доросі (Ескі-Кермен): самі кримські готи мовно погречилися й потатаршилися ще перед виселенням у XVIII в. у Маріюпільщину; це, мабуть, нині „татарофонні“ (татарсько-мовні) греки Маріюпільщини, бо саме з терену Ескі-Кермену (пд. Симферопільщини) походять теперішні татарофонні греки Приозів'я.

Чубатий хоче з готами Криму зв'язувати виникнення тьмutorоканської епархії, а в VIII в. митрополії (Чуб. I, 73), що виглядає радше гіпотетичним.

Два перекладені з грецького гагіографічні твори — Житія з VIII в. св. Стефана Сурозького (з Сугдаї-Судаку на Криму) та св. Георгія Амастридського (із Амастри, -иди в Пафлагонії у пн.-зах. Анатолії) розповідають:

1) перше Житіє — про напад під проводом Бравліна „великої руської раті от Новаграда“ на Сурож/Сугдаю/Судак наприкінці VIII чи на початку IX в., що закінчився охрищенням самого Бравліна; Чубатий (Чуб. I, 77-78) хотів би тут бачити варягів Неаполісу (отже не пн.-рос. Новгороду!), а з ними й слов'янських антів на Криму;

2) про подібний напад варварів-Руси з того ж часу (кінець VIII — початку IX в.) на Амастру з пограбуванням церкви св. Георгія Амастридського і з чудом (понімінням напасників), після якого ті варвари після молитов повернули пограбоване й звільнили полонених християн.

Осередком, з якого організувалися ті напади, Чубатий уважав Тьмutorокань на Таманському (пів)острові, в якому у 860-их рр. було створене єпископство (Чуб. I, 79), що Чубатому дало підставу в дальшому говорити про „руський Тьмutorоканський каганат“ як місійний ієрархічний осередок для Володимирового хрищення. Для Тьмutorоканської архієпископії Чубатий приймає спершу грецьку мову й візантійський обряд, а з переходом „Руського ка-

ганату" після розвалу Хозарської держави Святославом 965 р. у склад Руської держави як і охрищенням Руси після Корсунського походу Володимира 987 р. ця архієпископія перейшла на слов'янську мову (Чуб. I, 99-100). — Прицак (доповідь на Равенському конгресі¹⁰ й деінде) бачить на підставі арабських джерел, у тих грабіжницьких відділах напасників лише варязькі торговельно-розбишацькі ватаги, прибулі з півночі Волгою й Доном.

Про напади Руси (за ПВЛ: 866 р.) з Аскольдом і Диром на Босфор і Царгород, відборонений чудом (після замочення патр. Фотієм ризи-„скута" Влахернської Богородиці виникла буря та знищила цю варязьку флоту, а рештки її повернулися з нічим, згадує патр. Фотій аж у двох проповідях (Чуб. I, 81; Migne t. 102 р. 756)¹¹ Про саме чудо розказують і наші переписувані з македонсько-болгарських, перекладані з грецького, синаксарно-минейні читання з Посної Тріоди (як напр. рукописна пн.-буковинська Посна Тріодь, мабуть, з половини XVI в., подарована проф. Залозецьким бібліотеці УКУ).¹²

Візантійські джерела (Симеон Логофет, біограф патріярха Ігнатія Никита Пафлагонський, грецька хроніка) подають дату нападу тих *οἱ Ῥῶς* на 860 р. (18. VI): „Прийшли ці *οἱ Ῥῶς* річковим шляхом із свого далекого міста, званого в хозар Самбата, варягами-норманами Koenugard, а *Κίова* або *Κίавος* візантійцями“, — як це передає Вітторіо Пері у своїй равенській доповіді.¹³ А вже 867 р. патр. Фотій в окружному посланні до єпископів подає, що єпископ Візантії та цісар Михайло III, як і сам Фотій вислали до цього жорстокого народу „Рос“ „єпископа й пастиря на їхнє палке бажання навернутися на християнську віру“. При тій нагоді розказане чудо з незгорілим Євангелієм, киненим візантійським архієпископом у вогонь, як вимаганий доказ правдивості Христової віри, щоб переконати недовірливих, — легенда, повторена згодом і в нашій ПВЛ.

Ця історія вже безпосередньо пов'язана з доволідимирівським християнством у Києві. Крім традиції, що Аскольд і Дир були християнами (за ПВЛ, їх убив Олег), а на Аскольдовій могилі варяг Ольма (Чуб. I, 83-84) поставив на Угорському на своєму дворі церкву св. Миколи (можливо, що це було християнське ім'я Аскольда?), а Дирова могила знаходилася за церквою св. Орини (Ірини) ПВЛ. I, 23. Більше слідів цієї першої київської християнізації не залишилося.

Російський історик церкви Є. Голубінський, а за ним М. Чубатий, — відносять цю фотіївсько-ігнатіївську християнізаційну місію (патр.

Ігнатій замінив у міжчасі був Фотія — після вбивства цесаря Михайла — його наступником Василем I. Македонським!) — з уваги на мовчанку про таку місію в ПВЛ — до Тьмуторокані.

На той же час, себто на 860-і рр., припадає інша, куди вагоміша наслідками і для України, місійна акція з Візантії — свв. Константина-Кирила й Методія 863 р. у Великій Моравії й Паннонії, себто серед західніх і південних слов'ян, з якою зв'язаний переклад літургійно-церковних книг на староцсл. мову обома солунськими братами та їх послідовниками. На цих названих повище теренах діяла вже раніше (від VIII в.) баварсько-франконська християнізаційна місія (із Зальцбургу-Пассаву) латинських ченців-ірландців, що для початкової християнізації послуговувалися перекладом на народню мову Отченашу, Вірую й Загальної сповіді (їх вивчали катехумени, оголошені, тоді напам'ять).

На відміну від того солунські брати дали — згідно з обширними Життями Константина й Методія¹⁴ та зі „Сказанієм о письменех Черноризця Храбра“, — слов'янський переклад спершу потрібних для богослужби частин св. Письма (поступово: короткий, згодом і довгий євангелістари/апракоси — читання Євангелія лише на неділі й великі свята, згодом — повні для цілого церковно-календарного року, а подібно й Праксапостол, себто такі ж читання із Апостола, паремійні читання, Псалтир, молитви тощо).

Стовпові дати цієї місійної праці відомі — за обширними Життями КиМ: (хоч і є низка дрібних несумісностей з іншими пам'ятками, яких тут не заторкуватимемо): 862 р. — посольство моравського князя Ростислава до цесаря Михайла, доручення місії Константинові й Методієві (із зацитованим Кириловим перекладом Великоднього читання Євангелія), імовірно, із придуманим Константином же глаголичним письмом-азбукою. Але Храброве „Сказаніє о письменех“, складене, може Методієвим учнем св. Климентієм Охридським, подає за рік укладення слов'янської азбуки 855 (6563), себто на 5 років перед хозарською та на 7 років перед моравською місією Константина. Згідно з ЖК, наступила з 863 р. кількарічна місійна праця в Моравії з виховуванням учнів, перекладанням церковних книг, подорож обох братів до Риму почерез Коцелеву Паннонію (біля оз. Балатон), де підготували дальших учнів-слов'ян, дорога з ними ж до Риму, по дорозі, у Венеції, успішний диспут із „триязычниками“ (які допускали лише три літургійні мови: грецьку, латинську та гебрійську, як це стояло на Пилатовому написі на хресті на Голгофті!) і апробата папою праці

обидвох солунян, смерть Константина, що прийняв у Римі чернецтво під ім'ям Кирила (869 р.). Апробата папи була потрібна (супроти протестів німецького клеру Зальцбургу), бо Моравія й Паннонія уважалися місійним тереном Римської церкви — згідно з розмежувальним поділом Римської імперії на західню й східню частини й відповідно до того — згідно з засягом обидвох головних тоді церковних осередків: папського Риму й патріяршого Царгороду.

Наступило висвячення Методія на єп. Паннонії й Срему (в Моравії запанував у міжчасі ворожий до слов'янської літургії, а прихильник франконсько-латинської церкви, князь Святополк); дальша праця над перекладами необхідного для окремої церковної організації (гомілій, у тому й Номоканону, себто тодішнього церковно-канонічного права); подорож до Царгороду й акцептування слов'янських місійних досягнень і там; конфлікт Методія із баварсько-франконською ієрархією та дворічне монастирське ув'язнення Методія; заходи папів за його звільнення та обмеження Римом виключного вжитку слов'янської мови (себто з вимогою читати Євангелію спершу по-латині); переклад усього св. Письма („крім Апокаліпси й Макавейських книг, під диктування двом учням-скорописцям“); підготування на наслідника свого учня з „місцевих“, Горазда; смерть Методія (885 р.); розгром його місійної праці (у наслідок інтриг Методієвого суфрагана, Нітранського єп. Віхінга та франко-баварського клиру, який уже передше добився був обмежень слов'янської місії у словінській Каринтії-Корушку та в „Паннонії“); вигнання Методієвих учнів із Морави, що подалися в Охрід, в Дальмацію, Боснію чи й на Словаччину-Закарпаття, скрізь розносячи кирило-методіївську ідею слов'янської мови в літургії.

Обширне Житіє Методія (ЖМ) неясно згадує і про перемогу моравського Святополка над князем „у вислехъ“ (себто, як здогадуються, в пд. Польщі над горішньою Вислою) з його охрищенням, що дало підставу низці гіпотез про поширення слов'янської літургії у Кракові, завойованім, імовірно, після розгрому мадярів над р. Лехом 955 р. чеським королем Болеславом із Пшемислідів, враз із частиною наших надсянських „білих хорватів“ (може, це й саме від розсварених Пшемислідів Володимир завоював Перемишль 981 р., згідно з неясною згадкою ПВЛ?).

Ідея слов'янської літургії упала в самій Моравії разом із цією державою під ударами мадярів 906 р., може, вона була збережена на словацькій периферії та, як думає Чубатий, і серед „білих хор-

тів“ Перемишля (Чуб. I, 125), чий князь за вісткою Константина Багрянородного заключив тоді союз з мадярами. Поширилася ж ця ідея і в сусідній Чехії, куди певно теж прибула частина Методієвих учнів, а як толерована західньо-церковна літургія (питання, чи була вона такою за Методія, — залишається дискусійним!), перетривала по окремих осередках (так зокрема в Сазавському монастирі під Прагою) аж до остаточного прогнання ченців звідти 1097 р. Цей Сазавський осередок утримував жваві зв'язки з Києвом, мавши і ніби частину мощів свв. Бориса й Гліба.

Загадковим же залишається й висвячення папою Іваном IX у 899 р. чотирьох єпископів для Великоморавської церкви — з невідомими місцями їх резидування: асп. Івана, єпп. Бенедикта й Данила — як їх називає протестаційний лист зальцбурзького митрополита з 900 р. (Чуб. I, 122-23), очевидно, архієпископією могла бути столиця держави Старе місто, суфраганат у Нітрі на Словаччині і ще деє дві інші єпископства: за здогадом Чубатого (Чуб. I, 123), вони могли бути в Кракові й Перемишлі (у Кракові польські джерела згадували якогось Прохора (Чуб. I, 130). Але жадних доказів для такого здогаду немає.

Після замордування св. Вацлава в Чехії ішла боротьба між двома могутніми родами, Пшемислідів і Славніківців, поки 929 не переміг остаточно Пшемислід Болеслав I та, спираючися на протекцію німецького короля Гайнріха I, став завойовувати і спадщину Великої Морави, зокрема після поразки мадярів над р. Лехом 955, — а в тому і Шлезьк, Краків та Білу Хорватію з Перемишлем, який може, аж тоді отримав цю вже засвідчену свою назву. (Чуб. I, 126).

Але в міжчасі і польський П'ястович Мешко I став із Гнезна підбивати пд.-польські землі, при чому мабуть у 960 рр. і західніх „білих хорватів“, що їх Володимир у поході 981 р. приєднав до Київської держави. 992 р. Володимир заснував Володимир Волинський, і в ньому єпископство (Чуб. I, 130). Перемиське єпископство й його асп. Антоній згадується в I. Новгородському літописі аж під 1200 р., що був туди перенесений київським митрополитом, бо новгородці його не злюбили (Чуб. I, 135). Але перемиський катедральний храм Івана Христителя-Предтечі був збудований, за польським хроністом Длугошем, ще князем Володарем Ростиславичем (пом. 1124), що сидів там уже від 1086 р. Галицьке ж єпископство згадується в Іпатському літописі під 1157 р. — після перенесення столиці до Галича в 1141 р., а за Пелешем¹⁵ єп. Косма був

перенесений з Перемишля до Галича. М. Смотрицький¹⁶ згадує в своїй польській *Paraenesis* (с. 46), що Галичина прийняла християнську віру ще 872 р., себто ще за часів Методія. Все воно, однак, — без дальших документарних підтверджень.

Проблема Перемишля з розкопаною після цієї війни церквою-ротондою праського типу з Х в. (що була будована спершу звичайно при єпископських осередках) набирає в тому контексті — разом із іншими ще фактами — особливої ваги й для справи проникання моравсько-чеської форми християнства на Україну. При тому труднощі виникають і при часовому розмежуванні гіпотетичних 10-и вікових пов'язань почерез Перемишль і 11-и вікових тзв. сазавських, — зокрема при перенесенні культу чеських свв. Людмили й Вячеслава до Києва, а Бориса й Гліба в підпраську Сазаву.

Не менш загадковою залишається справа підтвердження німецьким цісарем Гайнріхом IV із 1086 р. якоїсь ранішої грамоти про східні межі католицької праської дієцезії: *ad orientem has fluvios habet terminos: Bug scilicet Ztir* (є спроби кон'єктури-поправки на *Strii*) *cum Cracovia civitate*.¹⁷ Такі межі цієї дієцезії були можливі чи за Методія чи пізніше в Х в., але вже ажніяк не в XI в. Тому польські історики чи то ігнорують цю вістку, чи то називають її фальсифікатом — зокрема з уваги на Краків, що ще за Болеслава Хороброго в 2-ій пол. Х в. був уже в складі польської держави й церкви.

З Моравією непереконливо пробував зв'язати християнізацію пн. — російського Новгороду російський мовознавець Ол. Ісаченко.¹⁸ Він висунув у своїй німецькомовній „Історії рос. мови 1. Від початку до кінця XVII в.“, Гайдельберг 1980, гіпотезу про походження християнства в Новгороді IX-X вв. із Моравії, а не шляхом із Царгороду чи з Болгарії-Києва кінця Х в. Свою гіпотезу спер на таких філологічних фактах:

1) в Новгороді виявилось в шестеро більше слідів глаголичного письма круглого типу (що характеризував церковну літературу кирило-методіївської та наумо-кLEMENTIЇвської македонської Охриди), ніж у Києві, отже могла ця глаголиця бути занесеною лише безпосередньо з Моравії купцями й місіонерами;

2) серед збережених у східних слов'ян пам'яток, літературних і церковно-релігійних, — моравських кирило-методіївських за походженням — виявляється, що вони майже всі із російської півночі, а культ чеських свв. Людмили й Вячеслава, як і такі ж імена, поширені саме на російській території;

3) давні грецизми (*кровать, скамья, парус, известь, фонарь, свёкла* тощо) збереглися краще на півночі, ніж в Україні — як стверджує й Ю. Шевельов.¹⁹

Цю моравсько-новгородську гіпотезу відкинув як неправдоподібну американський славіст Генрік Бірнбавм.²⁰ Бо ж глаголиця виявилася і в графіті (написах) у Софії Київській, Вячеславами хрестили синів і київські князі, а збереження моравських Житій КіМ, як і Вячеслава-Вацлава та Людмили, на російській півночі не свідчить, що їх не знали і південні (з України) рукописи. Від себе ж додамо, що дотичні грецизми поширені частково і по українських причорноморських говірках (*звесть „вапно“, скамня „лавка“, парус „вітрило“, фонар „ліхтарня“, свекла „буряк“*), а їх історична й сучасна лексикологічна й лексикографічна діалектологія, на жаль, майже не існує. Докладніше ж вивчення таких наших говіркових грецизмів внесе напевно неодну коректуру в наші знання про них.

Лист папи Івана XIII до чеського короля Болеслава з нагоди заснування празького єпископства (973 р.) з церквою свв. Віта й Вацлава в Празі як катедральною застерігається — при назначенні королевої сестри Марії-Младі ігуменєю новозаснованої конгрегації бенедиктинок при церкві св. Юрія, „щоб там не було окремої форми слов'янського обряду“: „однак не за обрядом або сектою народу Болгарії чи Руси або слов'янського народу, але радше ідучи за апостольськими установами, — вибереш до цієї праці клерика, вченого найперше в латинському письмі.“²¹

Воно означало б, що тоді вже (973 р.!) на Русі, — не знаємо тільки, котру частину цього *gentis Ruziae* розумів папа — був поширений слов'янський обряд. Можна б здогадуватися, що була це, може, сусідня з Пшемислідською державою частина України.

Згадуване вже обширне Житіє Константина розказує про хозарську місію Константина (перед подорожжю у Моравію) 860 р. під час його побуту в Херсоні, про „рошські письмена“, себто письмо, і чоловіка „обрїть, глаголюща тою бесїдою и бесїдовавъ съ нимъ и силу рїчи прїимъ, своей бесїдї прикладая розличи писмена гласная и съгласная и къ Богу молитву творя“, — а теж Євангеліє й Псалтир у цій мові (пор. Lehr. с. 31).

Це загадкове місце викликало цілу низку гіпотез і тлумачень — слова „рошські“ (сирійські?, фружські / фряжські — ніби „варязькі“), чи інтерпретацію, що йдеться про „кримсько-готську“ мову, а чи що мало б бути „турські“, себто — „мадярські“, бо під такою назвою „*Тодорхои*“ мадяри були знані грецьким джерелам, а Кон-

стантин, — поборюючи „триязычників“ у диспуті в Венеції, згадував, що „свої книги мають *обри* „авари“, *тоурси* (ніби „мадяри“?)²² і козари (пор. Lehg с. 75), і таки врешті тлумачення, що була це „руська“, себто сх.-слов'янська мова (Нікольський)²³ а чи „українська“ (Огієнко,²⁴ і останньо о. Дмитро Блажейовський у доповіді на мілленніюмовій конференції в УКУ в Римі 1985 р.) з дальшою інтерпретацією, мовляв, такий уже готовий переклад Євангелія й Псалтиря допоміг згодом Константинові. Тому що жодних слідів такого перекладу не знайдено, самі ж ЖК як і ЖМ — знані із пізніх сх.-слов'янська списків, хоч написані, мабуть, у Моравії, — то залишається хіба лише скептична інтерпретація, що йдеться тут про пізню „патріотичну“ вставку, щоб підреслити, мовляв, на Русі були скоріш власне письмо й переклади Євангелія, як і такої важливої старозаповітньої книги для вечірнево-утреневих відправ, як Псалтир.

Щоб якось погодити хронологію Храбрового трактату про винайдення письма Константином (за Храбром: 855 р.) із Житієм Константина, де мова і про „руські письмена“ (860 р.) і про винайдення Кирилом, імовірно, глаголиці (862 р.), Чубатий вдається до дуже сумнівної конструкції, мовляв, 855 р. Кирило винайшов глаголицю, а руські письмена це була в Тьмутароканському каганаті достосована до грецького маюскульного письма „кирилиця“, — насправді запроваджена за болгарського царя Симеона наприкінці Х в. (Чуб. I, 93-94).

Сумнівним аргументом для „руського“ письма залишається і кириличний напис *горухца* (за Чернихом П. Я.: *горушина*) на відкопаній посудині в гніздовському могильнику на Смоленщині з I-ої четвертини Х в., бо: 1) це міг бути ввізний товар, 2) не відомо, що само слово *горухца* означає: чи те, для чого призначалася ця посудина („гірчиця“?, „горюче“ = „олива“?), чи радше прізвище-знак гончара.²⁵

Поділені думки і щодо т. зв. слов'янської літургії, пропагованої солунськими братами на Моравії: чи це був переклад грецької літургії Івана Золотоустого, а чи радше т. зв. латинської меси-мші св. Петра італо-греків на основі грецького перекладу літургії Григорія Великого, вживаної по грецьких монастирях Риму й південної Італії.²⁶

Єдиний збережений текст з IX-X вв. — т. зв. Київські глаголичні листки, занесені з Морави почерез Македонію до Синайського монастиря св. Катерини, а звідти привезений почерез Єрусалим та-

мошнім рос. православним духовником архиманд. Антоніном-Андрієм Капустіном до Києва²⁷ й подарований Археологічному т-ву при Київській Духовній Академії, — є перекладом латинської меси-мші, достосованої до практики східної церкви. Тексти т. зв. „Секрета“, що виголошували в латинській мші потиху, тут були співані голосно, про що свідчили б діакритичні значки („невми“); брак у КГЛ канона, що, мабуть, мусів бути виголошуваний по-латині чи по-грецьки. Був це, отже, компроміс. Слов'яномовний латинський обряд зберігся був згодом лише серед північно-дальматинських глаголяшів-„глаголичників“ (по островах: Велья-Крк і ін.), названих так за вживаним у їхніх книжках хорватським гранчасто-глаголичним письмом (у відрізненні від круглоформної моравсько-македонської глаголиці).

Для нас цікава тут, як і в інших текстах моравсько-паннонського походження, поява (зокрема у Фрайзінгенських листках:²⁸ в тому загальній сповіді та проповіді) виразів, які свідчать про своє німецько-латинське походження, в тому зокрема слова *wizzôdъ* —всюдь „причастя“ як пізні старовисоконім. *wizzôd* („Gesetz, Sakrament, Kommunion“ „закон, св. тайна, причастя“),²⁹ особливо, як порівняти з цим наше карпатсько-гуцульське *zakîn* „причастя“, *zakónitиси, zakónуватиси* „прищатися“ — щось ніби калька-переклад того ж ст.-вис.-нім. виразу *wizzôd* у одному його значенні — „причастя“.³⁰

Тоді, як після походу Олега 907 р. на Царгород (в ньому брали участь і білі хорвати за ПВЛ, отже належали в якійсь частині до Київської держави) в часі укладання 1-го писаного договору з греками 911 р. (після оспорюваного деkim усного договору з 907 р. під мурами Царгороду), руські гарантії договору ще погани, — хоч дописка „Івановомъ написанієм“³¹ говорила б про писаря з християнським іменням Іван, що знав хіба й грецьку мову; за князя Ігоря Ольговича (912-945) після його невдалого походу на Царгород 941 р. і наступного реваншевого з 944 р. у 2-ому писаному договорі з греками 944 р. є вже мова про нехрищених і хрищених русинів, які присягатимуть у Києві в соборній церкві св. Іллі „надъ Руцьемъ“ (= Ручаєм, Хлебн. список, — там таки, стовп. 42).

Немало проблематичного пов'язане з християнством Ігоревої вдови-регентки княгині Ольги, і з її християнізаційними заходами, як це про неї відоме і з ПВЛ і з чужих грецьких та німецько-латинських джерел. Найбільш суперечними є вістки ПВЛ, де докруги Ольги зібрано низку епічно-мандрівних мотивів, починаючи від її „нехристиянської“ помсти на деревлянах аж по її подорож до Цар-

городу, де її сватає старенький уже, а до того ще, як відомо, одружений цар Константин Багрянородний, але вона його перехитрює, давши себе охристити патріярхом, при чому цар, ставши її хресним батьком, не міг її посватати; подібна й горда відповідь грецьким послам у Києві ображеної Ольги трактуванням її у Царгороді. Про Ольжині відвідини Царгороду (але 957 р.!) оповідає докладно цар Константин Багрянородний, не згадуючи однак про жодне її хрещення. Але в її почоті виступає священник Григорій, хіба не лише перекладач, що свідчило б про те, що Ольга приїхала вже будучи християнкою. Про її походження із Пскова з батьків поган (мати варяжка) розказує переяславський, а з 1074 р. києво-печерський чернець Яков Мних з пол. XI в., автор Житія Бориса і Гліба та Пам'яті й Похвали князеві Володимирі, „какъ крестися... и како крестися баба Володимирова Ольга прежде Володимера“. Про хрещення Ольги в Царгороді (954/955 р.) Яків не говорить, але про таке хрещення Ольги в Царгороді говорить єп. Адальберт, висвячений 961 р. для (остаточно невдалої) місії на Русі. Історики стоять перед загадкою мотивів Ольжиних других відвідин у Царгороді (957 р.) Приймаючи за певне, що Ольга охристилася 955 р. під час першої подорожі до Царгороду, насувається здогад, що київській княгині, — яка, як християнка, стала, згідно з джерелами, силоміць усувати поганський культ, — ішлося 957 р. про установлення власної церковної ієрархії. З цієї другої подорожі княгиня була невдоволена (Чуб. I, 180 здогадується, мовляв, невдоволена дискримінаційним потрактуванням її духовника — слов'янина о. Григорія; інші історики: мовляв, радше неуспіхом у переговорах про посвоячувальні зв'язки для сина Святослава чи то про встановлення власної церковної організації в Києві). За названу останню гіпотезу промовляло б вислання Ольгою (959 р.) посольства до німецького царя Оттона I, засвідчене в хроніці т. зв. *Continuator Reginonis*, автором даної частини якої був саме єп. Адальберт, а від 966 р. в Альзації, де та хроніка написана (Чуб. I, 182), просячи присилки єпископа й священників. Висвячений для того єп. Лібуцій помер 961 р., а висланий його наслідник єп. Адальберт (пізніше єп. Магдебургу для місійної праці серед слов'ян), спершу ігумен монастиря в Трієрі, повернувся з Києва 962 р., не змігши нічого вдіяти; декотрі ж його товариші подорожі в поворотній дорозі були вбиті. Здогадуються, що ті обидві обставини — Ольжині протипоганські заходи та прибуття єп. Адальберта до Києва — викликали в Києві поганську реакцію, яка відсунула регентку Ольгу

від влади, передаючи цю владу її синові, 20-літньому Святославові Ігоревичеві, який, хоч сам християнства не поборював, але з уваги на свою варязьку дружину, яка, мовляв, „сміялася б з нього“ (як християнина), залишився поганином і повів у такому варязькому розумінні політику завойовницько-грабіжницьких походів на сході, пд. сході проти хозар враз із приєднанням Тьмуторокані (Чуб. I, 189) і в Болгарії, допомігши Візантії повалити цю слов'янську від сотні років християнізовану державу. Єдиним корисним здобутком були хіба привезені звідти полонені християни й духовники (чи, як дехто думає, й церковні книги), що придалися його синові Володимирові при християнізації.

Святославові сини — київський Ярополк (972-79) та овруцький Олег, виховувані, може, під опікою Ольги, — ледве чи стали християнами бо їхні кості згодом князь Ярослав наказав 1044 р. при перенесенні до Десятинної церкви охристити — проти канонів церкви (хібащо тлумачити це „охрищення“ лише як відправлення християнського похорону, як це робить Чубатий, I, 196). Напевно поганином виростав Володимир під опікою Добрини у північному Новгороді. З дипломатичних заходів Ярополка відмічена лише присутність його послів на соймі в Кведлінбурзі 973; а 974 р. прибули послы папи Бенедикта VII (974-983), може, як якесь нав'язування до попередніх заходів Ольги, оскільки взаємини з Візантією були напружені внаслідок ще раніших болгарсько-грецьких воєн Святослава. Перемогу поганина Володимира в Києві зі ставленням поганських кумирів уважають свідомством переможної поганської реакції і тут. Її виразом було вбивство поганською товпою варяга-християнина й його сина (що їх, як канонізованих з початком XII в. мучеників, традиція зве Теодором і Йоаном). Після років походів Володимира (на Червенські городи 981, на ятвягів 983, на волзьких болгар 985, — які певне мали метою сконсолідувати державу, але й оплатити здобиччю варязьких наємників) підготовляє він свій найважливіший культурно-політичний почин — християнізацію держави. Сам факт, як це сталося, обріс у нашому головному джерелі ПВЛ низкою мотивів, перенесених, як довели дослідники, — з грецько-болгарських джерел: таким з-поміж них було випробовування „чия віра краща?“ Отже 986 р. до Києва прибувають посольства від магометан, волзьких болгар, від хозар-жидів, від західніх латинян, від візантійських християн, захвалюючи свої віри, у висліді чого Володимир рішився охриститися найперше сам. За Яковом Мнихом сталося це в Києві (Чуб. I, 217) після того, як

Володимир зайняв кримське місто Корсунь та привів звідти священників і приніс церковний утвар, ікони й мощі св. Климента; аж тоді посадає послів до Царгороду по руку імператорової сестри Анни. За ПВЛ, спершу Володимирові послы придивляються до чотирьох різних вір і вибирають грецьку; тоді йде довгий виклад грецького „філософа“ (мотив узятий із навертання болгарського царя Бориса!), після того наступає похід на Корсунь, його облога й здобуття та вимушене подружжя Анни і хрещення в Корсуні з заміткою, мовляв, ті, хто не знає, говорять, що Володимир охрестився в Києві, інші — що в Василеві, ще інші — ще інакше. Дальша ж протилатинська поука є, очевидно, пізньою вставкою — другої полов. XII в.

Про обставини корсунського походу Володимира арабський хроніст Яхія Антіохійський розповідає докладніше: що це цар Василь у скрутному положенні супроти бунту своїх анатолійських вельмож Варди Скліра й Варди Фоки мусів просити допомоги в Володимира, за ціну руки цїсареві сестри Анни; висланий Володимиром варязький загін із 6 000 вояків розгромив цїсаревих противників (989 р.); коли ж цїсар отягався з виданням своєї сестри Анни, Володимир вирушив на Корсунь, обложив його і після 2-місячної облоги здобув при допомозі Настасія корсунця, що зрадив місце водопроводів до обложеного міста, і тим Володимир загрозив кримським посіlostям Візантії; тож цїсар згодився видати Анну за Володимира. Передумовою стало охрещення держави (сам Володимир, мабуть, був уже охрищений). Автором частини ПВЛ про Корсунську кампанію й вінчання був, може, Нікон, що двічі побував у Тьмуторокані та знав добре топографію Корсуня; він говорить рішуче про 989 р. як час охрещення Володимира. За Яковом Мнихом Володимир охрестився 987 р., а 988 р. відправляв до Дніпрових порогів допоміжний корпус цїсареві, а 989 р. ходив на Корсунь та заклав підвалини під Десятинну церкву в Києві. Все те стало підставою для різних гіпотез про рік хрещення.

Не відомим залишається домовлення про узалежненість нової церковної організації — від патріярха, чи якась форма самостійности. Тут розходяться думки дослідників: офіційна пізніша традиція говорить про залежність від Царгороду із визначуванням патріярхом митрополитів-греків для Києва. Російський історик М. Прісьолков³² висунув 1913 р. підтриману Г. Кохом³³ 1938 р. тезу про узалежненість від патріярхату в Охріді з ролею, яку грав при тому корсунець Анастасій³⁴ та митроп. Йоан, ніби із Охріді, — теза сьогодні від-

кидувана істориками.³⁵ Дальша ж теза Чубатого про узалежненість від архієп. Тьмуторокані (для цього Чубатий — Чуб. I, 96-100 — за Вернадським,³⁶ особливо підкреслював існування „Руського каганату“ ще в 5-8 вв.!).

Цікаво підкреслити, що на свій лад описали цю історію й візантійські літописці Кедренос та Зонарас, згадавши і про військову допомогу Володимира цісареві за обіцянку зробити його своїм швагром, але вже не про Корсунський інцидент (але його згадає венеціанець Іван Діакон, що тоді був як представник своєї держави в Царгороді).

Додаток до згадуваного життя св. Стефана Сурозького подає ще й відомості про чудесне вилікування захворілої Анни по шлюбі з Володимиром при поверті з Корсуня через Фулле й Керч над річкою Харас, ніби Карасу/Карасівкою. Ця подробиця дала підставу Вернадському говорити про відвідання Володимиром Тьмутороканського каганату, а Чубатому — про договорення з аєп. Тьмуторокані, як тепер ніби найстаршим владикою Руси, в справі висилки духовенства для християнізування Києва й держави. ПВЛ говорить, однак, лише про приведення князем до Києва загадкового корсуннина Настаса, який став грати важливу роль при Володимирі і згодом, а далі — корсунських духовних, моців свв. Климента й його учня Фіфа та ікон. Чубатий снує за Прісьолковим (Чуб. I, 230) гіпотезу про можливу пов'язаність Настаса з болгарсько-македонською церквою, як і про (болгарсько-слов'янський?) обряд у Тьмутороканському архієпископстві (у що важко повірити!) та про дещо інакший „слов'янський тип“ — себто ніби мішаний римсько-слов'янський — християнства приєднаних Червентських городів, звідки Володимир міг був брати теж місіонарів (Чуб. I, 231). Джерела однак про це мовчать; на таку дивну мовчанку про справи перемисько-галицької та закарпатської землі в Київських джерелах аж до XII в. нарікає Чубатий і деінде. Про гіпотетичне перемиське єпископство, а потім теж галицьке, від IX-X вв., як про слов'янсько-обрядове римокатолицьке, Чубатий здогадується гіпотетично. Що в Римі числили заснування Перемиського єпископства 1086 р., походить, мабуть, від згаданого підтверджувального документу Гайнріха IV з 1086 р. про східні межі Празької дієцезії з 973 р. Але ані про заснування римокатолицького слов'янського єпископства в Перемишлі, ані про його пізніший (коли?) перехід на візантійсько-слов'янське православ'я ніяких вісток нема. Немає теж якихось мовних слідів такої прадавньої окремішності Пере-

мишля й Галича. Польський історик церкви Є. Ключовський³⁷ згадував при нагоді равенського Конгресу лише про ідентичну організацію парафій на терені Чехії, Польщі, Мадярщини й західних земель України з XII-XIII вв., себто ще з-перед завоювання частини цих земель польським королем Казимиром (1340/1349). Йдеться ймовірно про забезпечене десятиною утримування парафій, про власностевий перехід засновуваних ктитором-колятором церков у розпоряджування єпископа й про організацію мінімального душпастирського забезпечення вірян церквами (одна на десять сіл — у промені 10-15 км — так напр. у розпорядженнях угорського короля Стефана) та про деякі церковно-канонічні питання, напр. церковної підсудности деяких груп людей і певного роду справ. У якійсь мірі це знав і Методіїв переклад Номоканону („Закону судного людем“)³⁸ — а звідти й руські Кормчі.³⁹

Найбільше спорів серед істориків церкви викликала й викликає проблема організації церкви на Русі й її підчинености: патріярхові в Царгороді, який назначував митрополита, як правило, грека (за двома винятками: Іларіона 1051-53 — при невиразнім зформульованні літописної згадки й його визнання віри, що був обраний єпископами та кн. Ярославом і „настолований“, але не сказано нічого про стосунок патріярха до того вибору, — та 1117 р. Клима Смолятича — вже зі спротивом одного єпископа грека, що привело згодом до Климового уступлення; ПВЛ мовчить теж про долю митр. Іларіона); 1039 р. митрополитом є згадуваний уже грек, митр. Феопемпт, і відтоді ця узалеженість від царгородського патріярха вже не переривається аж до відпродання її Москві 1685 р. Такий погляд заступають офіційні російські православні історики.

Про дофеопемптівський місійно-організаційний період 50-ьох років (988-1037) офіційна версія говорить, що були це ієрархи греки з духовенством грецьким (чи й болгарським), яке місіювало перед охрищуванням почерез перекладачів-греків, які знали болгарську чи „руську“ мову, або таки почерез духовних болгар і македонців, що тікали на Русь після розгрому їх держави Візантією. Літургічні ж книги болгарського походження були, мовляв, принесені як „здобич“ з пн.-сх. Болгарії, а чи то з Царгороду, куди попали були як грецька воєнна здобич, й були подаровані Володимирові при хрищенні. З ними прийшла й староболгарська мова як літературна мова „руської“ (Київської) церкви й літератури, про яку говориться як про т. зв. „1-ший пд.-слов'янський вплив на літературну, мову східних слов'ян“.

Є, однак, декілька нерозв'язаних проблем при тому:

1) ця староболгарська мова зразу зазнала фонетично-морфологічного достосування до дотичної системи-структури мови східних слов'ян (найстарші пам'ятки маємо аж із XI-го в.: Остромирове Євангеліє 1056-57, Новгородські Минеї 1096-97, київські Ізборники Святослава 1073 й 1076 рр., — що виявляють вже й наші київські мовні риси, подібно й новгородські: пн. — російські мовні прикмети);

2) юридичні пам'ятки — Руська Правда (зі списку 1263 р., але її найстарша, „Володимирова“ частина, мабуть, із X в.), що — як і грамоти, — виявляють сх.-слов'янське фонетичне оформлення лексики, — що дало декотрим російським мовознавцям підставу говорити про їх новгородське походження — супроти сильнішого староболгарського впливу в „чистішій“, унормованішій мові київських текстів;

3) чомусь староболгарську лігатуру-діграф *шт* (писану з *ш* над *т* як наше *щ*!) стали тут, у сх. слов'ян, вимовляти „по-своєму“ як *шч* (отже: *моцці*, а не по-болгарськи як *мошти*); цю загадку пробували розв'язувати то ніби якоюсь занесеною „давньо-македонською вимовою“ (бо в македонців нині: зрідка тут, як у болгар: *шт*, а переважно — подібно як у сербів: *к'*) то ніби фонетичним поєднанням болгарської в тому типі вимови *шт* із власною, сх.-слов'янською вимовою *ч* (як у *не-міч*).

На нашу думку, якщо прийняти місіюну участь якихось духовників з моравською фонетичною традицією, де в певній групі слів панувало мовно-історично оправдане — так само, як по сх.-слов'янських мовах — *шч* (там, де в болгарщині є *шт*: напр. *шчірїй* „щирїй“ чи у суфіксі — *ішче* „—ище“: *город-ище*, болг. *град-иште*), то це був би поміст, по якому вимова *шч* могла була поширюватися на всяке інше *шт* — як його субституція (отже: *грядущий* — супроти *o-grędąsby* з —*ц*— в моравських Київ. глаголичних листках). Це, отже, могло б бути аргументом для гіпотези про моравську християнізаційну участь кирило-методіївського християнства.

На боці залишаємо мало ймовірну гіпотезу Чубатого про Тьмутороканське архієпископство як те, звідки йшла і християнізація Києва та Руси і первісне організаційне оформлення Київської церкви перед Феопемптом. Лівобережні степи ж тоді аж до Переяслава були контрольовані печенігами, а господарями в Тьмуторокані були ще, ймовірно, греки. Роля кримсько-херсонеської дієцезії, — щонайвище грецько-готської (?), — без, чи то й проти волі Візантії — вирішальною бути тут не могла.

Свою тьмутороканську гіпотезу про початкову, мовляв, залежність Києва від Тьмутороканського архієпископа Чубатий (Чуб. I, 259-60) спирає й на баламутній літописній згадці про те, що „прежде бѣ митрополія в Переяславѣ“, куди, за Чубатим, ніби доїздив тьмутороканський архієпископ, мабуть, Леонтій (що помер бл. 1004 р.), а його наслідником став асп. Іван (звідки й названо їх у Никонівському літописі першими митрополитами Києва!), що йому Чубатий (Чуб. I, 267) каже (з огляду на небажання лівобережного князя Мстислава Володимировича, щоб той Іван постійно перебував у Києві, у його брата князя Ярослава Володимировича) — поселитися на постійно в 1024-36 рр. у Переяславі. Згогад це неймовірний, поскільки про якісь чвари між Мстиславом і Ярославом після Листинської битви (1024 р.) нічого не відомо.

Після смерті Мстислава (1036 р.) прибув до Києва перший засвідчений ПВЛ митрополит-грек Феопемпт (1037), що — за тезою Чубатого (Чуб. I, 302-03) — було погребанням ідеї створення автокефальної церкви Київської Руси. Феопемпта прислали царгородський патріарх Олексій Студит (1025-43) і цар Михайло IV Пафлагонянин — у висліді якихось переговорів Ярослава з Царгородом (Чуб. I, 305), — при тому зовсім не обраного місцевими єпископами (якщо такі були!) митрополичої провінції, згідно з 28-им правилом IV Вселенського собору (якого б патріарх тоді лиш висвячував і затверджував як митрополита). Для цього митрополита Феопемпта Ярослав побудував Свято-Софійський собор за старим городом, на місці перемоги над печенігами (1036 р.) — хоч у Києві існувала вже Володимирова Десятинна церква.

Загадкою залишається, отже, й справа переходу (з Феопемптом як митрополитом) і Київської митрополії в повну залежність від Візантії (себто й від її, Візантії, церковної та політичної лінії); вона відбилася зразу й на справі канонізації місцевих святих, — почавши від варягів-першомучеників і таки самого хрестителя держави, Володимира, як і його бабусі Ольги, — а кінчаючи на новому прорекдаговуванні з волі (і в душі!) митрополита історії Руської держави, себто — літопису.

Лише у висліді напружених політичних відносин з Візантією (нешасний похід 1043/44 рр.) Ярослав наставляє митрополитом русина Іларіона, обраного єпископами 1051 р. (без протесту, але й без виразної апробати царгородського патріарха!). Іларіон, однак, зникає 1053 р. (може, уступивши добровільно, а чи приневолений князем Ярославом?). Гіпотезу Прісьолкова, ніби Іларіон прийняв

схиму і був відомий під іменням Нікона Великого (що жив до 1084 р.), ченця Печерського монастиря й противника Візантії, відкинули як Д. Ліхачов у вступі до видання ПВЛ 1950, так і Чубатий (Чуб. I, 317). Може, кн. Ярослав справді примусив митр. Іларіона уступити — на вимогу Візантії, як передумову для подружжя Всеволода Ярославовича, — згодом батька Володимира Всеволодовича Мономаха, — із царгородською княжною. Враз із Всеволодом започатковано куди тіснішу, ніж досі, пов'язаність Київської Митрополії з Царгородом.

У XII в. вже навіть єпископами в окремих випадках настановляються греки (у Новгороді, Ростові-Суздаль, Турові). На останню спробу поставити русина Кліма Смолятича на київському соборі єпископів 1147 р. (Чуб. I, 464) за князя Ізяслава Мстиславовича зареагував Царгород уже куди гостріше, ніж під Ярославом (а наша тодішня ієрархія не вміла хоча б покликатися на цей попередній прецедент 1051 р. з Іларіоном!).

За охридську гіпотезу походження Київської ієрархії висловлювалися після Прісьолькова: С. Томашівський, (1932)⁴⁰ Г. Кох (1938),³³ Т. Коструба, (1938)⁴¹ І. Назарко (1954)⁴² та Г. Лужницький (1954)⁴³ як і низка новіших російських істориків: Е. Шмурло (1927),⁴⁴ Ю. Федотов (1938),⁴⁵ П. Ковалєвський (1949)⁴⁶ та А. Карташов (1954).⁴⁷ Ця гіпотеза приваблива, поскільки тлумачила б проблему нашої церковно-літургійної мови (себто й мови перших у нас місіонарів), як і саму мовчанку джерел про те, хто власне був у Києві цілих 50 рр. перед Феопемптом на архієпископсько-митрополичому престолі. Алеж Охридська патріярхія тоді політично доживала віку, а від Києва була перегороджена Болгарією, вповні опанованою візантійцями; Візантія ж скасувала цей Охридський патріярхат 1018 р. Македонські книжно-мовні зв'язки (їх наслідком може бути вираз *нара́квиця* „поруч у ризах“, пор. макед. *рака* „рука“) могли йти хіба почерез Сербію-Семигород-Карпати в Галичину, — поживавлені зокрема від XIV-XV вв. доби т. зв. „2-ого пд.-слов'янського впливу“ на нашу літ. мову — після татарської руїни й упадку місцевої, давньоукраїнської книжності.

Оспорюваним залишається й здогад Ф. Дворніка,⁴⁸ мовляв, нагляд над церковною організацією Руси перед Феопемптом мав херсонеський єпископ, — з уваги на літописні згадки про „корсунських попів“ та про загадкового корсунянина Настаса.

Відпадає сьогодні й гіпотеза католицьких західніх дослідників (французів Данза, 1939,⁴⁹ Жюжі, 1941,⁵⁰ як і Н. Бавмгартена, 1932,⁵¹

чи нашого київського дослідника М. Коробки,⁵² 1908) про присилку ієрархії до Києва з Риму. Ця гіпотеза сперта тільки на літописних згадках про папські посольства до Володимира із принесенням мощів святих (такі 988, як і 991р., а подібно 1000 р. при нагоді привезення корони угорському Стефанові й чеському Болеславу), — а теж посольства з Києва до папи 994 р. (за Ніконівським літописом) як і затримки німецького місійного єпископа Брунона з Кверфурту у Києві для місії серед печенігів (1007 р.) в товаристві одного з синів Володимирових. Такі взаємини — як і зв'язки посявання з західними католицькими країнами Володимира й Ярослава — свідчать радше про приязні політичні взаємини, ніж про церковну й ієрархічну залежність від Риму. Слідів її в мові нема.

До аргументів, що промовляли б за „моравською“ гіпотезою ширення християнства в нас, можна причислити теж здавна відмічаний мовознавцями й філологами (Ягічем,⁵³ А. Соболевським),⁵⁴ факт (останнім часом і чехами Вечеркою й Марешем), що на прикарпатському пд. Заході України — між Буковиною й Перемишлем-Холмом — з'являються рукописні тексти літургійних книг (Євангелії: Галицько-Крилоське 1144,⁵⁵ Путнянське 12 в.,⁵⁶ Холмське 13 в.⁵⁷; Апостоли: Христинопільський, 12 в.,⁵⁸ підперемиський Бибельський XIII-XIV вв.⁵⁹), які носять сліди кирило-методіївської, передсимеоніської (пн.-сх. болгарської) редакції IX-X вв. із Пліски-Преслава. І це — у відрізненні від таких же текстів київсько-новгородських (Остромирове, Мстиславове, Юріївське Євангелії XI-XII вв.), що пройшли виразні мовні виправлювання доби болгарського царя Симеона.

Йдеться при тому в основному про лексику — із моравізмами — панніонізмами типу *година-чась*, *балій-враць* — щоб назвати найістотніше. Ягіч⁶⁰ приймав для вияснення того факту втечу (після упадку Методієвої місії на Моравії після 885 р.) частини його (Методієвих) учнів через Словаччину на Закарпаття та в болгарсько-слов'янський тоді пн. Семигород, а звідти проникання таких текстів на північ почерез Карпати.

Дальшим подібним аргументом є наявність церковно-канонічних чи гагіографічних текстів моравського походження — з уваги на т. зв. лексичні моравізми в них (за ствердженням А. Соболевського,⁵⁴ „Цслав. тексты моравского происхождения“, до яких він зараховував і Житія КіМ, Йоана Милостивого, Закон судный людем, Сказаніє о убієнні св. Вячеслава, Житіє св. Людмили, Бесіди папи Григорія Великого, різні молитви тощо — все те збережене в пізні-

ших XII-XIV вв. в рукописах); він подав і порівняльну аналізу їхньої лексики.

В тому ж напрямі пішли й сьогочасні чеські славісти Р. Вечерка, Ф. В. Мареш й інші, серед яких Мареш довів (подібно, як це зробив при аналізі літописів Шахматов) походження й окремих частин ПВЛ (зокрема — про розселення зах. і пд. слов'янських племен, як і Розповіді про виникнення слов'янської грамоти за Кирила й Методія), як незасвідчені, але хіба занесені лише з Морави до Києва тексти після упадку Великої Морави 906 р.

ПРИМІТКИ

¹ *Повість временных лѣтъ* (в далішому скорочуємо *ПВЛ*) — київський літопис, що описує події до 2-го десятиріччя XII ст., збережений лише в пізніших редакціях XIV-XVII вв., серед яких найважливіші кодекси: а) Лаврентійський (1377 р.), пн.-східний враз із Радзівілівським ілюмінованим (з кінця 15-го в.), "смоленським" та б) Іпатіївський (з-перед 1425 р.), пд.-західний разом із Хлебніковським (з XVI в., в якому названий Нестор як автор). Дослідники приймають три редакції *ПВЛ*: 1-у, незбережену в оригіналі, "Несторову", 2-у "Сильвестрову" й 3-ю — 1118-го р. — Найбільше спричинилися до досліду *ПВЛ*: О. Шахматов, М. Прісьолков і Д. Ліхачов. Реконструйований гіпотетичний текст *ПВЛ* видав Шахматов (Шахматов, Ал. А.: *Повесть временных лѣтъ*, т. I. Вводная часть. Текст. Примечания. Пгд. 1916, фотопередрук у *Slavic Printings and Reprintings*, vol. 98, The Hague-Paris 1969, Mouton), а текст *ПВЛ* за Лаврентійським кодексом — Д. Ліхачов (*Повесть временных лет*, ч. I. Текст и перевод/Подготовка текста Д. С. Лихачева, перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова, под ред. В. Р. Адриановой-Перетц, текст по Лавр. лет. 1372 г., с. 7-506, перевод, с. 205-404; ч. II. Приложения. Статьи и комментарии Д. С. Лихачева, под ред. В. П. Адриановой-Перетц, Москва-Лгд. 1950, — за цим виданням цитуємо *ПВЛ*).

² Чубатий, Микола: *Історія християнства на Русі-Україні*, т. I. (до р. 1353), Рим-Н.-Йорк 1965, с. 48, (в далішому цитуємо: Чуб. I.).

³ Shevelov, George Y.: *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979, pp. 1, 31, 32, 40.

⁴ Шахматов, Алексей А.: Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка, у: *Украинский народ в его прошлом и настоящем*, т. 2, с. 681, Пгд 1916; в укр. перекладі В. Дем'янука — Ол. Шахматов: *Короткий нарис історії української мови*, у: О. Шахматов, А. Кримський, *„Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв.“*, Збірник Історично-Філологічного Відділу Укр. АН, Київ 1924, с. 36, фотопередрук УВУ, *Укр. граматики*, в. 7, Мюнхен 1988.

⁵ Trubetzkoy, Nikolaj: Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. У: *Zeitschrift für slavische Philologie*, Bd. 1, S. 287-319, Leipzig 1925.

⁶ Пор. (Bednarczuk, Leszek et alii) *Języki indoeuropejskie*, т. 1, Warszawa 1986, s. 36-37, приймає процес утворення індоевропейських мов на 4-3 тисячоліття до Хр., а їх остаточній розпад на 1-у половину 3-го тисячоліття до Хр. — Georgiev, Vladimir I.: *Introduction to the History of the Indo-European Languages*, Sofia 1981, p. 269, — визначає балто-слов'янську мовну спільноту 3-ім тисячоліттям до Хр., а протослов'янську 2-1-им тисячоліттям до Хр. — Подібно й Lehr-Splawinski, Tadeusz: *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*. Wydanie 2-e, Warszawa 1951, s. 19: балто-слов'янська мовна спільнота бл. 2000 до Хр., а прабатьківщина слов'ян між Одрою та середнім Дніпром у III в. до Хр. — по 2/3-й в. по Хр. (с. 39).

⁹ Пор. мапки з засягом "трипільців" у кн. Третьяков, Петр Ник.: *Восточнославянские племена*. Изд. 2-ое переработанное и расширенное, Москва 1953, с. 20 (трипільські й долішньодунайські племена в 3-му тисячолітті до Хр.), с. 31 (пізнотрипільські й долішньодунайські племена в 2-му тисячолітті до Хр.), с. 44 (трацькі племена в 1-му тисячолітті до Хр.), с. 107 (лако-трацькі племена на початку 1-го тисячоліття по Хр.) й такі ж мапки в кн. Седов, Валентин Вас.: *Происхождение и ранняя история славян*, Москва 1979, с. 20 (засяг трацьких гідронімів), с. 50 (засяг трацьких старожитностей з часу бл. 400 до Хр.) та с. 54 (засяг "праслов'янських" пшеворської й зарубинецької культур на початку 1-го тисячоліття по Хр.).

¹⁰ Horbatsch, Olexa: Das klassische Erbe im Wortschatz der Asow-Griechen von Velyka Novosilka (Velykyj Janyssol'). У: *Specimina Philologiae Slavicae*, Bd. 26 Supplem. (Festgabe für W. Thomas), München 1988, S. 311-12.

¹¹ Lehr-Splawiński, Tadeusz: *Żywoty Konstantyna i Metodogo (obszerne)*. Przekład polski z dodatkami rekonstruowanych tekstów staro-cerkiewno-słowiańskich. Poznań 1959, с. 31.

¹² Pritsak, Omeljan: At the Dawn of Christianity in Ruś: Inger, Theodora and the Bravalla Battle (19.iv.88), (в друку в: *Harvard Ukrainian Studies*, v. 12/1989).

¹³ Migne, J. P.: *Patrologiae cursus completus. Patrologia Graeca*, t. 102, p. 756 (Photii Epistolae), Paris 1862, фотопередрук.

¹⁴ Пор. рукоп. кодекс полов. XVI в. *Постної Тріоди*, 296 листків фоліо, в Бібліотеці УКУ в Римі: на листах 293-95 „синаксарної частини“ повість про облогу Царгороду „варварами й скитами“ за царя Іраклія. — В друкованій кн. *Постная Тріода*, Москва 1897, фотопередрук Грац 1973, ця повість переказана двічі: на с. 330-316 (суботньо-утреневий акафист 5-го тижня посту) та на с. 5206-23 („Повість полезна от древняго списания сложена...“).

¹⁵ Peri, Vittorio: The Keen Desire and the Longing for Faith of the People „the Rhos“. В друку в: *The Harvard Ukrainian Studies*, v. 12/1989).

¹⁶ Пор. Lehr 1959 (ЖК — Житіє Константина; ЖМ — Житіє Методія): ЖК: Розд. VIII, с. 31 (*Chersona dobyd...*)... *obroťe že tu jevangeliје i psaltyrь rosyky pismenyrsano; XIV, с. 67: ... abje slozi pismena i naćetъ besěda pьsati jevangelskъ. Iskoni bě slovo i slovo bē i boga i bože bē slovo...* (Великодія перикопа Єв. Івана І. і; давно церковний рік починався і Великоднем); XV, с. 69: ... *dobydъly že jemu Moravy...*... *vъ skorѣ že vъъ sьrьkovъnyj činъ přeložъ, naučѣ jь tьmьnici i godinamъ, večerъnyj, rubečerъnyj i tainѣj služьbѣ...*; ЖК написане, може, самим Методієм і занесене після 885 р. в Македонію-Болгарію, звідки поширилося й у нас.

ЖМ: XV, с. 119: ... *prěžde že otъ čenьnikъ svoicъhъ posazъdъ dъva popa skoropisъca dzělo. přeložѣ vъ brozѣ vъъъ kъnygy isьpъnъ, razvѣ Makavei, otъ grьčьska jazyka vъ slověnъskъ. ... psaltyrъ bo tьkъmo i jevangeliје sъ apostolomъ i izbъrъanъnyimi služьbami sьrьkovъnyimi sъ filosofъ přeložѣlъ prvъjѣ. tьgda že i potomъkъnъ rečьsъ zakoni pravilo i otъčьskъjѣ kъnygy přeložѣ.* — ЖМ написане (такий же підстави розповіді самого Методія) котримсь з його учнів незабаром після його смерті (885), бо ще не згадус про переслідування його учнів у Моравії, звідки було й поширилося і знане в багатьох копіях на Україні. Болгарські дослідники приймають, що і ЖК і ЖМ написані в Болгарії, а на Русь поширювалися звідти після 988 р. — Написане, мабуть, у Болгарії, „Слово Кирила философа, како оувѣри Боулгаре“ розповідас про ранішу місію Константина над р. Брегалницею в пн.-сх. Македонії (подібно й коротке, Прологове ЖК!). — Прологові Житія Наума, одного з учнів К. й М., виниклі в Македонії-Болгарії, розповідають уже й про переслідування слов'янської місії й учнів К. й М. в Моравії та про руїну Велико-Моравії від угрів (905 р.) як „мьсть отъ бога“ (див. Іванов, Йордан: *Български старини из Македония*, София 1931, с. 282-83, 284-88, 312-13, 306-07).

Виникла в Болгарії, мабуть, у Х в., Оборона слов. азбуки чорноризця Храбра „О писменехъ“ (Наум, Josip: *Čitanika starocrkvenoslavenskog jezika s rječnikom*, Zagreb 1947, s. 66-68: Traktat cernoriscia Hrabra, bugarska redakcija g. 1348, за виданням Лавров, В.: *Материали по истории возникновения древнейшей славянской письменности*. Труды Славян. комиссии, I, Лгд. 1930, с. 162-64) дечим різниться від розповіді ЖК й ЖМ: с. 68: ... *Константинъ нарицаемый Кирилъ и писмена створи и книги прѣложи въ малѣхъ лѣтѣхъ...*... *тъ намъ писмена створи и книги прѣложи и Мефодіе братъ его...* въ врѣмена Михаила црѣ грѣчскаго и Бориса княза българскаго,

и Растича князя моравска и Коцелъ князя блаженска... въ лѣта же отъ сздания въсего мира.
с.т.к.с.г. / = 6363/.

Теж Кувс, М.: Черноризец Храбръ, София 1967.

В самій Чехії так забулася моравська місія К. й М., а в XIV в. церковнослов'янщина настільки пов'язувалася зі староукраїнщиною Галича-Кисва, що римована „Чеська хроніка“ т. зв. Даліміля з 1309-14 pp. могла писати: „*prosy krzysza Borzywoy — ot Swatypluca krale morawuskeho — a ot Mytudyegye arczybyskupy — welehradského — ten arczybyskup rusyn byesse — a mzyu swi slowynsky sluzysse...*“ (Stanislav, Ján: *Dejiny slovenského jazyka, III. Texty*, Bratislava¹ 1967, s. 331).

¹⁵ Pelesz, Julian: *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Bde. 1-2, Wien 1878-80; Bd. 1: Von den ältesten Zeiten bis zur Wiederherstellung der Union der ruthenischen Kirche mit Rom (1595), S. 50-51, (у дальшому: *Пелеш*).

¹⁶ Smotrycki, M.: *Paraenesis albo napomnienie do bractwa Wileńskiego*. Kraków 1629, s. 46. — Bendza, Marian: *Prawosławna Diecezja Przemyśka w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982, s. 23-24, — приймає на підставі фундаційного акту празького єпископства (утвореного 973 р.) Буг і Стир як згодні східні межі архидієцезії Методія після завоювання віслян-хорватів Великоморавією (про це далі у прим. ч. 17). За усною традицією, „першими апостолами околищ Лупкова, а отже околищ, що лежать у Сянській Землі, яка входить ув обшир Перемиської дієцезії, були учні двох греків зі Солуня Кирила й Методія — *Wiznog i Oslaw*. Пам'яткою тих часів є назви села Ославич над потоком Ославою, що вливається до Ослави, а далі до Сяну“ (радіше навпаки: ці ймення придумані від гідронімів Ослава й Вислік, — О.Г.). — За кн. Stredowski, J. J.: *Sacra Moraviae historia sive vitae s. Cyrilli et Methodii*, Salzburg 1710, p. 231: „*Tales sunt Apostolorum nostrorum missionarii; Bezrad in Panonia; Wiznog in Sarmacia; Jardan in Dacia; Nawrok in Russia; in Alpihus Valachicis Moznoran; Oslaw in veteri Quadia nunc Silesia*“ — цитую за Бендзою, с. 24; є вона, мабуть, пізньою легендарною вигадкою.

¹⁷ Про це див. *Monumenta Poloniae historica*, t. I. pp. 145-8, ed. Aug. Bielowski, Warszawa 1960: „*Inde ad orientem has fluvios habet terminos: Bug scilicet at Ztir cum Cracona civitate provinciaeque i Uag nomen est cum omnibus regionibus ad predictam urbem pertinentibus quae Cracona est. Inde Ugrorum limitibus additis usque ad montes, quibus nomen est Tritri, dilata procedit*“. Див. теж Rhode, Gotthold: *Die Ostgrenze Polens, politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, Bd. 1: *Im Mittelalter bis zum Jahre 1401*, Köln-Graz 1952, Böhlau Verlag, S. 25-6. — Цей документ, як і вістки *ПВЛ* про походи Володимира 981 (на Червенські городи й Перемишль) та 992/3 (на хорватів) та спір про етнічну й політичну приналежність цих племен (як і бужан чи дулібів) та „городів“, викликали низку гіпотез істориків — росіян, поляків, чехів та українців. — Кордуба, Мирон (Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долининою Сяном, *ЗНТШ* т. 138-40/1925, с. 159-245; *Історія Холмищини і Підляшшя*, Краків 1941, с. 39 і далі) визначив для XI-XV вв. етнічну й церк.-адмін. межу лінією Коросно-Ряшів-Крешів над Сяном (зах. кодон Сянськ. землі й Руського воєводства), Туробин-Жовківка, Парців та зах. межа Берестейської й Дорогичинської земель. — Подібно для Холмищини-Підляшшя в пол. XIII в. Батюшков, П. Н. (*Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Забужья*, СПб 1887, с. 7 і далі та подрібна мапа). — Ісаєвич, Ярослав Д. (До питання про західний кордон Київської Русі. В: *Історичні джерела та їх використання*, в. 6, с. 83-100, Київ 1971) зreferує гіпотези й дискусію довкруги названих вище вісток *ПВЛ* (981 та 992/3), при чому „сх.-слов. етнічна приналежність“ Волині, Червенських городів та Надсяння для нього безсумнівна (с. 91). Бл. 875/6 р. впливи Великоморавської держави поширилися на Краківщину (віслян) і Сандомирщину, — хоч це гіпотетичне. За А. Gieysztor-ом (в. *Historia Polski*, т. I, 1. с. 156-7, Warszawa 1957), поль. лєндзян локалізують на території дулібів по р. Буг і Стир (чи Стрий). З упадком Великоморавії Київська Русь підчинила собі сх. частину морав. володінь (себто віслян) та сандомирських лєндзян (за Багрянородним). Арабський подорожник Масуді вказує на безпосереднє межування держави Ад-Дір (київ. князя Дира) з державою Фраг (себто Празькою). За *ПВЛ*, дуліби й хорвати взяли участь у поході кн. Олега

на Візантію (911). У 960-80-их рр. Краківщина входила в склад Чеської держави, впливи якої були й на окраїнних землях хорватів і дулібів в околицях Перемишля, Белза, Червеня. — Поль. історик К. Вуцзек (в: *Malopolskie studia historyczne*, z. 1, с. 40, 1959) висунув неприйнятну іншими гіпотезу, мовляв, Краківщина вже в 978-80-их рр. відійшла до гізленської держави Мешка I. Поль. історик К. Мьшлінський (в: *L'Europe aux IX-XIe siècles*, с. 481, Varsovie 1968) гадає, що зв'язки хорватів-дулібів із Кисвом послабили через деревлянське проти-ігорівське повстання, тому наступила їх політична пов'язаність із вісялянами-лендзянами, підпорядкованими чехам; зі скріпленням Кисва прийшов похід 981 р. (*ПВЛ*). — Чесь. історик Л. Хавлік (у: *Slovanské historické studie*, sv. 4, с. 73, Praha 1961; і: *Češi a Poláci v minulosti*, sv. I, с. 42, Praha 1964) гадає, що подія 981 р. *ПВЛ* редагована 996 р., де сказано, що Володимир жив дружно з Болеславом лядським (992-1025), Стефаном Угорським (997-1038) та „Олджіхом Чеським“ (1012-14), а в Чехії ж володів Болеслав II (у *ПВЛ* тут названий хибно „Олджіхом!“), а про Червенські городи тут у *ПВЛ* додаток із 1031 р. („іже суть до сего дню Русью“). — Поль. історик С. М. Кущуїнський (у: *Studia z dziejów Europy Wschodniej*, с. 32-3, Warszawa 1965) корегує вістку *ПВЛ* 981 р. із надсянського Перемишля на „Перемиль“ над горішньою Горинню, бо, мовляв, тоді шлях до Перемишля був контрольований печенігами; за ним, F. Persow (Rocznik naukowo-dydaktyczny WSPed. w Rzeszowie, r. 2, Rzeszów 1965) твердить, мовляв, Ярослав міг зайняти Перемишль аж після розгрому печенігів 1036 р. — Гільдесгаймські *Аннали* згадують під 992 р. (тоді Володимир, за *ПВЛ*, ходив на хорватів), що поль. король Болеслав I не зміг послати відділів на допомогу нім. імператору, бо йому грозила війна з Руссю. — С. Томашівський (ж. „Нова Зоря“ Львів 1930, кр. 1, ст. „900 літ тому...“) висунув гіпотезу про залежне від чехів до 981 р. політичне об'єднання Словаччини-Краківщини-Закарпаття-Надсяння й Верхнього Побужжя („до Бугу й Стрия“); 1018 р. Перемишль і Белз зайняли тодішній союзник поляків, угорський Іштван (Стефан) I, і як 1030 р. вибухла війна нім. імператора Конрада II та чеськ. короля Бжеслава проти угорців (а їхнім союзником був тоді Мешко II), то Ярослав Мудрий у спілці з Конрадом зміг відбити Белз та Перемишль, зазнавши тоді над Сяном м. Ярослав. — Поль. історик Skrzypek Józef (*Studia nad pierwowzorem pograniczem polsko-ruskim w rejonie Czerwieni i Grodów Czerwieńskiach*, Warszawa 1962, с. 88 і далі) висунув малоімовірну гіпотезу про засяг Червенських городів від Белза й Зах. Волині по Покуття та схильний акцентувати відкинений поль. істориками здогад Т. Войцеховського (*Szkice historyczne XI w.*, Kraków 1904) про якість лат. списку про Перемишль з 1070 р. Болеслава Сміливого (с. 94 й далі), а називає *Bug et Zitr* як тодішній поль.-укр. кордон (до 1031 р.); середнє ж Надбужжя (Дорогичин, Берестя) були в XI в. ніби зв'язані з мазовецькою колонізацією (с. 148); імовірно вважає гіпотезу Ф. Буяка (у: „*Światowid*“, т. 20, Warszawa 1949, і деінде), мовляв, це звідти вимандрували радимичі й в'ятичі *ПВЛ* над Сож і Оку, живши раніше над Бугом і Стиром (як і над Горинню, Сяном, Верещицею та Гнилою Липою), с. 155, бо, мовляв, деякі тутешні топоніми зустрічаються й там далеко на сході (с. 151-64); науковими уважає лише найновіші (рос.) сов. і поль. дослідн., а раніша література виходила радше з преміс політичних, а не наукових (с. 52). — Шкода, що цей комплекс проблем якимось не заслужив уваги ні наших істориків, ні організаторів при нагоді обидвох мілленіюмових конгресів у квітні-травні 1988 у Равенні й Мюнхені, де для них напевно було б місце (зокрема в Равенні, де в 69 доповідях було заторкнено дуже спец. питання від Норвегії-Данії-Новгороду-Суздаль по Багдад).

¹⁸ Issatschenko, Alexander: *Geschichte der russischen Sprache Bd. I.: Von den Anfängen bis zum Ende des 17. Jhs.*, Heidelberg 1980, с. 35-36.

¹⁹ Shevelov, George Y.: Die kirchenslavischen Elemente in der russischen Literatursprache und die Rolle A. Šachmatovs bei ihrer Erforschung (у: A. Šachmatov- G. Y. Shevelov: *Die kirchenslavischen Elemente in der modernen russischen Literatursprache*, Wiesbaden 1960, с. 74-75).

²⁰ Birnbaum, Henrik: When and how was Novgorod Converted to Christianity? — *равенська доповідь* 22.IV.1988, с. 23 (в друку в *Harvard Ukrainian Studies*, v. 12/1989).

²¹ „*Verumtamen non secundum ritus aut sectam Bulgariae gentis aut Ruziae, aut Sclavonicae gentis, sed magis sequens instituta apostolica, unum potius totius ecclesiae ad placitum eliges in hoc*

opus clericum, Latinis adprime litteris eruditum..." — *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*, v. I, nr. 86, p. 127. Prague.

²² Пор. равенську доповідь із 18. IV. 1988 Györfy, György „La christianisation de la Hongrie“, с. 3 і далі (в друку в: *Harvard Ukrainian Studies*, v. 12/1988) враз із дальшою літературою питання.

²³ Никольский, Николай Конст.: К вопросу о русских письменах, упоминаемых в Житии Константина Философа, в: *Известия РЯС*, т. 1/1928, с. 1-37; там і дальша література. — Пор. там таки статтю Лавров, Петр Лавр.: Евангелие и Псалтирь „роусьскими“ (роушкими) письмами писанные в Житии Константина Философа, с. 38-48.

²⁴ Огієнко, Іван: *Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян*, Жовква 1937, с. 32, 54-64, — фотопередрук Вінніпег 1976; пор. і останньо негативну рец. Čyževský, Dmytro: K otázce o původu slovanského písma, — y: *Slovanské studie...* J. Vajsovi, Praha 1948, с. 52-57.

²⁵ Авдусин, Д., Тихомиров, М.: Древнейшая русская надпись. В: *Вестник АН СССР*, в. 4, с. 76, Москва 1950; Черных, П. Я.: Две заметки по истории русского языка. В: *Известия Отделения литературы и языка АН СССР*, т. IX, в. 5, с. 399, Москва 1950; Ефимов, А. И.: *История русского литературного языка. Курс лекций*, Москва 1954, с. 58-9.

²⁶ Vašica, Josef: *Slovanská liturgie sv. Petra*. В: *Byzantinoslavica*, t. VIII, с. 1-54, Praha 1946; Чижевский, Дмитрий: К вопросу о литургии св. Петра. В: *Slovo*, t. 2, ч. 37-41, Zagreb 1953; Dvorník, Fr.: *Byzantine missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*, New Brunswick/N.J. 1970, — (переклав зі вступом V. Vavřínek): *Byzantské misie u Slovanů*, Praha 1970.

²⁷ Останнє видання тексту: Німчук, Василь Вас.: *Київські глаголичні листки. Найдавніша пам'ятка слов'янської писменності*, Київ 1983 (із факсимальною частиною; далі скорочуємо: *КГЛ*); там і раніша література.

²⁸ Ramovš, Fran, M. Kos: *Brižinski spomeniki*, Ljubljana 1938 (там і раніша література).

²⁹ Vašica, Josef: Origine Cyrillo-Methodienne du plus ancien code slave dit „Zakon sudnyj ljudem“, y: *Byzantinoslavica*, t. 12, с. 163, Praha 1951; Raumer, Rudolf v.: *Die Einwirkung des Christentums auf die althochdeutsche Sprache*, Stuttgart 1845, с. 313-14.

³⁰ Горбач, Олександра: Українська народня релігійно-християнська термінологія й лексика. У: *Збірник Мовознавчої комісії Наук. конгресу у 1000-ліття хрищення Руси-України*, т. 1, НЗ УВУ 13, с. 141, Мюнхен 1988.

³¹ *Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей*, т. II, Москва² 1962, стовп. 27 (СПб¹ 1908).

³² Приселков, Михаил Дм.: *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв.* ч. 1, У: *Записки Историко-Филологического фак-та Импер. Спб-ского университета*, ч. 66, СПб 1913.

³³ Koch, Hans: *Byzanz, Ochrid und Kiev 987-1037*. У: *Kyrios*, Bd. 3, с. 253-92, Breslau 1938; передрук у: *Kleine Schriften zur Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas*, Wiesbaden 1962, с. 9-41.

³⁴ Зубарь, В. М., Павленко, Ю. В.: *Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси*, Киев 1988, с. 180 і далі. — Повторивши відомі раніші християнізаційні намагання Києва, підкреслюють особливу роль Херсону й Анастасія в Києві. — Подібно зрештою й: Гапусенко, Іван Макс.: *Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря*, Київ 1966; так само Брайчевський, Михайло Юл.: *Утвердження християнства на Русі*, Київ 1988.

³⁵ Müller, Ludolf: *Zum Problem des hierarchischen Status und der jurisdiktionellen Abhängigkeit der Russischen Kirche vor 1039*, Köln-Braunsfeld 1959, с. 9-12 і далі.

³⁶ Vernadsky, George: *Kievan Russia*, New Haven 1948, с. 67.

³⁷ Kłoczowski, Jerzy: *The Christianization of Poland*, — доповідь 18.IV.1988.

³⁸ Vašica, J. (див. наша примітка ч. 29, *Byzantinoslavica*, t. 12, с. 154-74, 1951); Ганев, Венелин: *Закон судный людемъ. Правно-исторически и правно-аналитически проучания*, София 1959; *Закон судный людемъ краткой редакции* (изд. М. Н. Тихомиров и Л. В. Милова), Москва 1961; *З. с. л. пространной и сводной редакции*, Москва 1961; Андреев, Мих.: *З. с. л.*, у: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, т. 1, с. 711-17, София 1985.

³⁴ Бенешевич. Владимир Ник.: *Памятники древне-русского канонического права*, ч. 11, в. 1. *Русская историческая библиотека*, т. 36, Пгд 1920; Лотоцкий, Олександр: *Українські джерела церковного права*, *Праці Укр. Наук. Ін-ту*, т. 5, Варшава 1931.

³⁵ Томашівський, Стефан: Вступ до історії Церкви на Україні. *Записки ЧСВВ*, т. V. 1-2, Жовква 1931.

³⁶ Коструба, Теофіль: *Володимир Великий — будівничий української держави*, Львів 1938; *Нариси з церковної історії України X-XIII ст.*, Львів¹ 1933, Торонто² 1955.

³⁷ Назарко, Іриней І.: *Св. Володимир Великий, володар і христитель Руси-України (960-1015)*, *Записки ЧСВВ*, сер. II, сек. I, Рим 1954.

³⁸ Лужницький, Григор: *Українська Церква між Сходом і Заходом*, Philadelphia 1954.

³⁹ Шмурло, Е.: Когда и где крестился Владимир Святой? Прага 1927.

⁴⁰ Fedotov, G.: Le baptême de St. Vladimir et la conversion de la Russie. В: *Irenikon*, т. XV, 5, 1938; Канонизация св. Владимира. В: *Владимирский сборник*, Париж 1938.

⁴¹ Ковалевский, П.: *Исторический путь России. Синтез русской истории по новейшим данным науки*, Париж³ 1949.

⁴² Карташев, А. Н.: *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 1-11, Париж 1956.

⁴³ Dvornik, Fr.: *Les slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*. Travaux publiés par l'Institut des Etudes Slaves, т. IV. Paris 1926; St. Procopius. *The Czech Benedictines and Christianization of Russia*. Unionistic Congress, Lisle 1956.

⁴⁴ Danzas, J.: St. Vladimir et les origines du christianisme en Russie. В: *Russie et chrétienté*, 1938/39, с. 7-36.

⁴⁵ Jugie, Martin: *Le Schisme byzantine. Aperçu historique et doctrinel*, Paris 1941; Les origines romaines de l'Eglise russe. В: *Echos d'Orient*, 7-8, Paris 1937.

⁴⁶ Baumgarten, N.de: Saint Vladimir et la conversion de la Russie. В: *Orientalia Christiana*, nr. 79, Roma 1932.

⁴⁷ Коробка, Н. И.: К вопросу об источнике русского христианства. В: *Известия ОРЯС* XI, 2, СПб 1906, с. 367-85.

⁴⁸ Ягич, И. В.: Четыре критико-палеографические статьи (Отчет о присуждении Ломоносовской премии в 1883 г.). *Сборник ОРЯС*, т. XXXIII, 1/1884, СПб.

⁴⁹ Соболевский, Александр И.: Церковнославянские тексты моравского происхождения. *Русский филологический вестник*, Варшава 43/1900, с. 150-217; Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. *Сборник ОРЯС*, т. LXXXVIII, 3, с. 1-203.

⁵⁰ архим. Амфилохий: *Четвероевангелие Галицкое 1144 г., списанное с древне-славянскими рукописными евангелиями XI-XVII вв. и печатным Острожским 1571 (!) и киевским 1788 г., с греческим евангельским текстом*, т. 1-3, Москва 1882-83.

⁵¹ Kalužniacki, Aemilianus: *Evangelium Rybnanum*. Monumenta linguae Palaeoslovenicae, I, Wien-Teschen 1898.

⁵² Голоскевич, Г. К.: *Евсеево евангелие 1283 г. Опыт историко-филологического исследования*, СПб 1914.

⁵³ Kalužniacki, Ae.: *Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice ad fidem Codicis Christianopolitani saec. XII. scripti*, Vindobonae 1896; Маслов, С. И.: Отрывок Христинопольского Апостола, принадлежащий библиотеке Университета св. Владимира, *Известия ОРЯС*, т. XV, 4/1910, с. 229-69.

⁵⁴ Kopko, Peter: Apostolus Bybliensis, saec. XIV, grammatisch analysiert, *Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften, Philos.-Histor. Kl.*, Bd. LV, 1/1912, с. 1-104.

⁵⁵ Jagić, Vatroslav: *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Berlin² 1913.

HYPOTHESEN ZUR CHRISTIANISIERUNG DER UKRAINE
AUS DER SICHT DER SPRACHWISSENSCHAFTLICH-
PHILOGISCHEN KRITIK

Zusammenfassung

Mit der Christianisierung der Rus'-Ukraine ist eine ganze Reihe, bis heute ungelöster, Diskussionsfragen verbunden, die durch unklare, nur angedeutete Erklärungen der Chroniknachrichten sowie späterer, belegter kulturhistorischer und sprachlicher Fakten hervorgerufen wurden.

Bislang sind immer noch folgende Fragen der Kirchen- und Staatsschichtsschreibung unbeantwortet geblieben:

1) Wann und durch wen empfangen der Fürst Volodymyr und seine nähere Umgebung die Taufe; welche Rolle spielte das Christentum in Kyjiv und dem Kyjiver Staat (vor allem auf dem Gebiet der heutigen Ukraine) vor 988?

2) Wer waren die ersten Missionare und Geistlichen, woher sind sie gekommen, welcher Hierarchie waren sie untergeordnet? Wem waren die ersten Bischöfe Kyjivs vor der offiziellen Einsetzung des griechischen Metropoliten Theopempt (1037) unterstellt?

3) Warum vermochten Volodymyr und Jaroslav keine vom Patriarchen von Konstantinopel unabhängige Hierarchie durchzusetzen, obwohl eine solche bereits in Bulgarien-Makedonien, später in Serbien, existierte?

4) Wie verlief die Grenzziehung am San und Buh (Bug) zwischen der Kiever Erzdiözese (d. h. den Diözesen von Peremyšl', Cholm und Volodymyr Volynskýj) und der tschechischen Diözese von Prag (vgl. die Urkunde Kaiser Heinrichs IV vom Jahre 1086: „...*ad orientem has fluvios habet terminos: Bug scilicet Ztir cum Cracovia civitate...*“ — vermutlich nach der Tradition des Mährischen Reiches und der Methodiusmission des 9. Jhs.) sowie die spätere Grenzziehung zur polnischen Diözese Krakau?

5) Gibt es Spuren irgendwelcher Art, die auf die mährisch-methodianische Mission, vor allem im südwestlichen Teil der Ukraine verweisen?

Die Lückenhaftigkeit oder tendenziöse Darstellung, ja sogar eine mögliche ursprüngliche Fälschung entsprechender Quellennachrichten zu den erwähnten Fragen, haben in der Historiographie, insbesondere zu den Punkten 1—3, einige Theorien entstehen lassen:

1) eine offizielle, kirchlich-orthodoxe Theorie über eine von Anbeginn bestehende hierarchische Abhängigkeit Kyjivs von Konstantinopel noch vor dem Jahre 1037, die im Westen vor allem vom evangelischen Theologen L. Müller vertreten wird;

2) eine vom russischen Forscher M. D. Prisël'kov 1913 aufgestellte Theorie über eine ursprüngliche Abhängigkeit Kyjivs vom bulgarisch-makedonischen Patriarchat von Ochrid. Diese Theorie wurde vom dt. evangelischen Theologen H. Koch sowie vom ukr.katholischen Theologen I. Nazarko befürwortet und als eine modifizierte „tmutorokanische“ Version vom ukr. kath. Kirchenhistoriker M. Čubatyj vertreten;

3) eine vom tschechischen Kirchenhistoriker F. Dvorník aufgestellte mährisch-methodianische Theorie (die in schwach motivierter Form der ukr. Kirchenhistoriker I. Nahajevskýj übernommen und vertreten hat);

4) die Theorie N. Baumgartens über röm.-katholische („lateinisch“-deutsche) Missionsversuche zur Zeit der Großfürstin Ol'ha (Olga) vor 988;

5) die Theorie über die Existenz einer Übersetzung des Evangeliums und Psalters aus der Zeit vor Kyrill und Method, die laut *Žytije* des hl. Kyrill, dieser auf der Krim, während seiner Reise zu den Chasaren (859) eingesehen haben soll (sog. *rus'ki pys'mena*, die I. Ohijenko als „frühukrainisch“ bezeichnet).

Die philologischen Forschungen auf dem Gebiet der Sprach-, Literatur- und Kulturgeschichte können zu diesem Fragekomplex folgende Ergebnisse beisteuern:

1) Es gibt eine Reihe von kirchlich-kanonischen und hagiographischen Texten (die Übersetzung des *Nomokanon* durch Methodius als *Zakon sudnyj ljudem* in *Kormčaja* „Buch des kanonischen Rechts“, westliche kirchliche Gebete, die Vitae der hl. Vaclav und Ljudmila usw.), die belegen, daß die Verbindungen zu Mähren und der Tschechei im X.—XII. Jh. nicht nur dynastischer Natur zwischen den Rurikiden und Přemisliden waren und nicht unbedingt über Bulgarien erfolgt sein müssen.

2) Einzelne kirchenslavische Handschriftentexte der Hl. Schrift (vor allem die Evangelien und der Praxapostolus „d. Lektionar aus der Apostelgeschichte und den Sendbriefen Pauli“, die am gründlichsten erforscht worden sind und vom textologisch-lexikalen Standpunkt Moravismen und Pannonismen aufweisen) gehen auf die ältesten Übersetzungen von Kyrill und Method selbst zurück; mit dem Tod von Methodius (885) begaben sich seine Schüler, die wegen der slavischen Liturgie in Mähren verfolgt wurden, ins makedonische Ochrid-Gebiet

sowie teilweise nach Prěslav in den ostbulgarischen Staat des Zaren Simeon (893—927). Hier wurde diese älteste Übersetzung umredigiert und dem griechisch-byzantinischen Gebrauch sowie der bulgarischen Lexik angenähert.

Aus Kyjiv sind Texte der „Simeon“-Redaktion bekannt (das Ostromir-Evangelium 1056—57, das Mstyslav-Evangelium um 1120 u. a.), doch im südwestlichen Teil der Ukraine sind Texte der „ersten Redaktion“ erhalten geblieben (das Galizische Evangelium von Krylos 1144, das Evangelium von Putna, Mitte des 12. Jhs., der Praxapostolus von Chrystynopil' und von Byblo bei Peremyšl' aus dem 13. Jh. usw.). Ihr Eindringen in die Südwestukraine konnte über Peremyšl'-Mukačiv und Siebenbürgen erfolgt sein, wie übrigens auch der Kult der Heiligen Kyrill und Methodius in der verbreiteten Form ihrer umfangreichen Menäen-Vitae und ihrer gekürzten Prologos-Vitae (an der Verherrlichung ihrer slavischen Mission konnten die Griechen in Kyjiv kaum interessiert sein).

3) Die im Zuge der Christianisierung von den Bulgaren und Makedoniern mitgebrachte kirchenslavische Schriftsprache, die ihrem Charakter nach südslavische Merkmale aufwies (Altbulgarisch bzw. Altmakedonisch), in der alle alten kirchlich-liturgischen Texte geschrieben sind, erfuhr bei den Ostslaven und somit in der Ukraine von Anbeginn phonetische Veränderungen:

a) die Nasalvokale *ę, q* (*ręka, sędq, językъ*) wurden auf die hier eigene Weise als *u, 'a, ja* (*ruká, šádu, jazýkъ*) ausgesprochen;

b) das bulgarische *št*, geschrieben als *шт, ц* begann man in der Ukraine als *šč* auszusprechen (altslav. *мошти, штирын, ратиште, стојѣшти*, d. h. *mošti, štiryjъ, ratište, stojęštijъ*, als: *mošči, ščiryjъ, ratišče, stojaščijъ*); eine solche Aussprache ist bis heute unbefriedigend erklärt worden (mal als uraltbulgarisch-uraltmakedonisch, mal als Verbindung des bulgarischen *št* mit dem ostslav. *č* (vgl. ukr. *ne-mič, stojačyj, ščyryj, ratyšče*); doch gerade *šč* in *ščirъ, -išče* kannten das Mährische und die westslavischen Sprachen (sonst jedoch *moc*, altpoln. *stojęcy*); ließe sich nicht das ostslav.-ukr. *šč* in diesen Fällen als eine „mährische“ Beeinflussung erklären?

c) eine Reihe von kirchlich-religiösen Ausdrücken, die vor allem in Transkarpatien und im Karpatenland (im Bojkischen und Huzulischen) verbreitet sind, weisen Parallelen in mährischen Texten auf, ferner im Čechischen, Slovakischen wie auch im Polnischen (*kmotr* „Taufpate“, *kmótra* „Taufpatin“, *krýžma* „Taufleinwand“, *sl'ub* „Trauung“, *malžény* „Eheleute“, *zakín* „Kommunion“, *zakónytyša* „kommunizieren“, *zакonnyk* „Mönch“, *vírnyk* „Pfarrkind, Laie“, *pokúta* „Buße“, *pokóra* „Demut“, *slúžba bóža* „Gottesdienst“, *kol'adá* „Weihnachtslied“, *žývnyj*

četvēr „Gründonnerstag“, *bila subóta* „Karsamstag“, *velykderí* „Ostern“, *rusál'l'a* „Pfingsten“).

Spuren einer „ukrainischen“ Übersetzung des Evangeliums und Psalters aus der Zeit vor Kyrill und Methodius sind nicht zu finden.

Die Verbindung zwischen Kyjiv und Tmutorokań wurde im 10. Jh. in der Steppe durch die Pečenegen sowie im 9. Jh. von den Magyaren unterbrochen. Daher ist es sehr fraglich, ob gerade von dort eine Mission und hierarchische Verbindungen kommen konnten.

Die philologischen Fakten sprechen zugunsten der Missionen aus Mähren, Ochrid-Soluń in Makedonien und Prěslav in Bulgarien.

З друкарсько-технічних причин упрощено передавання літери „ять“ у давніх цитатах як „велике ї“. „фіти“ як „велике ф“, „ксі“ як „курсивне кс“, „носового с“ як „је“ а в латинській транслітерації (старо) церковнослов'янських цитат передавано „носове о“ польською літерою „ą“.

Наукові Записки Українського Вільного Університету, ч. 13, Філософічний Факультет, Збірник Мовознавчої Комісії Наукового Конгресу в 1000-ліття Хрищення Руси-України, Мюнхен, 1988, с. 29-98.

Олекса Горбач

МОВОСТИЛЬ НОВІТНІХ ПЕРЕКЛАДІВ СВ. ПИСЬМА НА УКРАЇНСЬКУ НАРОДНЮ МОВУ 19-20 ВВ.)*

Короткий перелік новочасних перекладів св. Письма по початок 1920-их рр. називає — без подрібніших цінувань мовостилю — латинська стаття о. Т. Т. Галуцинського.¹ Ідеться про такі, названі там новітні переклади:

1) Шашкевичеві уривки перекладів Євангелія Матея й увесь переклад Євангелія Йоана (1842);²

2) Кулішеві переклади св. Письма, в тому й зокрема Псалмів (1858-98);³

*) Доповідь була прочитана в коротшій версії на науковій конференції, присвяченій 1000-річчю хрищення України-Руси, в Римі в Українському Католицькому Університеті дня 8. X. 1985 р.

¹ H a l u ſ ſ y n s k y j, Theodosius Titus, OSBM: De Ucrainis S. Scripturae versionibus, Богословія, р. 3, с. 218-25, 309-19, Львів 1925.

² Ш а ш к е в и ч, Маркіян: З Євангелія Матея, I-V, 1-30; Євангеліє Йоана, I-XXI. Збірник Філологічної Секції НТШ, 14, с. 107-42. Писання М. Шашкевича, видав М. Возняк, Львів 1912. — Теж Руська письменність, т. III, 1: Твори М. Шашкевича і Я. Головацького, вид. 2-ге, с. 128-32, Львів 1913 (лиш Єв. Мат. V, 1-30, Йо. IV, 1-54, правопис і мова виправлювані).

³ К у л і ш Пантелеймон (1819-97), кинувши службу в Варшаві (1868), переїхав до Венеції, де перекладав із церковнослов'янської Новий Заповіт і запропонував свій переклад Лондонському Біблійному Товариству, що дало його для перевірки Ф. Мікльошічеві, але той відкинув, бо перекладати слід було з грецької. Куліш вивчив старогерейщину, переїхав до Відня та став перекладати Старий Заповіт: анонімно видав 1869 р. у Львові коштом і заходом «Правди» Св. Письмо, перша частина Біблії, п'ять книг Мусієвих, 4°, с. 172, а віршем під псевдонімом Р а т а й, Павло: Дві Мусієві пісні (Львів 1868, 16°) і Йоє (Львів 1869, 16°, с. XV, 96) як і: Псалтирь або книга хвали Божої, перестів український (Львів 1871, 16°, с. 329), що був передрукований у Творат, т. 4, Берлін 1923, Бібліотеки Українського Слова, ч. 37. — Подібно тоді ж надрукував Товитові Словеса (Коломия 1883). Познайомившись в Відні з абсолювентом богословії Іваном Пулюєм (1845-1918), переклав на спілку з ним Новий Заповіт із грецької (1871) і видав спершу анонімно окремі Євангелії Св. Письмо: Євангеліє по Маттеєві. Переклад український (і подібно: по Маркові, по Луці, по Іоаннові, Відень 1871 і Львів 1880, та вже з прізвищами пе-

3) Пилипа Морачевського переклади Євангелій (1860-62, 1907-11, 1921);⁴

4) Антона Кобилянського переклади Євангелія Луки (1874-77, 1 неназваний О. Галуццинським переклад Євангелія Йоана, 1877);⁵

рекладачів: Відень 1887, як видання Біблійного Т-ва, закуплене 1886 Мілярдом). 1872 р. Куліш закінчив переклад Старого Заповіту, та його праця згоріла при пожежі його хутора Мотронівки; взявся ще раз за цей переклад, але вже не встиг завершити. Рукопис довели до кінця Іван Нечуй - Левицький (переклад книг *Паралипоменон* 1, 2, *Ездри*, *Неемії*, *Естери*, *Даніїла*) та І. Пулюй (переклад *Псалтиря*) і цілість видано як *Св. Письмо Старого і Нового Завіту* Біблійне Т-во (Відень 1903, 1912, 825 і 249 с., — без девтероканонічних книг, — повторюване згодом: у Берліні 1921 та в Нью Йорку-Лондоні 1947). — Історію цього перекладу та його мовно-стилістичну оцінку подає П. Житецький (див. наша примітка ч. 10, с. 28-41).

⁴ Перекладені 1860-62 рр. частини Нового Заповіту чернігівчанином Пилипом Морачевським (1806-79) змогли через рос. цензурні заборони укр. слова появитися аж після довгих комісійних митарств і перерібок аж після революції 1905 р. з апробатою московського Синоду як окремі Євангелія із паралельним синодальним церковнослов. текстом: *ГНІХ Святе Євангеліє від Матфея славянською й українською мовою* (в кирилично-російському надтексті: *на славянскомъ и малорусскомъ языкахъ*), Москва 1907, 192 с. (примірник 6-ки монастиря оо. Василіян у Римі); і подібно: *від Марка* (Москва 1907), *від Луки* (Москва 1908) та *від Іоанна* (Москва 1911, 126 с.). Українські тексти Євангелій передруковано 10 років пізніше як *(ГНІХ) Святе Євангеліє українською мовою*, Львів-Винниця, 1921 (з друкарні НТШ), В-во «Поділья», ч. 7, 298 с. (примірник, як і *Св. Йоана*, — є в 6-ці монастиря оо. Василіян у Римі). Це видання послужило підставою перерібок виданого кириличними літерами в Варшаві 1939 р. на престольного *Св. Євангелія*, передрукованого фототипно 1948 р. «в Канаді» (Вінніпер) та 1966 р. «в США» (Бавнд Брук). — Аналізу мови подає стаття П. Житецького (див. наша примітка ч. 10, с. 37-42) як і тексти Притчі про Блудного сина (Лука, XV, 11-32) та про Багатого й Лазаря (Лука, XVI, 19-31) «из подлинной рукописи Морачевского 1860 г.» (там таки, с. 57-60).

⁵ [Кобилянський, Антін]: Євангеліє Луки, Львів [Відень] 1877, с. 86, кириличними літерами, без наголосів, покутсько-наддністрян. говіркова база мови перекладу, примірник у 6-ці монастиря оо. Василіян (Рим, Авентин). — Англійський опис друкованих видань св. Письма Darlow, T. H. & Moule, H. F. *Historical catalogue of the printed editions of Holy Scripture* [...], London 1903-11, 2 vols. in 4, — подає друк цього перекладу (с. 1376, нр. 7897) як «78 с.», з імовірним передруком 1876 р., а під нр. 7896 його друк з 1874 р., с. 72 — латинкою; подібно — під нр. 7898 — переклад Єв. Йоана латинкою з 1877 р., с. 66, передрукований 1881 р. (і такий примірник має Б-ка Біблійного дому Брит. Біблій. Т-ва, раніше в Лондоні, від вересня 1985 р. у Свіндоні/Вілшир). Левицький, Іван Ем.: *Галицько-руська бібліографія XIX століття*, з узягладненням руских изданій появившихся в Угорщині и Буковині, т. I. Хронологический список публикацій, Львов 1888, фотопередрук Vaduz 1963, — знає лиш видання Єв. Луки: латинкою (с. 72) й кирилицею (с. 78), 16°, з 1874 р. (с. 211, нр. 1306 і 1307). — Зразок цієї цікавої спроби латинки у формі цитати з Єв. Луки, XV, 10 (1874) приносить кн. *The Gospel in many tongues. Specimens of 826 languages in which British and Foreign Bible Society has published or circulated some portions of The Word of God*, London 1954¹, 1956²,

5) Ів. Пулюя-Ів. Нечуя Левицького й П. Куліша Біблія в виданні Лондонського Біблійного Т-ва (1903);⁶

6) о. Олександра Бачинського переклад *Нового Заповіту й Псалмів* (Львів 1903);⁷

7) о. Ярослава Левицького переклад *Нового Заповіту та Псалмів* (Жовква-Львів 1921-25).⁸

Деякі з-поміж цих текстів (П. Морачевського, 1906-11, о. О. Бачинського, 1904) мали й паралельний церковнослов'янський текст, — подібно як і не згаданий поширений поясненнями текст Псалтиря (*Псалтиря Розширена*) о. Олександра Слюсарчука (Львів 1904).⁹

с. 170, нр. 790 (Ukrainian, Roman characters). — Життєписні дані про цю колоритну постать подає некролова замітка Р е в а к о в и ч, Т.: Антін Кобілянський, *Записки НТШ* 94/1910, с. 166-73. — А. К-ий (* 1837 Богородчани † 8. 11. 1910 Львів), син дядка, до гімназії ходив у Станиславові, 2 роки студіював теологію у Львові й 2 роки (православну) в Чернівцях, де намовив О. Ю. Федьковича писати по-українськи, відомий своїм виступом проти москвофіла (й його язичія) Б. Дідицького *Slovo na Slovo do redaktora «Slova»* як і брошурою *Holos na «Holos» dla Halyčyny* (1861). Закінчивши теологію (1860-65) став проповідником німецької секти Freie deutsche religiöse Gemeinde, суплентував у реальній школі у Львові, звільнений за лібертизм, був актором у театрі Ом. Бачинського в «Бесіді», виїхав до Мільвоки (ЗДА) проповідником згаданої секти, вернувся й 1872 р. склав матуральний іспит, студіював у Відні філософію й медицину, займався винаходами та, одружений з віденкою, вернувся в 1890-их рр. до Львова, де й помер у старечому домі.

⁶ Див. наша примітка ч. 3. — З перекладу *НЗавіту* 1901 Куліша-Пулюя П. Житецький (див. наша прим. ч. 10) приводить Притчу про Блудного сина й про Багатого й Лазаря (с. 60-62). Інші ж переклади (П'ятікнижжя, 1869, Псалтиря, 1871, Нового Заповіту, 1880, 1887 та 1893) називає як наявні примірники в Бібліотеці Біблій. Дому лондон. Брит. Бібл. Т-ва книжка Darlow, T. H. & Moule, H. F. (с. 1316, див. наша примітка ч. 5).

⁷ о. Б а ч и н с ь к и й, Олександр: *Псалтирь* въ языцѣ церковно-словенскѣмъ [кирилицею] съ переводомъ на языкъ народно-рускій [максимовичівкою], Львів 1903, с. 285 (примірник б-ки парохії св. Варвари в Відні); *Новый Заветъ ГНХ* въ языцѣ церковно-словенскѣмъ съ переводомъ на языкъ народно-рускій, Львів 1903, с. VIII, 992, — при чому цлов. тексти брали до уваги латин. вульгату (св. Єроніма) та нім. переклад і уваги Брейтмана й Алоні, а при укр. перекладі brano до уваги замітки Л. Туркевича, Ів. Бартошевського, Іс. Дольницького й Ів. Редкевича, див. «Передне слово», с. V).

⁸ о. Л е в и ц ь к и й, Ярослав: *Св. Письмо Нового Завета*, Жовква 1921, с. 723, 8^о (переклад провірювали: О. Макарушка, о. Т. Галуциньський, ЧСВВ, та комісія з митроп. Андресом Шептицьким, О. Барвінським, О. Бачинським, Ю. Дзеровичем, І. Кокорудзом, Ф. Колессою, К. Студинським і В. Щуратом — див. «Передне слово», с. 3); *Книга псалмів*, Львів 1925, с. 228 (за грецьким і цлов. текстом, переклад провірювали С. Кархут і В. Б. Садовський, див. «Передне слово», с. 6-7).

⁹ о. С л ю с а р ч у к, Олексій: *Псалтиря розширена* въ дусѣ християнскои молитвы и церковного богослужения. На основѣ выкладѣвъ М. Вольтера, Р. Белярмина и Р. Райшля, Жовква 1904, с. 526. — На основі апробат епп. Ю.

Глибший розгляд раніших перекладів Нового Заповіту від 16 в. аж до 19 в., — теж стилістичний (П. Морачевського та М. Лободовського), — подає стаття П. Житецького.¹⁰ Він же¹¹ присвятив був раніше увагу рукописному перекладові т. зв. Пересопницького Євангелія (1556-61), публікуючи з нього частину тексту Євангелія Луки (цілість — уже від 20 років — заповідають видати в Києві *Нові книги України!*). Подібно й І. Огієнко,¹² Г. Павлуцький¹³ та О. Грузинський.¹⁴ Іншим Євангеліям та Апостолам присвятили розвідки: Волинському (чи Житомирському) 1571 р. — Н. Трипольський¹⁵ та І. Огієнко,¹⁶ Літківському 16 в. О. Грузинський,¹⁷ Євангелію Вал. Негалевського 1581 р. — О. Назаревський¹⁸

Пелеша (з 1889 р.) та А. Шептицького (з 1900 р.) можна приймати такі раніші її видання. Кн. Darlow, T. H. & Moule, H. F. (с. 1316, див. наша примітка ч. 5) називає теж видання 1899 і 1903 рр. — До кириличного цслов. тексту додано поширений поясненнями укр. паралельний текст «максимовичівкою», поділений на катизми з доданими тропарями й молитвами й «Коротким переглядом поодиноких служб церковних...», прокімнами, антифонами й величаннями. Перекладач був парохом у Радівцях та згодом у Рунгурах (1838-1912), див. ЕУ 2, с. 2913.

¹⁰ Житецький, Павел И.: О переводах евангелия на малорусский язык, *Известия ОРЯС*, X, 4, с. 1-65, СПб 1905.

¹¹ Житецький, П.: О Пересопницкой рукописи. *Труды III-его Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г.* Киев 1878, т. II, с. 221-30, Приложение: Текст Евангелия Луки из Пересопницкой рукописи, с. 43-111; *Описание Пересопницкой рукописи, XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков*, Киев 1876, с. 79.

¹² Огієнко, Іван: *Українська Пересопницька Євангелія 1556 р.* Тарнів 1921, с. 36.

¹³ Павлуцький, Г.: Орнамент Пересопницького євангелія, *Искусство*, 1911, кн. II, с. 83-92, Киев.

¹⁴ Грузинский, Александр С.: Пересопницкое Евангелие, как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI в., *Искусство*, Киев 1911, кн. 1, с. 1-48.

¹⁵ Трипольский, Н.: Волинское рукописное Евангелие XVI века, *Волинский Историко-Археологический сборник*, в. 2, с. 1-114, Житомир 1900.

¹⁶ Огієнко, Іван: *Українська Житомирська Євангелія*. Опис пам'ятки, аналіз мови і словник. Нарис з історії культурного життя старої Волині, Тарнів 1922, с. 72 (при чому Огієнко сперся на надруковані тексти Н. Трипольського, див. наша прим. ч. 15).

¹⁷ Грузинский, А. С.: *Из истории перевода Евангелия в Южной России в 16 в. Лѣтковское Евангелие*. (Описание, состав Евангелия, язык, анализ, вставки. Приложения и варианты). Киев 1912; *Лѣтковское евангелие*. Краткий библиографический очерк, *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*, т. 22, в. I-II, с. 42-79, в. III, с. 80-124, Киев 1912 (далі скорочуюмо ЧтИОНЛ).

¹⁸ Назаревский, Александр А.: Язык Евангелия 1581 г. в переводе В. Негалевского, *Киевские Университетские Известия*, Киев 1911, кн. 8, с. 1-40, кн. 11, с. 41-78, кн. 12, с. 79-139.

та І. Огієнко,¹⁹ Крехівському Апостолові — В. Лев²⁰ та І. Огієнко.²¹ Загально ж перелік раніших рукописних текстів подають: П. Владіміров,²² В. Шимановський,²³ Г. Бугославський,²⁴ Г. Крижановський,²⁵ Є. Карський,²⁶ О. Калужняцький,²⁷ О. Требін,²⁸ О. Соболевський,²⁹ І. Огієнко³⁰ й ін.

Досі не дочекалися — після статті о. Т. Т. Галущинського — реферувально-оглядових перекладів дальші друковані переклади св. Письма, а саме:

1) о. Мих. Кравчука — чотириєвангелія (Львів 1937) та Книга Псалмів (Рим 1966),³¹

2) о. Теодосія Т. Галущинського, ЧСВВ — Св. Євангелія (Рим 1946),³²

¹⁹ Огієнко, Іван: *Новий Завіт в перекладі на укр. мову Валентина Негалевського 1581 р.* Нарис з історії культурного життя старої Волині, Тарнів 1921, с. 32.

²⁰ Lew, Bazyli: *Apostol Krechowski, Prace Filologiczne*, t. XIV, s. 16-33, Warszawa 1929.

²¹ Огієнко, Іван: *Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол*, т. I-II, с. 520, 192 (т. 2: Словник укр. літ. мови 16 в. з Крехів. Апостола. Додатки: Лист ап. Павла до Галатів і до Тита), Варшава 1930, серія: *Студії до укр. граматики*, т. VII, VIII.

²² Владимиров, Петр В.: *Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от XI до XVII ст.*, *ЧТИОНЛ* 1890, с. 101-39. (Приложение, с. 140-42).

²³ Шимановский, В.: *Очерки по истории русских наречий. Черты южно-русского наречия в 16-17 вв.*, Варшава 1893.

²⁴ Бугославский, Г. К.: *Волинские рукописные евангелия и апостолы, Труды IX-го Археологического съезда в Вильне 1893 г.*, т. II, с. 277-307.

²⁵ Крыжановский, Григорий: *Рукописные евангелия киевских книгохранилищ. Исследование языка и сравнительная характеристика текста*, Киев 1889, с. LXXIII, 393, III.

²⁶ Карский, Евфимий Ф.: *Западнорусские переводы Псалтыри в XV-XVII вв.*, Варшава 1896, с. 444.

²⁷ Калужняцкий, Емилиан И.: *Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах Львовских, Труды III-го Археологического съезда в России*, т. II, с. 213-321, Киев 1878.

²⁸ Требін, О.: *Матеріали до історії української мови з рукописів XV в. Київських бібліотек, Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві*, т. 7, с. 1-16, Київ 1910.

²⁹ Соболевский, Александр И.: *Очерки из истории русского языка, Киевские Унив. Известия*, 1883, кн. 10-12; 1884, кн. 1, 2, 6, 12; 1885, кн. 1, 2. — *Окремо*: ч. 1, Киев 1884, с. 152.

³⁰ Огієнко, Іван: *Мова українська була вже мовою церкви*, Тарнів 1921; (Ogiienko, I.) *Język cerkiewno-słowiański na Litwie i w Polsce w w. XV-XVIII, Prace Filologiczne*, t. XIV, s. 525-43, Warszawa 1929.

³¹ о. Кравчук, Михайло: *Св. Євангелія ГНІХ. Переклад на основі грець. тексту з поясненнями*, Львів 1937, с. 450; *Книга псалмів. Видання Укр. Католич. Ун-ту ім. св. Климентія папи*, Рим 1966, с. 240.

³² о. Галущинський, Теодосій, ЧСВВ: *Св. Євангелія ГНІХ*, Рим 1946, с. 511, 8°. — *Передмова згадує про завваги оо. Лаз. Березовського й Петра*

3) о. Володимира Дзьоби — окремих книг Старого Заповіту³³ — *Кн. Премудрости* (Рим 1945), *Три книги Рут, Товит, Пісня пісень* (Мюнхен 1957), *Кн. Юдити* (Мюнхен 1958), *Псалми або св. гимни* (Мюнхен 1961) *Проповідник [Когелет-Еклезіаст]* (Мюнхен 1962), *Кн. Йова* (Мюнхен 1964),

4) напрестольне *Св. Євангеліє* (кирилицею), (Варшава 1939, фототипно передруковане в Канаді асп. Мстиславом 1948, а в Бавнд Бруку (ЗСА) 1966,

5) Івана Огієнка — *Новий Заповіт. Псалтир* (Людн 1942, 1949)³⁴ як і *Біблія* (Лондон 1962),³⁵

6) огляд перекладацько-виправлювальних праць варшавсько-го Укр. Наук. Інституту, а теж окремих комісій для перекладу св. Письма — Луцької й Крем'янецької,³⁶ як і такі ж огляди перекладацьких праць у Києві в 1920-их рр., відомі всього зі спогадів (теж і таких заходів по таборах ДП в Німеччині від 1945 р.),

7) о. Івана Хоменка — *Св. Письмо Ст. та Нов. Завіту* (Рим 1963)³⁷ з передруком частини (*Новий Завіт і Псалми*, Рим 1979)³⁸

Качура. О. проф. Ів. Музичка в дискусії над доповіддю підкреслив участь о. П. Качура як мовного «співредактора» перекладу.

³³ о. Дзьоба, Володимир: *Св. Письмо (Ст. Завіт). Кн. Премудрости*, Рим 1945, с. 64 (за LXX, ed. A. Rahlfs); *Три книги: Рут, Товит, Пісня пісень*, з поясненнями, [Мюнхен] 1957, с. 69; *Кн. Юдити*, Рим-Манчестер-Торонто [Мюнхен 1958], 1945-57, — с. 49 (з грецької, з поясненнями); *Псалми або св. гимни*. Переспів, Рим-Манчестер 1944-61 [Мюнхен 1961], с. 216; *Проповідник (Когелет-Еклезіаст)*, Рим-Манчестер 1944-62 [Мюнхен 1962], с. 46; *Кн. Йова, Популярний переспів*, Рим-Ковентрі 1944-64 [Мюнхен 1964], с. 103. — За даними листа від о. проф. І. Музички, о. Володимир Дзьоба (* 24. XII. 1913 в с. Переволоки, пов. Бучач † 1979 в Англії), селянського роду, до гімназії ходив у Станиславові; як студента богословії його вислав єп. Г. Хомишин до Риму, де в Атенію Урбаніанум студіював від XI. 1934 р., написав дисертацію «Про любов ближнього у Ст. Завіті» (1941), присвятився біблістиці, вивчаючи грецьку й єврейську мови в Папській Біблійній Інституті, закінчивши її ступенем магістра. В Римі й почав від 1940 р. перекладати Псалтир та поетичні книги Ст. Завіту (Пісню пісень, кн. Товит, Естери й кн. Премудрости), що їх згодом видавав. 12. V. 1947 пішов душпастирювати в таборі полонених 1-ої УД УНА в Ріміні та з цими кол. дивізійниками виїхав до Англії, де й передчасно помер, піддавшись слабовільному «національному» налогові.

³⁴ Огієнко, Іван: *Новий Заповіт. Псалтир*, Людн 1942, с. 376, 97 (з грецької; з давньоєврейської), — передрукований 1949 і (зменшено) фототипом б. р. і м. в 1980-их рр.

³⁵ [Огієнко, І.] *Біблія або книги св. Письма Старого й Нового Заповіту*, Лондон 1962, с. 1529 (з давньоєвр. і грець. — перевірна комісія: Л. Жабко-Потапович, В. Кузів, В. Й. Бреднок), — зменшені фотопередруки з 1980-их рр.

³⁶ Власовський, Іван: *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. IV (XX ст.), ч. 2, Нью-Йорк-Бавнд Брук 1966, с. 114-34.

³⁷ о. Хоменко, Іван: *Св. Письмо Старого та Нового Завіту*, Рим 1963, с. XXI, 1070, 352 (за ориг. єврей., арамей. та грець. текстами). Опрацювання перекладу: Біблійна комісія ЧСВВ (Й. Мартинець, А. Великий, Т. Олійник, І.

та зі змінами *Св. Євангеліс ГНІХ*, переклад о. І. Хоменко-Плюти, вид. 2-ге, поправлене (Рим 1980).³⁹

Так само відсутнє досі хоча б текстове порівняння богослужбових частин св. Письма з названими повище цілісними перекладами: само собою, вони ні в давніх цслов. текстах ні в перекладах нових українських ніраз не були тотожними.

По церковних, нині православних, а до 1946 р. грекокатолицьких, громадах Галичини церковне правління Рос. ПЦ наказує читати Євангелію й Апостола при чинослужіннях по-церковнослов'янськи, а по-українськи допускає всього лиш дослівно переповісти-перекласти читану Євангелію, не додаючи ніякої науки від себе. За прочитання о. парохом Мироном Сас-Жураківським Євангелії по-українськи в церкві в Коломиї 1985 р. висловив йому уповноважений у справах церкви на Іванофранківщину гостре попередження, кажучи: «Краще, як Христос, Ви його науки висловити й так не можете». Таке зарядження підтвердив у жовтні 1987 р. і о. Василь Романюк, сотрудник у Косові. Отак лиш наприкінці 16 в. Іван Вишенський заборонив «виворочати Євангелію простим язиком».

Томущо при декотрих апробованих перекладах (напр. П. Морачевського) церковна влада вимагала триматися прийнятого Православною Церквою церковного «синодального» тексту, то ж на місці буде згадати коротко, коли й як виникав і він. З другої сторони Лондонське Брит. і Закордонне Біблійне Т-во вимагало в своїх виданнях виключення девтероканонічних книг св. Письма й перекладання з оригінальних мов (зі старогребейщини для Ст. Заповіту, а з грецької для Нового), староцерковнослов'янський же текст спирався на грецьку «Септуагінту».

Патрило, С. Фединак, Р. Головацький, М. і В. Ваврик, О. Купранець), мовна редакція, Іг. Костецький, Вас. Барка, Мих. Орест-Зеров. — Перекладач, о. І. Хоменко (1892-1981), родом з Вінниці, студіював від 1913 р. на Іст.-Філол. фак-ті Київ. ун-ту, у роки Визвольних змагань працював у Мін-ві закорд. справ, продовжував студії в Відні, а з 1921 р. богословські в Римі, від 1940 р. священник у Римі й Анакапрі, де став перекладати св. Письмо упродовж багатьох років, а що його друк перейняли оо. Василіяни й до мовно-стилістичного перегляду притягли Іг. Костецького, Мих. Ореста-Зерова й Вас. Барку (що зокрема 'переспівав' *Псалтир*). Як це зазначено в некрологовій нотатці «От. Ів. Хоменко» (*Богословія*, Рим, т. 45/1981, с. 192-94), перекладач перерібною задоволенням не був і збирався зладити 2-ге, виправлене видання.

³⁸ *Новий Завіт і Псалми*, (Рим) 1979, с. 441 з рядовими Єв-ями й Ап-ами цілого року, місяцесловом, читаннями на вечірні і часах й бібл.-богослов. показником тощо, с. 415-41), фотопередрук з видання 1963 р. (див. наша прим. ч. 37).

³⁹ Хоменко - Плюта, Іван: *Євангеліс ГНІХ*, вид. 2-е, поправлене, В-во УКУ, Рим 1980, с. 471, 16°, (Примітки Петра Качура, с. 447-71).

Історія постанови цслов. перекладу св. Письма й його апробованого Церквою тексту доволі складна. Його «стовпові» дати — загально відомі:

1) перше повне рукописне зібрання всіх книг Біблії новгородським асп. Геннадієм 1499 р.,

2) перша Церквою апробована друкована — в великій мірі сперта на копію з Геннадіївського рукопису 1499 р. — Острозька Біблія (1580/81), з правописними водностайненнями й виправленнями (супроти «тирновсько-євтіміївських» написань кінця 14 в. в Остр. Біблії) за Граматиною М. Смотрицького (1619/1648) — передрукована в Москві (1663),⁴⁰ у сторіччя після якої наступило остаточно за цариці Єлисавети 1751 р. текстове виправлення за грецькою «Септуагінтою» й апробоване Синодом Рос. Православної Церкви видання т. зв. «Єлисаветинська» Біблія,⁴¹ передрукована згодом і в Росії і поза Росією — в тому і в нас як т. зв. «Почаївська Біблія» (1798 р.,⁴² а кількадесят років раніше — 1743

⁴⁰ Правописно-мовні зміни «первопечатної» московської Біблії 1663 р. супроти Острозької (1580/81) подає подрібно кн. Булицький, Сергей К.: *Церковно-славянские элементы в современном литературном и народном русском языке*, ч. 1, с. 130-401, Записки Ист.-Филол. фак. СПб. Ун-та, ч. 32, СПб 1893. — Фотопередрук П. Кости в *Specimina Philologiae Slavicae*, Bd. 65, München 1986 (далі скорочуємо SPhS). — Острозьку Біблію перевидано фотодруком за примірником Лондон. Бібл. Т-ва в Вінніперу: *Острозька Біблія. The Ostroh Bible 1581. Reproduced in commemoration of the Baptism of Ukraine in the holy orthodox faith 988-1988. St. Andrews College in Winnipeg with The University of Manitoba, Winnipeg 1983. Facsimile BFBS London, pp. 8+276+180+30+56+72.*

⁴¹ Біблія сиріньч книги священного Писання Ветхаго и Новаго Завета, 2 тт., Москва 1751, — повторена 1756, 1759, 1762; рос.-мовні синодальні переклади появились аж 1876 р., а підновлений аж 1956 р. — Див. Чистович, Илларион Ал.: Исправление текста славянской Библии перед изданием 1751 г., *Православное обозрение*, Москва 1860, т. 4, с. 479-510, т. 5, с. 41-72; Евсеев, И. Е.: Геннадиевская Библия 1499 г., *Труды XV-го Археологического съезда в Новгороде 1911 г.*, т. 2, с. 1-12, Москва 1916; Очерки по истории славянского перевода Библии. Черты бытовой истории славянской Библии с конца XV до XVIII в., *Христианское чтение*, СПб. 1912, с. 1261-85, 1913, с. 472-93, 350-73; Рижский, Михаил Иос.: *История переводов Библии в России*, Новосибирск 1978.

⁴² Біблія сиріньч книги священного Писання..., Почаїв 1798, в 5 тт., збережена в Бібліотеці-Музею Чарториських у Кракові, див. Estreicher, Karol: *Bibliografia polska*, cz. III, t. 2 (Ogólnego zbioru t. 13), Kraków 1894, с. 37-38; Tyłowski, I.: *Monastero di Počaiw — la sua tipografia e le sue edizioni*, *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, series II, sectio II, vol. IV (X), fasc. 1-2, Romae 1963, с. 286.

р. в Супраслі),⁴³ а з якої 60 рр. пізніше надруковано в Перемишлі т. зв. «Перемиську Біблію» (1858-65).⁴⁴

Видана 1804 р. в Будапешті (Будимі) з благословенням мукачівського єп. Андрія Бачинського (1732-1804) заходами Григорія Тарковича (1754-1841, першого пражівського єпископа від 1816 р.) Біблія була, за словами Алексея Л. Петрова (*Материалы для истории Угорской Руси*, т. IV, с. 24, СПб.), повтореними Франтишком Тіхим (*Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi*, Praha 1938, с. 22), — «передруком з котрогось російського видання кінця 18 в.». Частини Н. Завіту з неї передрукував Євм. Сабов у *Христоматі-ї церковно-славянских угро-руских литературних памятников с прибавлением угро-руских народных сказок на подлинных нарѣчиях*, Унгвар 1898, с. V-VIII, 17-48 (визичення тексту завдячую д-рові Мик. Мушинці). Побіжне порівняння Сабового передруку (уривки 4-х Єв. та Послання до Євр.) із Почаївською Біблією виявляє, що різниці зводяться в основному до: 1) підтитлових написань 1798 та їх розв'язань у Сабова (1804), 2) деяких наголосових та правописно-фонетичних розходжень (Лу 8в С: *оушы*, Поч.: *оуши*; Йо 11⁴¹ С: *лежѧ*, Поч.: *лежѧ*; Євр 1¹¹ С: *обветшѧють*, Поч.: *обетшають*). Це промовляло б за тим, що в Будимі передруковано Почаївську Біблію; але це можна остаточно в'яснити, аж порівнявши оригінальний текст стародруку цілого. З Сабова Біблія 1804 р. була znana о. Олександрові Баранові (*Єп. Бачинський і церковне відродження на Закарпатті*, Йорктон 1963, с. 54-5) та Полеві Робертові Марочієві (*The shaping of a national identity. Subcarpathian Rus', 1848-1948*, Cambridge/Mass. 1978, с. 31, 305, — з дещо неясними зформульованнями ролі А. Бачинського: "Finally, in 1804, he published a translation of the Bible into Church-Slavonic" та з іще плутанішим у статті "The language question among the Subcarpathian Rusyn", у: *Yale Russian and East East European Publication. Aspects of the Slavic languages question, vol. II: East Slavic*, New Haven 1984, с. 69: "... in 1804 B-yj published the complete Bible in Church Slavonic, the only translation of this influential text to originate in Subcarpathia").

Виниклий у висліді 700-річного розвитку від часів моравської місії свв. Кирила й Методія текст, засвідчений Острозькою Біб-

⁴³ Біблія сирѣчь книги священнаго Писанія..., Супрасль 1743. — Див. *Estrreicher, Karol: Bibliografia polska, cz. III, tom 2 (Ogólnego zbioru t. 13)*, Kraków 1894, с. 39, — як передрук Острозької Біблії.

⁴⁴ Біблія сирѣчь книги священнаго Писанія Ветхаго и Новаго Заѡта..., Перемишль 1858-65, в 7-ох чч.; див. Головацкий, Яков: Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского..., *Сборник Отделения русского языка и словесности Имп. АН*, т. XI, нр. 5, СПб. 1874, с. 74, 85, 88, 96, нр. 594, 646, 676, 759. — Є в бібліотеці Колегії св. Йосафата в Римі.

лією, виявляє низку мовноредакційних нашарувань — різних у окремих частинах св. Письма. Почавши від «батька славістики» Й. Добровського, генерації філологів, мовознавців і богословів потрудилися над в'ясуванням генези тих нашарувань на Моравії й у Панонії, серед македонців, болгар, сербів, хорватів-глаголитів і таки в нас, у білорусинів та росіян. Найбільше уваги присвячено видаваним найстаршим текстам євангелій (апракосів-лекціонарів та тетраєвангелій-чотириєвангелій) почавши В. Ярічем,⁴⁵ Г. А. Воскресенським,⁴⁶ І. Є. Євсєєвим,⁴⁷ В. Щепкіном,⁴⁸ Г. Ільїнським,⁴⁹ С. М. Кульбакіном,⁵⁰ Й. Вайсом,⁵¹ В. Мошиним.⁵² Останніми десятиріччями багато нового внесли праці К. Горалека,⁵³ Й.

⁴⁵ Jagić, V.: *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Berlin 1913; *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*, Berlin 1879 (NDr. Graz); *Q. e. versionis Palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus*, Berlin-SPb. 1883 (NDr. Graz); *Evangelium Dobromiri. Ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des 12. Jhs.*, I-II, *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien* (далі скорочуємо: *SBPhHKL*), Bd. 140/1898; *Ein Beitrag zur Erforschung der altkirchenslavischen Evangelientexte (Evangelium Bucovinense)* *SBPhHKL* 180/1916.

⁴⁶ Воскресенский, Г. А.: К вопросу о славянском переводе Евангелия. Критическая заметка, *Сб ОРЯС* 40, 4/1886, с. 1-41; *Характеристические черты 4-х редакций славянского перевода Евангелия от Марка по 112 рукописям евангелия XI-XIV вв.*, Москва 1896 (рец. М. Сперанский: *Отчет о 39. присуждении наград* гр. Уварова, СПб. 1899); він же: К истории славянского перевода евангелия, *Русский филологический вестник* (далі скорочуємо: *РФВ*), Варшава, т. 41/1899, с. 198-219, т. 42/1900, с. 9-28; *Евангелие от Марка по основным спискам 4-х редакций*, Сергиев Посад 1894.

⁴⁷ Евсеев, И. Е.: Заметки по древне-славянскому переводу свщ. Писания, I-VII, *Известия АН VIII*, 5, с. 329-44, 1898, X, 4/1899, *Изв ОРЯС VII*, 3/1902, с. 356-66.

⁴⁸ Щепкин, Вячеслав Н.: *Саввина книга*, СПб. 1903; *Рассуждение о языке Саввиной книги*, *Изв ОРЯС III*/1898, с. 157-227, 374-471, 1180-1268, *IV*/1899, с. 305-48 (і окремо, СПб. 1899); Horálek K.: *Význam Savviny knigy...*, Praha 1948.

⁴⁹ Ильинский, Г.: *Srećkovićevo jevandjelje, Starine JAZU 29/1898* (Zagreb); *Търновско евангелие*, *Starine* 20.

⁵⁰ Кульбакин, С.М.: *Paleografska i jezička ispitivanja o Miroslavljevom jevandjelju*. Sremske Karlovci 1925.

⁵¹ Vajs, J.: *Evangelium Assemani*, t. I, Praha 1929, (t. II: Kurz, J.: *Evangelium Assemani. Codex Vaticanus 3. slovanský, d. II. Úvod, text v přepise cyrilském...*, Praha 1955); *Evangelium sv. Marka a jeho poměr k řecké předloze*, Praha 1927; K charakteristice nejstarších evang. rukopisů staroslověnských, *Byzantino-Slavica* (далі скорочуємо *ByzSl*), Praha 5/1933-34, с. 113-19; *Kladné a záporné výsledky kritického bádání v staroslovanském evangelním textu*, *ByzSl* 7/1937-38, с. 149-57.

⁵² Мошин, В.: *Македонско евангелие на поп Јована*, Скопје 1954.

⁵³ Horálek, Karel: *Evangeliaře a čtvero evangelia. Příspěvky k textové kritice a k dějinám staroslověnského překladu evangelia*, Praha 1959.

Врани⁵⁴ й Л. Мошинського.⁵⁵ При видаванні ж і досліді східнослов. текстів заслужилися: архим. Амфілохій (Сергієвський),⁵⁶ Є. Ф. Карський,⁵⁷ Ом. Калужняцький,⁵⁸ Г. Голоскевич,⁵⁹ Ів. Панькевич⁶⁰ та ін. Огляд укр. та білор. рукописних текстів подав П. В. Владіміров²² як і працю про Ф. Скорину й його переклад Біблії.⁶¹

Подібно тексти Апостола досліджували: Ф. Мікльошіч,⁶² Г. А. Воскресенський,⁶³ І. Полівка,⁶⁴ С. Кульбакін,⁶⁵ Г. Ільїнський,⁶⁶ О.

⁵⁴ V r a n a, Jozef: O tipovima, redakcijama i medjusobnom odnosu staroslovenskih evandjelja, *Slavia* (Praha), 26/1957, с. 321-36; Über das vergleichende Sprach- und Textstudium altkirchenslavischer Evangelien, *Welt der Slaven* (далі скорочуємо: *WdSl*), 5/1960, с. 418-28; *Vukanovo evandjelje*, Beograd 1967.

⁵⁵ M o s z y ŋ s k i, Leszek: Staro-cerkiewnoslowiański aprakos, *Studia z filologii polskiej i slowiańskiej* (далі скорочуємо: *StFPSl*), Warszawa, 2/1957, с. 375-95.

⁵⁶ архим. Амфилохий: Описание Юрьевского евангелия 1118-28 гг., Москва 1877; Четвероевангелие Галицкое 1144 г., подобное с древнеславянскими рукописными евангелиями XI-XVII вв. и печатным Острожским 1571 [=1581!] и киевским 1788 г., с греческим евангельским текстом, 3 тт., Москва 1882-83.

⁵⁷ Карский, Е. Ф.: Особенности письма и языка Мстиславова евангелия, *РФВ* 34/1895, с. 169-93.

⁵⁸ Ka l u ž n i a c k i, Aemilianus: *Evangelium Putnanum*, Monumenta linguae Palaeoslovenicae, I., Wien-Teschen 1898.

⁵⁹ Голоскевич, Г. К.: *Евсеево евангелие 1283 г. Опыт историко-филологического исследования*, СПб 1914.

⁶⁰ Панькевич, Иван: Про відношення пам'ятників староукраїнської мови до полудневослов'янських під лексикальним оглядом, *ЗНТШ* 127/1918, с. 141-60.

⁶¹ Владіміров, П. В.: Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от XI до XVII ст., *Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца (ЧТИОНЛ)*, Киев 1890, с. 101-39, Приложение 140-42; Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык, *Памятники Древней Письменности*, 90, СПб 1888.

⁶² Miklosich, Fr.: *Apostolus e codice monasterii Šišatovac Palaeo-Slovenice*, Vindobonae 1853.

⁶³ Воскресенский, Г. А.: *Древнеславянский Апостол и его судьбы до XV в.*, Москва 1879.

⁶⁴ Polívka, G.: Paläographische, grammatische und kritische Eigentümlichkeiten in dem Makedonischen Praxapostolus, *Archiv für slavische Philologie* (далі скорочуємо: *AslPh*), Berlin, 10/1887, с. 106-32, 417-83.

⁶⁵ Кульбакін, С.: Охридская рукопись Апостола конца XII в., *Български старини*, София 3/1907.

⁶⁶ Ильинский, Г. А.: *Слепченский апостол XII в.*, Москва 1912.

Калужняцький,⁶⁷ С. І. Маслов,⁶⁸ П. Копко,⁶⁹ В. Ягіч,⁷⁰ Ф. Пехушка⁷¹ й ін.

Перекладові Апокаліпси присвячені праці В. Облака,⁷² Д. Даничіча,⁷³ архим. Амфілохія (Сергієвського),⁷⁴ В. Перетца⁷⁵ й ін.

Серед книг Ст. Завіту найпопулярнішим був Псалтир; його тексти видавали й мову досліджували: архим. Амфілохій (Сергієвський),⁷⁶ В. Срезневський,⁷⁷ С. Северянов,⁷⁸ В. Ягіч,⁷⁹ В. А. Погорелов,⁸⁰ Й. Вайс,⁸¹ Й. Лавренчик,⁸² Ж. Лепіс'є⁸³ й ін.

⁶⁷ Kaľužňackí, Aemilianus: *Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice ad fidem Codicis Christinopolitani saec. XII. scripti*, Vindobonae 1896.

⁶⁸ Маслов, С. И.: Отрывок Христинопольского Апостола, принадлежащий библиотеке Университета св. Владимира, *Изв ОРЯС* XV, 4/1910, с. 229-69.

⁶⁹ Копко, Peter: *Apostolus Bybliensis, saec. XIV, grammatisch analysiert, Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften, Philos.-Histor. Kl.* (далі скорочуємо: *DAW PhHKI*), LV, 1/1912, с. 1-104.

⁷⁰ Jagič, V.: *Zum altkirchenslavischen Apostolus*, 1-3, *SB PhHKI*, 191-193, 197/1919-21.

⁷¹ Pechuška, Frant.: *Řecká předloha staroslovanského textu Skutků apoštolských, Slavistické studie... J. Vajsovi*, Praha 1948, с. 60-65.

⁷² Oblak, V.: *Die kirchenslavische Übersetzung der Apokalypse*, *AslPh* 13/1891, с. 321-61.

⁷³ Daničič, Dj.: *Hvalov rupopis, Starine JAZU* 3/1871, с. 1-146; *Apokalipsa iz Hvalova rukopisa*, *ibid.* 4/1872, с. 86-109.

⁷⁴ архим. Амфилохий: *Апокалипсис XIV в.*, Москва 1886.

⁷⁵ Перетц, Владимир: Древнейший список славянского Толкового Апокалипсиса, *Slavia* 2/1923-24, с. 641-44.

⁷⁶ архим. Амфилохий: *Древне-славянская Псалтырь Симоновская до 1280 г., сходная с рукописными Псалтырями XI-XIV в. и старопечатными XV и XVI в., с греческим текстом X в., сходным с Псалтырью в Синайской Библии, Псалтырю 862 г., Псалтырю X в. Норовского, Псалтырю X-XI в.*, 4 тт., Москва 1880-812.

⁷⁷ Срезневский, В. И.: *Древнеславянский перевод Псалтыри*, СПб 1877.

⁷⁸ Северянов, Сергей: *Синайская Псалтырь, глаголический памятник XI в.*, Пгд. 1922 (Ndr. Graz 1954); Arnim, B. v.: *Studien zum altbulgarischen Psalterium Sinaiticum*, Leipzig 1930 (Ndr. 1966); Altbauer, Moshe [ed.]: *Psalterium Sinaiticum. An 11th century Glagolitic Ms. from St. Catherine's monastery Mt. Sinai, Skopje* 1961.

⁷⁹ Jagič, V.: *Psalterium Bononiense*, Berlin-Wien-SPbg. 1907.

⁸⁰ Погорелов, В. А.: *Псалтыри. Предслова: О редакциях славянского перевода Псалтыри, Библиотека Московской Синодальной типографии, в. III*, Москва 1902.

⁸¹ Vajs, Jozef: *Zaltář Franšičův*, *Slavia* 1/1922-23, с. 269-84, 2/1923-24, с. 304-09.

⁸² Laurenčík, Jozef: *Nelukianovská čtení v Sinajském Zaltáři*, *Slav. studie... J. Vajsovi*, Praha 1948, с. 66-83.

⁸³ Lepissier, J.: *La traduction vieux-slave du Psautier*, *Revue des Etudes Slaves* (далі скорочуємо: *RESL*) Paris, 43/1964, с. 59-72.

З-поміж текстів Ст. Завіту, ймовірно, кирило-методіївської доби сягає вибір літургійних читань т. зв. Паремійник; його досліджували Р. Ф. Брандт⁸⁴ та А. В. Михайлов.⁸⁵

Подібно — й інші книги Ст. Завіту: 1) Буття — А. В. Михайлов,⁸⁶ 2) кн. Ісуса Навина — В. Лебедев,⁸⁷ 3) кн. Рут — Й. Вайс,⁸⁸ 4) кн. Йова — П. А. Юнгеров,⁸⁹ 5) кн. Ісаїї — І. В. Євсєєв,⁹⁰ як і кн. Даниїла,⁹¹ 6) кн. «малих» пророків — Н. А. Туницький⁹² та ін.

Роліо митр. Кипріяна в пізнішій болгаризації мови теж церковних текстів насвітлював Л. А. Дмитрієв,⁹³ а питаннями Геннадієвої рукописної Біблії 1499 р. займався, — крім уже згадуваних І. А. Чістовича⁴¹ та І. Є. Євсєєва,⁴¹ — Г. Фрайдогф.⁹⁴ Подібно —

⁸⁴ Брандт, Р. Ф.: Григоровичев Паримейник в сличении с другими паримейниками, *Чтения в Историческом обществе истории и древностей российских при Московском Университете* (далі скорочуємо: ЧТИОИДР), т. 1/1893, 2/1894, 3/1901.

⁸⁵ Михайлов, А. В.: Греческие и древне-славянские паримейники (К вопросу о их составе и происхождении), *РФВ* 58/1907, с. 265-306.

⁸⁶ Він же: Опыт изучения текста кн. Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе, ч. 1. *Паримейный текст*, Варшава 1912.

⁸⁷ Лебедев, В.: *Славянский перевод книги Иисуса Навина*, СПб 1890.

⁸⁸ Vajs, J.: *Kniha Rut' v překlade staroslovenském. Kritické studie staroslovenského textu biblického, II*, Praha 1926.

⁸⁹ Юнгеров, П. А.: *Книга Иова в русском переводе Библии*, Казань 1914.

⁹⁰ Евсєєв, И. Е.: Книга пророка Исаии в древнеславянском переводе, *Христианское чтение*, СПб 1897 за II, 1898, за VI; Лукиановская рецензия LXX в славянском переводе, *ibid.* 1894 за III.

⁹¹ Він же: Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. *Введение и тексты*, Москва 1905; Толкование на кн. пророка Даниила в древнеславянской и старинной русской письменности, *Древности, Труды Славянской Комиссии Московского Археологического общества*, т. 3, Москва 1902.

⁹² Туницький, Н. А.: *Книги 12 малых пророков с толкованиями в древнеславянском переводе, в. 1. Книги Осии, Иоиль, Амос, Авдия и Ионы*, Сергиев Посад 1918 (рец. И. Е. Евсєєв, *Изв ОРЯС* XXIII, 2/1921, с. 268-88).

⁹³ Дмитриев, Л. А.: Роль Киприана в древнерусской литературе, *Труды Отделения Древнерусской Литературы* (далі скорочуємо: ТрОДРЛ), Москва 1964/XX, с. 180-213.

⁹⁴ Freidhof, Gerd: *Vergleichende sprachliche Studien zur Gennadius Bibel (1499) und Ostroger Bibel (1580/81). Die Bücher Paralipomenon, Esra, Tobias, Judith, Sapientia und Makkabäer*, Frankfurt/M. 1972; *Auszug aus der Gennadius-Bibel (1499)*, Nr. 1. Psalter, Faksimile, SPhS 5, Frankfurt/M. 1974; Nr. 2. Die Briefe an die Römer, Korinther, Galater und Epheser, Kombiniertes Teilnachdruck der Ausgabe *Drevneslavjanskij Apostol*, 1-5, (ed. G. Voskresenskij), Sergiev Posad 1892, 1906, 1918, SPhS 21, Frankfurt/M. 1979; Schweiер, Ulrich: Zum Flexionsakzent in der großruss. Literatursprache des 16. und 17. Jhs. Beschreibung und vergleichende Einordnung der Akzentsysteme der Ostroger Bibel (Neues Testament) von 1580-1581 und der Moskauer Bibel von 1663, SPhS S22, München 1987.

справою Скорининого перекладу Біблії, крім уже згадуваного П. В. Владімірова,⁹¹ ще А. В. Флоровський.⁹⁵

В історії цслов. (кирило-методіївського) перекладу св. Письма слід розрізнити декілька етапів, — що їх філологія зреконструює на підставі переданих джерелами фактів чи вісток, і — що головніше — на підставі мовної аналізи різночасових і різнозльокалізованих шарів у збережених текстах частин св. Письма, — головню Євангелій (лекціонарів-апракосів і четвероевангелій-тетраевангелій), Праксапостола (читань із Ап. діянь та Послань) і, в меншій мірі, зі Ст.-Завітніх паремійних читань (у наведір'я великих рокових свят) та Псалтиря.

З Житія св. Костянтина-Кирила відомо, що почав він переклад Євангелія (від Великоднього Йоанового) ще перед вирушеннєм у свою моравську місію 863-4 рр. Здогадно були це спершу всього Євангелії-перікопи-літургійні читання недільні й великосвяткові, а мова їх була македонсько-солунською говіркою (себто з рисами тамошнього діалектного варіанту сцслов'янщини, до яких належали з одної сторони грецизми — *катапетасма* занавіса, *параскевїя* п'ятниця, а з другої — словотвірні кальки з грецького *огньо езеро* // *-ньй ровъ* гесна, шеол). Прибувши на свій місійний терен — чесько-словацьку Моравію, чи йдучи згодом почерез словінську Панонію до Риму, де по дорозі місіюнував там з св. Методієм над оз. Балятон у кн. Коцела, — Кирило цей первісний апракос-лекціонар поширив і на наведірньо-великосвяткові й суботні читання, чи то й доповнив проміжки поміж апракосними читаннями Євангелій і тим склав — враз із Методієм — повні четвероевангелії, а в сцслов'янщину він — чи й його учні-помічники — запровадив лексичні моравізми (напр. *година*, *братръ*, *постъ*, *пекъло* — замість: *часъ*, *братъ*, *говѣние*, *гесна*) та словінські панонізми (*рѣснота* правьда/истина, *гряду-гредѣ* іду).

Діалектне розрізнювання тих виразів філологія визначає на підставі їх н и н і ш н ь о г о поширення, а чи здогадного культурно-історичного й географічного льокалізування (напр. германізми могли бути в сцслов'янщину найперше в сусідстві нім.-франконського християнізаційного терену, себто на Мораві й у Панонії, а грецизми чи балканські латинізми — напр. *клеврѣтъ* 'друг' (*collibertus* 'співвизволений') — як і хазаро-тюркізми (*капиште* 'поганська святиня') десь на південному Балкані).

Якесь отже таке Євангеліє (апракосне чи тетраевангеліє) і було, згідно з *Житієм* Константина-Кирила, покладене папою на

⁹⁵ Флоровский, А. В.: Чешская Библия в истории русской культуры и письменности (Фр. Скорына и продолжатели его дела), *Sborník Filologický, XII, SAVU, Praha* 1940-46, с. 153-259.

престолі в тодішній базиліці в Римі. Щодо правленої літургії тоді ж — годі сказати з певністю, чи був це слов'янський переклад з візант.-грецької Літургії Золотоустого, а чи з латинської меси-мші св. Петра, як це її моравсько-сцслов'янський текст з 10 ст. збережений у т. зв. Київських глаголичних листках.

Про св. Методія розповідає його Житіє, що він як асп. Панонії перед смертю, в 884-5 рр. диктуючи своїм 2 «попам-борзописцям», переклав усі 60 книг св. Письма (без Макавейських, Юдити, Товита, Премудрости Соломона тощо), як і деякі інші необхідні для церк.-організаційного життя тексти.⁹⁶ Такий однак повний текст св. Письма не зберігся (моравіزمи в ньому мусіли б були проявитися ще виразніше!). Його навіть зреконструювати важче: після Методієвої смерті його учні, переслідуючі в Моравії, частково подалися в хорватську Далматію, де донині збереглися (на острові Крк) як лат.-обрядові «глаголичі» (названі так з уваги на уживане ними письмо — глаголицю) з давніми цсл. текстовими уривками зі св. Письма в богослуженнях і брєвіярах; в основній же частині Методієві учні подалися у македонську Охрид, де продовжували розпочате, а в мову переписуваних текстів, певне, знову вносили — (західні) македонізми. З-поміж цих Методієвих учнів набрав болгарський цар Симеон (893-927) до пн.-сх. болгарського Преслава-Переяслава собі співробітників, які попереписували й поперекладали дуже багато текстів з грецької мови, вносячи пн.-сх. болгарські риси в переклад св. Письма, — серед того: в лексиці болгаризми або інші грецизми як і тюркізми (тут поширеніші з мови, споріднених з хазарами, протоболгар: напр. *ковчегъ* 'скинія', *чрътогъ* 'палата', *сокъчий* 'кухар, магир'). До того ці симеонівські переклади Євангелії взяли за підставу грецьку Гезихієву версію Олександрійської церкви, а не Лукіянову Константинополя, яка послужила підставою перекладам Кирила й Методія. Ішлося Симеонові, мабуть, про церковно-політичне відштовхнення від сусідського царгородського зразка і впливу.

⁹⁶ Lehr-Splawiński, Tadeusz: *Zywoty Konstantyna i Metodego (obzerne). Przekład polski z dodatkiem rekonstruowanych tekstów staro-cerkiewno-słowiańskich*, Poznań 1959: XV. „...отъ ученикъ своіхъ посади́хъ двѣхъ попра скорописѣца зѣло, прѣложи въ бръзѣ всѣхъ кѣнигы исплѣнь развѣ Макавеі, отъ грѣбѣска јѣзыка въ словѣнскѣ шестѣхъ мѣсѣхъ, наѣхънъ отъ марта мѣсѣца до двѣоју десѣту і шестѣхъ дѣнь октѣбръја мѣсѣца... Psaltyрь бо бѣ тѣкъмо і јевангѣлје съ апостоломъ і избѣранѣнымъ служѣбамъ црѣковѣнымъ съ философѣмъ прѣложи́лъ прѣвѣје. тѣгда же і нотоканонъ рекѣше закону правило і отѣбъскујѣ кѣнигы прѣложи́.” — З-поміж тих книг насправді збереглися лиш деякі частини, при тому з пізнішими мовними нашаруваннями граматичними й лексичними.

З християнізацією прийшли на Україну в основному саме пн.-сх. болгарські сцс. тексти. Цікавою є однак і поява моравсько-методіївських текстів, в основному в пд.-зах. Україні. Їх — wraz із іншими ще позначками методіївського християнства, — може, бодай у Перемишлі, — звідки, можливо, й ширено і в Києві (по-через династичні зв'язки Рюриковичів з Чехією). Тимто важливою проблемою для нас і далі залишається інтенсивніше вивчення якраз слідів методіївської сцслов'янини та дотичних текстів.

На сцс. мові, вимові і правописі літургічних текстів і рукописів св. Письма наліг шар архаїзаційно-болгарських і грекізаційних намагань середньо-болгарської доби (14-15 вв.) болгарського патр. Євтимія й його школи (цю тенденцію пропагували в нас були митр. Кипріяні як і Цамблак). Змодифікований і спетрифікований в 17 в. філологічно-архаїзаційними зусиллями граматиків типу М. Смотрицького і лексикографів типу Є. Славинецького визначив цей тип і нашу церковнослов'янщину посьогодні. Тоді як євтиміївсько-кипріянівський правопис сцслов'янини відображений в Острозькій Біблії (а грекізувальні кальки — в літургійних текстах Філотеевої редакції),^{96а} то правописні правила Смотрицького запанували від 1-ої друкованої 1663 р. в Москві Біблії, власне передруку Острозької, зі змінами текстовими ж у т. зв. Єлисаветинській Біблії 1751 р., на якій сперті передруки в Почаєві 1798 р. та в Перемишлі 1858-65 рр.

Незалежно від сцслов. перекладної традиції стоїть празько-виленський переклад Біблії 22 книг Фр. Скорини 1517-22 рр. з рисами білоруської книжної мови, спертій на зразок і переклад чеської Біблії 1506 р.

Повний текст св. Письма був новгородському асп. Геннадієві потрібний для полемічної боротьби з юдаїзантами («жидовствующими»), які, мавши свій переклад Ст. Завіту з єврейщини, інакше інтерпретували в ньому пророцькі місця, що стосувалися і пресв. Тройці і Месії-Помазаника-Христа. Пошукуючи за сцслов. перекладом, Геннадієві не пощастило знайти такого перекладу в сіх книг: більшість текстів він знайшов у рукописах болгарського походження, та лиш окремі частини складеної з його доручення рукописної Біблії (1499) сягають методіївського тексту. Відсутнє доперекладено з латинської Вульгати (в основному лат. перекладу книг Ст. Завіту св. Єронімом з єврейщини 4 в., а не з грецької Септуагінти з 2-1 вв. перед Хр.) з допомогою доміні-

^{96а} Горбач, О.: Староцерковнослов'янська мова і церковнослов'янський переклад св. Письма, *Християнський голос* (Мюнхен), 1972, чч. 8, 10, 12, 17, 20, 21, 24-28, і окр. відбитка, с. 7.

канця Венямина, що прибув із Пскова з ним. посольством і за-тримався в Новгороді, а був за походженням хорват, мабуть, глаголяш; його рідна хорватська мова і глаголяшський цслов. переклад як і латин. оригінали відбилися на тій доповнювальній частині Біблії. Є це книги: 2 Параліпоменон, 3 кн. Ездри, кн. Неемії, Юдита, Премудрість Соломона (і деякі доповнення до кн. Естер, Єремії й Єзекіїла).

Острозька Біблія сперлася в основному на Геннадієву рукописну, але використала в дальшому — крім друкованих грецьких, латинських, польських і чеських друкованих Біблій (при провірці й редагуванні):

1) ще якісь рукописні переклади цсслов. методіївського типу, звірюючи їх з грець. оригіналом (зокрема в кн. Буття й Ісуса Навина), 2) переклад Біблії Скорини, 3) додавши ще 3-тю Макавейську книгу, мабуть, за чеською друкованою Біблією 1506 р.

Елисаветинська Біблія 1751 р. взяла за підставу грецьку Септуагінту й відповідно поусувала незгідності з Септуагінтою в Острозькій Біблії, відкинувши й неканонічну 3-тю кн. Макавейську.

Є основні різниці в проблематиці народно-мовних перекладів св. Письма поміж : а) давнішими 16-17 вв., б) поміж новочасними — 19 в. геть аж до 1917 р., і тими, що появлялися після 1-ої св. війни, а теж і після 2-ої св. війни.

Перші рукописні переклади 16-17 вв. були індивідуальними намаганнями удоступнити зрозуміння тексту найближчому гуртові людей (найближчому — себто з засягу власного монастиря), або якомусь меценатові чи меценатці, а в дальшому — парафіянам власного деканату чи єпархії. Тому останньому служили нашвидкоруч складені переклади євангельських недільних і великосвяткових читань (чи їхніх частин) — перед доданими в дальшому катихитичними гомілетичними поуками-викладами.

Це зокрема можна сказати в основному про т. зв. «Учительні євангелії», найчастіш рукописні — головню з Закарпаття-Пряшівщини (їх рештки збереглися досьгодні, а вони ще навіть не охоплені повністю та становлять вдячне поле для досліду філологам-мовознавцям і палеографам).

Вони повні діалектних форм: вдячний матеріал для історичної діалектології українщини. Деякі — були й друковані (напр. Забудівське Учительне Євангеліє 1578 р. — москвином Ів. Федоровим, який укр. мови не знав, і тому й побоявся «виворочати священну церковнослов'янщину», щоб де не впасти в єресь); щоліш пізніші київські перевидання за П. Могили майже вповні

стали укр.-мовними. Очевидно, були й інші ще такі Учительні євангелії в 1-шій под. 17 в. В усіх них треба б спершу аж окремо виділити — при досліді їх мови — їх гомілетичну частину, окремо від самих євангелійних читань, — повторюємо: при дослідженнях, яких досі вповні бракує. В загальному можна сказати: перекладацькі труднощі термінологічні переборювано так, що в переклад запозичувано термінологізми й фразеологізми церковнослов'янські, польські або латинські (на Закарпатті й мадярські).

Крім внутрішніх стимулів у творців отих перекладів — наближувати слово Боже в зрозумілій формі своєму найближчому довкіллю, — важливими були й зовнішні спобудники: зразки чеських і польських перекладів св. Письма, нерідко іновірчі (гуситські, протестантські, антитринітарсько-соцініянські) із доданими данонапрямовими коментарями, яким саме життя вимагало було протиставити власний — тоді: укр. православний — текст. Церковнослов'янщина була вже мовою доволі віддаленою від зрозумілості меншеосвіченому загалові.

Цей процес не проходив гладко, без скрипотів: відома ж постанова нашого спізненого аскета Івана Вишенського — проти «виворочання слов'янської мови на просту» в церкві. Вишенський був тут лиш представником слов'янського «всеправославного» напрямку: найяскравішим виявом того напрямку була праця гурта редакторів ОБіблії 1580/81 рр. Україна й українці дали східноцерковному слов'янству *textus receptus* св. Письма, але самі прогавили тоді нагоду: підняти мову власного населення на м'єдестал літературної, — як це тоді ж зробили чехи й поляки, — і тим спізнилися на тому відтинку серед інших слов'ян на цілих три сторіччя. Нашому освіченому духовенству воно, правда, уможливило стати «перелетними птахами» в Росії 17-18 вв., себто робити там високу церковну кар'єру. Але й коштували ці кар'єри в 1917-20-их рр. нашої православної церкві дорого, коли не знайшлося на Україні владик висвятити власну ієрархію (з лицемірними закидами УАПЦеркві від «синодальників» у «самосвятстві»!), а якоюсь мірою — коштує дорого ще й досі.

Переклади св. Письма, що виникли в 19 в. аж до 1-ої світової війни — були відображенням даноетапного розвитку місцевих варіантів нашої літ. мови: під аспектом перспектив її обслуговувального територіального засягу — Галичини-Буковини, а чи — Поділля, Чернігівщини-Київщини-Волині-Харківщини.

Кожен з-поміж таких ідеалістів-перекладачів св. Письма (ішлося спершу головню про Євангелії) вносив густіше чи рідше, стилізовані риси свого індивідуального діалекту, ніраз не раху-

ючися з тим, чи вони будуть зрозумілі й сприйнятливі на всій решті укр. мовної території, для якої переклад був проєкційно подуманий. Бо й про мовні риси тієї території уявлення були всього мряковинні.

Це можна б головню сказати про уривки перекладу М. Шашкевича (1842), про переклад А. Кобилянського (1874-77), а з недрукованих — про рукописний Михайла Лободовського 1903 р. (про нього відомо лиш із негативної оцінки П. Житецького, що, зрештою, галицькі переклади свідомо збув мовчанкою).

Шашкевич, уродженець пд.-волинської галицької Брідщини, добре відчував діалектну вузькість декотрих власно-говіркових фонетичних і морфологічних форм і оминав їх у своєму перекладі, хоч у його родинній говірці вони є: напр. перехід 'а в'е (*дитя, тоє кам'ня//рыданье, як і зрідка щоб пожедаї сї*) чи закінчення орудн. одн. на -ов/-ев (*дорогою, з матірю*). Зате вже поширеніші розрізнявання м'яких і твердих закінчень в дав.-місц. однини жін. роду, в місц. однини чол.-сер. р. (*души, в тїни, в корабли, в сердци*) енклітичні форми дав.-знах. однини особово-вказівних займенників (*го, му, ю, ти, тя*), закінчення дав. однини чол.-сер. іменників -ови/еви, тверде закінчення -т кон'югації (*мовит, назвут, идѣт*), відокремлювання від дієслова постфіксу -ся (що ся уродило), давні форми перфекту з допоміжним дієсловом бути (*зизвай-см, щобы-сь не вдарил, не менша-сь, бо-сьмо видѣли, чули-сте*), активні дієприкметники тепер. часу (*идуших до него, голос из неба мовящий*) як і відповідні дієприслівники в цслов. оформленні (*не хотяще, проповѣдующе* — як вплив церковно-слов'янщини) в перекладі виступають.

Як частий архаїзм чи поетизм у Шашкевича виступають довгі форми прикметника (*правая рука, око правое, господню, убогий*). У синтаксі ж під цслов. впливом трапляються нерідко пасивні звороти типу: *була висипана і потоптана од людей, реченої через пророка*.

Народно-пісенну пестливість відчуваємо в таких висловах, як напр. *дѣточки еще маленько буду з вами, Ой, Господи, ти знаєш, же тя люблю; показав їм руцѣ и нозѣ* (тут уже ніраз не первісна двоїна, але відгомін лірницького канту, і відчуване як дитячомовне: *руця, нозя* «рука, нога»).

В лексиці перекладу різких вузьких діалектизмів небагато: *син первенок, звідуватися в кого* «допитуватися», *веський* «всякий», *нѣт* «нема, ні», *же* «що», *шараньча* «сарана», *гумно* «тік», *подоба* «слід, треба», *сли* «якщо», *бачь* «ось», *но* «але», *тижина* «хатина», *неум* «божевільний», *ськати* «шукати», *гаморити/муркотати межи собою* «ремствувати, негодувати», *дакотрий* «декот-

рий», прохати на кого «оскаржувати», надібати «зустріти», правити «говорити», украйки «повивачі», відаї «мабуть», прогнати (ратищем) «проколотити», метати, мечу «кидати», свита «риза», отеребити «очистити стебло», згорнути в єдно «зібрати».

Не цурався Шашкевич церковнослов'янізмів, польонізмів чи й чехізмів (куситель, рыбарѣ, пѣтель запѣў, пексельний, чужеложити, живот «життя», передати «зрадити», позідня «смолоскип», хуть «бажання», вівчинець «кошара»).

Текст перекладу Євангелій А. Кобилянського об'ємистіший (Євангелія Луки й Йоана), його свідомо настановна на діалектність виразніша, обраний же діалект (порівняно з Шашкевичевим) — серед інших пд.-західних говірок — відокремленіший, то й відповідних рис у нього більше.

Св. Луки А. Кобилянський видав у двох версіях: а) етимологічно-кириличним правописом та б) фонетичною латиницею чесько-хорватсько-польсько-румунського типу (č, ž, š, ĭ, sie «še», -šĭ, gadōšĭ «радість»).

Кириличний правопис А. Кобилянського це змодифікований етимологічний: ô = i, ê/ě = i, -ъ вѣ- = vi-, ѱ = i, -нѣ = -н'е (вѣпущенѣ, -аи- = ai-: краинѣ).⁹⁰⁶

Можливо, що його латинський фонетичний правопис був подуманий для укр. вірян на Буковині та емігрантів звідти в ЗСА-Канаді, а чи й для пряшівчан («карпаторосів»), які користувалися в своїх заокеанських друках мадярською латинкою.

Цікаве, що ця спроба Кобилянського досі не відмічена нашими істориками правопису.

Покутсько-наддністрянсько-гуцульська говірка перекладу Кобилянського найчіткіше виступає в фонетиці й морфології. Де йому не вистачало діалектної лексики й фразеології, Кобилянський удавався до польонізмів, крім що до знаних у народі церковнослов'янізмів.

У фонетиці можна назвати: 1) перехід 'а в 'е (имнѣ, залѣг, дѣвчѣ встанѣ!), 2) відсутність вставного лъ після губних перед йотованими голосними, — хоч не скрізь консеквентно (славю, уздоровяти), 3) обниження і в е/и перед р (постійно: матѣр «матір»), 4) ч, ж, ш, щ постійно м'які (лежачу, щасливі), 5) префікс ви- звучить як ві- (писане вѣхлованѣй), а префікси об-, о- як в-/у- (вповѣв, — і подібно: вна, вни «вона, вони»);

⁹⁰⁶ З друк.-техн. причин передаємо м'яке і як і' (воно в Кобилянського позначуване на хорват. лад як і із підлітерним «сіділем»!), а написання вѣ = ві як вѣ-, ѱ = і як ѱ (вони в Кобилянського позначувані «франц. ціркумфлексом»).

в морфології: 1) у деклінації іменників закінчення: а) в дав. одн. чолов. і середніх іменників *-ови/-еви* (*домови, каменєви, мѣстови* — зрідка в серед. роді), б) в орудн. одн. жіночих *-ов/-ев* (за *мнов, вашев, руков, з радостев*), в) в місц. чолов. і середніх та в дав.-місц. жіночих *-и* в м'яких типах (на *мѣсяци, на мѣсци, на земли, на постели*), г) у множині закінчення *-и, -ем, -ех* у мішаній жін. і сер. відміні (*рѣчи, рѣчем, в рѣчех, в яслех*), ґ) вплив твердого типу на м'який у формах: *имнѡм, волосѡм, душо!*, 2) збереження й розбудова енклітичних форм у вказівних і особових займенниках (*го, му, ми, тѣе*, — польонізм *ниц/ничи* «ніщо»), а зредупліковані форми у вказівних (*сеся, сесю, сесе, сесі, тота, тоту, тото, тоті*) та поява стягнених і м'яких закінчень у присвійних займенників (*нашего, нашему, меи, твєи, свеи, мому, твому*), 3) в конюгації: тверде *-т* в закінченнях (*даст, смогут, чинѣт*), відділений від дієслова постфікс *-ся* (зти~~на~~є~~т~~ ся), рухомі закінчення — первісно форми допоміжного дієслова в складеному перфекті (*найшов-єм, прийшов-єс, шукали-смо, що сте видѣли*) та в умовному способі (*кому бым хотѣв, щобыс більше вѣложив, жебысмо поѣшли, абысте знали*), як і давні форми закінчень інфінітиву в дієслові з коренем на гортанний чи губний (*помогчи, стерегчи, утечи, погребсти*).

В синтаксисі нерідкі пасивні конструкції (*поганѣбленый ѓд него*), при чому широко під цслов. і поль. впливом уживаються активні дієприкметники тепер. і минул. часу (*вѣходячим хреститися ѓд него, оставшихся*).

Багато особливостей трапляється зокрема в лексиці (*газда* 'господар', *цюлювати*, *кобіта* 'жінка', *кѣрва* 'кров', *дотулюєся* його 'дотикається', *обжирца* 'п'яниця', *обезголовити* 'відрубати голову', *от де* 'отут', *плекати* 'кормити груддю дитину', *пугарь* 'чаша', *ладно сказав-єс*, *розгнѣтити огонь* 'розкласти вогонь', *вар-водити* 'ремствувати', *лоси* 'жеребок', *збыткуватися* 'знущатися', *прилімни собѣ мене* 'згадай', *запіє когут* 'заспіває півень', *опустив дух* 'віддав душу'.

Кольористо по-народньому звучать окремі фразеологізми: *ба й обідравши 'ї ограбивши', не жура тобѣ, же сестра моя мене саму лишила; ой кажу вам; май мене за вѣмовленого 'виправданим', ану ба що хлопчина той буде; тай адиви ангел Господень; роздумували, ци би він не був Христос; щезни поза мене, Сатано; от бо нарід; ба зто би то був*).

На підставі порівнянь перекладу Євангелій — Куліша 1871/81-86, Н. Завіту 1901, — рукописного М. Лободовського (1903) й П. Морачевського (1860-62, 1906-11) П. Житецький стверджує, що найближчим духові укр. мови є переклад Морачевського, а най-

критичніше оцінює переклад М. Лободовського. Зрештою ж подає паралельні зразки притчі про Блудного сина й про Багача та Лазаря (Лк 15, 11-32; Лк 16, 19-31) зі згаданих трьох перекладів, як зрештою й із дальших рукописних і друкованих — теж Учительних — Євангелій від 16 в. почавши: Переспоничького 1556-61, Волинсько-Житомирського 1571, ркп. Учит. Єв. Почаївської Лаври в Київ. дух. Академії нр. 101 (16 в.), Учит. Єв. 1604 Києво-Михайлівського монастиря 1643 р., Учит. Єв. 1637 (надрукованою П. Могилою) та ркп. Учит. Єв. 1670 р. Києво-Софійського собору ч. 297.

Кулішевому перекладові Житецький закидає надто велику дослівність (певно зумовлену вимогами Лондонського Бібл. Т-ва, як і деякі вперто повторювані церковнослов'янізми (*рече, глаголючи, грядущий, убозі 'убогі'*)).

Лободовського⁹⁷ перекладові Житецький закинув, що надто часто й невідповідно тримався рос. і цслов. синодальних текстів, хоч напевно знав і Кулішів переклад. В дальшому витикав йому: 1) вкраплювання «галицьких» (насправді і сх.-подільських!) форм минулого часу типу: *бачили-сьмо, ви чули-сте* (хоч для Лободовського це пд.-сх. подільські форми), як і пд.-східніх форм теперіш. часу типу: *не знаходю, відпустю*, 2) вживання активних дієприкметників теперішнього часу на *-ций, -чий* (просящому у тебе, застане роблящим отак), 3) вживання вульгаризмів (цицьки 'грудь', курвайства 'розпуста') й кованих слів (зновожиття 'пакибитіє', брехнесвідкувати 'свідчити фальшиво', поіначати 'змінитися', постувати 'постити', обвинуватар 'оскаржувач', жителище 'оселя') як і маловідомих діалектизмів (своящина 'рідна сторона', відгеткати 'відректися', поперека 'поясниця, бедра', орудувати 'адмініструвати') і церковнослов'янізмів.

У Морачевського Житецький підкреслював сміливе орудування періфразами, де оригінал бував би тяжкуватий для укр. вислову: *гості весільні 'сини весілля'; поки правда його не візьме верху; а нам що? се твоє діло; тинявся я на чужині, і ви дали мені притулок; всі з лишку свого кляли, а [вдова] вона з злид-*

⁹⁷ Чикаленко, Євген: *Спогади* (1861-1907), Нью-Йорк 1955, сс. 120, 124, — згадує про Михайла Лободовського (Лободу) як про члена харківської Громади: в 1860-их рр. закінчив духовну семінарію, не висвячувався, але пішов учителювати в селі, став за волосного писаря, збирав етнографічний матеріал, що увійшов у *Словник* Б. Грінченка, емігрував за кордон, де в Женеві працював у друкарні Драгоманова, у 1880-их рр. вернувся й оселився «в своєму рідному Харкові», де служив у банку, «перекладав на укр. мову св. Письмо, на таку саму 'круту' мову, як і його Тарас Бульба» [переклад 1873 р.], а 1906 р. видавав у Харкові газету *Порада*. — Доля його рукописного перекладу св. Письма невідома.

нів своїх усе, що мала тільки, кинула, увесь кусок свій хліба: (Куліш: всі з достатку свого клали, ся ж з недостатку свого; все, що мала, кинула, увесь прожиток свій).

Характеристичне, що Житецький пропонував залишати задомашнені богослужбовим вжитком церковнослов'янськими, а теж не українцями навіть задомашнених уживанням власних імен — все воно засади, що прийнялися в дальшому у православних перекладах св. Письма.

Подібне можна сказати й про розраховані лиш на галицько-католицького користувача друковані переклади О. Бачинського (НЗавіт, Псалтир, 1903) чи О. Слюсарчука («Розширена Псалтир», 1899-1904). Цей підхід зрештою прозирає і в широкознанім укр. перекладі Куліша-Нечуя-Пулюя (1877-1903), виданім Лондонським Біблійним Т-вом, — неоднотайним щодо своїх окремих частин — відповідно до автури. Відображує — головню цей переклад — породив болю соборної укр. літ. мови.

Історію цього перекладу переповідає о. Т. Т. Галушинський в уже згадуваній статті. Віч-на-віч упертій поставі Синоду Російської ПЦ — (недопустити друку перекладу П. Морачевського, 1860-62 рр.) всупереч якнайпозитивнішим оцінкам теологів і філологів (аж до 1906-11 рр.), — автор же помер був уже 1878 р. — удався чернігівець родом П. Куліш при своїх політично-мінливих мандрах до Відня й тут запропонував свій переклад св. Письма Лондонському Біблійному Т-ву, але — з церковнослов. мови. Сл'явіст Ф. Мікльошіч не зміг поручити Кулішевого перекладу, бо той не відповідав вимогам Лондонського Т-ва: переклади НЗавіту мусять бути з грецького, а Ст. Завіту з гебрійського оригіналу. То ж Куліш свій переклад уривками друкував у Львові й Коломиї.

Вивчивши ж у міжчасі гебрійщину, став перекладати з неї Ст. Завіт; для грецької знайшов співробітника в кол. студентові теології й відомому фізику галичанинові Ів. Пулюєві. Як же ж пожежа Кулішевого хутора Мотронівки знищила його дальші переклади Ст. Завіту і все прийшлося відреконструювати віднова, Куліш уже не встиг зробити всього: матеріал і працю перейняв на себе київчанин Ів. Нечуй-Левицький, що й викінчив усе, видане згодом Лондонським Т-вом: Біблія 1903, перевидана більшекратно по 1947 р., поки цього видання в Лондонському Т-ві не замінив новий переклад Біблії київчанином Ів. Огієнком 1962 р.

Першим же найновочаснішим перекладом Євангелій став переклад П. Морачевського, директора Ніженського Ліцею, а що його перевіряли на початку 1900-их рр. представники богословії

й україністики, родом з різних земель. Цей переклад Євангелій, спершу друкований з паралельним цслов. синодальним текстом у Москві (1906-11), був у своїй укр. частині передрукований у Львові (Вінниці) 1921 р. і вплинув тимсамим на найближчі часово укр. переклади Я. Левицького (НЗавіт 1921, Псалми 1925) й М. Кравчука (1937), а теж на такі ж перекладацькі праці варшавського Укр. Наукового І-ту (1939 р. на престольне кирилицею *Св. Євангеліє*), луцької консисторії й крем'янецької Духовної семінарії, а в яких брали участь і декотрі з виправлювачів 1900-их рр.

Це варшавське *Св. Євангеліє* вплинуло й на пізнішу версію перекладу Ів. Огієнка *Біблії* (1962 р.), яка усувала деякі зокрема «євфонічні» (милозвучні) написання Огієнкового перекладу Н. Завіту-Псалмів (Людн 1942 р.).

Є питанням, вартим досліду, наскільки глибоким був вплив перекладу Морачевського на переклад Т. Т. Галушчинського (Рим 1946) як і Ів. Хоменка-Плюти *Св. Письмо* (Рим 1963), очевидно, — в частині перекладу Євангелій.

Варті окремого досліду — текстологічного й мовного — переклади кн. *Псалмів* М. Кравчука (1966), кн. *Псалмів у Св. Письмі* (1963) та В. Дзьоби, — який пішов, як виглядає найдалі в напрямку «переспіву» — на лад Кулішевого, Барчиного, — в тому й їх «модернізації». Того роду «переспіви», очевидно, для богослужбового вжитку не надаються.

Подібно стоїть питання текстології й мови перекладів частин Ст. Завіту й Н. Завіту в богослужбових текстах: православних (І. Огієнка — від 1920-их рр.; київських 1920-их рр., відновлених у 1941-43-ому рр., волинських 1920-30-их рр., еміграційних нойульмсько-карльсруеських 1946-60-их рр., канадських митр. Іларіона-І. Огієнка, бавндбруцьких митр. Мстислава), — подібно як і укр. католицьких (римських 1970-их рр.). Вони бо ні тепер ні раніш як цслов. тексти — ніраз не ідентичні з дотичними частинами перекладу повних текстів св. Письма, кожночасно рахуючися з традиційними задомашненими текстами, зміни яких викликали і викликають куди гострішу реакцію і спротив, ніж суцільні — призначені для читання — переклади св. Письма. Все воно спершу — текстологічні, а в другу чергу — мовно-стилістичні проблеми перекладу.

Почавши вже від перекладу Шашкевича, Кобилянського, Лободовського, а ще більше від Куліша-Пулюя, Бачинського, і таки найвиразніше від Морачевського, Я. Левицького, М. Кравчука і всіх сх.-укр. перекладів — основна проблематика перекладача пересувається з ділянки вибору діалектної бази перекладу — на ділянку підшукування стилістичних відповідників і, що головне,

— реалійної вірності перекладу (отже передачі українською мовою палестинської ботаніки й зоології та гебрійсько-левантинсько-грецько-римського побуту), а чи то — на «гуманістично-ренесансовий» (чи й «травестійний») лад — їх «українщення».

Ще найнаглядніше воно впадає в очі навіть не-фахівцєві при передачі ймень (Іоан-Іоан-Іван; Ісус-Ісус; Бетлегем-Віфлеєм-Вифлеєм тощо). Відомо ж із історії російської ПЦ, що там такі розходження служили аргументами розколу. На нашому вужчому укр.-католицькому й укр.-православному відтинку такі розходження (як от: *алилуя* чи *алілуя*, *Голгофа*: *Голгота*: *Голгофта*) стають підставою придушуваних емоційних квасів, які ще можуть вилитися в відвертіші анімозії, як от питання термінів *правовірний* чи *православний* нині вже в катакомбній Католицькій церкві Галичини-Закарпаття стає підставою роздорів і сварок. Для чужинців вони ж так само майже невияненні, як були й є в рос. розкольникстві написання «Ісус» чи «Іисус» тощо. Не замовчувальне затушковування, але сміливе науково-історичне висвітлювання тут завжди в стані запобігти гіршому.

Для всіх новочасних (20-вікових) перекладів св. Письма — зрештою й як і для модерної укр. літ. мови — основними питаннями стали — вже не вибір діалектної бази (вона вспіла виглядатися в основному, увібравши істотне з культурно-політично-активних говіркових масивів: від Чернігівщини-Полтавщини-Київщини по Галичину), але — стилістика, в тому:

1) вживання архаїзмів — головню цслов'янських походженням, менше фонетичних (*глава*: *голова*, *младенець*: *дитя/хлоп'я*), та вже не народного *Пан-Біг*, але: *Господь Бог* чи то морфологічних (*ходить еси «ти ходив»*, *повен: повний*; *ангел Господень: Господній*), але радше словотвірних (*зшестья: зійдення, воскресення: -сеніє; приснодіва: вседіва*) і синтаксичних написаний від пропорока: *пророком*; постфікс -ся виражувати пасивний стан: *п р о к л е н е т е с ь своїми синами* «ваші сини вас прокленуть»; *повідував, х о д и в ш и // х о д я ч и по Галилеї*; постпозиція прикметника-атрибути супроти свого іменника: *Отче наш: наш батьку*, як і загалом інверсивний словолад — з присудком на кінці речення: *По Галилеї Ісус х о д и в*, замість неутрального: *Ісус ходив по Галилеї*), та лексичних (*про-рік, про-рекля* «сказав, -ала», *со-віт* «рада», *супружество* «подружжя», *трамина* «хижина», *днесь* «сьогодні», *всепіта* «всеоспівувана»,

2) вживання поетизмів (у Псалмах, Пісні пісень тощо), що є чи то загально-укр. народно-пісенними формами чи то поширені з котроїсь діалектної системи — у висліді її ролі в нашому мовно-соціологічному розвитку, як напр. Черкащини-Полтавщини з

їх багатим думово-історично-пісенним козацьким фольклором (це проблема не досліджена ще навіть на загально-літ.-мовному нашому розвитку):

а) фонетично-словотвірних (на́род: на́рид, похóд: похíд; пита́ть: пита́тися, пита́вся: пита́вся — виштовхнено за те з різних причин подібні інші, первісно-діалектні: пита́ть: пита́ти, — бо вони нагадують російські, — а пита: питає, — як надто вузькі південно-східні),

б) морфологічних (довгі чи стягнені форми прикметника в декотрих родах і відмінках: свята́я, -ту́ю, -те́с, -ті́й «свята́ -ту, -те, -ті»; іді́те «іді́ть»; впровадження закінчення давального однини в місцевий однини чол. й серед. роду: в добро́му сино́ві/сло́ві «в до́брим сині́/сло́ві» — розвиток під впливом жіночих тотожних закінчень у жін. роді в давальному й місцевому: до́брій жі́нці/в до́брій жі́нці, — розвиток зайшлий з волинсько-поліських говірок, а вигідний тим, що усуває паляталізаційну зміну приголосних зубних перед -и-м: в зо́лот-и́м/ чи в зо́лот'-и́м, як воно є на півд. сході, почерез Покуття аж до Бойківщини, як і проблему поліських тут дифтонгів: -уо́м,

в) словотвірних (напр. пестливо-здрібнінневих суфіксів: ди́тинко, ді́точки, ма́ленький),

г) синтаксичних (що напр. при інверсивному словоладі йдеться про вищезгадуваний архаїзм); оминання об'єкту/предмету в родовому після заперечного присудка: не чита́є/не хо́че чита́ти/не бу́де чита́ти к н и ж к у — замість ранішого: ~ к н и ж к и, — явище, що шириться з пограничних з неслов'янськими мовами говірок Буковини-Поділля й Закарпаття, а ще таки найбільше під впливом рос. мови мовців-неродовитих росіян як «дуже вигідна форма»; поляки окричили її були в своїх консервативних ендецьких «народово-демократійних» авторів з Поділля як «accusativus tromtadraticus» (за їхнім гура-патріотичним шовінізмом звали їх противники tromtadrasja narodowa замість demokracja p-wa); в нас його вже годі було б сьогодні викоринити.

г) лексичних (отець: батько, донька: дочка; голубий: блакитний: синій; добрий: хороший; красивий: гарний; держати: тримати; хоч — хоч: або — або),

3) вживання неологізмів, що теж нерідко бувають новочасовими позиченнями-кальками (вія́ння/ве́яння: на́прямки/п́рямува́ння) чи утвореннями, відштовхувальними від російщини.

Окреме питання це справа передавання форм біблійних імен та географічних назв. Про послідовність при тому не можна говорити ні в Куліша, Пулюя, Нечуя-Левицького, Огієнка чи Хо-

менка, — зокрема там, де йдеться про більш чи менш задомашнені традицією ймення й топоніми. При задомашнених — стосовано звичайно церковнослов'янське традиційне передавання (при тому розходження існують поміж галицько-буковинсько-закарпатськими католицькими формами — згідно з українським розвитком давніх голосних *i*, *ѣ* та грець. *ѳ* в *и*, *i*, *ѳѳ*, як напр. *Вифлеєм*, *алилуя*, *Голгофѳа* — і такими ж задомашненими в православному вжитку, на який, без сумніву, впливала останніх 200 років офіційна церковна російсько-мовна передача, як напр. *Вифлеєм*, *алілуя*, *Галілея*, *Голгофа* чи розмовне *пєвчі* «співаки, хористи»).

Розходження при передачі гебрійських як і грецьких біблійних імен і назв виникають ще чи не найбільше з того, що цслов. традиція тримається грецького перекладу «70-тьох» («Септуагінти») 2-1-го ст. до Хр. з усіма дальшими консеквенціями: 1) передачі гебр. *самех*, *цаде*, *шін*, *с'ін* як *сізми*, гебр. *каф* як *каппи* й *хі*, гебр. *тав* як *тав* і *тзети*, гебр. *не* як *ні* і *фі*, 2) передачі лярінгальних гебр. *алеф* як «легкого», а гебр. *айн* як «гострого» придишу, гебр. *хет* як *хі*, а гебр. *ге* як «гострого» придишу. Різниця й грецька передача олександрійською «Септуагінтою» гебрійських голосних від пізнішої з 8-10 вв. рабінсько-мазоретської, а що на її ранішій версії в основному спертій латинський переклад св. Єроніма (342-420), відомий під назвою «Вульгати». Не вдаємося тут у подробиці передачі голосних гебр. літерами *алеф*, *вав*, *ге* — перед приголосними ані такого ж позначування гебрійських голосних під приголосними у мазоретській пунктуації 8-10 вв.

Куліш, хоч був зобов'язаний Лондонським Біблійним Товариством триматися при перекладанні Старого Завіту гебрійською, а в Новому — грецького оригіналу, — насправді послідовним у передачі назв не був: поруч форм *Абель*, Буття IV, 2, *Нояг* Бут. VI, 8, *Ізмаель* Бут. XVI, 11 є й: *Аскеназ* Бут. X, 3, *Авраам* Бут. XVII, 5, *Моав* Бут. XIX, 37; йдеться тоді про грецько-церковнослов'янську традицію.

Церковнослов'янський бо переклад книг Біблії — почавши від св. Кирила й Методія (9 в.) до Острозької Біблії (1580/81) — спирався на грецьку «Септуагінту», враховуючи заіснували в міжчасі грецькі фонетичні зміни: бета стала вимовлятися як *в*, *тзета* — як *ф*, придихи зникли, дифтонги *ай*, *ой*, *ей*, *етга* й *інсілон* — як *і* (з чого згодом в українщині стало *и*), а різниці між коротким *омікрон* та довгим *омега* (як і між довгими й короткими голосними *а* й *і*) зникли.

Цслов. традиція ще послідовніше проглядає при вживаніших назвах в перекладі І. Огієнка: (ті самі ймення) *Авель*, *Ной*, *Ізмаїл*,

Авраам, Моав, але: Ашкеназ. Подібно й у перекладі І. Хоменка: Авель, Ной, Ізмаїл, Авраам, Моав, але: Ашканаз.

Непоследовний — при передачі рідких назв — І. Нечуй-Левицький:

1 Хр Х, ¹ филистії ..на горі Гебуї; 1 Хр Х, ² ..вбили Абинадаба та Мелхисуя;

Огієнко: филистимляни на горі Гілбоа; Авінадава і Малкі-Шуя;

Хоменко: філістимляни на горі Гілбоа; Авінадава та Малкішуа;

2 Хр XVIII, ²⁸: Н.-Левицький: Рамот Галаадський,

Огієнко: Гілеадський Рамот,

Хоменко: Рамот Гілеадський.

Вихід 1,²: (Куліш) Рубен, Симеон, Левій, Юда, 1,³: Іссахар, Зебулон та Бенямін, 1,⁴: Дан та Нефталій, Гад та Асер;

(Огієнко) Рувім, Симеон, Левій, Юда, Іссахар, Завулон і Веніамін, Дан і Нефталім, Гад і Асир;

(Хоменко) Рувим, Симеон, Леві, Юда, Дан і Нефталі, Гад та Ашер.

Мат. 11,⁸: (Куліш) Витлесм, (Огієнко) Віфлєсм, (Хоменко) Вифлєсм.

Українських патронімічних утворень морфемами -енко (для синів) та -івна (для дочок) уживають Куліш та Н.-Левицький, відназзових присвійних прикметників уживає Огієнко, але лиш родового відмінка — Хоменко (чи то його «мовники»!):

Бут. XI, ²⁹: (Куліш) Милка Гаранівна, (Огієнко, Хоменко) Мілка, дочка Гарана; Бут. XIV, ¹³: (Куліш) Мамрія Аморієнка, (Огієнко) амореянина Мамре, (Хоменко) у діброві Мамре, аморія;

Аггей, 1,¹: (Куліш) Зоробабеля Салатієнка, Ісуса Йоседекенка, (Огієнко) до Зоровавеля, Шалатіїлового сина, до Ісуса, Єгосадакового сина, (Хоменко) Зоровавелові, синові Шалтієла, Ісусові синові Йоцадака;

1 Хр XXVII, ¹⁶: (Н.-Левицький) Сафатія Маахієнко, (Огієнко, Хоменко) Шефатія, син Маахи;

2 Хр XXIX, ¹²: (Н.-Левицький) Махат Амасасенко, (Огієнко) Махат, син Амосаів, (Хоменко) Махат, син Амасая; XXXII, ²⁰: (Н.-Левицький) Ісаїя Амосенко, (Огієнко) Ісая, син Амосів, (Хоменко) Ісая, син Амоса.

Куліш, Н.-Левицький і зокрема Хоменко — люблять подавати постпозитивно прикладку при назвах річок і місцевин на лад народномовної форми Дунай-річка:

Бут. XIV, ⁸: (Кул.) на Сиддїм-долині, (Ог.) у долині Сиддїм, (Хом.) Сиддїм-долина;

Іс. Нав. XIII, ²: (Кул.) увесь Гессур, (Ог.) увесь Гешурей, (Хом.) Гешур-край; XIII, ⁹: (Кул.) Арнон-річка, поділле Медева, (Ог.) арнонського потоку, медевська рівнина, (Хом.) Арнон-потоку, Медва-поділля; XIII, ²⁰: (Кул.) Фасга, (Ог.) узбіччя Пізгі, (Хом.) Пізга-уззїр'я; XIII, ¹⁴: (Кул.) поколінню Левїїному, (Ог.) Левієвому племені, (Хом.) Леві-колінові;

Авд. 1,²¹: (Кул.) Сион-гору, гору Єзавову, (Ог.) гору Сїон, гору Ісава, (Хом.) Сїон-гору, Ісав-гору;

(63)

Зах. IX, 1: (Кул.) міста *Гадрас*, (Ог.) *землю Хадрах*, (Хом.) *Хадрах-край*;

2 Хр XXIX, 16: (Н.-Лев.) 'д *Кедрон-потоків*, (Ог.) *до долини Кедрон*, (Хом.) *до Кедрон-поток*.

Ділянку біблійної ономастики в наших перекладах (і то від Острозької Біблії й Бериндиного Лексикону почавши!) ми тут усього загальноково накреслили: вона повинна б стати вдячною темою наших семітологів і ономастів.

Проблемі передачі біблійних імень І. Огієнко присвятив був окрему статтю «Вимова біблійних імен», *Рідна мова*, 1938, стовпці 337-46, 385-92, — (в дальшому скорочуватимемо: *РМ*), де скритикував зокрема грецький переклад Псалтиря в Септуагінті як «найбільше невдалий» (як і укр. переклад *Псалтиря* варшавського Укр. Наук. Ін-ту за благословенням митр. Діонісія Валединського, бо перекладачі трималися грецького, а не старогерейського тексту). При тому обговорив передачу герейських імен Септуагінтою, а за рабінською традицією — їх передачу св. Єронімом у латинський Вульгаті як і за грецькою Септуагінтою (із зміненою вимовою) в церковнослов'янщині, і звідти в українській мові. Огієнко назвав і власні засади при перекладанні св. Письма: 1) коли біблійне ймення загальнознане, а ще й уживане в *Н. Заповіті*, або коли воно в нас живе у грецькій формі, тоді він уживає традиційної грецької форми: *Ісак* (Їцхак), *Ізмаїл* (Їшмаель), *Ізраїль* (Їшраель), *Йордан* (Ярдон), 2) як же воно мало знане, а в *Н. Заповіті* його нема, тоді він уживає старогерейської форми. — Це теоретично; таких засад тримаються й інші новіші перекладачі. Вистане однак приглянутися географічним мапкам Палестини при перекладах св. Письма (Огієнка ж, Хоменка тощо), щоб переконатися, що там майже хаотична різноголосиця при передачі тих же самих топонімів, що (в іншій формі!) трапляються в тексті. Виглядає, що номенклятори тих мапок зазирали найперше до рос. видань св. Письма. Зовсім за засадою того «практичного мовника», що на мій придискусійний запит, а як він писатиме отой-то етранжизм, не заікнувшись відповів: «А поглянемо, як це пишеться по-російському...»

Це зокрема слідне в канадському перекладі євангелицького автора Генрі Г. Геллея (Halley H. Henry) *Біблійний довідник. Короткий біблійний коментар*, вид. Всесвітньої християнської місії, Торонто 1985, с. 857 (перекладач пастор М. Фесенко, коректор З. Прусаченко, редактор М. Зубович), де місцями і в тексті російщина ще жива «дригає» під укр. фонетичною плівкою, то знову деінде в незугарній українщині пізнати англійські фразеологізми й вислови.

Окреме питання (йому хочемо присвятити подрібну статтю) це палестинсько-єгипетська зоологічна й ботанічна номенклатура, як це її дуже різно передають наші переклади, що йшли тут то за іншомовними перекладами, то за коментаторами, а чи таки «українізували» дотичні реалії на ренесансово-гуманістичний лад (а що, доречі, зовсім недопущення для нинішніх теоретиків перекладу!).

Отак гебр. *šārān*, передаване «Септуагінтою» в кн. Левіт XI, 8 як гр. *dasurys* — за О. Келлером⁹⁸ I, 209 як Нурах Syriacus, — а деінде (Прем. Сол. XXX, 28, Второзак. XIV, 7, Псал. CIV, 7) як *choirogryllios* (за О. Келлером, I, 209 «Klippschliefer, Klippdachs»), за Лютеровим перекладом «Kaninchen» (себто «кролик»), перекладають у нас:

Лев. XI, 8: (Остр. Б.) *хірогріяля*, (Кул.) *крілика*, (Ог.) *тушканчик*, (Хом.) *борсука*,

Второз. XIV, 7: (Остр. Б.) *хірогрілля*, (Кул.) *крілика*, (Ог.) *тушканчик*, (Хом.) *борсука*,

Пс. CIV, 18: (Остр. Б.) *еленемъ*, *заяцъ*, (Кул.) *лисиця*, (Ог.) *скельним звірина*, (Хом.) *борсуків*, (Дзьоба, СІІ, 18) *борсуків чи лисиць*,

Прем. Сол. XXX, 28: (Остр. Б.) *хірогрілли*, (Кул.) *миші*, (Ог.) *борсуки* (Хом.) *борсуки*.

Гебр. *Behemôth* «тварини» (множ. Пс. VIII, 8, Йов XL, 15, Іса. XXX, 6), а що за О. Келлером (I, 406) *Hippopotamos* — олександрійські жиди в «Септуагінті» фальшиво зінтерпретували як *monokeros, rhinokeros* «Einhorn», звідки Лютерове «Nashorn» (носоріг), вплинуло при перекладі гебр. *re'ēm*, гр. *hadros* «товстий, сильний» (Іса. XXXIV, 7) та гебр. *rēm*, гр. *monókeros* «однорогий»:

Чис. XXIII, 22: (Остр. Б.) *сіла єдинорога*, (Кул.) ~ *однорога*, (Ог.) *однорожця*, (Хом.) як *буйвіл сильний*; XXIV, 8: (Остр. Б.) *славу єдинорога*, (Кул.) *силу однорожу*, (Ог.) *однорожця*, (Хом.) як *буйвіл ~*;

Второз. XXXIII, 17: (Остр. Б.) *рогъ инорѡга*, (Кул., Ог., Хом.) *роги в буйвола*;

Йов XXXIX, 9: (Остр. Б.) *ійнѣрогъ*, (Кул.) *однорога*, (Ог.) *однорожця*, (Хом.) *буйвол*, (Дзьоба) *тур-одноріг(!)*;

Пс. XXII, 22: (Остр. Б.) *от рогъ єдинорождѣ*, (Кул.) *буйволові роги*, (Ог.) *від рогів буйволів*, (Хом.) *від рогів буйволових*, (Дз.) *від рога носорожців*; XXIX, 6: (Остр. Б.) *сынъ єдинорождѣ*, (Кул.) *молоді буйволи*, (Ог.) *молоду антилопу*, (Хом.) *буйволятко*, (Дз.) *буйволятко*; ХСІІ, 11: (Остр. Б.) *инорѡга рогъ*, (Кул.) *в однорожця*, (Ог.) *однорожця*, (Хом.) *буйволового рога*, (Дз.) *рога в однорожця*;

Іса. XXXIV, 7: (Остр. Б.) *бѣни юнцы*, (Кул., Ог., Хом.) *буйволи*.

⁹⁸ Keller, Otto: *Die antike Tierwelt*, I-II, 1900-13, NDr.; при ідентифікуванні біблійної номенклатури зоологічної й ботанічної єврейської й грецької ми спиралися на чеську конкорданцію Bíř, Miloš, Souček, J. B.: *Bibliická konkordance*, Praha 1/1961, 2/1963, 3/1967.

Ще заплутаніша справа в ділянці перекладацької «фітотеології». ⁹⁹ Тоді як цслов. переклад (Остр. Б.) або зберігав зіслов'янський грецький термін або вдавався до загальників, — всі наші новітні переклади намагаються — чи то на підставі фахових коментарів, а чи й перекладів російською або західноєвропейськими мовами — подати можливо вірне визначення дотичної рослини, а чи її «українізувати», не заглиблюючись в питання, чи дана наша рослина докладно відповідатиме палестинсько-єгипетській. Тим і тут тлумачиться поява найрозбіжніших перекладів дотичного місця в св. Письмі:

гебр. *dūddīm*, гр. *mēla mandragorū*, Бут. XXX, 14: (Остр. Б.) яблуко мандрагова, (Кул.) любовні яблука, (Ог.) мандрагорові яблучка, (Хом.) любовні яблука але в Піс. піс. VII, 14: (Кул., Хом.) мандрагори, (Ог.) гранатові яблуні;

гебр. *ṭō'š*, гр. *xolē*, гебр. *la'and*, гр. *pikria*, Второзак. XXIX, 18: (Остр. Б.) желчъ и горестъ, (Кул.) полин, (Ог.) полин, (Хом.) отруту і полин;

гебр. *qānē*, гр. *kalamos*, гебр. *sūr*, гр. *paruros*, Іса. XIX, 8: (Остр. Б.) по лузъ тростникъ и ситникъ, (Кул.) очерет-розіз, (Ог.) комиш та очерет, (Хом.) осет й очерет;

гебр. *'erez: kedros*; гебр. *šittā: pyksos*, Іса. XLI, 19: (Остр. Б.) смрѣчје и зеленичје и миртъ и кипарисъ и тополь, (Кул.) кедром, сосною, оливою й миртом, явором, буком та кипарисом, (Ог.) кедра, акацію, мирта й маслину, кипариса, явора й бука, (Хом.) кедром акацію афиною та оливою, кипариса, явора та сосну, (у Лютера: *Zedern, Akazien, Myrten und Kiefern, Tannen, Buchen und Buchsbaum*; рос. кедр, ситник, и мирту и маслину, кипарис, явор и бук);

гебр. *b'ṛōš*: гр. *kyparissos*, гебр. *tīdhār*: гр. *peukē*, гебр. *te'aššūr*: гр. *kedros*, Іса. LX, 13: (Остр. Б.) кипарисомъ и пѣвомъ и кедромъ, (Кул.) кипарис і кедри та сосна, (Ог.) кипарис, сосна й бук, (Хом.) кипарис, явір із сосною (у Лютера: *Tannen, Buchen und Buchsbaum*; рос. кипарис и пегъ и.. кедр);

гебр. *gōme'*: гр. *paruros*; гебр. *'dhū*: гр. *būtomon*, Йов VIII, 11: (Остр. Б.) рогозъ ситникъ, (Кул.) ситник, рогозина, (Ог.) папірус, очерет, (Хом.) тростина, очерет, (Дз.) очерет, тростина (у Лютера: *Rohr, Schilf*, рос. тростник, камыш); XXX, 4:

(Остр. Б.) бѣліе остро оглажѣюще, ѿ же оутрѣбное брѣшно бѣліе, (Кул.) щиплють лободу попід кущами, ягода ялівцю зліб іх, (Ог.) рвали вони лободу на кущах, ялівцеве ж коріння було ітнім злібом,

(Хом.) мальвію й листя на кущах збирали, коріння з дроку — це зліб ітній,

(Дз.) вищипували траву й коріння дерев, а зліб ітній — коріння ялівцю

(у Лютера: *Nesseln ausraufen um die Büsche, Ginsterwurzel ist ihre Speise*; рос. щиплют зелень кустов и ягоды можжевельника — зліб их);

⁹⁹ Moldenke, H. N. & A. L.: *Plants of the Bible*, Waltham/Mass. (US.) 1952; Loew, I.: *Aramäische Pflanzennamen*, 1881; *Die Flora der Juden*, 1-3, 1924-28.

ребр. *qíqājōn* 'Ricinuspflanze' гр. *kolokýnthē* 'Flaschenkürbis', Йона IV, 6: (Остр. Б.) *тѣкъѣ*, (Кул.) *ростину*, (Ог.) *рицїнового куща*, (Хом.) *тикву* (у Лютера: *Ricinus*, рос. *растение*).

Докладніша аналіза мовностилістичних рис усіх перекладів Біблії чи її частин у 20. ст. вимагала б окремих монографій. Тому тут обмежимося до огляду найхарактерніших особливостей, порівнюючи по змозі переклади тих самих частин св. Письма в різних перекладачів. Крім Нового Завіту, найчастіше перекладано хіба Псалтир, починаючи від Ратая-Куліша (1868).

Кулішеві (Ратаєві) переспіви *Псалмів* вимагали б теж окремої аналізи. Порівняно з оригіналом ішлося в різних псалмах то про поширеніший текст то про сконденсованіше вбгання псалмових синонімічних фразових пар-паралелізмів у 2- чи 4-рядкову римовану строфу. Сам текст переспіву настільки важливий, що його виразами чи таки фразами покористувався Пулюй при своєму перекладі псалмів (1898), залишаючи подекуди Кулішеві церковнослов'янізми чи новотвори. Безпородньо чи посередньо (почерез Пулюїв текст) Кулішів переклад впливав і на переклади О. Бачинського (1903), Слюсарчука (1904), Я. Левицького (1925), Огієнка (1939-41/1962), Хоменка (1963), В. Дзьоби (1944-61), М. Кравчука (1966) та євангелицького саскатунського (1971).

Томущо подрібне порівняння всіх псалмів забрало б надто багато місця, обмежимося кожночасно до перших 50-тх.

У Ратаєвому переспіві впадає зразу в очі поява численних церковнослов'янізмів:

1) як фразованих «цитат»: *рече Господь* 2 (позначаємо лиш числг псалмів), *яко рече* 33, *на творящих злая* 34, *да смириться* 33, *воздають злая за моя благая* 38, *воздали злая за благая* 35, *да заціпить* 31, *да поб'є* 35, *паче влас главы моєї* 40, *узрятъ мнози* 40, *возрадуйтеся дщери* 48, *во всіх язицїх* 46, *взиде Бог*, 47, *услыште сія всі язици* 49,

2) як прийменників і префіксів: *во* (во вік віка 21), *воз-* (возвіщайте 9, возтвально 22, возвеселився 21, вознесись 21, воззову 28, *воздїну* руки 28, *возсїдає* 29, *возрадуєся* 31, *глас возгрімь* 29, *возсів* 18, *возвелич-ся* 35, *воздиханіє* 38, *возплещіте* 47, *возглаголють*, *возсияв* 50), *із-* (*ісповїмься* 9, *ізбавитель* 18, *ізбави* 25, *ізціли* 41), *пре-/при-* (*призри* 25, *премудро* 24, *превозносивсь* 37), *со-* (*совершаю* 26, *сокрушає* 29, *сохра-нить* 31, *создалось* 33).

3) як форм із *-щ-*, *-жд-* (*могущого* 33, *просвіщає* 19, *насищаєш ту-ком* 36; *труждаєся* 18, *в нужді* 22) та неповноголосими *-ла-*, *-ра-*, *-ре-* (*благолїт'є* 26, *благость* 30, *од гласу* 18, *у главизні* 40, *од владики* 45, *главу* 21; *ограда* 31, *во градї* 48, *во храмі* 29, *хранить* 34; *древу* 1), з *с-* (*єдиний* 22) з наростком *-иє* (*благословеніє* 24, *помишленіє* 33),

4) як вирази й фрази (безсловесним 46, *богобоязних* 33, *богобоязли-вих* 34, *брань* 46, *ветге* 35, *взалчуть* 58, *вінну* 34, *возплещіте* 47, *війн-ство* 33, *вселенная* 24, *всесоужженіє* 50, *глаголи* 19, *глаголе* 50, *грядє* 45,

другині 45, дщери 48, жезл 23, жизни 21, здолюють 18, зело 37, кроткии 33, ликувати 9, ликуваннє 30, ложе 6, мужайтесь 31, м'ятемося 39, нед-вижиму 31, нечестивий 9, низриновенні 3, одесную 16, окаяннии 28, осияю 32, не подвижнись 16, помазанцям 2, потребляться 37, в преіспод-ню 49, престолу 33, притчи 49, пропитає 33, рекли 50, рци 35, рикаю 38, розтерзаю 50, свідітели 27, сіни смерти 44, скинею 19, скорби 34, не сокрушається 34, стезю 32, стужали 35, суєта 39, тельці 29, требуси 16, уповаєм 37, утроба 31, царствує 22, часє 33, чудеса 9, усі язики 22; по-збиваю горді роги 18, ріг спасення 18, став на прю 9).

Чернігівська основа Кулішевої мови зрідка проявляється:

1) в появі о в закритому складі під наголосом і без наголосу ми-лость, милостью 9, невинностью 26, гостьми 45, помошник (теж: позн-ають 14) як і е (нарекають 49 — із ѣ), 2) в випаданні о- після поперед-нього слововизвучного голосного (не 'дцурайся 44), 3) в суфіксі -иня (де в українщині виступає -ина: глибинию 35), 4) в частій появі м'я-кості прикметників із морфемою -н- (весільних 45, вічня 16) як і в накорінних наголосах прикметників із морфемою -к- а чи в півн.-укр. (як і білор.) наголосах типу: високо́сти 7, молодби́ців 43, 4) в час-тосту закінченні імперативу в 2-ій ос. мн. -іте (тремтіте 4, дзвоніте 33) та в м'якості шелесних у 3-ій ос. мн. тепер. часу (личять 33, стріб-жяться 14), 5) в низці виразів вужчого обширового засягу (горілля «згар, попіл» 12, гóрод, ду́ки, запа́дня «яма», оболо́нне 18, поя́сниця «поперек» 38, ра́м'я «лахміття» 30, сті́нник «щільник» 19 тощо).

Є й низка дальших особливостей у морфології: а) в відміні іменників:

в назив. одн. середніх: -єнне (спасєнне 27//—ниє 3), в род. одн. чолов. (гніва 18, сорома 34, путя 37: божий путь 18), жін. (іжи 50, души 35, жизни 27), сер. (задня ім'я), в дав. одн. чолов. (брату 7, ворогу 35, чо-ловіку 18, праведнику 37//мирові 35), сер. (сонцю 19), в орудн. одн. жін. (пяддю 39, милостью 9), сер. (благословєнєм 3//—ни-єм 5, ору́жжєм 5, поло́м'єм 11//—м'єм 39), в місц. одн. чол. (в ла́ду 34, в до́мю 23, в стра́сі 5), жін. (в на́дѣсти: рима до пропа́сти 4), клична форма чол. заступ-ниче 40), в наз. множ. чол. (путіє 25, братті 22), в род. мн. (людей 9), в знах. мн. (люде судить 7, в уші), в оруд. мн. (з браттями 22, гроши-ма 15, крильями 36, ушима 44),

б) в відміні прикметників часті в наз.-знах. чолов. роду корот-кі форми, що їх з уваги на лексику можна вважати подекуди й церковнослов'янізмами (став безгласєн 39, блажен 33, ~ муж 40, велик 48, Господєнь 19, жив 18, лож кінь 33, буде незлобен 37, непорочєн 19, прав 25, яко славєн, яко страшен 47, хвален 48), зрідка в род. одн. жін. -ей (души моєй шукає 35), в місц. одн. чол.-сер. і давнє закінчення -ім (в добрі́м ла́ду 34), поруч звичай-ного -ому; народньо-пісєнними чи то пн.-укр. можна вважати форми народня 3, святу 7,

в) в 3-ій ос. особових займенників відмітимо післяприйменни-кові форми без протетичного н- (на йб́о 7, до йб́о 8);

г) в дієслів у 3-ій ос. одн. зрідка стягнене -á із -áс (вповá на його 34, зривá 29// немає 49), в 1-ій ос. мн. не під наголосом -м/-мо (вславим 21, вганяєм 39, втопим 12, зробим 12//обернемось 20), в мин. часі в 2-ій ос. одн. часто додаване архаїчне еси (втворив еси 8, казав еси 37, написав еси 40), в наказ. способі частка най (най одпочину 16, 32, 39) як і згадуване пн.-укр.-іте в 2-ій ос. мн. (одступіте геть 6), в інфінітиві зрідка -ть (не знать де 37, судить буде 7), скорочування постфіксу -ся в -сь (не злякаюсь 3, обернемось 20, кохатись 4, обіцявшись 15; не одвертайсь од мене 27, надіявсь 26, озвавсь 2, очистивсь 39, утомивсь я 6).

У синтаксі відмітимо: 1) знахідний предмету (не родовий) після заперечного присудка (але не замишляє 15, не славить правду 30), 2) знахідний множ. від назв осіб ще рівний називн. мн., не род. мн. (оддав вівиці, воли і звірята 8, еднає князі 47), 3) рівночасність дії дієприсл. звороту з дією присудка висловлюється дієприслівником минул. часу від недоконаного дієслова, і не — тепер. часу (сказав був, сумувавши 31), 4) пасив висловлюється дієсловом з постфіксом -ся (проститься беззаконіє 32), 5) пропускається дейктичний співвідношник у головному реченні, від якого узалежнено побічне (щоб втерляли, що надрали 10, поніжють, що клепали 12), 6) плеонастично повторюється прийменник або частка при відділених постпозитивних атрибутивних прикметниках (чи по правді чи по щирій 7, за правду за негибну 7), 7) вживання «ніби-аналогічно-темового» вказівного займенника той (на той місяць, на ті зорі 8, що́ таке той чоловік 8), 8) прийменник по керує ще да-тивом (по слідам 35, по путям 25).

У словотворі частих неологізмів відмічуємо:

1) суфікси: а) іменникові: «нульовий» (од догану 49, переступ 32), -а (запони вод, ощада 42, запомога 7, злоріка 1; -ка: од задумок 5), -ень (бістрень 39), -ета (вороженета 35), -еча (голоднеча), -є (привидде 38, звірря), -ик (завидник 34, намащенику 20, напасник 32, ненавидник 34, обідчик 35), -иво (сáдиво 32), -ило (ремінні в'язіла 2), -ина (шерстина, сиротина 9, займаницина 16), -оці (гордощами 29), -ище (втечище 32, посмішище 44, сміговище 22), -ук (левчук 17), б) дієслівні: -ити (ослобонися 34, розпросторив 8, тейти лані 29, тягчити 32, употужкити 37, -нились 18, яситу/ясувати 40), -іти (вагоніти «вагітніти» 7, розопіли 14), -онуті (сягонути 36), -увати (німувати), 2) словоскладення (палитрупом 20, тежмолугих 16) та приросткування (дієслівні: загаятися 38, одуматись 2; попоїсти «наїстися» 22).

У лексиці й фразеології відмічуємо:

1) історизми й архаїзми (башти 18, за поличним 15, твержа 18, у тенета попала 9, тягиву 7), 2) вульгаризми (возсмерділи рани 38, жерли до знемоги 17, клепати «говорити» 12, пелька «паща» 22), 3) народно-мовні фразеологізми (бійтесь Бога, боєм бити 48, бургас полом'я 18,

гужа тяги 32, дає порядок 46, дати гору над ворогами 20, заціпити уста 12, кубок сповняти 23, немає пуття 49, обгорнули злидні 40, з перелюбцем накладаєш 50, пилила в полі 3, при лютій годині 9, приложиться до дитини 49, прихиливши ухом 17, співайте здорові 33, сплітати речі 41, в степу 37, стелеться дорога 9, сугави перелічити 22, топтати ряс 41, уста задрясли 14, цуратися зради 34, церква 22, в чистім полі 39).

У стилі появляються:

1) народно-пісенні епітети (вітром буйним 48), порівняння (як голубки линуть), вигук ой з повтором імперативу (ой рятуй, рятуй), 2) кобзарсько-думові: тавтологічно-плеонастичні предмети до однако-кореневого присудка (пай паєє 11, раду радувати 21), тавтологічні атрибути (в тісній тісноті 4), синонімно-парні присудки (хвалить-прославляє 22, прийду-явлюся 42) як і такі ж обставини (байраками-ярами 23, в шатах-златоглавах 45, заревом-пожаром 18, пишно-гучно 42).

Дотичні Кулішеві прийоми повторюються й у наступних перекладах. Вони вимагають окремої розвідки. Повище ж накреслено всього загальникові спостереження, ніраз не претендуючи на повноту.

Не знаємо обставин постанови Пулюєвого перекладу Псалтиря, головню ж щодо його відношення до якогось Кулішевого тексту. Однак уже одне побіжне порівняння надрукованих його перших 50-тих псалмів із Ратасви ми виявляє велику подібність, чи й тожність якщо мова про фразеологізми, лексику, ба й про граматичні форми. Вилядає воно місцями лиш так, що або Пулюй поправляв був Кулішів текст, — або навпаки. Є, само собою, й різниці:

1) число церковнослов'янізмів дуже зменшено (да звеличиться 40, рече 107), 2) поруч форм од/од- запроваджено й від, зменшено число випадків із збереженням о в типі радостю, як і число форм із воз-, со-, храни та коротких форм прикметників, 3) зменшено число народно-пісенних форм типу ой, пропала 9, довгих форм прикметників (одинокую 35, брами високої 24), 4) зменшено число форм минулого часу із еси (дав еси 20), скорочувань після-приголосного постфіксу -ся в -сь (державсь 19, прислухайсь голосу 5), 5) усунено стягнення морфем -ає в -а та скорочування інфінітивного -ти в -ть, дуже обмежено імперативне -іте (втигомирітеся 4) як і закінчення -у в дав. одн. чол. роду (начальнику 4, завіту 44), усунено форми без протетичного н- (про него 8), впроваджено пн.-укр. твоїмъ 93, своїмъ 111, 6) дуже зросло число активних дієприкметників тепер. часу на -чий/-щий (боящийся тебе 31, ділаючи беззаконня 6), а зрідка й минул. часу (помершого 31, пробудившийся 73), хоч є й заміни їх відносним реченням (що

то говорять 12); теж із котрий, який 31,7,2, 7) появилися форми «індивідуалізованого предмета» в формі род. одн. (гострить меча 7, запалюючи світильника 19), помилкові утворення і форми, — якщо це не помилки в друку (принижуєш очі 18, дозживої хмари 18, шумять 147, величия 145/-чче 143, піддобруючись 19), 8) лексика в основному «кулішівська» (дуки 45, кобза 45, пелька 10, переступи 50з, не загайся 39и, левчук 161з, голоднеча 321з), але появляються й русизми *шаги мої* 17, *розвертались* 14, *шляються* 59, *защита* 61) західно-укр. вирази (*жию* 23з, *наховстати уздою* 31з, з *відгуком* 32з, *личить співати* 321, *помислити* 321и, *чекає* 32з//*дожидай* 36з — хоч усунено най 5, звичне по галицьких говірках); запроваджено суфікс -исько: *посміховиськом* 301з, як і -тель: *гонителів* 7, *мстителя* 44, новотвір *власстенець* «власник» 37 на чесь. лад з ін. значенням.

Свідоме оминання церковнослов'янізмів було, мабуть, зумовлене ще й політичною ситуацією в Галичині, де в літ. мові вони характеризували «язичіє» москвофілів-консервативів.

Якщо серед виразних намагань згладжувати мову Ратаєвого перекладу трапляються непослідовності, то це виглядає на «перечення» в не до кінця проведеній «коректі». З того можна б заключувати, що Пулюй був лиш «мововигладжувачем» Ратаєвого тексту.

Свій, пояснювальними вставками побільшений, паралельний до церковнослов. богослужбового тексту переклад Псалтирі розширеної Ол. Слюсарчук, парох у Рунгурах і в Радівцях, передруковував декількома наворотами (1899 у Відні та 1900 й 1904 у Жовкві, і цим останнім ми користувалися). Укр. текст друкований ще напів-етимологічним правописом граматики Огоновського, а пояснювальні додатки відмічені півтовстим друком. На самому перекладі позначився текст Куліша-Пулюя, зокрема слідний у лексичі

(*вівиці на пожир* 431з, ~ на *заріз* 432и, *волосяницю* 29з, *дочко* 44и, *дружині* 441з, *защитник* 27, *левчук* 161з, з *перелюбником* 491и, *поясниці* 37и, в *сагайдаці* 10з, *товаришів* 44и, *хосен* 291и, *шерстяницю* 341з), зрідка в формах (*заповідав еси* 7, *вправлялись* 342и, *складати муть* 5021//*буде провадити* 24и), бо там рішали норми Огоновського *помазанникови* 1751, на *місци* 22з, на *ложи* 40и, по *кули* *зелній* 32и, як і діалектизми (*дашъ* 501и, *вправлясь* 1з). Часті тут активні дісприкетники (*владаючим* 501и, *боятися* 33и, *воск таячий* 211з, *живучому* 91з, *напастующих мене* 3з, *сручих* 8з, *утискаючих мене* 3з, хоч є й: ті, що *докучують мені* 12и). Трапляється низка власних виразів (не *зволікай* 391и, *завонілись* 37и, *наколи* 181и, *позаяк* 31з, *полумінь* 28, *хмароловів вали* *филі* 41и, *говзаниця* 34и, — в тому й польонізми: *уздою челюсти повстязнеш* 31и, *переходень и чужинець* 381з). Церковнослов'янізми рідкі (щоб *возвістия* я, *красоту* 25и, *най же не повстидаяся* 301).

Переклад Псалтиря Ол. Бачинського (1903)¹⁰⁰ відображає на правописно-граматичному відтинку всі особливості галицького історичного правопису («максимовичівки», — її в цитатах усучаснюємо!) з-перед перемоги «желехівки» й Граматики С. Смаль-Стоцького, при чому перекладач впровадив навіть вузько-діалектні наддністрянські форми

(журуся 30, я ссьм, ты ссь 40, дась 50, що суть 9, най станєся 40, моргают 34, прийміт до ушей 48, бо-м згіршия 40, щобы-м не завстыдався 24, тоть бым ходив 21, не буде мовчав 49, буде жила 21, милосердіє 24, стогнанєм 6, душо! 41, листе, збля 36, вселеной 18, до утечи 20, отцы 43, уши 33, мисли 32, злоє 33) та вирази воробец 10, поломінь 28, поговорки 30, поквипилися 15, в жолудку 21, но 1, не всегда 9, тогди 2, понеже 31, верету 30, твар «лице», — в тому й яскраві польонізми: зілгала 26, до кранців землі 45, переходнем 38, переворотних 1, робак 21, топнючий віск 21, стріли угрязли 37). Часті тут активні дієприкметники (ссучих 8, збір ділаючих зло 25, сумуючий 41), суфікси -тель (володітелі землі 46), -иско (притуловиско 9, пристановиска 30 — поруч цслов. жилища, прибіжище 30); не бракує й Ратаєвих виразів (почазаника 19, левчук 16, в сагайдаку 10, товаришив 44) як і церковнослов'янізмів (жизнь 7, другині 44, зукраїнчене: стогнаня «зідхання» 11).

Перекладач тримався паралельного цслов. тексту й його інтерпретація не завжди вірна (чого мені не достає: цсл. что лишаюся аз 38), а підбір виразу не скрізь щасливий (лев в норі 14, бо ж нора пов'язується звичайно з мишами, лисами чи борсуками!). Цей переклад був на той час із мовного погляду уже перестарілим.

Я. Левицький перекладав Псалтир (1925) «з грецького з узглядненням церковнослов'янського». З граматичного погляду текст відображає стан розвитку літ. мови в Галичині, як його подавали граматики С. Смаль-Стоцького та В. Сімовича. В деклінації закінчення м'якого типу іменників ще не прирівняні до твердого

(на стільці 1, бажанє 1, житє 7, пониженє 9, у невняности 25, в тайнім місци 26, в погибелі 9//на постелі недуги 40, наслідде 27, -ддеж 46; помазанникови 17, в сагайдаці 10, наймиліше 15, але вже: від нього 2).

Зрештою якимось особливо переклад не відбігає від тодішніх норм галицького варіанту літ. мови

(голому 2, обвинувачуй 6, загрязли погани 9, проклону 9, слухай, доку 44₁₁). Церковнослов'янізми вже дуже обмежені до інтегрованих (в аді 6, вігці 43₂, владичим 50₁₁, єдинородну 21₂₁, жезлом залізним 2₉, предвиджує 36₁₃, соблазнє 49₂₀, уповає 20₈, утроби 20₁₀). Є й сліди Ратаєвої лексики (левчук 16₁₂, помазанник 19₇, спадщина 36₉, досєм 29₁₀).

¹⁰⁰ Стахів, Матвій: Нариси з історії національно-суспільного руху в Галичині 1772–1890 (з узглядненням Збаражчини), Збаражчина, зб. споминів, статей і матеріалів, УАрх. НТШ 17/1968, Торонто, с. 159, говорить про нього як ректора дух. семінарії із святоюрської консервативної протинародовецької групи.

Трапляються польонізми-кальки (зігнали 17¹⁵, вудилами стягни челюсти 31). Як правило, оминав активних дієприкметників, і замісні відносні речення починав слівцем що (що його розмітає вітер 14, Господь, що живе... 9¹²). Вузькі провінціалізми трапляються в фонетиці (филі 41⁸), кон'югації (даш 50¹⁰) й словотворі (полумень 28⁷). Небезпеку небажаних асоціацій усував описуванням (рани: затухли й зігнули 37⁶). Інтерпретація окремих місць чи то надто дослівна (скільки недостає мені [до смерті] 38⁵) чи то надто достосована до уявлень його читача (у лямівки золоті одіта 44¹⁴, меду й патоки 1811).

Недоступною для нас Псалтиреві варшавського Укр. Наук. Ін-ту з 1936 р. І. Огієнко (ст. «Непорозуміння в перекладах св. Письма», РМ 1938, ст. 353-62, 431-34) закинув низку невірних перекладань, де перекладачі йшли то за цслов'янським то за грецьким текстом, і не старогребейським оригіналом (подібно й Яр. Левицького Книзи псалмів, 1925):

1) давно розпізнану цслов. помилку у Пс. 11 на совѣтъ — Лев. на збір, УНІ на раду (замість поправного: за (по)радою!),

2) Пс. 8⁶: мало меншим від Бога (так у гебр. тексті), і не: мало чим від ангелів (як це має грець. Септуагінта!),

3) Пс. 20¹⁰: Господи, спаси царя й вислухай нас у день, коли призвемо Тебе — тоді як гебр. текст тут: Господи, спаси! Хай озветься нам Цар у день нашого кликання (так Ог. 1942 й 1962, як у Куліша 1947 та євангел. Сакатун. перекладі: ~! Царю, вислухай нас у день поклику нашого! — Але в Хоменка ще: Дай, Господи, цареві перемогу; вислухай нас, коли взиватимемо до Тебе).

Перестерігав Огієнко перед рос. синодальним перекладом, де в посланневих текстах Н. Заповіту пофальшовано рос.-цслов. переклад в дусі відповідного соц.-політичного спрямування, як напр.:

Євр. 6⁷ О. 1942/1962: земля.. родить рослини, добрі для тих, що їх і обробляють; (1962: ..хто їх і вирощує); Саск. 1971: ..потрібні для тих, що їх обробляють; К 1947 ..билина потрібну тим, хто її садить; X 1963: зілля добре для тих, що її обробляють; але рос. синод. текст: ..злак, полезный тем, для которых и возделывается;

1 Петр. 2¹³ О. 1942/1962: ..коріться кожному людському заарядженню (1962: творінню) ради Господа чи то цареві як найвищому; Саск. 1971: ..кожній людській владі.; К 1947: ... всякому чоловічому начальству ради Господа чи то цареві яко значному...; X 1963: ..кожній людській установі.; цслов.: ..всякому чловѣчу созданию.. як і грець. LXX: ..pásē anthrōpínē

ktísci.., але рос. синод.: И так будьте покорны всякому человеческому началству, для Господа: царю ли, как верховной власти.. Таку інтерпретацію відкрив Огієнко ще лиш у болгарському перекладі; з того він заключував, що Куліш (а за ним і євангелицький переклад Саск. 1971!) спирався на рос. синодальний текст. Подібне трапилося й при *Апокаліпсі* 18:10, де В а в и л о н, як назва міста, за грецькою граматикую жіночого роду (Babylōn hē megālē), і звідти за грекою і цслов. текст говорить про «н е ї» (не про «н ь о г о»!), а синодальний переклад додав тому тут «Вавилон, велика я блудница», і це повторив Куліш (..упав В-н, велика (блудница)..), а за ним Хоменко (В-н, блудница велика) й євангелиць. Саск. переклад (В-н, розпусница велика); лиш О. 1942/1962 передає грецьке без додатку «блудниця» (упав великий Вавилон), і далі — мова про н ь о г о (не про н е ї!) в чоловічому роді.

Огієнків переклад *Книги псалмів* («з давньоєврейської на українську.. наново..») існує в двох неоднакових варіантах: 1942 р. (там враз із *Н. Заповітом*) та 1962 р. в *Біблії*. Окремі правописно-граматичні форми й лексика характеризують теж інші тексти цих обидвох видань. Якими засадами керувався перекладач при змінах 1962 р., можна всього здогадуватися на підставі порівняння, бо про якісь Огієнкові дотичні вияснення нам ближче не відомо, а його архів (згідно з листовною інформацією проф. І. Герус-Тарнавецької з 1985 р.) був закритий. Опрацювання мови й його перекладів заслуговує на окрему працю.

Псалми Огієнко старався перекладати ніби ритмізованою мовою. Ефект ритмічності він тут досягає низкою «поетизмових» відхилень від «нормального» мовостилу, а саме:

1) плеонастичним вставлюванням, — на нашу думку, зайвим — особового займенника *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони* при дієслівних формах тепер. часу й вольового способу там, де вказання на дотичну особу вже раз виражені дієслівними закінченними морфемами:

підійми ж Ти над нами, о Господи, світло обличчя Свого 4₇; почус Господь, як я кликати буду до Нього 4₁; позриваймо ми їхні кайдани 2₃; жертви.. ви приносьте 4₆; тай вернуться й будуть вони посоромлені зараз 61₁; Блаженний той муж, що за радою несправедливих не ходить, й не стоїть на дорозі він грішних.. 1₁.

Такий плеонастичний вжиток особового займенника при дієслівних формах (де не йдеться про особливе підкреслення підмету!) характеристичний лиш для рос. мови, а під її впливом і наші східноукраїнські білінгвісти впроваджують його й до українщини, загративши відчуття значень дієслівних закінченневих

морфем. В російщині вихідним тут пунктом були форми складеного минул. часу («перфекту»), в яких зникло допоміжне дієслово *бути/быти* (діалектні «галицькі» рухомі морфеми: *-єм, -єсь, -сьмо, -сьте*).

2) плеонастично-архаїчне повторювання в відносних реченнях особових (і вказівних) займенників *він, вона, воно, вони, той, та, ті: нехай посоромляться ті, що на Тебе вони поставлять надаремно* 25₃; *ласун проклинає, ображає він Господа* 10₂; *хто чинить оце, ніколи той не захитається* 15₅.

3) інверсивний словолад із постпозитивним атрибутом, накінцевореченнєвим підметом чи дієсловом:

нап'яв лука мідяного 18₃₅; *понищу ненавидників я Своїх* 18₄₁; *установлюю Його* 18₂₃; *бо сильніші від мене вони* 18₁₈; *Бог, що помсти для мене дає, й що народи під мене Він попідбивав* 18₄₈.

4) плеонастично-пісенне стосування анафорно-темового вказівного займенника *той, та, те, ті:*

Ти для мене та слава моя 3₄; *як лев той у порості* 10₉.

5) додаване при вокативі вигукове *о!*

стоїш Ти, о Господи 10₁; *о ворогу мій* 9₇; *ймення Твоє, о Найвищий* 9₃.

6) народньо-пісенні довгі форми прикметників чи й прикметникових займенників:

на тигую воду 23₂; *їхня* 9₇; *облуднії* 26₁₂.

7) скорочувана до *-ть* інфінітивна морфема: *дай пізнати* 25₄, — як і таке ж скорочування до *-сь* дієслівного постфіксу: *тішитись будуть* 5₁₂, *понесись на моїх ворогів* 7₇, — не скрізь дотримуючись такого пильного зберігання т. зв. «милозвучности» при виборі форм *з/із, в/у* (з зовсім 39₈, моїх в щок *у* 3₈; *спіткнувсь нечестивий* 9₁₇, *виспівувати ймення* 3₃).

Михотіть названі під 1-6 стильові засоби створюють враження деякої «балакучости», послаблюють ядерність вислову (як і здрібнілі зрідка форми типу: *язик... роблять гладеньким* 5₁₀).

І вже 20 років згодом Огієнко — певно, під впливом прибулих східньо-укр. стилістів — позмінював багато чого в версії 1962 р., згладжуючи свої «поетизмові» прийоми, уступаючи місця за домашніми церковнослов'янізмами, але змінюючи не одне й у граматичних формах, як от:

гріху — гріха 31₂, *о душо!* — *душе* 41₁₂, *ім'я їх — їхнє* 9₆, *удилом, уздечкою — вудилом, вуздечкою* 31₉, замінювання давньоминулого часу минулим, усування довгих форм прикметників (*облуднії — -дні* 26₁₂) та інфінітивного *-ть* (*приборкати — -кати* 32₉), як і інверсивного словоладу (*вітром східнім — східнім вітром* 47₈, *немов посуд ганчарський потовчеш — потовчеш як посуд г-ий* 2₉), конструкцій з *по* (*по лукавству — за лукавством* 17₂₇) тощо.

Найбільше ж змінена — майже в кожному версеті — лексика:

не бери душі — не губи д. 25₉, бідування — муки 24₁₇, не відтиляй — не відкинь 26₉, воли — бугаї 21₁₃, всевозношення, телят — цілопалення, тельців 50₂₁, всевіту — вселенної 18₅, цілий світ — вселенна 23₁, вчиню, що побачить — йому покажу 49₂₃, з грішниками — з нечестивими кровожерами 25₉, до гробу — в могилу 29₃, губи — уста 50₁₇, деревина — дерево 1₂, живе — пробуває 2₄, задум, думки — раду, мисл.і 32₁₀, запалися в яму — попадали в яму 9₁₆, не запалюйся — не роз- 36₈, духом зичливим — злагідним духом, 50₁₄, зідхання — стогнання 5₃, у зідханні — в смутку квилінні 30₁₁, зло — лукаве 50₆, зруйнує — по- 27₅, ласки — милости 32₅, ліжко, постелю — постелю, ложе 6₇, від лоня — з утроби 21₁₁, наказав — заповів 7₇, з свого накриття — з-під с. балбату 18₈, словає в накритті намету свого — заговас в скрині потаємно 26₅, насліддя — спадщину 2₈, спадок 32₁₂, нехай — таї 30₁, овець на з'їдіння — на поїд овечок 43₁₂, океани — воду морську 32₇, осілий — мандрівник 38₁₃, сік очеретини цукрової — с. щільниковий 18₁₁, очерняють — обчорнюють 37₂₁, в палатат — у трамат 47₁, з перелюбами — з -бниками 49₁₈, підвалини — основи 17₁₆, підносити — величати 29₂, повозами — колесницями 19₈, пожадання — насолода 1₂, стріли повстромлялися — с. прошили 37₃, покірні — служняки 33₁, надію поклав — н. має 20₈, помешкання — осело 25₈, помішав — побентежив 17₁₅, пороззявляли пащі — розкрили п. 21₁₄, у порості — у зарості 9₃₀, потропив зуби — з. крушиш 3₈, праокеан той великий — безодня велика 35₇, приповідки — приказки 48₅, приськає словом — оповіщує слово 18₃, проклонів — прокляття 9₂₈, рабів — слуг 33₂₃, ричу — ридая 37₈, залізною різкою — з. жезлом 2₁, розгріши іссопом — очисти і. 50₈, розказувати буде — звіщатиме 34₂₈, розказували — оповідали 43₂, розтягни — продовж 35₁₁, рятівник — спаситель 17₃, силач — герой 8₁, на сперечку — на су- 34₂₃, спробуй — випробуй 25₃, тит що ссуть — немовлят 6₃, з сталоого місця садиби — з місця оселі своєї 32₁₄, стола — трапезу 22₅, страшилом — страхоттям 30₁₀, танцювати — скакати 28₈, терпіння — страждання 9₁₄, труб — сурем 29₅, твороба — недуга 37₁₈, хвалить — славте 29₅, говають текета — розставляють т. 34₇, хребтами — плечима 20₁₃, через ворогів — ради в. 26₁₀, на широкім — на розлогім 30₉, шукає вчинків кривавих — карає вчинки к. 9₁₃.

В низці випадків це поворот від «періфраз» до більшої дослівності оригіналу (розгріши іссопом — очисти і.) а чи то перехід до іншої діалектної лексеми-форми (волинсько-поліське овечка: подільсько-карпатське вівця) або й оминання небажаних асоціацій (ричу, телята, губи). Майже скрізь-інде це поворот до архаїчного, давнішого, нерідко «Кулішевого». Від свого первісного «народньо-стильного» вислову Огієнко відступив, — певно і під впливом критики прибулих із підсоветської України церковних кол, звиклих до церковнослов'янського тексту. Якщо такі зміни не вийшли від самого Огієнка, що вважав був себе наче арбітром у справах мови, то було воно не легка справа для його критиків, бо мав він

бути й упертого характеру, як засвідчують ті, хто його знав особисто.¹¹¹

В. Дзьоба над «переспівом» *Псалмів* або *свят-их гимнів* (1944-61) ритмізованою мовою почав був працювати, як це подано ним же в підзаголовку, — в Римі 1944 р., а докінчив у Манчестері в Англії 1961 р. Дотоді розпоряджав — крім церковнослов. перекладів та грецького тексту, який, імовірно, брав за підставу (хоч будиши біблістом знав і старогєбрейщину), лиш Кулішевим-Пулюєвим, Бачинського й Левицького та Огієнковим (1942 р.) перекладами. «Переспівуючи» вільно, не був особливо зв'язаний дослівністю передачі оригіналу, а обширними відсилачевими поясненнями доповнював виражене в переспіві. Не дивує теж, що перейняв низку стилістичних особливостей своїх попередників, зокрема Кулішевих, а своїми додатками пробував «актуалізувати» зміст. Осягає він те нерідкими паралельно-синонімними парами слів у стилі народних дум. Є це переважно пари іменників (їх у Псалтирі понад 180), менше — дієслівні (їх у нього під 110) та ще рідше — прикметників-прислівників (їх несповна два десятки). Деякі повторюються по 3-4 рази, отже насиченість тексту такими парами доволі висока.

Можуть це бути: 1) синоніми зі спростованою повтореною кореневою морфемою (зокрема в дієсловах): *біжу-прибігаю* 10, *ситі-пересити* 1612;

2) іншокоренево-морфемні синонімічні різнодіалектні утворення: з *багн-болота* 393, *літа-роки* 893, *час-година* 3613, *жди-очікуй* 2614;

3) з членами синонімічних пар, за походженням церковнослов'янськими, архаїчними чи іншомовними: *притчі-поуки* 483, *раб-слуга* 14212, *ди́ва-чудеса* 257, *дракона-вужа* 9013, *лицар-титан* 3210, *в аді-шеолі* 63;

4) інколи член такої синонімічної пари це авторів новотвір: *пишається-бугає* 923.

Різна буває й сполученість таких пар: переважно прикладокрядів того самого або й різного граматичного числа й роду (*плач-ридання* 293, *скоро-скоренько* 8714, *страшні-престрашенні* 453), два фразеологізми (*подає слово — шле вість* 183), деколи з єднальним сполучником (*муку та сутугу* 933, *ворога й супостата* 83, *кріпиться і бодріється* 3023) або з повтором прийменника (*на заріз на убій* 4323).

Як не враховувати й недбалої друкарської коректи (де очевидні помилки міняють глузд: *освідчуватиму* = -іч- 7610, *розвив*

¹¹¹ Кедрин, Іван: *Життя. Події. Люди. Спогади і коментарі*, Нью Йорк 1976, с. 411.

=-бив намета 18₅), слід підкреслити, що книжці не доставало мовного достосування до правопису й норм літературної українщини. Бо тоді б вигладжено такі написання як: пож-е-рають 52, взяту з Огіенка породі-м-ю 47₇, на ві-чах (очах) 56, а чи такі форми як — часте гіперистичне — занесене з місцевого одн. закінчення в давальному на -і (поколінні 78₆), сполочить 87₁₁, скотові їтній (= його) корм 14₆, ти даш 93₁₃, веселитисьме 34₉, тисячча 143₁₃, з мужми 25₂.

В автора багато провінціалізмів:

лаб 21₂₁, нема що дошукуватись 35₃, пчоли 118₁₂, поворози 119₆₁, приказань 119₂₁, отуги 5₆, припімни 136₇, духвав 51, пошпотуються 26₂.

Він утворює й низку неологізмів:

багнути 41₂, богозневага 5₈, гордій 35₁₂/гордун 85₁₄, запаніти 37₂₀, невір-народи, недоплід-виливень 57₉, нащаддя 20₁₁, полмерщина 30₁₃, приімище 58, скот-німина 72₂₂.

Серед прикметників і пасивних дієприкметників трапляються короткі форми:

блажен 39₅, благ і праведен 24₈, всяк 21₇, звісен 47₄, пам'ятен 104₈, повен 22₅, подібен 49₂₁, праведен 63₁₁, прославлен 34₁₇, справедлив 10₇.

Серед дієслівних форм зустрічаються «поетизмові» зі скорочуваними закінченневими морфемами:

- 1) -сь: прокиньсь 5₆, вдумуватисьму 119₄₈, торгувавсь 43₁₃, навідався би 66₃, чванивсь 48₁₉, народивсь 50₇,
- 2) інфінітивним -ть: побачить 49₂₃, розказать 47₁₄, стать 126₅,
- 3) -а із -ас: бува 49₂₂, хида 147₁₇.

Зрідка трапляються активні дієприкметники на -чий:

віруючий 91₁₃, вірючі 135₁, голодуючим 145₇, а теж пасивні на -имий: славимий 144₃.

Перекладач не гербує й архаїчним -іте:

благословіте 95₂, возносите 98₅, любіте 30₂₄, обійдіте, полічіте 47₁₃, скажіте 65₃, сурміте 97₆, хваліте 32₂.

Чимало в нього церковнослов'янізмів:

во граді 47₂, траму 47₁₀, благість 30₂₀, глаголи 18₅, глаголиш 89₃, главні врата 23₅, облаком 146₈, превознесеться 17₄₇; возложать 50₂₁, возпрославлію 29₂, воздух 119₃₁; согріиши 50₆, создав небеса 95₅, сокрушений 50₁₁, сотвори 115; ізбавляє 33₂₃, сціляє 10₂₁, слесм 44₈; богохулити 74₁₈, вповати 24₂, мисль 63₇, лож 143₉, в аді 30₁₈, воїнства 148₂, ідоі 96₇, кивот 74₇, путь 17₆, рикати 73₄, тук 62₆, узи 129₃, утроба 72₂₁, торжеструй-те 32₁.

(78)

При декотрих можна теж підозрівати їх російське походження: захитник 58, зділати 135, оприділити 104_н, опять 42_н, пособи-ти 43_а, послі 40_{із}, узнати «пізнати» 45_и, чаклун 57_а, чуть-чуть 37_и, шаги 16_с.

Не обійшлося без ремінісценцій із Шевченка (во время люте 36_и), Тичини (золотом-поколотою 67_и), Рильського (неозорий 28_з) і таки з підсоветської репортерської реторики (оплески бурхливі 46_з).

Загалом же в автора стилістичних зламів чимало — у висліді стосування прозаїзмів і канцеляризмів:

а саме 38_а, взагалі 37_н, іменно 38_н, будь ласка спаси 69_з, всі взагалі спра-ведливі 18_и, взагалі радіє 63_и, впрост неймовірне 105_з, зрештою можеш Господи переконатись 25_з, принайменше 18_и, розбери мою справу 25_и, наглядним бо є 48_и, націями 66_з, справа зо мною мається навпаки 5_и, страшенно величавий 43_з, щодо помилок 18_и, як теж скотини 35_н, як пісковик-солончак 106_з.

Ще більше в нього кольоквіалізмів:

скільки там ще днів моїх 38_н, та ба! 78_и, вірно! 88_з, з радости аж під-скакують 96_н, підставив мені ногу 40_и, над тим «геросм» 51, давай за-співаю 56, не сиди тихо 108_и, винцем душу закроплюють 68_и, тодіть-но 33_и, виглепати 74_з, як грязюку 17_и, доїгали кінця мені 119_н, заби-райтесь від мене 138_и, мудрагелі 119_и, панки 119_з, з чого ми зіплені 102_и.

Не менше тут і вульґаризмів:

верзячи 70_и, дрюком-буками 88_и, був нічого іншого як дурак 72_з, гор-лорізи 54, коли кільчився я 138_и, пузо 72_и, пустив бовваном 30_з, по-слід 57_н, тапатів 32_и, трясця 90_и, якесь там стерво 55, якийсь там чо-ловічина 55, в пельках 57_з.

Годі вважати вдатними й такі фразеологізми чи порівняння, як напр.

діти як росада 143_и, судна верстають 103_и, мур що наставився падати 61_и, окропи кропилом-іссопом 50_и, подубіли коні 75_з, сприйміть до ух 48_з, долини шумлять-хвилюють 64_и, нісся на терувимі 17_и, корита мо-рів 17_и, ятреним жезлом 17_и, творить крамоли 100_з, або такий кляси-цизм» як: моя ти музо 56, 107_з.

Є в Дзьоби й намагання «українчити» реалійними назвами льокалізацію:

на бандурі 150_з, дуки 119, на дуді 156_и, гайлками 149_з, зарінками 83_з, залізний хомут 104_и, клуні 143_з, в ліплянках 78_и, на приспиз 68_и, трембіти 97_и, на станицяз 149_з, на царинах-вигонах 64_и.

Наслідуюванням народно-пісенного стилю слід уважати в нього:

1) здрібніло-пестливі форми: батечка 44₁₁, воріженьки 55, горобчик 83₄, гніздечко 83₄, доню 44₁₁, кісточка 33₂₁, ненька 70₆, риці 87₁₀, хвилиночку 26₆, близенько 33₁₉, маленьке 130₂, простеньких 115₆, повніська 32₅, скоренько 87₁₄, усеньким 119₁₄, цілесенька 29₆;

2) суфіксні морфеми типу: давнєзні 76₈, претовстєзні 72₁ як і «етимологічно-фігурні» утворення: тьми-тьменні 67₁₈, дива-дивенні 105₂₂ та повтори: далеко-далеко 54, днів а днів 60₇, милий-милий 146₁ або вигук ой, бач 120₄.

Характеристичний і пропуск у 136-ому псалмі 9-го стиха.

В цілому Дзьобиного перекладу Псалтиря, не зважаючи на місцями оригінальний актуалізаційний підхід, — вдатним уважати годі.

Хоменків переклад Псалмів у книзі *Св. Письмо* (1963) використовує досягнення попередників, головні Огієнка й Куліша-Пуплюя, вдало вигладжуючи їхні нерівності (а чи й переймаючи їх непорозуміння, до яких зараховуємо Огієнкову з 1962 р. *породілю*, що ще 1942 р. була поправно *породілею*!). Хоч норми літературної українщини вже усталізовані й у брусилівця родом Огієнка, то нові «мовники» змінили тут не одне — чи то підганяючи текст під сучасні київські чи просто тікаючи в «інакше». До таких характеристичних змін належать:

1) усування давньоминулого часу (Х. після того як був він з Ветсавією, О. як Давид увійшов був до Вірсавії, 51₂; Х. утікав: О. утікав був 3₁), бо, як відомо, рос. мова плюсквамперфекту не має, — але Хоменко як подолянин родом його напевно знав;

2) поширення форм минулого часу архаїзувальним еси (Х. сам еси призначив: О. ти заповів 7₁; Х. учинив еси: О. учинив ти 8₃; Х. що сотворив еси: О. ти встановив 8₄);

3) подібно повернено до морфеми імперативу -іте, заміненої вже в Огієнка на -іть (Х. ходіте: О. ідіть 46₉; Х. служіте: О. служіть 3₁₁) як і до коротких форм прикметника в чолов. роді (Х., О. блажен чоловік, ~ муж 1₁) та «поетизмового» скорочування постфіксу -ся (Х. не лякайсь: О. 1962 не лякайся 49₁₇);

4) перейдено до знахідного в прямому предметі після запереченого присудка, як він нині шириться в російщині, а звідти і в українщині (Х. щоб не вхопив мою душу: О. щоб ворог моєї душі не розшарпав 7₃, — пор. і керування при шукати Х. шукаєте неправду: О. будете шукати неправди 4₃);

5) вражає зумисне оминання присвійного займенника свій, коли йдеться про посесивне відношення до реченневого підмету,

— наслідок, можна гадати, впливу неслов'янських мов (Х. від стогнання мого, ...сльозами обливаю мою постіль: О. від стогнання свого ...сльозами своїми окроплюю ложе своє б7); таку стилістично-граматичну помилку можна б іще вибачити Хоменкові, що 40 років жив поза слов'янською мовною стихією, але не «мовникам», чие перебування поза Україною не сягло ні половини того часу;

6) змінено на рос. лад (російщина присвійні відіменникові прикметники замінила родовим іменника!) посесивні прикметники — на род. одн. (Х. псалом Давида: О. псалом Давидів 31).

Огієнкові ународнювальні форми слів замінено архаїчнішими:

Х. дівиці, другині: О. дівчата, подруги 45₁₅; Х. духом благородним: О. злагодним духом (1962), д. зичливим (1942) 50₁₄.

Інколи це гнучкіша форма вислову в Хоменка:

немов у бурдюк збирає морські води, до зборищ кладе водяні безодні: О. воду морську збирає він мов би до міху, безодні складає в коморат 33/32₇; Х. буруни й тхили: О. вали 41₈; Х. не забарися: О. не спізняйся 39₁₈; Х. злидні без кінця: О. нещастя без ліку 39₁₃; Х. кепкують з мене: О. лають мене 41₁₁; Х. князі народів: О. владики народів 46₁₀; Х. скилю: О. ричав 37₉.

Архаїзаційну тенденцію найкраще ілюструють наступні співставлення (в дужках подано Огієнків вираз):

блага (добро) 4₇, виликуй (уздорюв) 6₃, візьме на приціл (наставить лука) 7₁₃, возніс славу.. вище неба (слава твоя понад небесами) 8₂, ворогоблять (бунтують) 5₁₁, угамувати ворога й бунтаря (щоб зчищити противника й месника) 8₃, злаголи (мову) 5₂, гонителів (напасників) 7₂, замислів (заміри) 5₁₁, збір (громада) 7₈, ім'я (ймення) 8₂, ложе (постелю б7), нечестивих (безбожних) 7₁₀, нечестиві (гультяї) 5₆, лиходії (беззаконники) 6₉, пелька (горло) 5₁₀, правих (чистих) 7₁₁, прибігаю (вдаюся) 7₂, путь (дорогу) 5₉, супостатів (ворогів) 6₈, твір.. створив еси (діло.. ти встановив) 8₄, на тім'я (на маківку) 7₁₇, утроби (кирки) 9₁₀, чоловік (людина) 8₅.

Подібне можна спостерігати й у співставлених фразеологізмах:

не так безбожники (не так ті безбожні) 1₄, і все йому вдається (і все щаститься йому) 1₃, на засіданні блюзнірів не засідає (не сидить на сидінні злоріків) 1₁, сміється Господь, глузує (посміється Владика, висміє) 2₁, говорить ..в обуренні, бентежить (мовить.. настрашить.. у пересерді) 2₅, живе на небі (на небесах пробуває) 2₄, замилування (насолота) 1₂, нині зрозумійте (тепер помудрійте) 2₁₀, скиньмо кормигу (поскидаймо пута) 2₃, що лист його не в'яне (що листя не в'яне його) 1₃, метушаться народи (племена бунтують) 2₁, адже то я настановив мого царя над Сіоном (я ж помазав свого царя на Сіон) 2₉, оповіщу.. син мій еси ти (зочу звістити... ти мій син) 2₇, на суді не остояться

(81)

(не стоять на суді) 1₅, що плід свій дас у свою пору (що родить свій плід своєчасно) 1₃, помазаника (помазанця) 2₂, за порадою (за радою) 1₁, порвімо їмні кайдани (порозриваймо ми їмні кайдани) 2₃, на путь грішників не ступає (не стоїть на дорозі грішників) 1₁, бо про путь праведників Господь дбас (дорогу бо праведних знає Господь) 1₆, проси в мене, і я дам тобі народи в спадщину, і кінці землі тобі в посліст (жодай ти від мене — і дам я народи тобі як спадщину твою, володінь ж твоє — аж по кінці землі) 2₈, день і ніч розважас (вдень та вночі він роздумує) 1₂, ти розторочиш їх жезлом залізним немов посуд ганчаря, розіб'єш їх (ти їх повбиваєш залізним жезлом, потовчеш їх як посуд ганчарський) 2₉, служіте.. радуйтеся (служіть.. радійте) 2₁₁, схаменіться ви, що правите землею (навчіться ви, судді землі) 2₁₀.

Порівняно з Огієнковим переклад Хоменків ядерніший, вислів звичніший, без новотворів, без многослів'я.

М. Кравчук Книгу псалмів (1966) перекладав за «Септуагінтою» й додав до перекладу обширні примітки. Не то наслідуючи ліричний стиль гебрейського тексту, старався укладати переклад ритмізованою мовою («верлібром»), подекуди й з мимохітними римами (переважно «граматичними»: дієслівними). Цю «непрозловість» чи святковість повинні створювати:

1) переважно інверсивний словолад (ані на грішників дорогу не ступає, ні теж на зборищі погудників не засідає 1₁; відкрив губи мої 50₁₇),

2) т. зв. «милозвучності» голосні типу: що істодять до гробу 27₁, ізвеличу 29₂, не ізнеславлює 14₃, ізмилуйся Господи, над мною (!) 30₁₀, красно і покличайте 32₁;

3) довгі форми прикметника (похвальную пісню 25₇, як глибокнєсє море 35₇);

4) дієслівні морфеми: -іте (приносите ягнят 28₁), постфікс -сь (не запалюєсь 36₃, набратись сорому 30₁/запалося око 30₁₀), морфема еси в минулому, ба й теперішньому часі (на посиденьках злословив еси 49₂₀; сумна еси, душе моя 41₈, даєш еси радість 4₈);

5) плеонастичне інтерполяційне народно-пісенне та й (моє) душчю та й осиротили 34₁₂, як сполучник: на горє та й муку 9₃₅); загалом же цю пд.-зах. народну форму сполучника та й автор аж до переситу часто стосує (та й тебе дожидаю 5₄, та й у всьому 1₃, та й нечестиві не встоять 5₅).

Назагал слід признати перекладачеві, що його лексика й фразеологія витримані в дусі сучасної літературної українщини. Церковнослов'янізмів як і провінціалізмів він оминає, вдатно вживає синонімів (Христа 2₁, помазанця 19₇) та параморфем (нехай буде, хай буде 40₁₄). Зрідка трапляються народно-мовні здрібнілі форми (пораненьку 5₄, на посиденьках 49₂₀) й короткі прикметники (вірен 32₁, праведен 32₅) як і церковнослов'янізми (болящий на ..ложі 40₄, тельців 50₂₁, благоволінням 51₃); паралельно вживає суфікс -ище й -исько (страховищем 30₁₂, веретище 29₁₂, посміховищем 30₁₂/посміховисько 21₇).

Про євангелицький саскатунський переклад Псалтиря 1971 р. (позначуємо: С) можна сказати, що він (як і Н. Заповіт там же) при модернізуванні Куліша (у виданні 1947 р. відмічено, що це переклад Пулюїв) використовує в неменшій мірі переклади Огієнка з 1942 й 1962 рр. як і переклад Хоменків 1963 р., напр.:

Пс 1: С: *блажен чоловік, ...який за радою безбожних, і не ступає на дорогу грішників ані засідає на сидінні злоріків;*

К: *блаженний чоловік, ...який на раду безбожних, і не ступає слідом за грішниками ані засідає на зборах злоріків;*

О 1942: *блаженний той муж, ...що за радою несправедливих, й не стоїть на дорозі він грішних й не сидить на сидінні злоріків;*
О 1962: *блажен чоловік, що за радою несправедливих, і не стоїть на дорозі грішних і не сидить на сидінні злоріків;*

Х 1963: *блажен чоловік, ...що за порадою безбожників, і на путь грішників не ступає і на засіданні блюзнів не засідає.*

В переклад вставлено низку додаткових пояснювально-інтерпретаційних слів, сполучників та часток, які мали б вияснювати скупомляконічний текст. І відношення цього перекладу до попередників як і біблійного тексту заслуговувало б на обширну працю.

Ще частіше як Псалтир перекладано в 19-20 вв. Новий завіт, в тому зокрема Євангелії. Такі переклади — часткові чи повні — маємо: 1) М. Шашкевича (1842: Мат. 1-5, Йо 1-21, опубл. повністю 1912 р.), 2) А. Кобилянського (Лу. 1874 латинкою й 1874 та 1877 кирилицею, Йо 1877 латинкою й 1881 кирилицею). 3) П. Куліша й І. Пулюя (НЗав. 1871, а 1886 Євангелії й 1887 як Біблію, передруковану 1903, 1912, 1921 та 1947: цим останнім виданням ми користуємося тут), 4) О. Бачинського (НЗавіт 1903), 5) М. Лободовського (1903 рукопис Єван., цитований П. Житецьким), 6) П. Морачевського (1907-11 Євангелії, передрук. 1921, а в перерібі 1939 р., передрук. 1948 р. в Вінніпеґу й 1966 р. в Бавнд-Бруку), 7) Я. Левицького (НЗав. 1921, СЗав. 1933), 8) М. Кравчука (Євангелії 1937), 9) І. Огієнка (НЗав. 1937-39, НЗав. і Псалми 1942, передрук. 1949 та в 1980-их рр., а в Біблії 1962 р.), 10) Т. Галушинського (Євангелії 1946), 11) І. Хоменка (в Св. Письмі 1963 р. з передр. НЗав. і Псалмами 1979 р.) та його (І. Хоменка-Плюти) «2-ге поправлене вид.» в УКУ 1980 р. Євангелія ГНІХ, а 1983 р. (без прізвища перекладача) НЗавіт (Рим, УКУ), 12) Н. Заповіт і Книга псалмів, Саскатун 1971.

Огієнко (ст. «Не маємо каменя наріжного!» РМ (1934, ст. 131-38) говорячи про перешкоди укр. перекладаві Н. Заповіту П. Морачевського, ширше згадує і про правопис та мову Кулішевого

перекладу, який став був перекладати 1868 р., а друкувати від 1869 р. (Лондонське Бібл. Т-во — від 1885 р.): *Новий Завіт* надр. 1887 та 1903 рр. Кулішів правопис коротко розглядає на підставі *Н. Завіту* «мовою русько-українською», надр. 1933 в Гельсінгфорсі (Гельсінках), з написаннями: без *ї* (скрізь *і!*), *и-* (*Исус, Ирод, иде, и, имя*), *ю-* (*юго, юму*), *-ѣ* (*сѣгодня, останнѣго, дванадцѣх*) *ѳ* (*Марѳа, Виѳлием, ѳамари*); про мову ж Кулішевого перекладу каже Огієнко — дещо «позаісторично»: «повно такого, чого тепер сам Куліш ніколи не вжив би, напр. *истина, глаголю вам, рече, зброд, «місто», многих «багатьох», первий «перший»* і т. ін.» А згадавши при тому «не всеукраїнські» переклади Ол. Бачинського та Яр. Левицького, стверджує песимістичну істину: «Кожний перекладач св. Письма робить своє в ім'я принципу: Хоч гірше, аби йніше, не оглядаючись на працю своїх попередників» (ст. 136). Ствердження слухне й у відношенні до перекладів самого І. Огієнка, що і в РМ (де друкував уривки своїх перекладів *Н. Заповіту* й кн. *Буття* 1936-38 рр.) й у Львові 1937 р. пробний переклад *Н. Заповіту*, 1942 р. (з Псалтирем) уже змінений *Н. Заповіт*, а 1962 р. іще раз змінено Біблію.

Про свій переклад Євангелії Огієнко вмістив замітку «Новий переклад Євангелії на укр. мову» (РМ 1936, ст. 375-6), подаючи, що спирається на критичному виданні Ебергардта Нестле й старається «найдокладніше передати грецький оригінал», зробити його «милозвучною мовою, з наголосами та вперше з заголовками, три перші Євангелії закінчені, а видасть їх Брит. Бібл. Т-во». В РМ 1936, ст. 505-8 він же подав: «Передаю Євангелію мовою ритмічною, головню т. зв. анапестом, цебто 3-складовими стопами з наголосом на кінці хх'х. Власне цей метричний розмір надає Євангелії величавої, а разом з тим мелодійної форми. Наголоси ставлю згідно з цим метричним розміром, чому він часом припадає на односкладове слово, або двоскладове лишається без зазначення наголосу. Ритмічна одиниця починається від кожної павзи, цебто від знака роздільного. Уважаю, що про культуру євангельського слова перекладчик мусить дбати якнайбільш...»

Щолиш це перекладачеве вияснення тлумачить дивовижну місцями мішанину інверсивного словоладу, то довгих прикметникових форм, то місцями «коротких» дієслівних (*пита́тъ, пита́*). Мусіла б аж якась, ще не написана, монографія про Огієнкове віршування вияснити, наскільки отака примхливість була при перекладі дотримана. Її на всякий випадок не зреспектували євангеліцькі консультанти перекладово-перевірочної Комісії 1936 р. для видання з 1962 р. (Василь Кузів, Іларіон Шебець, Микола Жураківський, Володимир Марцінковський, Мартин Гофман, Лев-

ко Жабко-Потапович) враз із Пантелеймоном Ковалевим (від 1949 р.). 1937 р. надруковано у Львові як спробні — 4 Євангелії, а 1938-39 рр. увесь Н. Заповіт — як спробний ув обмеженій кількості примірників. (див. вкладка «Нова українська Біблія» до перекладу Біблія, Лондон 1962).

Про переклади М. Шашкевича й А. Кобилянського мова вже була як і про обговорення П. Житецьким перекладів П. Морачевського, М. Лободовського й П. Куліша-І. Пулюя. Морачевський тримався цслов. тексту, а можна гадати, що Куліш знав переклад Морачевського й нерідко на ньому спирався при перекладі Євангелії. Подібно, мабуть, Кобилянський користався якимсь перекладом Куліша, як зрештою й О. Бачинський, що однак дотримувався й цслов. тексту (паралельного). Я. Левицький помітно використовував переклад Морачевського; в іще більшій мірі це стосується перекладу М. Кравчука, з якого користав Т. Галуцинський, йдучи подекуди за Огієнком (1942 р.). Огієнко використовував переклад Морачевського, але скрізь давав свої такі характеристичні архаїзаційні й народно-мовні особливості, як інверсивний словолад, плеонастичні повторювання підмету в формі особового займенника в залежному відносному реченні, від чого його переклад 1942 р. набирає подекуди враження зайвої «балакучості». Подібно під народну пісню подавав, мабуть, «для милозвучности» двояку інфінітивну параморфему -ть/-ти як і довгі форми прикметника. У Біблії 1962 р. він їх і тут здебільша поусував. Переклад І. Хоменка (1963 р.) викликає враження далекоюсяжної лаяконічності чи й «скупости слова» (порівняно з Огієнком!) — мабуть, вислід і втручання «мовників», від яких, певно, походить і неедин кольоквіалізм

(був батьком, той Іван, поріддя, заходився велемовити Мр 1₄₅, вивідавши Лу 1₃, щоб ти знав стійкість науки, безплідна, були в літах похили Лу 1₇, наступити після мене Йо 1₂₇, зізнався 1₂₀, світ ним виник 1₁₀, дало право 1₁₂, увійти в святинище і покадити Лу 1₉, які страються його, углядівши Йо 1₃₀).

Здогадуємося, що були це втручання мовників, бо оці названі місця були в 2-гому виданні (1980 р.) за авторизацією І. Хоменка-Плюти змінені

(породив, коadlo, став говорити у голос, розвідавшись, щоб ти мав точне знання науки, неплідна, обоє були похили віком, увійти в храм і кадити, що його бояться, світ постав через нього, дало змогу, признатися, він той що йде після мене, побачивши).

Для ілюстрації проведених змін винотовуємо різниці в Євангелії від Йоана (з останнього 21-го розділу) та з Апостольських діянь (з 1-ого розділу):

(85)

1) майже скрізь замінювано відносний займенник який формами що він (учень, що його любив: якого л. Йо 7; що від нього: від якого Ді 22),

2) неслухно замість свій поставлено твій (руки свої простягнеш: простягнеш твої руки Йо 17),

3) неслухно усунено відіменні посесивні прикметники: Заведеві: Заведєя Йо 21₂, слухно: відходячого на: коли відходив Ді 1₁₁,

4) замінено недоконаний дієприслівник минул. часу на д-к тепер. часу (виступив Йоан, христивши та проповідуювавши: ~, христячи та проповідуючи Мр 14),

5) змінено нерідко й словолад (тоді прибув Ісус: тоді Ісус прибув Мт 3₁₃; теща ж Симонова: Симонова теща 1₁₀; втретє вже з'явивсь: вже втретє явився Йо 14; Боже царство: царство Боже Ді 4; Св. Духом: Духом Св. Ді 5),

6) часто подавано зайво особовий займенник при дієслові (каже.. що люблю: ..що я люблю Йо 17),

7) замінено сполучники (та й: і Йо 8) та пропускано частки ж, то, но (а принесіть: принесіть Йо 10; якою то смертю: якою смертю Йо 19; то ж побачивши: побачивши 21; ходіть но: ходіть Йо 12), а що міняє розповідну розмовну тонацію на скупі, ніби порубані частини розповіді; замінено й окремі форми імень та назв (Йоан: Іван, Тиверіядському: Тиверійському Йо 1),

8) змінено цілу низку виразів

(бажав: хотів Йо 17; були в нашім товаристві: сходились з нами Ді 21; відвічає: відповідає Йо 16; відрікає: відповів Йо 15, каже Йо 22; говорю: кажу Йо 17; другий: інший Ді 20; залічений: зачислений Ді 17; залишився: лишився Йо 21; що з'їсти: чого перекусити Йо 5; змістив би: вмістив би Йо 25; зробився: став Ді 16; знайдете: підмасте Йо 6; хто мешкає: що живуть Ді 19; мовить: каже Йо 15; наловили: підмали Йо 10; неподалеку: недалеко Йо 8; неспроможні були: не могли Йо 6; огорожа його: його оселя Ді 20; перебували: пробували Йо 13, були Йо 14; (сіті) перервалися: прорвалися Йо 11; підперезав: накинув Йо 7; промовив: мовив Ді 15; роздягнений: нагий Йо 7; розповсюдилась чутка серед братів: розійшлося це слово між братами Йо 23; служіння: служба Ді 17; сподіая: зробив Йо 25; споживав хліб-сіль: був разом за столом Ді 4; стільки: як багато Йо 11; яке тобі до того діло: що тобі до того Йо 23; якби оте все поодиноці записати: якби воно було записане кожне зокрема Йо 25; яких 120: близько ста 20-ти Ді 15).

В низці випадків ці зміни пішли по лінії то наближування до розмовної українщини, то втечі від неї (ходіть но снідати Йо 21₁₂) то інакшої інтерпретації грецького слова (Дії 14), але й таки дуже часто можна б тут сказати за нашою приказкою: «Як кием, так

патином» і можна знову чудуватися то авторові перекладу то його виправлювачам.

Переклад Н. Завіту О. Бачинського (1903) «на язык народно-русский» це паралельний текст до цслов. версії («прийнятої св. катол. Церквою») і своїм етимологічним правописом та нормами тодішньої галицької архаїзованої українщини не різняться від такого ж його перекладу Кн. псалмів. Для прикладу винотовуємо декілька його граматично-лексичних особливостей з перших 20 стихів 1-го й 2-го розділу Єв. від Матея (усучаснивши лиш його «максимовичівку»:

книга родоводу 1₁, по обручинах 1₁₈, оказало ся в утробі 1₁₈, знеславити сі 1₁₉, но коли о тім думав 1₂₀, вибавит людей 1₂₁, поступив «зробив» 1₂₄, приняв жеку свою 1₂₄, ангел Господень 1₂₄, волхви з востоку 2₁, где есть той царь жидівский 2₂, допитовався від них 2₄, докладно випитовав їх о часі 2₇, жадною мірою не есь 2₈, вивідайте ся о дитині 2₈, урадовали ся 2₁₀, у храмину, узріли 2₁₁, отримали утішення щоби не вертали 2₁₂, утікай до Єгипту 2₁₃, сказане Господем через пророка 2₁₅, тогда як спостеріг ся, що волхви сго звели 2₁₆, післяв позабавати всі діти 2₁₆.

Приведені приклади наглядно показують діалектну базу в граматиці та церковнослов'янізми й кальки з польщини в лексиці вже в такому порівняно короткому уривку.

Цікаві зокрема мовно-стилістичні зміни в Огієнковому перекладі Євангелій поміж версіями 1942 й 1962 рр., подібні зрештою як і в Кн. псалмів, — на прикладі хоча б перших 4-ьох розділів Єв. від Матея (Матвія); в ділянці граматики це:

1) усування надто частих скорочень постфіксу -ся в -сь (сталось 1₁₈, оселивсь 2₂₃), як і інфінітивної морфеми -ти в -ть (ославить 1₁₉) та принагідної архаїчно-«поетизмової» морфеми -іте замість -іть (сповістіте 2₈),

2) подекуди усування форм давньоминулого часу (прийшов був 2₂₁, виходив був 3₃),

3) принагідне усування довгих форм прикметника й займенника та пасивного діеприкметника (зачатее 1₂₀, убогії 5₃, цее Лк 1₂₀),

4) пропускання займенника 2-ої ос. біля форми імперативу (подумайте ви 5₂₁, будьте ви 5₄₈), як і подекуди займенникового плеонастичного підмету в відносному реченні (хрестились від нього вони 3₆),

5) зміна словолоаду інверсивного з предметом перед дієсловом на післядієслівний (обув'я понести: понести взуття 3₁₁),

6) зміна співвідносного займенника в відносному реченні при назвах осіб (той/ті, що: той/ті, хто 1₂₀),

7) зміна приростків у дієсловах та іменниках (породить: на- 123, пробував: пере- Мр 145, виселення: пере- Мт 111) як і зміна керування (до огню буде вкинене: в огонь б. в. 310),

8) заміна низки виразів іншими

(батька: отця 3₉; будучого: майбутнього 3₇; жола 1₂₀, жінка 5₃₂; дружина; казати: говорити 3₉; ласка: милість Лк 1₃₈; лоне: утроба Лк 1₃₁; навчив: надовчив 3₇; невід: сіті 4₂₀; оставили: залишили 4₂₂; переслідувать: гнати 5₁₁; повстане володар: з'явиться вождь 2₆; приложена: прикладена 3₁₀; сильніший: потужніший 3₁₁; слуга: раба Лк 1₄₈; спаралізованих: розслаблених 4₂₄; твороба: недуга 4₂₃; чигати: шукати 2₂₀; у хаті: в домі 5₁₄; негідний: недостойний 3₁₁).

Цю лісту змін можна б продовжувати до вподоби. Інколи можна подумати: як уже такий самопевний мовний арбітер (як ним був Огієнко у своїх висловлюваннях 1920-30их рр.!) не був «певним» у такому часово короткому проміжку, то що має тут сказати бідолашна «пересічна інтелігентна людина-автор»? Бо ж такі змінові «скоки» загалом підривають довір'я до стилістів і «мовників».

В загальному враження таке, що Огієнко відходив від свого ранішого індивідуального архаїзовано-народномовного стилю в синтаксі до святковішого традиційнішого, а при доборі лексики — до згідної з богослужбовим вжитком.

До речі, Огієнків увесь переклад Біблії наголошуваний. У наголосах множини жіночих іменників він іде за півн.-сх. укр. системою (тут збіжною з рос.), напр. *мо́лїтви, мо́лїтвами, в мо́лїтвах*. Пд. захід України провів і тут морфологізацію слівного наголосу (за зразком кнїжки: кнїжскїй, -ка́м, -ка́ми): одн. мо́лїтви: множ. мо́литви́, -тва́м, -тва́ми. Огієнкова система наголошування заслуговує на окремий дослід — тимбільше, що його наголоси й не скрізь послідовні.

Для синоптичного проілюстрування оригінальностей і взаємозалежностей перекладів Євангелій від Матея й Йоана приведемо декілька співставлень лексичних, почавши від Шашкевича (Ш), Куліша (К), Кобилянського (Кб), Морачевського (М), Бачинського (Б), Левицького (Л), Кравчука (Кр), Огієнка 1942 (О 1) і 1962 (О 2), Галушинського (Г), Хоменка 1963 (Х) й 1980-83 (ХП).

Мт 1₁₈:

Ш обрученна була Іосифови, К заручено Іосифові, М заручена з І-м, Б по обручинах з І-м, Л була заручена з Й-м, Кр б.з. із Й-м, О₁ О₂ заручено з Й-пом, Г була заручена з Й-фом, Х ХП була заручена з Й-м,

Ш перше нѣм ся зїйшли, найшлася маючая в животѣ, К перш ніж вони зїйшли ся, постережено, що вона мала в утробі, М то перше ніж сочетатися їм, виявилось, що вона мала в утробі, Б перше нѣмъ они зойшли ся, оказалось ся, що она мала въ утробѣ, Л заки ще зїйшли ся, показало ся, що має в утробі, Кр то перше ніж вони разом зїйшлися,

(88)

показалось, що вона почала в лоні, O_1O_2 то перш ніж зішлись вони, виявилось, що вона має в утробі, Γ то перше ніж вони зішлись, показалося, що вона має в лоні, X XII але перед тим, як вони зішлись, виявилось, що вона була вагітна.

Мт 2₁₋₂:

III тогдa волтви от встїд сонця прїйшли до Є-ма, мовлячи: де єсть царь Ю-кій, що ся народиў? бо̆мо видѣли звѣзду его на востокагъ и прїйшлисѣмо поклонитися єму.

К прїйшли мудрці зі сходу в Є-м, говорячи: Де народжений цар Жидівський? бачили бо ми зорю його на сході й прїйшли поклонитись йому.

М то прїйшли в Іє-м волтви від сїд-сонця та й кажуть: де народжений Царь Іу-ський? бо ми бачили звїзду його на сході і прїйшли поклонитися йому.

Б ото прїйшли до Є-у вoтвѣ зъ вcтoду и сказали: Гдѣ єсть царь жидѣвскїй, що народиѣв ся? мы бо видѣли звѣзду его на вcтoдѣ и прїйшли, щoбы єму поклонити ся.

Л то мудрці зі сходу прїйшли в Є-м кажучи: Де є цар жидівський, що народив ся, бо ми бачили його звїзду на сході і прїйшли йому поклонити ся.

Кр то в Є-м прїйшли мудрці від сїд-сонця й питалися: Де народжений жидівський цар? Бо ми бачили його звїзду, як сходила, й прїйшли поклонитись йому.

О₁ то ось мудреці прибули до Є-му зo Сходу й питали: Де народжений Цар Ю-й? Бо на сході ми бачили зорю його й прибули поклонитись йому.

О₂ ..зo сходу і питали: ..і прибули..

Г то в Є-м прїйшли мудрці від сїд-сонця й питалися: Де народжений ж-ський цар? Бо ми бачили його звїзду на сході й прїйшли поклонитись йому.

Х мудреці прїйшли в Є-м зo Сходу і спитали: Де цар ю-й, що оце народився? Бо ми бачили його зорю на сході й прїйшли йому поклонитись.

ХП ..зі сходу.. що народився?.. і прїйшли поклонитись йому.

Йо 1₁:

III з начатку, К у почині, Кб на початку, М споконвіку, Б на початку, Л на початку, Кр іспоконвіку, О₁ впочатку, О₂ споконвіку, Г споконвіку, X XII споконвіку.

Йо 1₃:

III всьо через него вчинилось, К все Ним стало ся, Кб всячина черезъ него стало ся, М усе через Нього сталось, Б всё стало ся черезъ него, Л Все ним стало ся, Кр від Нього все повстало, О₁О₂ усе через нього повстало, Г усе через нього повстало, X XII Ним постало все.

З-поміж книг Ст. Завігу в Кулішовому перекладі появилися: П'ятикнижжя Мойсея, кн. Суддів, 2 кн. Самуїлові, 2 кн. Царів, кн. Йова, кн. Приповісток Соломонових, кн. Екклесіяста/Когелета, Пісня пісень та кн. Пророків (крім Даниїла); в Огієнковому й Хоменковому (враз із девтероканонічними книгами: Сираха, Товит, Юдита, 2 кн. Макавеїв, Варух, Лист Єремії, — а що виключуються в виданнях Лондонського Бібл. Т-ва, то ж нема їх у Куліша й Огі-

енка!), а кн. Рут (1957), Йов (1944-64), Премудрість Соломона (1945), Екклесіяст (1944-62) як і Товит (1957), Юдита (1945-47) є ще й у перекладі В. Дзьоби. 1-2 кн. Параліпоменон, кн. Ездри, Неемії, Естери й Даниїла переклав І. Нечуй-Левицький у виданні Біблії Лондон. Бібл. Т-ва.

Мовно-стилістичні особливості перекладачів виступають і тут: архаїзми в Куліша, народно-мовний розповідний стиль у Нечуя, святковий в Огієнка й сучасна літературна українщина в Хоменка. Тоді як у *П'ятикнижжі*, *Навині*, *Суддях*, *Самуїлі* як і *Пророках* Хоменко йде звичайно за Кулішем, оминаючи його архаїзми й церковнослов'янізми та «зиркаючи» й на Огієнків переклад, то в *Приповідках* він доволі усамостійнюється. Тоді як з Куліша він (чи й його виправлювачі) подекуди черпав беззастережно, то інколи годі позбутися враження, ніби він свідомо тікав від Огієнкового перекладу, — навіть там, де Огієнків переклад повні вільний від спеціальних «огієнківських» стилістичних особливостей.

Обмежимося до співзведення лиш лексично-текстових різниць в уривках із окремих книг Ст. Завіту:

Бут. 1₁:

К у початку: ОХ на початку; КХ сотворив: О створив; 1₂: К пустошня: ОХ порожня; 1₂: К понад водами: Х над ~: О над поверхнею води; 1₃: К рече: Настає, світе! О сказав Хай станеться світло! Х сказав: нехай буде світло! 1₄: К розлучив: ОХ відділив; 1₅: К назве: ОХ назвав; 1₇: К сотворив Бог твердь: О і Б. твердь учинив: Х і зробив Б. твердь; 1₁₁: К проростить биле травне, дерево плодовите: О виродить траву, д-о овочеве: Х зростить рослини, плодові дерева; 1₁₆: К сотворив: О вчинив: Х зробив; 1₁₇: К поставив: О умістив: Х примістив; 1₂₁: К чудовища великі, душу повзючу, що заграла ними вода, птаство пернате: О риби великі, душу плазуючу, що її вода вироїла, пташину крилату: Х великих морських потвор, живі створіння, що повзають та кишають у воді, птаство крилате; 1₂₂: К і глаголе: Плодіться і множтеся: О кажучи: Плодіться й розмножуйтеся: Х к-и: Будьте плідні і множтеся; 1₂₅: КХ скотину: О худобу.

Публікуючи свій переклад двох розділів із кн. Буття «З первопочинів світу» (РМ 1936, ст. 111-20), Огієнко висловлюється й про Кулішів переклад *П'ятикнижжя* та про такий же, нам недоступний переклад Яр. Левицького *Св. Письмо Старого Завіту* (Львів 1933):

«переклад [П'ятикнижжя] Куліша надто далеко відбігає від сврейського оригіналу, дуже часто зовсім невірний, бо не зроблений із першоджерела, але вже писаний для свого часу дуже доброю літ. мовою.. (ст. 112) «Новий переклад Мойсєєвих книг о. Яр. Левицького зроблений не з оригіналу, і навіть не з грецького перекладу, а вже аж із Вульгати — це всупереч традиціям укр. народу... Дуже невірний, а до того писаний місцевою не літературною мовою» (ст. 113).

Перепадає при тому й православним перекладачам:

«Недавно появився переклад *Псалтиря* варшавського Наукового Ін-ту, зроблений за старою московською ортодоксійною традицією: кращі ієрархи та вчені російські десятки літ боролися за переклад Ст. Заповіту з його праоригіналу єврейського, а не грецького — як відомо — дуже невірною перекладу. І добилися того, що тепер мають рос. переклад головно з мови єврейської. Варшавський Наук. Ін-т вернувся до старих московських традицій і дав переклад (часто дуже невідповідний), мови грецької. Ніби виключну канонічність грець. тексту в Росії підтримував силою тільки царський уряд..» «...р. 1858 навіть московський митр. Филарет написав таке: Вселенская Церковь ни на каком соборе, ни через кого из св. Отцев не изрекла такого правила, чтобы в изъяснении свщ. Писания держаться исключительно текста 70-ти толковников, с устранением текста еврейского» (ст. 113).

В дальшому Огієнко порівнює переклад Куліша й Левицького, подаючи і свій — окремих місць із перших розділів кн. *Буття*: К: світ «світло», «настань, світе!» — Лев. «невідповідно» «нехай буде світло!», К: розлучив «відділив», кликнув «назвав», а Левицькому витикає пропущення слова Бог у дальших реченнях, а в кн. *Буття* 24 «значну помилку (може, й ересь)» у перекладенні «коли вони [небо і земля] сталися», «бо небо й земля створені (Богом)». Мовляв, Куліш і Левицький неправильно перекладали «Господь Бог вчинив небо й землю» (але сам 1962 р. переклав: «создав небо та землю»!). У пропонованім у РМ (1938, ст. 118) власнім перекладі дотичних розділів *Едем* перекладає не рай (як у 1962 р.), але садок, не створив людину (1962), але вформував на чоловіка, Єву зве чоловіковою (ніби на лад «п-і докторової»?) Так і 1962 р., а в примітці утворює дивовижне для філолога чоловічиця — жінка, бо це відповідало б гебрейчині! (Це так, якщо б в укр. мові не було первісних назв коза, вівця, корова, кобила, сука і хтось узявся утворювати «допарки» лексичні: *цапиця, *бараниця, *бичиця, *кониця, *псиця, — зовсім не в гумористичному пляні). Ще гірше воно вийшло в первісному Огієнковому перекладі кн. *Буття* 52 із стилістично «неможливими» термінами із зоології: Самцем і самицею їх Він створив (1962: чоловіком і жінкою Він їх створив) як і *Буття* 22: І розбудував Г. Б. те ребро (1962: слушно виправлене на: ..і перетворив..). І все те супроти того, що Левицькому закинув як «недоладний» грецизм Септуагінти, Бут. 21: «смертю помреш», бо — «А чим же можна померти, крім смерти?» (сам перекладає 1962: «напевно помреш»). — Подібні критичні уваги до перекладу Я. Левицьким окремих термінів *Апокаліпси* у ст. «Непорозуміння в перекладах св. Письма» (РМ 1938, ст. 431-34).

Вих. 17:

К розростались: О розмножувались: Х розрослися; 118: К як бабу-

ватимете: О як будете бабувати: Х як помагатимете;

Лев. 1₁:

К покликав, рече: О кликнув, промовив: Х покликавши, сказав; 1₃: КХ всепалення з товару: О цілопалення з худоби;

Чис. 1₁:

К в соборному наметі: О в скинії заповіту: Х в наметі зборів; 1₂: К по лічбі: О числом: Х рагуючи;

Втзак. 5₀:

КХ з дому неволі: О з дому рабства; 5₉: К не будеш бити поклони перед ними: О не вклоняйся їм: Х не падатимеш ниць перед ними; 5₁₄: КХ рабиня, притодень, у ворогях: О невірниця, притодько, в брамах; 5₁₈: КО не чинь: (О чини) перелюбу: Х не чужолож; 5₂₁: К не забай жінки: О не байай жони: Х не пожадай жінки;

ІсНав. 1₂:

К рушай: О уставай: Х устань; 1₄: К від степу: ОХ від пустині;

Суд. 1₃:

К займище: О жеребок: Х частку; 1₈: КХ вдарили, опанували: О воювали, здобули; К город пустили на пожежу: О місто пустили з огнем: Х м-о спалили;

1 Сам. 2₁:

К звеселиться дух, ворогів моїх; О з-ся серце, моїх ворогів; Х серце радіє, моїх супостатів; 2₄: КО немічні, силою; Х слабосили, міццю; 2₅: К роджає, плідна яловіє; О породила, многодітна знесиліла; Х родить, м-на в'яне; 2₆: КХ мертвить, зводить у глибіню (Х: ~ до шеолу); О добиває, до шеолу знижає;

2 Сам. 1₄:

К багачко військових полягло; О багато з народу попадало й повмирало; Х б-то з війська полягло;

Прип. Сол. 1₁:

К приповідці, науку; О п-сті, карність; Х приповідки, навчання; 1₅: К розумний щоб знайшов мудрі ради; О р-й здобуде тай мудрих думок; Х р-й придбав здорові засади; 5₀: К второпати приповідь і замотану мову; О пізнати п-ть та загадкове говорення; Х зрозумів приповідки та притоване значення; 1₈: К науки; О напучення; Х настанови; 1₁₀: К ледачі; О грішники; Х грішні; 1₁₁: К заляжемо; О засядемо; Х причаймося; 1₁₂: К проковтнемо; О поковтаймо; Х поглинемо; Іса. 1₁:

КХ видно; О видіння; 1₂: К дав зріст, зворотобились; О викохав, зняли бунт; Х виростив, збунтувались; 1₄: К о горе народов, роде литодіїв; О о люду, ти литодійське насіння; Х ой люде, кубло литодіїв; 1₅: К кожне серце зворе; О все серце боляще; Х к-е с-е ослабло; 1₆: К синяки; О гудзі; Х синці;

Єрем. 1₃:

К до займу в полонь; О до виходу на вигнання; Х до виселення; 1₄: К зложив тебе в утробі, ще молодий; О вформував в утробі, ще юнак; Х уклав тебе в утробі, я дитина; 1₁₁: К жезло михдалевого дерева; О михдалеву галузку; Х вітку м-ву;

Плач Єр. 1₁:

К столиця многолюдна, платить нині дань; О велелюдне місто, стало данничею; Х м-о що було повне люду, ось данину платить;

Єзек. 1₁:

К між полонянами, отверзлись небеса; О серед полонених, відкрилося небо; Х між вигнанцями, відчинились небеса; 1₄: К стоївся завірю-

хою вітер; О ось бурхливий вітер насуває; Х с-вся хуртовиною вітер;
Амос 1₁:

К скотарів; О візчарями; Х пастухів; 1₂: К промовив, луги в чабанів;
О проказав, пасовища пастушів; Х промовив, пасовиська чабанів; 1₃: К
залізними возами молотільними; О ціпами залізними; Х залізними
саньми; 1₅: К сокрушу, скиптро; О зламаю, берло; Х розіб'ю, берло;
Авдій 1₁:

К звістка, виступимо в похід; О вістку, станьмо до бою; Х вість, пі-
демо війною;

Йона 1₁:

К ледарства; О зло; Х злоба; 1₃: К одплисти; ОХ відплисти; 1₄: К
лиха хуртовина; О велика буря; Х страшна хуртовина; 1₆: К керма-
нич корабельний; О керівник корабля; Х головний над моряками;
Михей 1₄:

К гори розтануться; О топляться гори; Х гори розтануть;

Наум 1₂:

К ревнивий, мститься на ворогів; О мстивий, мстивий до тих, хто його
ненавидить; Х месник, супротивникам воздає;

Аввак. 1₃:

К рабунок, підіймається незгода; О грабіж, носитьця сварка; Х гра-
бування, здійснюється незгода;

Софон. 1₃:

К птаство під небом, вигублю; О п-во небесне, витну; Х птаха в небі,
викорнію; 1₃: К на кришах; О на дахах; Х на покрівлях;

Осія 1₂:

К жену-блудницю; О жінку блудливу; Х жінку-блудницю; 1₃: К за-
вагоніла; О зачала; Х завагітніла; 1₄: К навідаю я карою, зроблю кі-
нець; О покараю, вчиню к-ць; Х я відомчу, покладу край;

Малах. 3₁₀:

К не повідчиняю отвори небесні; О небесних отворів не відчиню; Х
не відчиню загат небесних; 3₁₁: К відверну всяку прожер; О насварю
все те, що жере; Х погрожу сарані-ненажері;

Йоїл 1₁:

К осадники сієї землі; О мешканці землі; Х м-ці краю; 1₃: К пере-
кажіте; О оповідайте; Х перекажіть;

Аггей 1₅:

К говорить; О промовляє; Х каже; 1₆: К а хто ходить на заробітки в
дірявий мішок; О а той, хто заробляє для дірявого гаманця; Х і за-
робітчанин в гаманець дірявий; 2₁₀: К до полукіпка; О до купиці; Х
до купи; 2₁₇: К іржеєю, жовтяком і грядом; О посухою й зеленячкою
та градом; Х іржеєю, жовтяком і градом;

Захар. 10₁:

К блисне блискавицею, дасть ливень; О чинить блискавки, зливний
дощ посилає; Х блискавиці творить, дасть зливу; 10₂: К видять не-
правду, оповідають сні пусті, блукають.. як віці; О бачать лжу, роз-
казують сні неправдиві, бродять.. немов отара; Х бачили неправду,
сновиддя пусті оповідають, блукають.. немов віці; 10₄: К вузловий
камінь, приколок, всі гетьмани народу; О наріжняк, кілок, керманіч
разом усі; Х наріжний камінь, прикілок, всі старшини разом.

Деякі книги С. Завіту (у виданні Лондон. Бібл. Т-ва), що не
збереглися в перекладі Куліша після пожежі його хутора, доне-
рекла І. Нечуй-Левицький (він подав тут своє прізвище І. С.

Левіцький; для відрізнювання від Я. Левицького скорочуємо Н.). Це були: 1-2 кн. Параліпоменон («Хроніки»), кн. Рут, Ездри, Неемії, Естери й прор. Даниїла. Всі вони є і в перекладі І. Огієнка (1962) та І. Хоменка (тут враз із «девятероканонічними»: Товита, Іудити, 1-2 Макавеїв, Мудрости, Сираха, прор. Варуха, Листом Єремії); кн. Рут, Товита, Естери, Йова, Когелета-Екклесіяста-Проповідника та Пісню пісень перекладав ще й В. Дзюба. Декотрі розходження поміж перекладами трапилися тут у наслідку того, чи брано лиш старогєбрейський (включно з Кумранськими доповненнями) чи грецький «септуагінтовий» як і церковнослов. переклади як підставу.

Переклад Нечуя має свій стиль й особливості, що місцями похожі на Кулішеві. З його граматичних особливостей згадаємо: Ізраїльом 1 Хр 10₁, скорочування -ся в -сь (почались 1 Хр 10₂ злякавсь 1 Хр 10₄), в його 1 Хр 10₃//в нього Дан 2₂, збільшалась 1 Хр 10₃, царь 2 Хр 18₁, пійшов 2 Хр 18₂₈, кріз, та й 2 Хр 18₃₃, що дієсь Неем 1₂, сі слова Неем 1₄, сон твій, голови твої Дан 2₂₈. Особлива ж і лексика й фразеологія Нечуя порівняно з Огієнком і Хоменком (а в Руті й з Дзюбою):

Рут 1₁:

Н правували, жити: О судили, мешкати: Х правили, жити: Дз радили, поселитися;

2₂: Н на ймення, прибули, зістались: О на ім'я, прийшли, залишилися; Х на ім'я, прибули, zostались: Дз поселилися;

1₃: Н Х, Дз чоловік: О муж;

1₄: НХ одружились: О взяли за жінок: Дз поженились; НХ жили троти не 10 р.: О сиділи бл. 10 р.: Дз жили ок. 10 р.;

1 Хр 10₁:

Н втікали, падали побиті: О побігли, падали трупом: Х втекли, впади побиті;

10₂: Н погнались: О гналися: Х налягли;

10₄: Н заколи мене, злякавсь: О пробий мене, боявся: Х заколи мене, наполохався;

2 Хр 18₂₉:

Н переодягнуь, в битву: О переберуся, на бій: Х перевдягнуь, до бою;

18₃₀: Н дав приказ начальникам: О наказав звертникам: Х дав наказ начальникам;

18₃₁: Н як отамани колесниць угледіли: О як звертники к-ць побачили: Х скоро начальники колісниць побачили;

18₃₂: Н відхилив їх: О звабив їх; Х відвернув їх;

18₃₃: Н випадком, кріз щілини панциря: О знетотя, між підв'язанням пояса та між панцерем: Х випадково, між пов'язями та панцерем;

18₃₄: Н битва збільшувалась: О збільшався бій: Х битва кипіла;

Езд. 6₂₁:

Н народів: О землі: Х краю; 6₂₂: Н звеселив, навернув, до будовання: О потішив, обернув, при праці; Х звеселив, прихилив, для відбудови;

7₀: Н письменник тямущий в законі: О учитель знавець закону: Х книжник вправний у законі;

Несм. 1₁:

Н в Сузат: О в замку Шушан: Х у Сузі-замку; 1₂: Н спаслись: О врятувалися (Х -сь); 1₃: Н пробуваючи в біді й приниженні: О живуть у біді та в ганьбі: Х перебувають у злиднях і приниженні;

Ест. 1₂:

Н бенкет князям, служащим, головним начальникам: О гостину для князів та для слуг, старших та правительств: Х бенкет князям і придворцям, отаманам, боярам та намісникам;

Дан. 2₂₆:

Н сон що мені снився, проти чого він: О сон якого я бачив, його розв'язку: Х сон, що снився мені, про його значення;

2₂₇: Н чарівники, віщуни, ворожбити: О заклиначі, чарівники, віщунки: Х чародії, віщуни, зіздознавці;

2₃₁: К мав видиво, здоровенний бовван, прездоровий б-н, страшна подоба: О бачив, великий б-н, величезний б., вигляд страшний: Х дивився, великий б-н, вельми великий б., страгітлива подоба;

2₃₂: Н черево, бедра: О нутро, стегно: Х живіт, стегна;

2₃₃: Н часті: О частинно: Х частково.

Вже з повищого видно, що Хоменко йде за Нечуєм, чий переклад стилізований на народно-мовну розповідь, і лиш виправляє його під сучасну літературну українщину. Огієнко відхилюється й тут — від Нечуя, як ув інших книгах — від Куліша.

Труднощі з перекладом біблійного тексту *Пісні пісень* ускладнюються зокрема при передачі ніжнощів цієї тонкої любовної лірики як і старопалестинських реалій. Куліш потрактував текст місцями в дусі любовної лірики, три ж наступні перекладачі — як духовні особи — в алегорійно-богословському розумінні. Дзьоба, як поминути його декотрі діалектизми, а теж тенденцію українізувати реалійні терміни (*зелень-барвінок, колиби, коралі* тощо), сперся в основному на Кулішевім перекладі. Хоменко, що зрештою писав і вступ до Дзьобиного перекладу та, ймовірно, й згладжував його стилістику, зчаста йшов за «Дзьобиним» текстом. В Огієнка проскакує його нахил до народно-пісенних здрібнелих форм (*смуглявенька, шийка, щічки*). Цікаве було б прослідити, наскільки впливав на останніх трьох перекладачів тут Кравцевів переспів, що його бодай Огієнко міг був знати. Ось текстово-лексичні співзведення кількох місць у 4-ьох перекладачів *Пісні пісень*.

1₁:

К поцілунком, ласкавість: О цілунками, котання: ХДз поцілунками, любов; 1₂: К любими патощами, миро розлите, дівиці тебе улюбили: О запах оливи (запахний), олива розлита, діви кохають тебе: Х запах патощів найзапахніший, розлитий олійок, дівчата тебе люблять: Дз

пахощів запах пречудний, розлитий олійок, дівчата уподобали собі тебе;

13:

К притягни мене д'собі, запровадить в палати, будемо затхавуватись: О потягни ти мене за собою, впровадив в палати, ми радіти та тішитись будем: Х тягни мене вслід за тобою, увів в хороми, ми будемо радіти й веселитися: Дз потягни мене за собою, у-в в х-и, б-мо р-ти й вішатись;

14:

К дочки, смуглява, палати, намети: О д-ки, чорна, н-и, занавіси: Х д-и, ч-на, шатра, намети: Дз подружечки, ч-на, ш-ра, н-ти;

15:

К не дивітесь, смуглява, сонце осмалило: О не д-ться, с-це опалило: Х не д-тєся, засмагла, осмалило с-це: Дз не зглядайтеся, чорна, с-це спалило;

16:

К з'ясуй же, отар товаришів, чом блукатись мені: О скажи ж, стад друзів, пощо я буду немов та причинна: Х скажи, отар друзів, щоб я безцільно не блукала: Дз повідж, стад д-ів, чом блукати мені;

17:

К між жєнщинами, паси уз шатер, що пастути собі понапинали: О посеред жінок, випасуй при шатрах пастуших: Х між жінками, паси коло шатер пастуших: Дз поміж жєнщинами, попасай повз колиб пастуших;

18:

К кобилця в колєсницї: О до лошиці в возах: Х лошиця в колєсницях: Дз л-ця у ридвану;

19:

К щоки в ланцюжках, шия у коралях: О щічки поміж шнурами перел, шийка між разками намиста: Х щоки у сережках, шия в намисті: Дз личко в ланцюжках, шия у коралях;

110:

К ланцюжки золоті, з срібними кропками: О л-и з-і, із с-ми кульками: Х з-тії сережки, зо с-ми крапками: Дз з-тії с-ки, зо с-ми брилочками;

112:

К китиця мирри: О к-я м-а: Х Дз торбинка мірри;

113:

К в виноградниках: О в садах-виноградах: Х у в-ках: Дз у садах-виноградах;

116:

К крівля домів, криша: О бруси д-ів, стелі: Х трями, бантини: Дз кругом нас зелень-барвінок, мов трями терему.

Свій переклад кн. Йова (1944-64) В. Дзьоба окреслив як «популярний переспів»; і це слідне з розповідно-казкового пліву вже таки перших речень:

11:

К Був чоловік у землі Уз на ім'я Йов, щирий, справедливий й богобоязливий, що цуравсь усього лишого:

О б. ч. у країні Уц, ім'я йому Й., невинний та с-вий і він Бога боявся, а від злих втікав:

Х б. ч. у землі Уц, на ім'я Іов, щирий і праведний, богобоязливий і цурався зла:

Дз був собі в країні Гус ч-к на ймення Йов, (людина) без закиду, чесна і богобоязна, далека від всякого зла;

1₂:

К статку було в його, овець, ярм волів, ослиць і багацько челяди:

О маєток його був, худоби дрібної, пар худоби великої, ослиці та дуже багато рабів:

Х статку було в нього, овець, ярм волів, ослиць, і пребагато челяді:

Дз спочатку [= статку!] б. в н., о., пар волів, ослиць, а челяді велика сила.

Як видно, Хоменко (як остаточно й Дзьоба) йде часто за Кулішем, а подібно й Огієнко, усучаснюючи всього мову.

Характеристичні й різниці поміж перекладами кн. Еклезіяста-Проповідника-Когелета в Куліша, в Огієнка, в Дзьоби (1944-62) та в Хоменка. Поміж лексикою й стилістикою Кулішевою й Огієнковою є низка різниць, як це можна бачити на прикладах хоча б перших стихів 1-ого розділу:

1: К речник: О проповідник: ХДз когелет;

2: К марна марнота, марнота над марнотами, говорить: О наймарніша марнота, н. м., сказав: Х марнота марнот, м. м., каже: Дз марність над марностями, м. н. м., каже;

3: К тосен чоловікові з усієї праці його, що він працює: О користь людині в усім її труді, який вона робить: Х користь людині з усіх її трудів, які вона завдає собі: Дз к. л. зі всіх т-в її, що в-а собі їх завдає;

4: К рід проходить, вівіки: О покоління відходить, віковично: Х рід відходить, повіки: Дз покоління в-ть, повік;

5: К сонце, квапить, де має сходити: О сонечко, поспішає, де сходить воно: Х сонце, п-є, де має сходити: Дз сонце, спішить, де сходило;

6: К полудне, та й вертається туди звідки взявся: О південь, і на круг свій вертається: Х п-нь, та й знов повертається до своїх кругобігів: Дз п-нь, й вертається знов до своїх кругосфер;

7: К ріки течуть у море, не переповнююсь: О потоки до моря пливуть, воно не наповнюється: Х р. т-ть у м., не на-ся: Дз р. т-ть у м., ніколи не повне;

8: К око, дивлячись, ухо, слухаючи: О баченням око, слуханням ухо: Х око баченім, вухо слуханім: Дз око глядінням, ухо слуханням;

9: К що діялось, те й діяти меться: О що робилося, буде робитись воно: Х що зробилось є те саме, що зробиться: Дз що сталося колись, те діятиметься знов же;

10: К станеться часом де-що, кажуть: Ось новина: О буває таке, що говорять «Дивись — це нове»: Х як є щось, кажуть «Глянь ось нове!»: Дз станеться децю нераз, кажуть «Глянь новина!»

Дзьоба йде часто за Кулішем, Хоменко ж — теж за Огіенком, вигладжуючи лиш його особливості стилю (інверсивний слововлад!) та лексичні відхилення, стає згущенішим; Дзьобин стиль — розмовної мови.

Книги Товита й Юдити є лиш у перекладах Дзьоби й Хоменка: вони різняться текстом і таки формою імень та топонімів. Дзьоба спирався на грецькім тексті кодексів Ватиканського й Олександрійського, Хоменко ж на грецькім Синайським, доповнюючи прогалини з Ватиканського й Олександрійського та використовуючи знайдені 1952 р. старогєбрейські Кумранські рукописи. Порівнювання треба б вести одночасно й текстових оригіналів обох перекладів (що залишимо нашим біблістам!). Укр. текст у кн. Товита здебільшого подібний.

Тов. 1₁:

Дз дієпис, з покоління: Х книга дієпису, з коліна;

1₂:

Дз взяли його в неволю: Х що його забрано в н-ю;

1₃:

Дз дорогами вірности і милосердя, чимало милостинь я вчинив своїй братії, що пішли вкупі за мною:

Х д-ми правди й справедливости, чинив багато милостині моїм братам, що були забрані разом зо мною;

1₄:

Дз в сторонах своїх, ще за молодости моєї, покинуло Єрусалимську святиню, вибрану, хоч тут була посвячена святиня на побут Всевишньому, на всі роди віків:

Х у моїм краю, а був я тоді молодим хлопцем, відступило від дому Давида й від Єрусалиму, міста вибраного, щоб приносити там жертви, там був збудований храм житло Всевишньому, на всі роди повіки;

1₅:

Дз ялівці: Х бичкові;

Юдит. 1₁:

Дз царства, в Нініві в місті великому, над медами:

Х царювання, в Ніневії в великім місті, над мідянами;

1₂:

Дз укритив довкруги муром з каменів тесаних, у широту, в довготу, підніс мур до висоти, ширину:

Х обвів навкруги мурами з тесаного каміння, завширшки, завдовжки, мур збудував, завширшки, завширшки;

1₃:

Дз настроїв, ширину: Х поставив, підвалини;

1₄:

Дз в висоту, для хоробрих дружин його, лави-ряди піхотинців його:

Х що здіймались угору, його могутнє військо, його піхотинці;

1₅:

Дз того часу, пішов війною, проти царя, в обшарат Раговських:

Х натовді, рушив війною, на царя, в краю Рагав.

Хоменків переклад вигладжений, мова поправна, він використовує укр. синонімі засоби (*завдовжки*: Дз в довготу). В Дзьоби трапляються ще й русизми (*настроїв*) та проскакує його тенденція двоїти розповідь парами-синонімами (*лави-ряди*).

Переклад дветероканонічних книг Макавеїв включає лиш Св. Письмо І. Хоменка. Перекладаючи історію тих війн, Хоменко не зміг утриматися перед стилізацією місцями реалій на лад якогось козацького літопису; є тут: *комонні* 1 Мк 15⁴¹, *кочовики* 1 Мк 12¹¹, *сердюки* 1 Мк 13⁴⁰, *сопілка* 1 Мк 3⁴⁵, — як і *креденець* 1 Мк 15³², з *тирсами* 2 Мк 10⁷.

Із замилюванням перекладач подає топо- й гідроніми на лад народнього Дунай-ріка, при тому навіть і без rischi: *Ефрат-ріку* 1 Мк 3³⁶, *Сіон-гору* 1 Мк 7³² — як і *Давидгород* 1 Мк 7³², в *Давидгороді* 1 Мк 14³⁶ (тимбільше не на місці, що є ж на Поліссі: *Давидгородок!*).

Народно-розповідний стиль характеризують: 1) лексика (*гуто-рили* 1 Мк 14⁹, *нум лишень* 1 Мк 11⁹), 2) «етичний датив» собі як і здрібнілі форми (*жив собі гарненько* 2 Мк 14²⁵, *пройдем собі та й годі* 1 Мк 5⁴⁸, *та й пішов собі геть* 2 Мк 14³⁴). Довгі форми прикметників тут трапляються вийнятково (*тую мову* 1 Мк 15³⁰). У лексиці не бракує діалектизмів (*відтак* 2 Мк 10¹⁰, *когобудь* 1 Мк 8²⁴, в ритві «в ямі» 2 Мк 10³⁷, на поділлю «на рівнині» 1 Мк 12³⁸), русизмів (*кріпость* 1 Мк 6²⁶, хоч є й *твердиня* 2 Мк 10³², — *надягнув броню* 1 Мк 3³, *привіт!* — як вступна формулка листів 2 Мк 11²², 27, 34) та польонізмів (*знищили доценту* 1 Мк 8⁴, хоч є своє «галицьке» слово *до тла*; *поступків* 2 Мк 4²¹) як і церковнослов'янізмів (*рикає на здобич* 1 Мк 3³).

З-поміж позаєвангелійних книг Н. Завіту є по дві версії Ориєнка (1942: 1962) та Хоменка-Плюти (1963: 1983), а що варті хоч короткої побіжної уваги.

Як і в перекладі Євангелій, переклад інших книг Н. Завіту 1962 р. порівняно з перекладом 1942 р. відповідно в тому ж дусі Ориєнка змінив. Подаємо тут приклади головнo лексичних змін:

Ді 1₃:

являвся: з'являвся; 1₁₃ *Хома*: *Фома*; 1₁₄ з *жінками*: із *жінками*; 1₁₆ *показав був*: *показав*; *тих, що стопили*: *ті, хто стопив*; 2₁₈ *пропрокувать*: *-вати*; 2₃₀ *плода*: *-ду*; 2₃₇ *масм*: *-мо*; 2₂₇ в *аді*: в *аді*;

Рм 1₄

по духу: за *духом*;

Апк 1₃

бережуть: *додержують*;

Рм 1₉

у благовістнуванні: у *звіщанні Євангелії*;

Апк 2₂

івалтовна: *раптова*;

Рм 2₄
доброта: -рість;
Рм 1₁₄
довжник: боржник;
Рм 2₃₃
держати: тримати;
Рм 1₁₇
доля: жереб;
Рм 2₁₃
з насмішкою: глузуючи;
Рм 1₃₀
непослушні: неслухняні;
Апк 2₂₇
палицею: жезлом;
Апк 1₅
первороджений: первенець;
Апк 2₂₂
постіль: ложе;
Апк 2₂₃
прицвяжували: розп'яли;
Апк 2₄₆
прибавляв (до церкви): додавав;
Апк 2₂₃
радою: волею;
Апк 2₄₆
в святині: в храмі;
Апк 2₁₈
на слуги, на служниці: на рабів, на рабинь;
Рм 1₇
спокій, ласка: мир, благодать;
Апк 2₇
чудувались: побентежилися.

Вже отих декілька прикладів унагляднює, що Огієнкові ішлося про архаїзування та наближування до виразів, уживаних у літургійних текстах.

Подібно й 2-га версія Апостола-Апокаліпси Хоменка-Плюти включає низку змін супроти видання 1963 р.:

Рм 1₈
насамперед: перш усього;
1 Кр 1₉
до спільности: до співучасті;
Єф 5₄
безсоромність, балачки безглузді, порожні жарти: безсоромливість, безглузда балаканина, масні жарти;
Кол 2₂₁
куштуй, руйтай: їж, дотикайся;
2 Сол 3₈
утруднювати: бути тягарем;
2 Тм 2₄
втручається: встряває;

(100)

Тт 3₂
поступливі: уступливі;
Тт 3₃
безглузді: без розуму;
Євр 2₁₂
глядіть же: глядіте;
Флп 2₂
завершіте: сповніте.

В Діяннях 1s змінено тлумачення споживав хліб-сіль із ними на — був разом з ними за столом (що зв'язане з різною — первісною чи переносною — інтерпретацією грець. слова *synalízō*, пор. лат. *convescor* «співспоживаю»). Подібно змінено подекуди словолад (Св. Духом на Духом Св., Боже царство на царство Боже) чи пропущено собі (яких собі вибрав).

Позаєвангельські книги Н. Завіту появились в перекладах Куліша-Пулюя (користуємося передруком 1947 р.), О. Бачинського (1903), Я. Левицького (1921), Огієнка (1942/1962) й Хоменка-Плюти (1963/1983 — тут уже без його прізвища). Власне підставою для всіх послужив переклад Куліша-Пулюя, бо на ньому сперся О. Бачинський як і Я. Левицький; цікаве, що Огієнків переклад Апостола місцями схожий теж із текстом Бачинського (може, й з уваги на його оригінал — цслов. переклад), при чому усунено його архаїзми й діалектизми, — подібно як і переклад Левицького, до якого тут і там нав'язує змінений 1983 р. переклад Хоменка-Плюти. Ось декілька прикладів:

Ді 1₁:

К перве оповіданне написав я, о Теофіле, про все, що Ісус робив і навчав:

Б першу повесть уложивъ я, о Теофілю, о всѣмъ, що Ісусъ почавъ творити и учити:

Л перше оповіданне написав я, о Теофіле, про все, що почав Ісус ділати і навчати:

О (1962) першу книгу я був написав, о Теофіле, про все те, що Ісус від початку чинив та навчав:

Х (1963) першу книгу я написав, Теофіле, про все, що Ісус робив та що навчав від початку;

12-4:

К аж до дня, котрого вознісся, заповідавши через Духа Св. апостолам, котрих вибрав, перед котрими являвся він живий після муки своєї у многих ознаках; і бачили його 40 днів і глаголав про царство Боже; і, зібравши їх, заповів їм, з Єрусалиму не виходити, а дожидатись обітвання Отця, що про Него чули від мене:

Б ажь до того дня, въ котромъ вознѣсь ся, давши святымъ Духомъ заповѣди апостоламъ, котрымъ онъ избравъ, передъ котрыми такожъ по своей муцѣ поставивъ самого себе живого съ многими правдивыми доказами, являючи ся имъ черезъ 40 днѣвъ и говорячи о царствѣ Божѣмъ, съ котрыми такожъ ѣвъ, и приказавъ имъ не отходити зъ

Єрусалиму, по очікувати обітниць отцівських, о котрій ви чули від мене:

Л аж до дня, коли вознісся, навчаючи св. Духом апостолів, перед котрими й являвся живим після своїх страждань у многих ознаках, через 40 днів показуючись їм і говорячи про царство Боже, з котрими й їв та приказав їм з Є-му не виходити, а ожидати обітниць Вітця, «що ви її чули від мене:

О аж до дня, коли через Духа Св. подав він накази апостолам, що їх вибрав, і вознісся. А по муці Своїй Він ставав перед ними живий із засвідченнями багатьма, і 40 день їм з'являвся та про Божес Царство казав. А зібравшись з ними, Він звелів, щоб вони не відходили з Є., а чекали обітниць Отчої, «що про неї — казав — ви чули від Мене:

Х аж до дня, коли вознісся, давши Св. Духом накази апостолам, яких собі вибрав. Він показував їм себе також у численних доказах живим після своєї муки, з'являючись 40 день їм і розповідаючи про Божес Царство. Тоді ж саме, як споживав хліб-сіль із ними, він наказав їм Є-у не кидати, але чекати обітниць Отця, що її ви від мене чули;

Рм 1₁:

К Павел, слуга, на благовістувание:

Б П. с., до євангелія:

Л Павло, с., на благовість:

О П., раб, для звіщання Євангелії:

Х П., слуга, для Євангелії;

1₄: К об'явлено: Б об'являть ся: Л призначено: О і об'явився: Х установлено: 1₅: К прийняли ми благодать, на впокоренне: Б ми отримали ласку, до послуху: Л прийняли ми благодать, на послух: О прийняли ми благодать, на послух: Х ми одержали ласку, на послух: 1₇: К що есте: Б що суть: Л що є: О хто знаходиться: Х що (в Римі): 1₈: К перш усього, проповідуйте ся: Б передь всім, буває оповіда: Л наперед, голоситься: О насамперед, звіщається: Х н-д, славиться;

1 Кр 1₆:

К свідчення: БЛОХ свідцтво; 1₇: К дожидаючись одкриття: Б ожидаєте обявлення: Л дожидаєте обявлення: ОХ що очікуєте з'явлення; 1₈: КОВЛ утвердить: Х укріпить; 1₉: К в общенне: Б до спільности: ЛХ до спільности: О до спільности: 1₁₀: К в одній мислі: Б вь одній гадцѣ: Л в тій самій думці: О в думці одній: Х у одній думці;

2 Кр 10₁:

К лагідністю і тигостою, ввічі смиренний: Б лагідністю и ласкавостію, межи вами смиренный: Л лагідністю і тигостою, в очі смиренный: О лагідністю й ласкавістю, коли присутній — слугняний між вами: Х л-ю і л-ю, к. п. між вами — покірний;

Гал 4₁:

К глаголю ж, наслідник малоліток: Б а говорю, наслідникъ есть дитиною: Л говорю ж, наслідник є дитиною: О тож кажу я, спадкоємець дитина: Х кажу бо, с-ць малоліток; 4₃: К первотинами світа: Б первотинъ свѣта: Л живлам світа: О стихіями світу: Х первеням світу; 4₄: К від жени: Б зъ невѣсты: Л з невісти: О від жони: Х від жінки; Єф 5₃:

КО зажерливість: Б лажѣство: Л лажѣство: Х загланисть; 5₄ К безсоромні дурні слова, жарти і неподобис, лучше: Б безстыдність и пуста папьянина, пусті жарты вамъ не лицуютъ, радише: Л безстыд-

ність, пустомельство, пусті жарти, є негодяще, радше: О гідота і марнословство або жарти, що непристойні вам, краще: Х безсоромність чи балачки безглузді й порожні жарти — воно бо непристойне, радше; 5₃: К блудник: В розпустникъ: Л -ст-к: ОХ р-к;

Флп 2₃:

К перекором: Б зъ сварливости: Л зі сварливости: О підступом: Х підо впливом суперечки; 2₈: К хижацтвом: Б рабункомъ: Л посяганем: О захват: Х здобич;

Кол 2₂₁:

К вкуси, доторкуйся: Б кушай, рухай: Л коштуй, рухай: О їж, рухай: Х куштуй, рухай (1963: їж, дотикайся!);

2 Сол 3₈:

К братге: БО братя: ЛХ брати; 3₈: К отягчити: Б бути тягаромъ: Л б. т-ром: О б. т-рем: Х утруднювати;

1 Тм 1₉:

КЛХ непокірних: Б непослушнихъ: О неслухняних; 1₁₀: К брегунів: Б клеветниківъ: Л лгунів: О неправдомовців: Х забрітанців;

2 Тм 2₄:

К мішасть ся: Б замотує ся: Л омотує ся: О в'яжеться: Х втручається;

Тит 3₂:

КО тихі: Б тихими: Л уступчиві: Х поступливі; 3₃: КБЛ нерозумні: О нерозсудні: Х безглузді;

Євр 3₁₂:

К остерегайтесь: Б уважайте: ЛХ глядіть: О стережіться; 3₁₅: К глаголетъ ся: Б говорить ся: ЛОХ говориться;

Соб Як 5₁:

КЛХ над злиднями: Б надъ лютымъ горемъ: О над лихом;

1 Соб Пт 3₅:

К вповали: Б покладаючи надбю: Л уповаючи: О клали надію: Х надіялися;

2 Соб Пт 2₁:

К лжепророки, відцуравшись: Б лживі пророки, виречуть ся: Л ложні пророки, виречуть ся: О неправдиві пророки, відречуться: Х п-и не-і, відрікшись;

1 Соб Йо 4₁:

К любі, віруйте: Б возлюблені, в'руйте: ЛО улюблені, вірте: Х любі, вірте; 4₄: КХ діточки: Б дѣточки: Л дітоньки: О дітки;

Апк 1₁₋₃:

К одкритте І. Х., котре дав йому Бог, показати слугам своїм, що має скоро бути, і показав, післявши через ангела свого, служі своєму Йоанові, котрий засвідчував про слово Боже, і свідчення І. Х., і що видів. Блаженний, хто читає, і хто слушає слова пророцтва, і хоронить, що написано в ньому, бо час близький;

Б обявлене Іу. Х., котре давъ ему Богъ, чтобы показати слугамъ своимъ, що має незадовго наступити. И онъ послава свого Ангела и показавъ своему служѣ Іоану; котрый давъ свѣдоцтво слову Божому, и о Іу-съ Х-ѣ всё посвѣдчивъ, що видѣвъ. Щасливый, кто читает и слушае слова сего пророцтва, и заховує що въ нѣмъ написано; бо часъ близко:

Л обявлене І. Х., котре дав йому Бог, щоб оголосив своїм слугам, що має в коротці статись; і він оголосив, післявши своїм ангелом своєму служі Йоанові, котрий свідчив про слово Боже, і свідцтво І. Х., що бачив.

Блаженний, хто читає і ті, що слухають слів цього пророцтва, і заговує се, що в ній написане; бо час близький:

О об'явлення І. Х., яке дав йому Бог, щоб показати Своїм рабам, що незабаром статися має. І Він показав, і послав Своїм Анголом рабові Своему Іванові, який свідчив про Слово Боже, і про свідчення І. Х., і про все, що він бачив. Блаженний, хто читає, і ті, хто слухає слова пророцтва та додержує написане в ньому, — час бо близький:

Х одкровення І. Х., що дав йому Бог — показати слугам своїм: чому належить статися незабаром; і він показав, пославши через свого ангела, слугі своєму Йоанові, який засвідчив слово Боже і свідчення І. Х., і все, що він бачив. Блажен, хто читає, і ті, котрі слухають слів цього пророцтва й додержують написаного в ньому, бо час — близько.

Нашого побіжного розгляду мовостилю перекладів ніяк не можна уважати достатнім: на такий потрібно було б писати монографії про кожний зокрема переклад — в тому й кожної частини Біблії окремо. Ми хотіли всього вказати на основні особливості їхньої мови, на проблематику перекладів, яка повинна бодай на майбутнє (якщо прогавила таке зробити наша філологія досі в минулому — за дрібними вийнятками!) зацікавити наших, чомусь байдужих до тих справ мовознавців, стилістів і — таки не в останній мірі — біблістів семітологів¹¹². З того погляду вважаємо функцію нашої доповіді виконаною.

Коректурний додаток. — Згідно з заподанням Олексі Коваленка (альманах *Українська Муза*, поетична антологія од початку до наших днів, т. I, Київ 1908, фотопередрук І. Качуровського, Буенос Айрес 1973, с. 158), Володимир С. Александров (1825-93) перекладав із св. Письма «кн. Битія, Исход, Іова, Товита. Щоб ліпше і вірніше перекласти Біблію на українську мову, учився аж три роки старовврейської мови. У 1883 р. в Харкові коштом д. Лободовського були надруковані переклади св. Письма («Тихомовні співи на святі мотиви»»). (Пор. і нашу примітку ч. 97). — Це видання нам недоступне. Надрукована ж у названому альманаху «Притча Христова про сіяча» В. С. Александрова це всього віршований переспів євангельської притчі. Подібно як таким же переспівом є й Степана Руданського «Псалом 137».

¹¹² Питання впливу старовврейщини на цслов. переклад Біблії (почерез грецьку «Септуагінту») заторкує стаття І. Ориєнка — Melg. Dr. Ilarion (Ivan Ohijenko): *Die Hebraïsmen in der altkirchenslavischen biblischen Sprache, Münchener Beiträge zur Slavenkunde*, Bd. 4: Festgabe für Paul Diels, München 1953, с. 163-78.

Olexa HORBATSCH: Der Sprachstil der ukrainischen Bibelübersetzungen des 19.-20. Jhs.

Der Beitrag gibt eine Übersicht der ukr. Übersetzungen verschiedener Bücher der Hl. Schrift: von Saškevyč (1842: Mth. I-V, Joh. I-XXI), von Kobylanskyj (1874: Luk., 1877: Joh.), von P. Rataj-Kuliš (1868-71: Psalter; 1871-87: Evangelien; 1-5 Moses; 1869: Hiob; 1893: Tobias; von P. Kuliš zusammen mit I. Puľuj (1887: Evangelien) sowie mit I. Nečuj-Levyčkyj (1903: Bibel); von I. Ohijenko (1942: NT, Psalter; 1962: Bibel); die Ausgaben 1887, 1903 (mit Nachdrucken bis 1947) sind gemäß den Forderungen und im Auftrag der Londoner B. F. Bible Society verfaßt. Die Evangelien in der Übersetzung von P. Moračevskyj (1907-11/1921) entsprachen den Richtlinien der Moskauer Synode; die Übersetzung von M. Lobodovskyj (1903) ist ungedruckt geblieben. Der Psalter („mit erklärenden Erweiterungen“) von O. Sľusarčuk (1899-1904), von O. Bačynskyj (1903) sowie von Ja. Levyčkyj (1925), von V. Džoba (1944-61) und von M. Kravčuk (1966) hielt sich an den griech. und kirchenslav. Text; die Evangelien übersetzten M. Kravčuk (1937) und T. Haluščynskyj (1946), das NT — Bačynskyj (1903), Ja. Levyčkyj (1921), die Hl. Schrift (1963 — mit den deuterokanonischen Büchern des AT; der sprachlich korrigierte Text der Evangelien 1980 und des NT 1983) I. Chomenko-Pľuta; die einzelnen Bücher des AT übersetzte noch V. Džoba (1945: Sapientia; 1957: Ruth, Das Hohelied, Tobias; 1945-47: Judith; 1944-62: Der Prediger/Ekklesiast; 1944-64: Hiob).

Die Stilkorrekturen der zwei Übersetzungen von I. Ohijenko (1942: 1962) und von I. Chomenko-Pľuta (1963: 1980/1983) werden einer Analyse unterzogen sowie bei den einzelnen Autoren ein Vergleich der jeweiligen Stilunterschiede in den verschiedenen Übersetzungen derselben Textvorlagen durchgeführt. Die festgestellten Unterschiede betreffen die Dialektbasis der Sprache der Übersetzer (M. Saškevyč, A. Kobylanskyj, M. Lobodovskyj, O. Bačynskyj, O. Sľusarčuk, Ja. Levyčkyj, z.T. V. Džoba), eine Nachahmung archaischer Stilelemente (mit Hilfe von Kirchenslavismen) bzw. des volkstümlichen Erzähl- und Volksliedestils. Bei den Übersetzungen des 19. Jh. treten Versuche auf, die biblische Onomastik und Realien den ukrainischen anzunähern. Das betrifft insbesondere die Wiedergabe der biblischen botanischen und zoologischen Nomenklatur, was durch einige Beispiele illustriert wird.

Da sich manche Übersetzungen auch an dem kirchenslav. *textus receptus* orientierten, wird dessen Entstehung skizziert, angefangen mit der kyrillomethodianischen Übersetzungsleistung über die Ostrih-Bibel (1580/81) bis zur Moskauer „Elisabethinischen“ Bibel (1751) und zu deren Nachdrucken in Suprasľ (1743), Počajiv (1798), Budapest (1804) und Peremyšľ (1858-65).

Harvard Ukrainian Studies
Proceedings of the International Congress
Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine Volume XII/XIII
1988/1989, pp. 625-42.

Die nahöstliche botanische und zoologische Terminologie
in den neueren ukrainischen Bibelübersetzungen

OLEXA HORBATSC

Moderne ukrainische Bibelübersetzungen konnten wegen Behinderungen durch die russische Zensur erst Ende des 19. und im 20. Jh. im Ausland (Wien, London, Rom) erscheinen. Es sind drei komplette Bibelausgaben:

1) die von Pan'ko Kuliš (aus dem Černihiv-Gebiet gebürtig) 1887/1903, zusammen mit Ivan Puljuj und Ivan Nečuj-Levyč'kyj, welche die von einem Feuerbrand vernichteten Teile der Kuliš-Übersetzung ergänzten; diese Ausgabe stützte sich im wesentlichen auf die »Septuaginta« (= »LXX«), die kirchenslavische »synodale« Bibel sowie auf russische (1876), polnische und deutsche Übersetzungen, wobei für das Alte Testament auch der hebräische Text zu Rate gezogen wurde.

2) die von Ivan Ohijenko, der aus dem Kiev-Gebiet stammte und an seiner Übersetzung (London 1962) seit den 1930er Jahren arbeitete.

3) die von Ivan Xomenko-Pljuta, einem gebürtigen Ostpodolier, der ebenfalls seit den 1940er Jahren an der Übersetzung arbeitete und sie 1963 in Rom herausgab. Diese Übersetzung wurde vor der Drucklegung noch von drei ukrainischen Schriftstellern—Vasyl' Barka, Myxajlo Orest-Zerov und vor allem Ihor Kostec'kyj—sprachlich-stilistisch durchgesehen.

Die Übersetzungen von Ohijenko und Xomenko griffen im Falle des Alten Testaments viel öfter als Kuliš auf das hebräische Original zurück.

Eine sprachstilistische Analyse dieser Übersetzungen sowie weiterer Teile des AT und NT bietet unser Beitrag (Horbatsch 1988).

Die Nomenklatur der levantinisch-ägyptischen Tier- und Pflanzenwelt ist im hebräischen und griechischen Teil der Bibel (im Alten und Neuen Testament) sehr reichhaltig vertreten. So insbesondere die botanische Terminologie (um 110 identifizierbare von ca. 230 Pflanzennamen)—im Buch Isaias, die Nutzpflanzennamen im Pentateuch, ähnlich wie der Blumenbereich im Hohelied Salomos.

Die botanische Nomenklatur der Bibel identifizieren die amerikanischen Botaniker Harold N. und Alma L. Moldenke: *Plants of the Bible*, (Waltham, Mass., 1952).

Die nahöstliche Tierwelt wird insbesondere im Leviticus und Deuteronomium (anlässlich der Einteilung der Tiere in rituell reine beziehungsweise unreine) sowie im Buch Hiob benannt.

Die französische Ausgabe *Dictionnaire encyclopédique de la Bible* (Paris 1960), Spalten 641–47, des holländischen Werkes identifiziert rund 160 alttestamentliche Tiernamen (über 75 Säugetiere, ca. 40 Vogelarten und je ca. 20 Reptilien und Insekten). Wenn man bedenkt, daß unter diesen Tiernamen differenzierte Bezeichnungen für verschiedenartige Varianten wie Mutter-, Jung- und männliche Tiere (hauptsächlich unter den domestizierten) vorkommen, wird es nicht verwundern, daß die tatsächliche Anzahl der biblischen Tierarten (ohne die Insekten) im *Biblisches-historischen Handwörterbuch. Landeskunde, Geschichte, Religion, Kultur, Literatur*, herausgegeben von Bo Reiche und Leonhard Rost (Göttingen, 1966), Artikel »Tier«, Bd. III, Sp. 1984–88, auf rund 50 reduziert wird.

Einzelne biblische Tiernamen der griechischen Septuaginta-Übersetzung behandelt nebenbei auch das Werk von Otto Keller *Die antike Tierwelt*, Bde. I–II (1900–13, Nachdruck; zitiert weiterhin O. Keller).

Die hebräischen und griechischen Pflanzen- und Tiernamen werden auch in der tschechischen Bibelkonkordanz identifiziert: M. Bič und J. B. Souček, *Biblická konkordance*, I–III (Praha, 1961–67).

Von den vielen hebräisch-aramäischen Synonyma bei Tiernamen (in einem geringeren Maß bei botanischen Namen) hatte bereits die griechische Septuaginta-Übersetzung (»LXX« des 2.–1. Jhs. vor Chr.) mehreres nur mit einer Bezeichnung wiedergegeben und manches falsch interpretiert, wie z.B. das hebr. *behemôth*: gr. θηρία »große Tiere«, Hiob XL, 15 (16–19), später als »Einhorn«, woraus bei Luther »Nashorn«, jedoch laut O. Keller (Bd. I, S. 406) »Nilpferd«, Hippopotamos heißen müßte; diese Verwirrung hat einen Niederschlag auch in ukr. Übersetzungen gefunden:

Hiob XL, 15 (16–19):

LXX: θηρία . . . χόρτον ἴσα βουσὶν ἐσθίουσιν

L: Behemoth er frißt Gras wie ein Ochse

če.: slon trávu jí jako vůl

ru.: бегемот он есть траву, как вол

K: бегемот, значить скотина, а тут означае мабуть слоня

O: бегемот, це нільський крокодил,—траву, як худоба велика, він їсть

X: бегемот . . . він їсть траву, як вол.

Ähnliches geschah mit dem hebr. *qîqâjôn* »Rizinuspflanze«, Jonas IV, 6–7, was die »LXX« mit κολοκύνθη »Flaschenkürbis«, Vulgata mit *hedera* »Efeu« wiedergab und entsprechendes Durcheinander auch bei den slavischen Übersetzern hervorrief; die Vorsichtigeren zogen hier—wie in anderen Zweifelsfällen—eine verallgemeinerte Bezeichnung »Pflanze« (растение—ростину) vor:

Jonas IV, 6–7:

LXX:	κολοκύνθη
V.:	hedera
L:	Rizinus
en.:	gourd
fr.:	ricin
po.:	banić
ru.:	растение
O/P.:	тыква – -ву
K.:	ростину
O:	рицинового куща
X:	тикву.

Die hebräischen Textvarianten, verglichen mit der griechischen »LXX«—Übersetzung, sind am Beispiel des *Tobiasbuchs*, II, 10, ersichtlich, wo das hebr. *zippôr* »kleiner Vogel, Sperling« als das griech. στρουθίον in der Ostrih-Bibel als *vrabij* und bei Xomenko als *horobeč* »Sperling« wiedergegeben wurde. Die Vulgata (und Luther) zogen jedoch vor, hier eine »Schwalbe«, »hirundo« zu sehen. Weder bei Kuliš noch bei Ohijenko ist hier ein Vergleich möglich, da dieses deuterokanonische Buch ihre Bibelübersetzungen nicht enthalten. In den populären ukr. kirchlichen Tobiasnacherzählungen spricht man,—wie in der Vulgata und bei Luther,—von einem »Schwalbennest«, was den ukr. Realien besser entsprach.

Tobias II, 10:

LXX:	στρουθία...ἀφώδευσαν τὰ στρουθία θερμόν...εἰς ὀφθαλμοῦς μου...
V. 11:	(et obdormisset) ex nido hirundinum dormienti illi calida stercora insiderent super oculos ejus. . .
L. 11:	. . .schmeište eine Schwalbe aus ihrem Nest das fiel ihm heiß in die Augen. . .
OB/P. 10:	...не відб'їхъ яко в'рабїя на ст'їнѣ с'уть...испустїша в'рабїя тѣплое на очеса мой.
X. 10:	...г'оробцї на мурї,—ї їхне лайно, ще тепле, впало менї на очї. . .

Die kirchenslavische Bibelübersetzung von Ostrih 1580/81 stützte sich auf die handschriftliche Gennadius-Bibel 1499, berücksichtigte aber die vorigen Übersetzungsleistungen: die tschechischen 1488/1508 (welche besonders für die Prager weißrussischen Übersetzungen von Francysk Skaryna, 1517–1519, von Bedeutung war), die polnischen (von denen für die späteren ukr. Übersetzungen besonders die von Jakub Wujek 1599 wichtig war) sowie die Vulgata, deren (später korrigierte) lateinische Übersetzung

des hl. Hieronymus aus dem 4. Jh. die damalige rabbinische Biblia Hebraica bildete.

Die Ostrih-Bibel (OB) wurde,—was die Rechtschreibung anbetrifft,—emendiert in 1663 in Moskau nachgedruckt und in der weiter ausgebesserten Fassung der s.g. Elisabethinischen Bibel in 1751 als der ostkirchliche (»synodale«) *Textus receptus* annerkant und auch in der Ukraine (in Počajiv 1798 und in Peremyšl' 1858–65) sowie in Budapest 1804 neuaufgelegt.

Dieser Text wurde in 1876 (mit gewissen Korrekturen nach der hebr. Vorlage im AT und der griech. Vorlage im NT) ins Russische übersetzt.

Die kirchenslav. Ostrih-Bibel hat bei exotischen Namen die griechischen Lehnwörter belassen:

(мугали, хамелеонъ, халавотисъ, Lev. XI, 30; мврѣина, Is. XLI, 19; теревинѣ, Is. VI, 13; еродій, струѣ, порфѣронъ, пелеханъ, Lev. XI, 14–19; нардъ, смърна, алой, Cant. IV, 4); anderes wurde unrichtig mit den in der Ukraine und in Osteuropa heimischen Pflanzennamen wiedergegeben (сосна, Is. XLIV, 14). Bei manchen Pflanzennamen konnte bereits die griech. Wiedergabe der hebr. Bezeichnung (so *galgal*—τροχός, Ps. 82/83, 14) mißverstanden worden sein.

Ps. LXXXII (83), 14:

LXX:	τροχόν, καλάμη
V:	pulvis montium, turbo
L:	Wirbel, Stoppeln
en.:	wheel, stubble
fr.:	tourbillon, chaume
po.:	kolo, źdźbło
ru.:	пыль, солома
OB/P:	коло, трость
K:	порох, термітте
O:	порох, солома
X:	перекотиполъ, соломина.

Bei den späteren Emendationen der Ostrih-Bibel wurden »Synonyma« (bezw. andere Lesarten!) an entsprechenden Stellen am Rande vermerkt, die weiterhin in den Text eingeführt wurden und das ursprüngliche Wort ersetzten.

Als ein Beispiel für die spätere kirchenslav. Nomenklaturkorrektur im Judices-Buch VIII, 7, sei das Ersetzen des unverständlichen *poby!* (hebr. *barkēnim*) »Hecke« der OB durch *voldec* »Art Distel« in der Peremyšl'-Bibelausgabe anzuführen (was auf die Korrektur der Elisabethinischen Bibel zurückgeht):

Judic. VIII, 7:

- LXX: ἐν ταῖς ἀκάνθαις τῆς ἐρήμου καὶ ἐν ταῖς βαρκηνίμ
 V: cum spinis tribulisque deserti
 L: Dornen aus der Wüste und mit Hecken
 en.: thorns of the wilderness, briers
 fr.: épines du désert, chardons
 po.: cierniem z tej puszcy i ostem
 ru.: терновиком пустынным и молотильными зубчатыми досками
 OB/P: терніємъ въ пустыни и побылью
 (P): терніємъ пустыннымъ и волчцями
 K: дикою терниною та бороною
 O: пустынными тернями та колючками
 X: глодами, що в пустині, ще й будяками.

Die Namen der exotischen Blumen und Gewürze der »LXX«, wie sie im Hohelied Salomos aufgezählt werden, sind in den neuen ukr. Bibelübersetzungen von Kuliš, Ohijenko und Xomenko (wie auch in der Ostrih-Bibel) belassen worden. Die Unterschiede bei Gewürzenamen zwischen Kuliš/Xomenko und Ohijenko wie etwa bei *cynamon-korycja* »Zimt« sind durch die Orientierung der ukr. Schriftsprache im 19. Jh. in der Ostukraine auf die Abstoßbewegung »Weg vom Russischen«! und seit den 1930er Jahre in Kiew auf eine ähnliche Abstoßbewegung »Weg vom Polnischen«! und auf eine erzwungene oder freiwillige Angleichung an den russischen Wortgebrauch zu erklären.

Cant. IV, 14:

- LXX: νάρδος, κρίκος, κάλαμος, κυννάμωμον μετὰ πάντων ξύλων τοῦ λιβάνου, σμύρνα ἁλῶθ μετὰ πάντων πρώτων μύρων
 V: nardus, crocus, fistula, cinnamomum cum universis lignis Libani murra, aloe cum omnibus unguentis
 L: Narde, Safran, Kalmus, Zimt mit allerlei Bäumen des Weihrauchs, Myrrhen und Aloe mit allen besten Würzen
 en.: spikenard, saffron, calamus, cinnamon, with all trees of frankincense, myrrh, aloes with all the chief spices
 fr.: nard, safran, canne odorante, cinnamome, avec toutes sortes d'arbres d'encens, myrrhe, aloès avec tous les plus excellente aromates
 OB/P: нард', шафранъ, трост', кіннамонъ съ всѣми дрѣвѣми ліванскими, смърна, алой съ всѣми первыми мѣрами
 ru.: нард, шафран, аир, корица со всякими благовонными деревьями, мврра, алой со всякими лучшими ароматами
 po.: szpikanardu, szafranu, kasyi, cynamonu ze wszystkimi drzewami

kadzidło przynoszącemi! myrty, aloesu, ze wszystkimi osobliwemi rzeczami wonnemi

K: _ з шафраном там нард, *цинамон* там із нардом; мирра там і алой з усіма пахощами

O: нард і шафран, пахуча тростина і *хориця* з усіма деревами ладану, мирра й алое зо всіма найзапашнішими пахощами

X: нард і шафран, пахуча троша й *цинамон*, усі дерева кадильні. Мірра, алое й усі бальзами щонайліпші.

Der Unterschied zwischen »Rohr« und »Schilf«, den besonders die pontische Südukraine gut kennt, wurde bei dem Podolier Xomenko nicht genau eingehalten und er ersetzte *calamus* »Rohr« durch die einem podolischen Bauern viel geläufigere »Distel« *oset*:

Is. XIX, 6:

LXX: καλάμου κ. παύρου

V: calamus et iuncus

L: Rohr u. Schilf

en.: reeds and flags

fr.: roseaux et joncs

po.: trzcina i sitowie

ru.: камыш и трость

OB/P: во всякомъ лѣзѣ тростнѣмъ и сѣтнѣмъ

K: очерет-рогіз

O: комиш та очерет

X: осет й очерет.

Der Weinbau und seine Terminologie ist erst in den letzten Jahrzehnten dem südlichen Streifen der Ukraine besser bekannt. Im 19./20. Jh. wurde er in einem viel engeren Umfang (außer der Krim und dem südlichen Transkarpatien) betrieben. Daher sind die entsprechenden Termini *labruscae* »Herlinge« nur als *dyki jahody* »wilde Beeren« bzw. *kysli hrona* »sauere Trauben« bei allen drei Übersetzern sehr allgemein wiedergegeben:

Is. V, 2–4:

LXX: ἄμπελον, σταφυλήν—ἄκάνθας

V: uvas, labruscas

L: edle Reben, Trauben—*Herlinge*

en.: choicest vine, grapes—wild grapes

fr.: des ceps exquis, raisins—grappes sauvages

po.: maciami wybornemi, grona—płonne wino

ru.: отборные виноградные лозы, грозды—дикие ягоды

OB/P: лозу избранну, грóзде—тёрніе

K: добірку виноградню лозу, грони—*дикі ягоди*

- O: виноградом добірним, виноград—*дикі ягоди*
 X: лозу добірну, грона—*кислі грона*.

Übersetzungsschwierigkeiten bereiteten den ukr. Übersetzern die Namen für nahöstliche Waldbäume und Sträucher; die zahlreichen Dornbuscharten wurden durch das allgemeine *ternyna* (in der kslav. OB—noch *ternie*, *dračie*) ersetzt, oder man hielt sich (in Isajah LV, 13) an die Vulgata (und die russ. Wiedergabe) mit ihrer *urtica/kropiva*:

Is. LV, 13:

- LXX: ἀντὶ τῆς στοιβῆς κυπάρισσος, ἀντὶ δὲ τῆς κονύζης μυρσίνη
 V: pro salunca abies, pro urtica myrtus
 L: Tannen für Hecken, Myrten für Dornen
 en.: thorn, fir tree, brier myrtle tree
 fr.: au lieu du buisson cypres, au lieu de l'épine—le myrte
 po.: miasto ciernia jedlina, miasto pokrzywy mirt
 ru.: вместо терновика кипарис, вместо кропиви мирт
 OB/P: вмѣсто драчія купарісъ, вмѣсто кропівы мурсіна
 K: замість тернини—кипарис, замість кропиви—мирт
 O: на місці тернини кипарис, замість кропиви мирт
 X: замість тернини . . . кипарис, замість кропиви—мирт.

Ein weitgehend »freies« Ersetzen der Namen für exotische Waldbäume kommt an einigen Stellen im Isajah-Buch, XLIV, 14, vor:

Is. XLIV, 14:

- LXX: ἔκψε ξύλου ἐκ τοῦ δρυμοῦ. . . καὶ ὑετὸς ἐμήκυνεν
 V: cedros, ilicem, quercum—pinum
 L: unter den Bäumen im Walde, Zedern, Buchen, Eichen—eine Zeder
 en.: cedars, cypress, oak—trees of the forest; ash
 fr.: cèdres, rouvre, chêne—arbres de la forêt, frêne
 OB/P: древо въ дубавѣ, сосну и дождь возрасти
 ru.: кедры, сосну, дуб—между деревьями в лесу—ясень
 po.: cedrów, cyprys, dąb—między drzewem leśnem—jawór
 K: кедри, дуба, сосну—в дубові—ясеня
 O: кедри, граба й дуба. . . між лісними деревами, *ясен*
 X: кедр, кипарис, дуб. . . між деревами в лісі . . . *сосну*.

1) Ohijenko führt darin *hrab* »die Weißbuche« anstelle einer »Zypresse« ein;

2) Xomenko zieht anstelle der Esche (*jasen/jasen* »fraxinus« bei Kuliš und Ohijenko) entsprechend der Vulgata *sosna* »Kiefer« *pinus* vor.

Mutwillige Änderungen der Baumarten findet man an einer anderen Stelle des Isajah-Buches, XLI, 19: anstelle des lateinischen *ulmus* »Ulme« und *buxus* »Buchsbaum« treten bei den ukr. Übersetzern die heimischen *jávír* »Bergahorn, *Fraxinus campestris*« und *buk* »Buche, *fagus*« auf. Xomenko geht dabei noch weiter, indem er lat. *myrtus* »Myrte« durch *áfyna* »Heidelbeere« ersetzt, wobei diese ukr. Bezeichnung nur in den Karpatenmundarten bekannt ist (anderswo heißt sie *čornýc'a/borŭvka!*). Möglicherweise sollte dadurch eine ukr. »Exotikum«-Entsprechung geboten werden.

Is. XLI, 19:

- LXX: κέδρον κ. πύξον κ. μυρσύνην κ. κυπάρισσον κ. λεύκην
 V: cedrum et spinam et myrtum et lignum olivae. . . abietem, ulmum et
 buxum
 L: Zedern, Akazien, Myrten u. Kiefern. . . Tannen, Buchen u. Buchs-
 baum
 en.: shittah tree, myrtle, oil tree. . . fir tree, pine, box tree
 fr.: le cèdre, l'acacia, le myrte, l'olivier. . . le cypres, l'orme, le buis
 OB/P: кедръ и смерче, и мѳрсіну и кипарісъ и тополю
 ru.: кедр, ситтим, мирту, маслину. . . кипарис, явор и бук
 po.: cedrów, wybornych cedrów, sosien i oliwnych drzew. . . jedliną,
 wiązem i bukszpanem
 K: кедром, сосною, оливою ѣ миртом, . . . явором, буком та кипа-
 рисом
 O: кедра, акацію, мирта, маслину, . . . кипариса, явора, бука
 X: кедром, акацією, афивною та оливкою. . . кипариса, явора та
 сосну.

Im Falle der landwirtschaftlichen Nutzpflanzen hat Xomenko wiederum auf eine willkürliche Art die *Hirse*, *milium*, *próso* des »LXX«—und Vulgata-Textes (so auch bei Kuliš und Ohijenko) durch eine andere,—in der Ukraine zwar allgemein bekannte,—Kulturpflanze *hréčka* »Buchweizen« ersetzt, was jedoch kaum den nahöstlichen Realien entsprechen würde:

Is. XXVIII, 25:

- LXX: μικρόν μελάνθιον ἢ κύμινον. . . πυρόν κ. κριθήν κ. κέγγρον, κ.
 ζέαυ
 V: gith et cymimum, triticum, hordeum, milium, viciam
 L: Wicken, Kümmel, Weizen, Gerste, Spelt
 en.: fitches, cummin, principal wheat, barley, rye
 fr.: l'anet, le cumin, froment, l'orge, l'épeautre
 po.: wyki, kminu, pszenicy wybornej, jęczmienia przedniego, orkiszu

- ru.: чернуху, тмин, пшеницу рядами, ячмень, полбу
 OB/P: черну́хи и кумі́на, пше́ни́цу и ячме́нь, *прóсо*
 K: чорнуху, кмін, пшени́цю, ячмі́нь, *просо*
 O: чорнуху, кмін, пшени́цю, *просо* й ячмі́нь, *жито*
 X: чорнуху, кмін, пшени́цю, ячмі́нь, *гречку*.

Einer Ukrainisierung der Bibelrealien begegnet man in der Übersetzung des Hiob-Buches, XXX, 4, wo von Hungernden gesagt wird, daß sie Gras und Baumrinde sowie Wacholderwurzeln verzehrten:

Hiob XXX, 4:

- LXX: ἄλιμα ἦν αὐτῶν τὰ σῖτα. . . οἱ καὶ ρίζας ξύλων ἐμασσῶντο ὑπὸ λιμοῦ μεγάλου
 V: et mandebant herbas et arborum cortices et radix iuniperorum erat cibus eorum
 L: Nesseln ausraufen um die Büsche, Ginsterwurzel ist ihre Speise
 en.: who cut up mallows by the bushes and juniper roots for their meat
 fr.: ils cueillent l'herbe sauvage près des buissons, et la racine des genêts est leur nourriture
 OB/P: б́ыліе остро огла́жающе, їм же оутр́обное бра́шно б́ыліе
 ru.: щиплю́т зеле́нь под́ле кусто́в, и я́годы можжеве́льника—хле́б их
 po.: kłórzy sobie gwali chwasty po chróstach, a korzonki jałowcowe były pokarmem ich
 K: щиплю́ть лободу́ *попід кор'ями*, я́годи ялі́вцю—хлі́б їх
 O: рвали вони лободу́ *на кущах*, ялі́вце́ве ж корі́ння було їхні́м хлі́бом
 X: *мальвію* й листя на кущах збирали, корі́ння з *дрожу*—це хлі́б їхні́й
 Dz: вищипували траву й корі́ння дере́в, а хлі́б їхні́й—корі́ння ялі́вцю.

In der Ukraine galt die Melde/*lobodá* als Nahrungsmittel in Hungerjahren sowie die »semmelähnliche« Malvenfrucht (*kalácky* übrigens auch regionaler Name für *mál'va* »Malve«!) für die Kinder als Leckerei (vgl. ukr. Volkslied: *косіть хлопці, лободу/ забувайте за биду*, i.e., »Mähet, Burschen, Melde, / Vergeßt die Not«, Romaniv bei L'viv).

Dementsprechend findet man bei Kuliš »sie pflückten *Melde* unter den Sträuchern« (bei Ohijenko sinnwidrig »von den Sträuchern«!) und bei Xomenko »sie pflückten *Malven* und Laub von den Sträuchern«.

Die nicht gerade glückliche Tendenz zur Ukrainisierung des biblischen Textes griff bei Kuliš (und Nečuj-Levyc'kyj) auch auf andere Gebiete über—vor allem auf das der Onomastik:

1) so bei der Einführung der ukr. Patronymika (*Isajija Amosenko*, *Levyč'kyj*—*Isajija*, *syn Amosiv*, Ohijenko, I., *syn Amosa*, Xomenko, 2. Chron. XIX, 20; *Mylka Haranivna*, Kuliš, *Milka*, *dočka Harána*, Ohijenko, Xomenko, Genesis XI, 29);

2) bei dem postpositiven Gebrauch der Bestimmungsapposition bei einem geographischen Namen (vom Typ *Syon-horu*, Kuliš, Xomenko, aber: *hóru Sion*, Ohijenko, Haggai I, 21; *Arnon-rička*, Kuliš, *Arnon-potoku*, Xomenko, *arnonškoho potoku*, Ohijenko, Jehoschua XIII, 9);

3) bei der Wiedergabe der militärischen Terminologie in den Makkabäer-Büchern mit Ausdrücken der Kosakenchroniken des 17.–18. Jhs. (in der Übersetzung von Xomenko: *komónni* »Reiterei«, 1. Mak. XV, 11, *serdjuký* »Art Gardetruppe«, 1. Mak. XIII, 40).

Alle drei angeführten Wiedergabemuster (ausgenommen die Possessivadjektive) werden in der modernen literarischen Stilistik als unzulässig abgelehnt.

Eine analoge Problematik weist auch die Übersetzung der zoologischen Nomenklatur auf: größere Tiere und Vögel, soweit deren Vorkommen heimisch war, werden mit geläufigen ukr. Bezeichnungen wiedergegeben, vgl. Levit. XI, 4–30.

Lev. XI:

LXX: 4. κάμηλον, 5. δασύποδα, 6. χοιρογρύλλιον, 7. ὄν, 13. αἰτόν, γρύπα, ἀλκίαιετον, 14. γύπα, ἰκτίνα, 15. στρουθόν, γλαῦκα, λάρον, 16. κόρακα, ἰέρακα, 17. νυκτικόρακα, καταρράκτην, ἴβιν, 18. πορφυρίωνα, πελεκᾶνα, κύκνον, 19. ἐρωδιόν, χαραδριόν, ἔποπα, νυκτερίδα, 22. βροῦχον, ἀττάκην, ὀφιομάχην, ἀκρίδα, 29. γαλῆ, μῦς, κροκόδειλος ὁ χερσαῖος.

V: 4. camelus, 5. chyrogyllius, 6. lepus, 7. sus, 13. aquilam, grypem, alietum, 14. milvum, vulturem, 15. corvini generis, 16. strutionem, noctuam, larum, accipitrem, 17. bubonem, mergulum, ibin, 18. cycnum, onocrotalum, porphirionem, 19. erodionem, charadriionem, opupam, vespertilionem, 22. brucus: attacus, ophiomachus, lucusta, 29. mustela, mus, crocodillus.

L: 4. Kamel, 5. Kaninchen, 6. Hase, 7. Schwein, 13. Adler, Habicht, Fische, 14. Geier, Weih, 15. Raben, 16. Strauß, Nachttaube, Kuckuck, Sperber, 17. Käuzlein, Schwan, Uhu, 18. Fledermaus, Rohrdommel, 19. Storch, Reiher, Häher, Wiedehopf, Schwalbe, 22. Heuschrecken: Arbe, Solam, Hargol, Hagab, 29. Wiesel, Maus, Kröte.

en.: 4. camel, 5. coney, 6. hare, 7. swine, 13. eagle, ossifrage, ospray, 14. vulture, kite, 15. raven, 16. owl, nighthawk, cuckoo, hawk, 17. little owl, cormorant, great owl, 18. swan, pelican, gier-eagle, 19. stork,

- heron, lapwing, bat, 22. locust, bald locust, beetle, grasshopper, 29. weasel, mouse, tortoise, 30. ferret, chameleon, lizard, snail, mole.
- fr.: 4. chameau, 5. lapin, 6. lièvre, 7. porc, 13. aigle, orfraie, vautour, 14. milan, faucon, 15. corbeau, 16. autruche, coucou, mouette, épervier, 17. chouette, plongeon, hibou, 18. cygne, pélican, cormoran, 19. cigogne, héron, huppe, chauvesouris, 22. sauterelle, solam, hargol, hagab, 29. taupe, souris, lézard, 30. musaraigne, grenouille, tortue, limace, caméléon.
- po.: 4. wielbłąd, 5. królik, 6. zając, 7. świnia, 13. orła, gryfa, morskiego orla, 14. sępa, kani, 15. kruka, 16. strusia, sowy, wodnej kani, jastřebia, 17. puchacza, norka, lelki, 18. łabędzia, baka, bociana, 19. czapli, sojki, dudka, nietoperza, 22. szarańcza, koniki, skoczki, chrząszcze, 29. łasica, mysz, żaba, 30. jeź, jaszczórka, tchórz, ślimak, kret.
- ru.: 4. верблюда, 5. тушканчика, 6. зайца, 7. свиньи, 13. орла, грифа, морского орла, 14. коршуна, сокола, 15. ворона, 16. страуса, совы, чайки, ястреба, 17. филина, рыболова, ибиса, 18. лебедя, пеликана, сипа, 19. цапли, зуя, удода, нетопыря, 22. саранчу, солам, харгол, хагаб, 29. крот, мышь, ящерица, 30. анака, хамелеон, летаа, хамет, тиншемет.
- K: 4. верблюда, 5. крiлика, 6. зайця, 7. свиню, 13. орел, коршак, морський орел, 14. пугач, сокіл, 15. ворон, 16. стровус, чайка, яструб, 17. сова, рибалка, ібіс, 18. лебедь, пелікан, сич, 19. бузьок, чапля, вудвод, нетопир, 22. сарану, коники, скакуни, хрущі, 29. кріт, миш, ящірка.
- O: 4. верблюда, 5. тушканчика, 6. зайця, 7. свині, 13. орла, грифа, морського орла, 14. коршака, сокола, 15. крука, 16. струся, сови, яструба, 17. пугача, рибалки, ібіса, 18. лебедя, пелікана, сича, 19. бусла, чаплі, одуда, нетопира, 22. сарану, сол'ам, харгол, хагав, 29. кріт, миша, ящірка.
- X: 4. верблюда, 5. борсука, 6. зайця, 7. свині, 13. орел, шуліка, морський орел, 14. кібець, сокіл, 15. ворони, 16. струсь, пугач, морська чайка, яструб, 17. сова, баклан, рибалка, 18. сич, пелікан, єгипетський стерв'як, 19. чорногуз, чапля, одуд, кажан, 22. сарану, цвіркунів, стрибунців, скакунів, 29. ласиця, шур, ящірок.
- OV/P: 4. вел'блюда, 5. хірогр'уля, 6. зiяця, 7. свинiй, 13. орлiа, грiфа, морскiго орлiа, 14. неiсяти, iктiна, 15. струба, сови, сухолiплiя, 16. врiана, ястреба, 17. врiана нiщного, лiдлика, iвiна, 18. порфiрiона, пелекiана, лiбедея, 19. еродiа, харафiрiона, вдiда, нiщного нетопыря, 22. вруха, аттiака, офiомiаха, акрiду, 29. лiсиця, мiшь, крокодилъ земнiй.

Den hebr. *šáphân*, griech. der »LXX« χοιρογρύλλιον, Vulg. *chyrogryllus*, bei Luther »Kaninchen« (laut O. Keller, op. cit. I, 209: Hyrax Syriacus, anderswo: Sap. XXX, 26, Deut. XIV, 7, Ps. CIV, 18, δασυπούς »Klippschliefer, -dachs«), was die Ostrih-Bibel vorsichtshalber mit dem Gräzismus χιρογρύλλιον wiedergibt, hat Ohijenko (wie auch die russische Übersetzung) mit *tuškánčyk* »kleiner Steppenhasen«, Xomenko mit *borsúk* »Dachs« und Kuliš mit *krílyk* »Kaninchen« wiedergegeben (XI, 5–6).

Bei der Aufzählung der rituell reinen/eßbaren Heuschreckenarten (Levit. XI, 22), wo die alttestamentlichen Realien abstoßend auf einen osteuropäischen Leser wirken könnten, hat Ohijenko (wie die Ostrih-Bibel und die russ. synodale Übersetzung) Hebraismen belassen, Kuliš aber und Xomenko hatten hier—entsprechend der poln. Bibel—Synonyma für Heuschrecken, Grashüpfer, Maikäfer und Grille eingeführt (Kuliš: *saraná, kónyky, skakuný, xrušči*, Xomenko: *saraná, cvirkuný, strybunc' f, skakuný*).

Lev. XI, 22:

LXX:	βροῦχον, ἀττάκην, ὀφιομάχην, ἀκρίδα
V:	<i>brucus: attacus, ophiomachus, lucusta</i>
L:	<i>Heuschrecken: Arbe, Solam, Hargol, Hagab</i>
OB/P:	<i>вруха, аттака, офіомаха, акріду</i>
K:	<i>сарану, коники, скакуни, хрущі</i>
O:	<i>сарану, сол'ам, харгол, хагав</i>
X:	<i>сарану, цвіркунів, стрибунців, скакунів</i>
ru.:	<i>саранчу, солам, харгол, хагаб</i>
po.:	<i>szarańcza, koniki, skoczki, chrząszcze</i>
en.:	<i>locust, bald locust, beetle, grasshopper</i>
fr.:	<i>sauterelle, solam, hargol, hagab.</i>

Ähnlich steht es bei rituell unreinen Eidechsenarten:

Lev. XI, 30:

LXX:	μυγαλή, χαμαιλέον, καλαβώτης, σαύρα, ἀσπάλαξ
V:	<i>mygale, cameleon, stelio, lacerta, talpa</i>
L:	<i>Igel, Molch, Eidechse, Blindschleiche, Maulwurf</i>
en.:	<i>ferret, chameleon, lizard, snail, mole</i>
fr.:	<i>musaraigne, grenouille, tortue, limace, caméléon</i>
OB:	<i>мυγαλι, хамелеонъ, халавотисъ, ящеръ</i>
po.:	<i>jeż, jaszczórka, ichtórz, ślimak, kret</i>
ru.:	<i>анака, хамелеон, летаа, хомет, тиншамет</i>
K:	<i>анака, коах, летах, хомет, хамелон</i>
O:	<i>ховрах, щур, слимак, їжак, тхір</i>
X:	<i>анака, коах, летаа, хомет, тіншамет</i>

—entsprechend den hebr. Namen: 'anāqah, qoah, letā'āh, ḥomet, tinšāmet.

Dort, wo die Ostrih-Bibel bei exotischen Vogelarten (Lev. XI, 13–15, 17–18) Gräzismen der »LXX« behält, werden sie in den ukr. Übersetzungen (nach der Art Luthers, der poln. und russ. Bibel) z.T. mit heimischen Vogelarten identifiziert. Die unterschiedlichen Namen (*búžok/ busél/ čornohúz* »Storch«, *koršák/ šulika/ kibéc* »Sperber«, *vúdvod/ ódud* »Wiedehopf«, *netopýr/ kažán* »Fledermaus«) beruhen auf der Durchführung der standartisierten Nomenklatur bei Xomenko und auf dialektalen Bezeichnungen bei Kuliš und Ohijenko.

An manchen Stellen geht der Unterschied in den Übersetzungen auf die verschiedenen Textvarianten zurück; so z. B. in Michäa I, 8, wo die »LXX« von »Sirenentöchtern«, die Vulgata aber (wie Luther) von »Straußen« (*struthiones*) spricht. Die Ostrih-Bibel hält sich dabei an die »LXX«, die drei ukr. Übersetzer aber an den Vulgata-Text:

Mich. I. 8:

LXX:	κοπετὸν ὡς δρακόντων, πένθος ὡς θυγατέρων σειρήνων
V:	plantum velut draconum et luctum quasi <i>struthionum</i>
L:	Klagen wie die Schakale, trauern wie die <i>Strauße</i>
en.:	wailing like the dragons, mourning as the owls
fr.:	lamentation comme les chacals, cri de deuil comme les autruches
po.:	lament jako smoki, narzekanie jako młode strusięta
ru.:	выть как шакалы, плакать как страусы
OB/P:	плачъ аки змієвъ, рыдѣніе аки <i>дщереѣ сѣрийскихъ</i>
K:	вити як шакал, як струсі пищати
O:	заводити буду немов ті шакали, і буду тужити як струсі
X:	немов шакали, буду вити і скиглити, неначе струсі.

Zum Teil ähnlich sieht es im Hiob-Buch (XXXIX, 13) aus, wo die Urtexte auseinandergehen und wo einerseits vom »Pfau« und »Strauß«, andererseits vom »Storch« die Rede ist:

Hiob XXXIX, 13:

LXX:	ἄσίδα κ. νέσσα
V:	strutionum, herodii, accipitris
L:	Straußes, Storch
en.:	peacocks, ostrich
fr.:	autruche, cigogne
po.:	pawiowi, bocianowi i strusiowi
ru.:	павлину, страусу
K:	<i>павові, струсеві</i>
O:	<i>струсєве, лелєки</i>
X:	<i>струся.</i>

Die exotischen Reptilien—Skorpione und mythische »feurige Schlangen« (so bei Luther)—Deut. VIII, 15—bereiteten unseren Übersetzern Schwierigkeiten vor: *serpens flatu adurens* der Vulgata (Luthers »feurige Schlangen«) wurde als die »Höllenschlange Saraf« von Kuliš, als »Schlange« (*vuž*) und »Saraf« von Ohijenko bezw. als »Natter« (*had' úka*) und »Giftschlange« (*jidovýtyj vuž*) von Xomenko wiedergegeben:

Deut. VIII, 15:

- LXX: ὄφις δάκνων, σκορπίος
 V: *serpens flatu adurens*, scorpio
 L: *feurige Schlangen*, Skorpione
 en.: fiery serpents, scorpions
 fr.: serpents brûlants, scorpions
 po.: węże jadowne, niedźwiadki
 ru.: змеи василиски, скорпионы
 OB/P: сміи оугрызajúщия, скорпіи
 K: *пекельні гадюки-сарафи, шкорпіони*
 O: *вуж, сарáф, скорпіон*
 X: *гадюки, идовиті вужі, скорпіони*

Alle drei Übersetzer—jeder auf seine Art—versuchten mit den mythischen Wesen des Isajah-Buches (XXXIV, 14) fertig zu werden: бѣси со онокентавры der Ostroh-Bibel, *dracones* der Vulgata (»Feldteufel, Kobold« bei Luther) werden zu »gehörnten Geistern, Nachtgespenst« (*roháti dúxy, ničná mará*) bei Kuliš, zu einem »Feldgeist« und »Lilit, dem Nachtdämon der Begierde« (*pol'ovýk, lilit—ničnýj démon požadlývosty*) bei Ohijenko und zum »behaarten Wesen« und »Nachtgespenst« (*voloxačl, ničná mará*) bei Xomenko. Auch hier steckt ein Stück der Angleichung der Dämonologie des AT an die ukr. volkstümlichen Vorstellungen.

Is. XXXIV, 13:

- LXX: ἀκάνθινα ξύλα... ὄχυράματα, ἔπαυλις σειρήνων κ. αὐλή στρουθῶν
 V: spinae, urticae, paliurus, cubile *draconum* et pascua struthionum
 L: Dornen, Nesseln, Disteln, Schakale u. Strauße, 14. Wüstentiere u. wilde Hunde, *Feldteufel, Kobold*, 15. Natter, Weißen
 en.: thorns, nettles, brambles, dragons, owls, 14. wild beasts of the desert, wild beasts of the island, screech owl, 15. great owl, vultures
 fr.: épines, orties, ronces, aux chacals, autruches, 14. les bêtes du desert, les chiens sauvages, les boucs, le spectre des nuits, 15. le serpent, les vautours
 po.: ciernie, pokrzywy, oset, smoków, strusiów, 14. dzikie zwierzęta z

- koczkodanami, pokusa jedna—drugiej, jędza, 15. sęp, kania
- гу.: колючими растениями, крапивою, репейником, шакалов, страусов, 14. звери пустыни с дикими кошками, *лешие, ночное привидение*, 15. *летучий змей*, коршуны
- ОВ/Р: тернёвая древесà, селёния *сіріномъ*, сёлища струвіономъ, 14. *бѣси со онокеятъвры*, 15. ежь, елѣни
- К: тернівками, кропивою та будяками, *шакалі*, струсі, 14. коти дикі із шакалями, *рогаті духи, нічна мара*, 15. *крилата гадюка*, яструби
- О: тернина, кропива й будяччя, шакалів, струсів, 14. дикі звірі пустинні з гієнами, *польовик, ліпіт (нічний демон пожадливости)*, 15. *скакуча гадюка*, яструби
- Х: тернина, кропива й будяки, шакалів, струсів, 14. дикі коти та гієни, *волохачі, нічна мара*, 15. *гад*, гадюченят, яструби . . . і з самцею своєю.

Schwierigkeiten hatte die ägyptische Plage der Stechmücken (*sciniphes*, κυνόμυα) den Übersetzern bereitet: nach Luther zuerst als »Läuse« (1950: Stechmücken!) übersetzt, wurde die Insektenplage von Kuliš als »Schnacken« (*komarí*), von Ohijenko als »Fliegenschwärme« (*rojí mux*) und von Xomenko als »Hundsfiegen« (*pési múxy*, eine Lehnübersetzung des griechischen Wortes der »LXX«!) bezeichnet:

Exod. VIII, 16:

- LXX: κυνόμυαν
- V: *sciniphes*
- L: *Läuseplage* (1950: *Stechmücken*)
- en.: lice
- fr.: de poux
- po.: wszy
- гу.: мошками
- К: *комарі*
- О: *роf мух* (аров: мішанина звірів чи мух; традиція: череди різних звірят)
- Х: *песі мухи*.

Unsere Analyse der ukr. Wiedergabe der biblischen botanischen und zoologischen Nomenklatur zeigt, mit welchen Problemen die ukr. Schriftsprache des ausgehenden 19. und der ersten Hälfte des 20. Jhs. zu kämpfen hatte, um einen adäquaten Anschluß an das Urquellkulturgut der europäischen Völker und Sprachen zu erreichen. Auf diese Leistungen zurückschauend darf man feststellen, daß ihr dieser Anschluß (abgesehen von kleinen Schnitzern) vollwertig gelungen ist.

Universität Frankfurt-am-Main

BIBLIOGRAPHIE

Bibel: *Biblia Hebraica*, edidit Rudolf Kittel (Stuttgart, 1949).

LXX (=Septuaginta): Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς ἑβδομήκοντα (Athens, 1969; ¹1928).

V (=Vulgata): *Biblia Sacra iuxta Latinam vulgatam versionem ad codicum fidem* [...] Aidano Gasquet Romae edita, vol. I (1926), II (1929), III (1936), IV (1939), V (1944), VI (1945), VII (1948), VIII (1950), IX (1951), X (1953), XI (1957), XII (1964);

Bibliorum Sanctorum iuxta Vulgatam Clementinam, edidit Gramatica Aloisius (Vatican, 1946), Bd. II: *Prophetæ maiores et minores*;

Novum Testamentum Graece et Latine utrumque textem cum apparatu critico imprimandum curavit +D. Eberhard Nestle, novis curis elaboravit D. Erwin Nestle, ed. 16 (Stuttgart, 1954);

Novum Testamentum Tetraglotton, archetypum Graecum cum versionibus Vulgata/Latina, Germanica Lutheri et Anglica authentica in usum manualementum edendum curaverunt C.G.G. Theile et R. Stier (Turici, 1858; NDr. Zürich, 1981, Diogenes Verlag).

L (=Luther): *Die Bibel* oder die ganze Hl. Schrift des Alten und Neuen Testaments nach der deutschen Übersetzung D. Martin Luther, neu durchgesehen (Berlin, 1914); [...], neu durchgesehen nach dem vom Deutschen Evangelischen Kirchenausschuß genehmigten Text, Taschenausgabe, Stuttgart (o. J., um 1950).

če.: *Bibli Svatá aneb všechna svatá pisma Starého a Nového Zákona*. Podle posledního vydání králického z r. 1613 (Praha, 1942).

en.: *The Holy Bible* (King James version) (New York, P. 8–P. 47).

fr.: *La Sainte Bible* (version d'Ostervald) (Bruxelles-Paris, 1891).

po.: *Biblia Święta*, t.j. całe Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu (London, 1945).

ru.: *Библия*, книги священного Писания Ветхого и Нового Завета канонические. В русском переводе [...]. Перепечатано с Синодального издания, Американское библейское общество (New York, 1948).

OB (=Острозька Біблія): *Библия* [...]. NDr. *The Ostroh Bible 1581*. Reproduced in Commemoration of the Baptism of Ukraine in the Holy Orthodox Faith 988–1988 (Winnipeg, 1983; Facsimile BFBS, London);

Библия сирѣчь книги священнаго Писанія [...] (Suprasl', 1743);

Библия сирѣчь книги священнаго Писанія Ветхаго и Новаго Завета, 2 Bde. (Moskau, 1751);

Библия сирѣчь книги священнаго Писанія [...], 5 Bde. (Počajiv, 1798);

Библия [...] (Budapest, 1804);

Библия сирѣчь книги священнаго Писанія Ветхаго и Новаго Завета, 7 Bde. (Peremyšl', 1858–65; zitiert als: P=Перем.).

K (=Куліш): *Святе Письмо Старого і Нового Завіту* (New York-London 1947), Переклад П. О. Куліша, І. С. Левіцького (хн. Рути, 1–2

Паралипоменон, Ездри, Неемі, Естери, Даниїла), І. Пулюя (Псалтир).

О (=Огієнко): *Біблія або книги святого Письма Старого й Нового Заповіту* із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена (London, 1962).

Х (=Хоменко): *Святе Письмо Старого та Нового Заівту*, повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміськими та грецькими тестами. Переклад: о. Іван Хоменко, мовна редакція: І. Костецький, В. Барка, М. Орест-Зеров (Rome, 1963).

Dz (=Дзьоба): Дзьоба, Володимир: *Книга Йова*. Популярний переспів (Rome-Coventry [München, 1961]).

Biblich-historisches Handwörterbuch. Landeskunde, Geschichte, Religion, Kultur, Literatur. Herausgegeben von Bo Reiche und Leonhard Rost (Göttingen, 1966; »Tier«, Bd. III, Spalte, 1984–88).

Bič, Miloš & Souček, Josef Bohumil: *Biblická konkordance*, sv. I–III (Praha, 1961–67).

Bulič, Sergej K.: »Церковнославянские элементы в современном литературном русском языке«, *Записки Историко-филологического факультета Имп. СПб. Университета*, Bd. 32, S. 130–401 (SPb., 1893; NDr. *Specimina Philologiae Slavicae* [weiterhin: *SPS*], Bd. 65, München, 1986).

Čistovič, Illarion Al.: »Исправление текста славянской Библии пред изданием 1751 г.«, in *Православное обозрение* (Moskau, 1860), Bd. 4, S. 479–510, Bd. 5, S. 41–72.

Darlow, T. H. & Moule, H. F.: *Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scripture* [. . .], vols. 1–2 (London, 1903–11).

Dictionnaire encyclopedique de la Bible (Paris, 1960; »Faune«, Sp. 641–47).

Estreicher, Karol: *Bibliografia polska*, III, Bd. 2 (Ogólnego zbioru Bd. 13) (Kraków, 1894).

Evseev Ivan E.: »Геннадиевская Библия 1499 г.«, *Труды XV-го Археологического съезда в Новгороде 1911 г.*, Bd. II, S. 1–12 (Moskau, 1916).

—: »Заметки по истории славянского перевода Библии. Переводы Священного Писания«, I–VII, *Известия Имп. Академии Наук* (weiterhin: *Изв. АН*), VIII, 5 (1898), S. 329–44, X, 4 (1899), S. 355–73; *Известия Отделения русского языка и словесности Имп. АН* (weiterhin: *Изв. ОРЯС*) V, 3 (1900), S. 788–823, VII, 3 (1902), S. 356–66.

—: »Очерки по истории славянского перевода Библии. Черты бытовой истории славянской Библии с конца XV до XVIII в.«, *Христианское чтение* (SPb., 1912), S. 1261–85, (1913), S. 472–93, 350–73.

Florovskij, A. V.: »Чешская Библия в истории русской культуры и письменности (Фр. Скорына и продолжатели его дела)«, *Sborník Filologický ČAVU*, XII, S. 153–259 (Praha, 1940–46).

Freidhof, Gerd: *Auszug aus der Gennadius-Bibel (1499)*, Nr. 1. *Psalter*, Facsimile, *SPS*, Bd. 5 (Frankfurt a. Main, 1974); Nr. 2. Die Briefe an die Römer, Korinther, Galater und Epheser. Kombiniierter Teilnachdruck der Ausgabe Drevneslavjanskij Apostol, 1–5 (ed. G. Voskresenskij), Sergiev Posad, 1892, 1906, 1918, *SPS*, Bd. 21 (Frankfurt a. Main, 1979).

—: *Vergleichende sprachliche Studien zur Gennadius-Bibel (1499) und Ostroger Bibel (1580/81)*. Die Bücher Paralipomenon, Esra, Tobias, Judith, Sapientia und Makkabäer (Frankfurt a. Main, 1972).

- Haluščyns'kyj, Teodosij Tyt, OSBM: »De Ucrainis S. Scripturae versionibus«, *Богословія*, рік. 3, S. 218–25, 309–19 (L'viv, 1925).
- Holovac'kyj Jakiv: »Дополнение к Очерку славяно-русской библиографии В. М. Удольского [...]«, *Сборник Отделения русского языка и словесности Имп. АН* (weiterhin: *СБОРЯС*), XI, 5 (SPb., 1874).
- Horbatsch, Olexa (Horbáč, Oleksa): »Мовостиль новітніх перекладів св. Письма на українську мову в 19–20 вв.«, Праці Наукового конгресу в 1000–ліття хрищення Русь-України, Bd. I. *Збірник Мовознавчої комісії* (weiterhin: *ЗБМК*) (München, 1988), S. 29–98 (zitiert: Horbatsch 1988).
- : »Ukrainische Weinbauterminologie«, in: *Slavistische Studien zum VII. Internationalen Slavistenkongreß in Warschau 1973* (München, 1973), S. 155–75.
- Karataev, I. P.: »Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами, т. 1.: с 1491 по 1652«, *СБОРЯС*, Bd. XXXIV, 2 (SPb., 1883; NDr. Nendeln 1966).
- Keller, Otto: *Die antike Tierwelt*, Bde. I–II (Leipzig, 1900–13; NDr. Hildesheim, 1963).
- König, Eduard: *Hebräisch-aramäisches Wörterbuch zum Alten Testament*, 6–7 (Leipzig, 1936).
- Levyč'kyj, Ivan Em.: *Галицько-руська бібліографія XIX століття*, с увzglядненням руских изданій появилихся в Угорщині і Буковині, Bd. I. *Хронологический список публикацій* (L'viv, 1888; NDr. Vaduz 1963).
- Lewy, Heinrich: *Die semitischen Fremdwörter im Griechischen* (Berlin, 1895).
- Loew, Immanuel: *Aramäische Pflanzennamen* (Leipzig, 1881; NDr. Hildesheim-New York, 1973).
- : *Die Flora der Juden*, Bde. 1–4 (Wien-Leipzig, 1927–34; NDr. Hildesheim, 1967).
- Makowiecki, Stefan: *Słownik botaniczny łacińsko-maloruski*, PAU, Prace Komisji Językowej, nr. 24 (Kraków, 1936), S. 224.
- Meillet, Antoine: *Études d'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*, 2 Bde. (Paris, 1902–1905; 1961²).
- Moldenke, Harald N. & Alma, L.: *Plants of the Bible* (Waltham, Mass., 1952).
- Ohijenko, Ivan (Metr. Ilarion): »Die Hebraïsmen in der altkirchenslavischen biblischen Sprache«, in: *Münchener Beiträge zur Slavenkunde*, Bd. 4: *Festschrift für Paul Diels* (München, 1953), S. 163–76.
- Полный православный богословский энциклопедический словарь*, Bd. I–II (SPb., 1913; NDr. London, 1971).
- Pšerjurs'ka-Ovčarenko, Marija: »Мова перекладу Нового Завіту П. Морачевського«, *ЗБМК*, S. 203–48.
- Rižskij, Mixail Jos.: *История переводов Библии в России* (Novosibirsk, 1978).
- Vladimirov, Petr V.: »Д-р Франциск Скорина и его переводы, печатные издания и язык«, *Памятники древней письменности*, Bd. 90 (SPb., 1888).
- Žytec'kyj, Pavlo: »О переводах евангелия на малорусский язык«, *Изв. ОРЯС*, Bd. X, 4 (1905), S. 1–65.

Олекса ГОРБАЧ

УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕЛІГІЙНО-ХРИСТИАНСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ Й ЛЕКСИКА

Досі наша лексикологія не може похвалитися дослідженнями з ділянки такої важливої культурно-історичної проблематики, як виникнення й сьогочасний стан християнської лексики й термінології, хоч існують такого роду досліді у славістиці ще від Ф. Мікльошіча, батька мовознавчої славістики з його піонерськими студіями про слов'янську християнську термінологію¹ та про слов'янські назви місяців,² а що як терміни безпосередньо зв'язані з християнізацією.

Мікльошічева студія¹ постала під впливом таких же праць про вплив християнства на німецьку мову Р. фон Равмера,³ на готську мову К. Вайнгольда⁴ і таки Ф. Буслаєва про християнську лексику Остромирового Євангелія.⁵ Зразком при розгляді послужила Мікльошічеві Равмерова праця.

Серед інших слов'янських, німецької, мадярської, румунської, балтійських, латинської й грецької мов включений у Мікльошіча зрідка й український (*kleinrussisch*) матеріал. Його він брав, мабуть, від своїх учнів з Галичини й Закарпаття; в одному місці називає Піскунова Ф.,⁶ ймовірно, власний новотвір чортинець

¹ Miklosich, Franz: *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen*, Denkschriften der kaiserl. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse (далі скорочуємо: DAW PhHKI), Bd. 24, Wien 1876.

² Miklosich, Franz: *Die slavischen Monatsnamen*, DAW PhHKI 17/1868.

³ Raumer, Rudolf v.: *Die Einwirkung des Christentums auf die althochdeutsche Sprache*, Stuttgart 1845.

⁴ Weinhold, K.: *Die gotische Sprache im Dienste des Christentums*, Halle 1850.

⁵ Буслаєв, Ф.: *О влиянии христианства на славянский язык. Опыт истории языка по Остромирову Евангелию*, Москва 1848.

⁶ Піскунов, Фортунат: *Словниці української (або югово-руської) мови*, Одеса 1873; (2-ге вид.) *Словникъ живої народної, письменної і актової мови руськихъ югівцанъ Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії*, Киев 1882.

«пекло». Розглянено в Микльошіча українських термінів під 80;⁷ очевидно, найобширніше називаються староцерковнослов'янські і церковнослов'янські вирази — усистематизовано за ділянками: I. ц е р к в а: погани, християни; померлі її члени; церковні уряди, будинки, сосуди; час, свята; церковна наука, богослужби, ікони, книги; II. р е л і г і я: Бог, Тройця, світ, ангели, демони; гріх, віра, присяга, каяття, діла віри, Страшний суд, пекло, небо. Детальніше Микльошіч у спеціальну церковну й народню термінологію не входив, мабуть, за браком даних з усіх слов'янських мов, серед яких у нього знову ж ще найбільше даних із південно-слов'янських мов та з чешчини, сорбщини й польщини.

Чеську церковно-релігійну термінологію розглядають праці А. Богача⁸ та головно А. Фрінти.⁹ Фрінта аналізує бл. 120 кореневих термінів сучасної чешчини з їх засвідченнями в староцерковнослов'янщині та з етимологіями корневих морфем. З того погляду важливі його виводи й для українщини. Не слід забувати, що в моравську староцерковнослов'янщину увійшла низка виразів льокального німецько-латинського походження в добу свв. Кирила й Методія, і звідти вони були перенесені в Македонію-Болгарію та з християнізацією й на Україну. Крім того, жваві взаємини з Чехією в 15-16 вв. привели до проникнення безпосереднього (чи й посереднього почерез польщину) таких церковно-

⁷ Ось вони: *поганий, погань; праздник, свято: роздво, рождество, koleda, керечум, -нь вечер, богатий/добрий/щедрий вечер; Паска, vřskresenije, velikъ dнь, pentecoste, русале, -льная неділя, -ньї святки, проводи, Св. дух, зеленая неділя; водохреци/водоци, Йордань; молитися, молитва; крест, крестити/рстити, рицений/кщени; кмотр/кмот, кум, кума, крижма; благословити; розведена, розвестися; вінчати, весіле, сватъба; грамота, слово божіє, завѣтъ, Євангеліє, благовість; господь, благодать, ласка, помиловати; idolъ, карь, капище, bolvan, kumirъ, трѣбище, goratъ, кумирище; тройця, створитель, Ісус, Спас(итель), крест, роспяти, воскреснути, спасти; святой Дух; ангел, діявол, сотона, демон — гомонский, неприязнь, враг, лукавий, лихий, нечистый, чорт, проклятый, дідько; гріх, довг/вина, должник; сретик/кацер, забобони/сусвіре, присяга/рота/клятва/кленба, присягнути/божитися/клястися/бігматися; сповідати, (і)сповідь, покая, покая, розрішити; говіти, милостиня/алмужна, помана; смиреніє; судный день, до суду-віку, небеса, рай: вірей, порода, блаженный, благословенный; пекло, пек ти осина, чортинецъ, гесина, чистилище. — Як із повищого видно, це лексика всуміш тогочасна діалектна (закарпатська й галицька, записувана хіба від учнів) та історична (з літописів чи інших джерел) враз із термінами цсслов. й пізніми цсслов., що їх докладних укр. відповідників не подано (або: подано не скрізь), а правопис (він у нас упрощений) дуже різноманітний.*

⁸ Boháč, A.: Vliv románských slov na slovanskou terminologii církevní, *Listy Filologické*, r. 35/1908, c. 369-74, 432-44, Praha.

⁹ Franta, Antonín: Náboženské názvosloví československé. *Jazykozpytný rozbor s doklady z naší reformační literatury*, Praha 1918, c. 80.

богословських у нас термінів як *покута*, *похора*, — крім дальших, вужчого засягу вже, лиш по лемківсько-закарпатських говірках: *фара* «приходство, парафія».

Той же А. Фрінта досліджував і проникання чеської (в тому й давньої моравської) термінології в серболужиччину.¹⁰

Польську християнську термінологію розглянув Е. Кліх,¹¹ аналізуючи й удокументовуючи появу бл. 70 виразів від найдавніших пам'яток і подаючи їхнє латинське походження: найстарші терміни виявляють сліди старочеського посередництва. Розглянені Кліхом проблеми зокрема важливі й при досліді нашої християнської термінології й лексики, поскільки тут польщина в 16-18 вв. дуже помітно впливала на тодішню нашу богословську літературно-мовну термінологію, а згодом ще й на народню лексику (головно католицької Галичини) ще й у 19-20 вв. Згадати б такі вирази як напр. *вігілія*, *жегнатися*, *захристія*, *каплиця*, *келіх*, *костюл*, *ксьондз*, *офіра*, *оплаток*, *люцифер*, *пацьорки*, *парохія*, *пілігрим*, *пралат*, *пріор*, *реліквія*, *синагога*, *тестамент*, а зокрема церковно-адміністративні — латинського походження (*канонік*, *консисторія*, *суфраган*). Подібно — при сусідському співіснуванні польських латинських вірян переймано їх терміни для їхніх установ і титулятури (*ігомосьць*, *імосць*, *біскуп*, *пробош*) та свят (*вілія*, *боже народзєне*, *вільканоц*, *попєлец*, *запўсти*, *задўшки*, *шєматїзм*). Українсько-мовні латинники Поділля так само автоматично впроваджували в свою мову ті ж польсько-латинські терміни (*потхвалю́ни!* *Ма́тка бо́ска*, *Ка́спар-Ме́льхіор-Ба́лтаза́р* — *Ти́хєх крў́лів*, *внєбєвсто́млє́нє*, *Зєлє́ні свѣйбо́нтки*, *Вількано́ц*, *біжмо́ване*, *канті́чка*, *ре́єнтий*, *Гро́мнічно́й*, *опла́ток*, *конфєсі́йона́л*, *комю́нія*), а від них їх переймало їхнє українське довкілля.

Найобширніше й найґрунтовніше серед слов'янських опрацьована християнська термінологія й лексика у хорватів у праці о. Є. Шетки,¹² що проаналізував джерельно 5940 хорватських (католицько-церковних) виразів за їх походженням із грецького (бл. 320 слів), з латини (бл. 1880 слів) та слов'янських походженням (3742 слова), подавши їх засвідчення в церковній літературі як і культурно-історичний шлях виникання християнства й його лек-

¹⁰ Fr̩nta, Antonín: Bohemismy a paleoslavismy v lužickosrbské terminologie křesťanské a jejich dějepisný význam, Acta Universitatis Carolinae, 5. Philologia, Praha 1954, c. 3-41.

¹¹ Klich, Edward: Polska terminologia chrześcijańska, Poznań 1927, c. 170.

¹² Šetkа, Jeronim: Hrvatska kršćanska terminologia, I. Hrvatski kršćanski termini grčkoga porijekla, Sibenik 1940, c. 210; II. Hrvatski kršćanski termini latinskoga porijekla, Makarska 1964, c. 217; III. Hrvatski kršćanski termini slavenskoga porijekla, Makarska 1965, c. 288; 2. izdanje Split 1976.

сики на хорватському ґрунті. До уваги взято в тому й вирази, перейняті з мов германських (37), мадярської (20) та орієнтальних, себто з арабсько-османського (17).

Подібну до нашої тему української церковної лексики пробував розглянути у зголошеній на 2-гий Сл'явістичний конгрес у Варшаві 1934 р. доповіді замордований словацько-советськими партизанами 1944 р. перемиський україніст Євген Грицак.¹³ Його надруковане резюме свідчило б, що доповідь сперта на матеріалах із Словника Б. Грінченка¹⁴ та на власних записах — можна гадати, головню із Перемищини та зі Східнього Поділля, де він перебував у Гайсинщині підчас Визвольних змагань, як свідчить його опис елементів тамошньої говірки.¹⁵ Грицак розглянув доволі побіжно й зі стилевого погляду неоднорідно зібраний вибірковий лексичний матеріал; 1) він ділить скрізь лексику на «чужу» й «народню», себто на літературно-церковну термінологію й на поширені в народній мові слова, нерідко перекручувані, 2) включає її жартівливе використання в розмовно-сленговому вжитку, 3) розглядає народньо-демонологічні елементи, 4) використаний ним матеріал далеко не вичерпує елементів дотично-ділянкової лексики навіть із того вузько-обмеженого обширу, де вона була збирана (Перемищина, Сх. Поділля). Можливо, що автор був зібрав куди більше, ніж опублікував, але воно загинуло враз із ним на Словащині, куди був евакуйовався з рідного Перемишля.

Свій матеріал Грицак систематизував, зрідка подаючи при тому в резюме приклади, — за групами: 1) впливів церковнослов'янських (куди невірню причислив і такі слова як *перстенъ*, *съкати*, *завтра*, *дождениця*) і латинських — почерез давню школу, 2) поділянкової лексики — церкви й релігії (Бог, Божий — враз із вигуками: *сохранъ*, *Боже!*), назви свят, 3) понять зв'язаних із церквою й обрядами (сосуди, частини храму, лади дзвонення), 4) церковних чинодіянь (тайни, відправи), 5) церковної ієрархії (з її грецько-латинськими за походженням назвами), 6) чернецтво (назв ченців, їх старшини, одягу), 7) священиків і церковного причоту (назви священиків, теж жартівливі; дяків; їх рідні; плати й треб; парафія й різне), 8) народніх назв (враз із ботанічними й іншими

¹³ Грицак, Євген: Вплив церкви й релігії на українську мову (Студія з ділянки української лексикографії), II. *Międzynarodowy Zjazd Slawistów (Filologów Słowiańskich)*. Księga referatów, Sekcja I: Językoznawstwo, Warszawa 1934, с. 34-38.

¹⁴ Грінченко, Борис: *Словарь української мови*, 1-4, Київ 1907, 1909², 1958⁴, Берлін 1924³.

¹⁵ Грицак, Є.: Говірка с. Могильної Гайсинського повіту на Поділлі, *ЗНТШ*, т. 99/1930, с. 323-35.

термінами), утворюваних від християнських імен, 9) назв, зв'язаних зі смертю та похоронами, 10) народніх назв чужих вір і сект, 11) назв із народньої демонології, 12) жартівливих народніх фразеологізмів і метафорно-метонімічних переосмислень. Разом отак приведено під 250 виразів.

З його, звичайно нельокалізованого матеріялу назвемо найістотніше для нашої теми, поділяючи його вирази на: 1. зв'язані з храмом, його спорядженням, 2. організацією парафії, 3. церковним чинодіянням, 4. святами й іншим (в дужках подаємо декотрі його народні жартівливі назви):

1. храм, бабинець, врата, хори, ікона, набожник «рушник над іконою», крилас, дискос, гасило/гасник, собор/катедра, паламарня;

2. попівство/плебанія/фара, піп/батюшка/отець/панотець (татуньо, книшогап, хавтурник), попада/госпожа/матушка, намісник, дякон, дяк (алилуйко), піддячий, куратор/церковний староста/титар, проскурник, паламар (свічколап), півчий, декан, соборець/соборчик; «плата парохів»: рокове, капанина, хавтура/хпатура; монастир/намастир, монах/калугир, монашка/сестра, старша мати, скарбова мати, ігумен, ігуменя, постриг/пострижини, черничити, каптур, підкапок, трапеза «їдальня»;

3. попинка/епітрахиль, нараквиця «поруч (у ризах)», сповідь, причастя, проповідь, оглашенка «оповідь», вінчанія, часословець, глас, глава, типик, граматка «пом'яник», сорокоуст/сорочини/п'омин, субітник/поминальник «поминальна субота в Вел. пості», дзвонити: по душі, густо, на гвалт, дзенькати; грімниця «свячена свічка»;

4. водохреще, воскресення, воздвиження; назви ін. віровизнавців: штунда/-р, лютер/-тор, кальвінець;

5. «чорт» біс/дідько/лисий/дядько/лихий/враг/гаспид/гемон, диявол/сатана/шатан/шайтан, анциболот/душошват, марник/морок, щезник/арідник/мольфар.

Того ж року торкнувся Є. Грицак проблеми «Народньої великодньої термінології»,¹⁶ подаючи назви свят від Великого посту по Зшестя включно зі звичаями та їжею. Тут обмежимося до переліку церковно-обрядових назв:

після м'ясного тижня (зап'устів) і сирної неділі — 1-ий тж. посту — збірний (бо на Київщині дівчата й парубки обирали собі веснянкового березу, у гуцулів це «провідник групи колядників»), а І-й понеділок — полоскозуб/жйльник, — що як і І-ий четвер, —

¹⁶ Він же: Народня Великодня термінологія, ж. Рідна мова (далі скорочуємо РМ), Варшава, р. 2/1934, стовпці 141-48, — де використано матеріал із Словаря Б. Грінченка та із Етнографічних збірників (НТШ).

жйлавий/жйвний (бо жйльник «прісний корж, тоді ж лиш на воді печений»), 3-тя нд. хрестопоклонна, а сам тиждень — середохрєсний/-хрєстя/-пістя, 5-ий тж. похвальный, а його субота — похвала (себто Похвала Преч. Богородиці — за величальними тропарями канона); галицька Цвітна/Квітна нд. це на Сх. Україні Вєрбна/Вєрбиця, а тиждень перед нею Вєрбний; Страсний тж. це Білий/Страсний/Великий (бо тоді, мовляв, білять хати), понед., вівт., п'ятн. й суб. в ньому — Великі; тоді ж у четвер померлі святкують Мертвєцький/Навський Великдень (на Волині, в Угринові це четвер після Великодня!), в Харківщині це Чйстий чтв., деінде — Страсний, — як і Страсна п-ця, бо страсть це читання 12-тьох євангелій увечері, а засвічену тоді страсну свічу несуть допому з церкви; пасія це церковна відправа в великолні п'ятниці (запля читаних євангелій про Христові страсті). Великдень (як переклад грець. *hē temēle hēmēra*) /Великодні свята/Святки/Святі нд./Роскрєсєння/Світлий прязник — і весь тиждень тоді: Світлий/Провідний. як і пнд. та вівт. — Світлі. Пнд. звуть іше Волоцільник/-чйник (бо холять «волочатся» по хатах волоцільники христосуватися за лаповані крашанки) або: Обліваний/Обливальный (бо дівчата й парубки обливаються взаємно водою), а Віятопок — це на Сх. Україні Богородиця. 1-ша нд. після Великодня — Тбмина/Тбмова/Фбмина (за євангелієм про ап. Тому)/Ларна (від розлілюваного *даника* «артосу»)/Провідна/Проводи (колись святкували на пвнтині/«бгилках», справляючи дідій «помички» покійникам). Бабські проводи це пнд. Провідного тижня (коли самі бабці «жінки» поминали померлих), а на Катеринославщині Дядині це вівт. Провіл. тижня. 9-тий чтв. після Великодня звачся Дев'ятник (де-в'ятітл «гречка, посіяна на тому тижні»): Середя переполблення це прбна середя, а Ратманський великдень це різні дні: хоч св. Юпія, хоч Різля Ів. Христителя («коли допливуть до ратманів пвшені в Страсний четвер чи суботу пшкаралвші писанок»): Четвер перепзеленосвятного тижня святкували писалки свій Рисблччч/Мбвський великдень, а 1-ий пнд. після Тройці звався Проводи писальні/писальччч («бо тоді дівчата провожали піснями відхід русалок»).

Мікльоніччєві належить і студія про слов'янські назви місяців.² що собою належать до церкви й церковного життя. Цікаве при них, що вже в староцерковнослов'янських текстах виступають: 1) грецькі грецько-латинські за похоложенням назви, а що нині поширені в російській мові, як і в словаків та в південних слов'ян східно-церковної приналежності (болгар, македонців, сербів), 2) слов'янські їх відповільники, поширені в хорватів, чехів, поляків, сербів, українців та білорусів. Ті другі були первісно

означуванням не так самих місяців, як радше — приблизних періодів року на підставі спостереження кліматично-біологічних явищ у природі чи то сільськогосподарських праць (у лужицьких сорбів — теж звичаєвих циклів — як перекладених відповідників давнім німецьким назвам місяців!). Розглядові назв тижня й місяців призначена наша розвідка,¹⁷ а назвам місяців зокрема праця Тат'яни Голинської-Баранової.¹⁸ Проблема найдавніших позичень і перекладів з грецького й латини у староцерковнослов'янській термінології церковній присвячені студії А. Мейс¹⁹ й П. Скока.²⁰

Як інакшого й очікувати було годі, — об'ємистий том виданої Ін-том Мовознавства АН УРСР збірної праці з історії нашої лексики й фразеології (1983) будь-якої згадки про такі «архаїзми й раритети», як от релігійно-церковна лексика, не включає.²¹

Як і в інших народів та в їх мовах, існували перед християнізацією і в слов'ян та в мові наших предків свої терміни в ділянці поганських вірувань, в які з прийняттям християнства вкладено новий зміст; при тому, за винятком одного загального окреслення *bogъ*, були викорінювані або стали синонімами злого (напр. *бѣсъ*). Така зрештою була й доля грецько-римського (пор. *адъ і* гр. *Haidēs*) та германського Олімпу.²²

Слов'янській мітології присвячено низку праць, як от А. Брюкнера,²³ В. Мансіккі,²⁴ М. Гімбутас,²⁵ Л. Мошинського,²⁶ Р. Якобсо-

¹⁷ Горбач, О.: Наші назви для днів тижня та для місяців, тж. Християнський голос (Мюнхен), р. XII/1960, чч. 20-23, і окрема відбитка.

¹⁸ Holyńska-Baranowa, Tatiana: *Ukraińskie nazwy miesięcy na tle ogólnosłowiańskim*, Prace Jęz. PAN, nr. 51, Wrocław 1959; див. теж Małuszewski, Józef: *Słowiański tydzień. Geneza, struktura i nomenklatura*, Prace Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, Wydział II, nr. 83, Łódź 1978.

¹⁹ Meillet, Antoine: Les premiers termes religieux empruntés par le slave au grec, *Mémoires de la Société Linguistique*, Paris, XX, 2/1902, p. 58-60, а теж: *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*, I-II/1902-051, II/1961² (зокрема 2-га ч.).

²⁰ Skok, Petar: La semaine slave, *Revue des Études Slaves* (= RESL), Paris 5/1925, p. 14-23; La terminologie chrétienne en slave: les prêtres et les fidèles, RESL 7/1927, p. 177-98; ~: le parrain, la marraine et les filleul, RESL 10/1930, p. 186-204. — Мова зокрема про терміни *церква*, *кня/кнотр*, *пін* тощо.

²¹ Історія української мови. Лексика і фразеологія, (Випишник, Василь О. й ін.), ІМ АН УРСР, «Наукова думка», Київ 1983, с. 743.

²² Загальникове зведення релігійної термінології в основних індоєвропейських мовах подає Buck, Carl Darling: *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages. A contribution to the history of ideas*, Chicago-London 1949¹, chapter 22: Religion and superstition, p. 1462-1504.

²³ Brückner, Aleksander: *Mitologia słowiańska*, Kraków 1918.

²⁴ Mansikka, V. J.: *Die Religion der Ostslaven, I. Quellen*, Helsinki 1922.

²⁵ Gimbutas, Marija: Ancient Slavic religion: A synopsis, *To honor R. Jakobson*, The Hague-Paris 1967, p. 738-59.

на,²⁷ В. Топорова,²⁸ В. Поляка,²⁹ Г. Ловмянського,³⁰ — щоб назвати хоч наймаркантніші.

Панус переконання, що на дотичну термінологію, чи бодай на її семантику, у наших предків слов'ян і протоукраїнців мали вплив наші іранські сусіди від південного сходу — скити, сармати, аляни: про їх сліди в нас свідчать більше річкові й місцеві назви,³¹ ніж загальна лексика, в якій бачать то позичення (ворса, вирій, рай, морда, собака, топір, том'як, хорвати. Хорс, Сварог) то бодай семантичний вплив на споріднені слов'янські терміни (*bogъ, svęťъ, divъ, љиъ, statъ, zъľъ, nebo*).³² Проблема семантичних християнських переінтерпретувань раніших поганських термінів це окрема тема, що її тут згадуємо лиш мимоходом.

Християнство прийшло до нас в основному з Болгарії,³³ як про це недовозначно свідчить наша літературна мова старокиївсь-

²⁰ Moszyński, Kazimierz: *Kultura ludowa Słowian, II, 1: Kultura duchowa. Życie religijne*, Warszawa 1961, 1967², s. 233-715.

²⁷ Яковсон, Роман: Вопросы сравнительной индоевропейской мифологии в свете славянских показаний, *American contributions to the VIth International Congress of Slavists*, Slav. Pr. & Repr. 80/1968, с. 125-28.

²⁸ Топоров, В. Н.: Фрагмент славянской мифологии, *Краткие сообщения Института славяноведения*, Москва 30/1961, с. 14-32.

²⁹ Polák, Václav: *Etymologické příspěvky k slovanské démonologii*, Slavia 41/1977, s. 283-91.

³⁰ Łowmiański, Henryk: *Religia Słowian i jej upadek (w. VI-XII)*, Warszawa 1986, — там і дальша нова література.

³¹ Vasmer, Max: *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, I: Die Iranier in Südrußland*, Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts an der Universität Leipzig, Nr. 3, Leipzig 1923; Rozwadowski, Jan: *Studia nad nazwami wód słowiańskich*, Kraków 1948; Топоров, В. Н., Трубачев, Олег Н.: *Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья*, Москва 1962; Трубачев, О. Н.: *Названия рек Правобережной Украины. Словообразование, этимология, этническая интерпретация*, Москва 1968; Отін, Є. С.: *Гідроніми Східної України*, Київ-Донецьк 1977; Железняк, Ірина М. (і ін.): *Гідронімія України в її міждіалектних зв'язках*, Київ 1981; Udolph, Jürgen: *Gewässernamen der Ukraine und ihre Bedeutung für die Urheimat der Slaven*, Heidelberg 1983.

³² Rozwadowski, J.: *Stosunki leksykalne pomiędzy językami słowiańskimi i irańskimi*, *Rocznik orientalistyczny*, Kraków 1/1914-15, s. 95-110; *недрукує*: *Wybór pism*, t. 2, s. 95-110, Warszawa 1961; Meillet, A.: *Le vocabulaire slave et le vocabulaire indo-iranien*, *RESL* 6/1926, p. 165-74; Arntz, Helmut: *Sprachliche Beziehungen zwischen Aisch und Baltoslavisch*, Heidelberg 1933; Harmatta, J.: *Studies in the language of the Iranian tribes in South Russia*, *Acta Orientalia Hungarica*, v. 1/1950-51, p. 261-314, *Studies in the history and language of Sarmatians*, Szeged 1970; Kuryłowicz, Jerzy: *Irańsko-słowiańskie stosunki językowe*, *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 2, s. 291-92, Wrocław ..., 1964; Milewski, Tadeusz: *Irańczyscy*, *Ibidem*, s. 288-90.

³³ Перегляд теорій до цього питання, див. Müller, Ludolf: *Zum Problem des hierarchischen Status und der jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen Kirche vor 1039*, Köln-Braunsfeld 1959, — що сам рішуче заявляється за тра-

кої доби (хоч і не виключені й елементи моравської місії свв. Кирила й Методія).

Саме з Болгарії й перенесено основну масу слов'янських книг (а враз із ними й термінологію) чи то при нагоді політично-недоречних Святославових походів на Болгарію чи то із приведеними звідти за Володимира місіонерами-болгарами. Грецька мова Візантії пройшла почерез фільтер староболгарщини. Майже всі наші збережені рукописні частини св. Письма (Євангелій й Апостоли) належать саме до півн.-сх.-болгарської «Симеонівської редакції» Х-го в. Частини Методіївських перекладів (ІХ-го в.) походять в основному лиш із різних паремійних читань. З 2-гою хвилею болгарсько-сербської редакції церковнослов'янщини т. зв. Євтіміївської архаїзаційної реформи кінця XIV-го в. зустрілася Україна в 15-16 вв. враз із масовим емігруванням болгарських і сербських ченців перед османсько-турецьким заливом — до Молдавії, Києва, на Литву, до Новгороду й Суздаля-Москви. В нас вона ширилася — після монголо-татарської руйни з упадком місцевої книжної учености — враз із переписуваними книгами по пн.-молдарських і буковинських монастирях (зокрема в Путній). Це книги т. зв. «юсового письма» (себто типу рѣка (= ṛka) «рука», сѣдѣ (= sѣdѣ) «сяду», нейотовані написання типу: добраа «добрая», добруу «добрую», доброе «доброе», добрыа «добрыя», як і: трѣвый «первый», трѣгъ «торгъ», вѣкъ «волкъ», слѣнце «солнце», написання із -ѣ замість -ѣ (тоді задомашнився в нас аминь замість аминь!) та з фонетично «неоправданим» о, е замість ѣ, ѣ (з чого: язический не язичький, вознесеніе не (в)знесенє, пор. передмістя Львова — Знесіння, сошествіе «зшестья», собор, — хоч є народне Збїр Богородиці (як 2-ий день Різдва).³⁴ Декотрі правописні наслідки цієї моди усунула аж наша шкільно-граматична наука кінця 16-го й поч. 17-го вв., головнo ж Граматика М. Смо-

диційною офіційно-візантійською теорією; охридсько-болгарську гіпотезу репрезентують — Приселков, М. Д.: *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв.*, СПб. 1913, Koch, Hans: *Byzanz, Ochrid und Kiev (987-1037)*, Kyrios (Breslau), 3/1938, S. 253-92, передрук у *Kleine Schriften zur Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas*, Wiesbaden 1962, S. 9-41, а теж — о. Назарко, Іриней ЧСВВ: *Св. Володимир, володар і христитель Руси-України (960-1015)*, *Записки ЧСВВ*, сер. I, сек. 1, Рим 1954; про кирилометодіївські пов'язання, див. Dvorník, Francis: *The making of Central and Eastern Europe*, London 1949, pp. 156-317, в нас — популярно й малокритично о. Нагаєвський, Іриней: *Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні*, *Записки ЧСВВ*, II, 1, Рим 1954.

³⁴ Горбач, О.: *Староцерковнослов'янська мова і церковнослов'янський переклад св. Письма, Християнський голос* (Мюнхен), 1972, чч. 8-28, і окрема відбитка, с. 7.

трицького 1619 (але ще Лексикон П. Беринди 1627 р. тримався цієї моди). Таким правописом була надрукована й цслов'янська Острозька Біблія 1580/81 рр., а змінено його в її московським пердруку 1663 р.

Пошукування слявістів за первісним кирило-методіївським перекладом Євангелія, а що тривають уже майже 200 років (про початок перекладу Искони бѣ слово... говорить Житіє Кирила, а про «всю Біблію» — Житіє Методія!) ствердили низку випадків, де той самий грецький вираз виявляє на різних місцях (і в різних найстарших текстах!) — інакший цсслов. вираз: щоб назвати декілька характеристичніших, напр. балии/врачь — iatros, брань/рать — polemos, година/часъ — hōra, грѣдетъ (=grēdetъ) идетъ ēchetaj, истина/рѣснота — alēthēia, кръсть/крижъ — staurós (приклади зібрані в В. Ягіча).³⁵ В цілій низці випадків появляються знову ж паралельно грецизми й їх слов'янські відповідники (адъ/тъмное — hādēs, аминъ/въ истинѣ (-въ istinŏ)/право — amēn). При багатьох з-поміж таких грецизмів³⁶ ідеться про реальні палестинські терміни, а що за своїм походженням арамейсько-гебрейські.³⁷

Всі такі названі різниці в староцерковнослов'янській лексиці найдавніших перекладів якось відображують і генезу цієї синтетичної понаднаціонально-«болгарсько-македонської» (а чи як іще Ф. Мікльошич думав, «старословінської!») літературної мови.

Найстаршими, може, ще «солунськими» виявилися апракосні Євангелія (євангелійські читання-перікопи), і то їх частини з читаннями літургійними великосвятковими й недільними, а в дальшому такі ж передсвяткові й суботні, а до яких згодом доперекла-

³⁵ Jagić, Vatroslav: *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Berlin 1913, S. 275, 428, 327, 337, 352, 356.

³⁶ *Ibidem*, S. 301-02. — Про моравізми-панонізми, македонізми й сх. болгаризми див. Соболевский, А. И.: Церковнославянские тексты моравского происхождения, *Русский филологический вестник*, Варшава, 43/1900, с. 150-217; стаття повторена й поширена розглядом сх.-слов'янizmів у зб. Матеріали и исследования в области славянской филологии и археологии. Сб. ОРАС 88, кн. 3, с. 1-203. — Новіші праці про текстологію й лексику цс. перекладу Євангелія див. Vondrák, V.: O cksl. překlada evangelia... *Daničičev Zbornik*, Beograd 1925, s. 9-27; Horálek, K.: Význam Savviny knihy pro rekonstrukci stsl. překlada Evangelia, Praha 1946, 125 s.; *Evangeliaře a čtveroevangelia*, Praha 1954, 313 s.; Vrana, J.: O tipovima, redakciama i medjusobnom odnosu staroslovenskih evandjelja, *Slavia*, Praha, 28/1957, s. 321-36; Über das vergleichende Sprach- und Textstudium aksl. Evangelien, *Welt der Slaven*, Wiesbaden, 5/1960, S. 418-28, — далі: F. V. Mareš-a, O. Nedeljković, A. C. Львова й ін.

³⁷ Про гебраїзми в грецькій мові див. Lewy, Heinrich: *Die semitischen Fremdwörter im Griechischen*, Berlin 1895.

дено сполучні, неперікопні частини й так скомплетовано тексти четвероевангелій. Тому й існують на різних місцях лексичні різниці поміж такими, різними часово, перекладами в тому ж тексті. Лексичні (як і словотвірні) моравізми та панонізми — себто вирази з мови моравсько-чеських і словінських слов'ян — могли появитися в частинах перекладів, які виникли (чи були переписувані) на Моравії й у Панонії, де діяли оба апостоли слов'ян. З невдачею моравської місії (після смерті св. Методія 885) учні, що подалися в Дальматію («глаголящі») й Боснію (з її — пізніше окремою — богумільською церквою), ймовірно, винесли з собою і тексти перекладів, що там збереглися краще.

Більшість же учнів подалася в західно-македонську Охридщину, а тут при переписуванні перекладів вносила місцеві риси, усуваючи чужу їм ранішу моравсько-панонську (як і «солунську») лексику. Як же із розцвітом пн.-східньої болгарської держави Симеона (893-927) з поживленою перекладацькою діяльністю при дворі в Преславі частина Методієвих учнів подалася на Симеонів двір, то й там при переписуванні й перекладанні замінено частину незвичних грецизмів (та кальок із них) як і решток моравізмів-панонізмів та зах. македонізмів чи то на інші грецизми й кальки з них чи то на пн.-східні болгаризми як і місцеві тюрко-болгаризми (бо саме в тій частині Болгарії опинилося найбільше зіслов'янщених протоболгар-тюрків). Улегувало таку заміну й замінювання старших глаголично-письмових текстів новішими кирилично-письмовими. Бо давнішими («кирило-методіївськими») з мовно-лексичного погляду виявляються апракосні і то глаголичні рукописи.

Серед апракосів (євангелистаріїв) розрізняються т. зв. скорочені (раніше виниклі), які після П'ятидесятниці включають лиш суботні, недільні й святкові (за місяцесловом) євангелійні читання, та пізніші повні з читаннями на свята, неділі й будні. До переписаних на Україні найдавніших скорочених апракосів належать: Архангельське св. 1092 р., Путненське св. з 13 в. та, може, Остромирове 1056-57 рр. (для новгородського посадника Остромира), а до повних: Добрилове св. 1164 р. чи, може, й Мстиславо-ве св. з поч. 12 в. (для новгородського, до 1117 р., кн. Мстислава Володимировича) чи й Юріївське з бл. 1120 р. (писане для новгородського монастиря св. Юрія). Повним четвероевангелієм є Галицьке (Крилоське) з 1144 р. — До староцерковнослов'янських скорочених апракосів належать: глаголичне Ассеманієве (Ватиканське) св. та кирилична Савина книга.

Питання словника кирило-методіївських перекладачів четвероевангелія опрацьовує на підставі кодексів Зографського, Маріїн-

ського, Ассеманієвого й Савиноного євангелій, Боянського палімпсесту, листків Ундольського, Купріянівських і Охридських — гданський слявіст Лешек Мошинський, як свідчить його стаття «Греческо-славянський index verborum Кирилло-Мефодієвського перевода тетраєвангелія» (*Polata kǝnigopisǝnaja An information bulletin, devoted to the study of early Slavic books, texts and literatures*, Nr. 9/1984, Nijmegen/Netherland, p. 59-67).

Таким чином тлумачаться в глаголичних четвероевангеліях Зографському й Маріїнському — порівняно з пізнішим Євангелієм із Търнова як і з Супрасльським кириличним менологієм-гоміліями — грецизми:

akrides — akridy (prugy), arōmata — aromaty (vone), archieréus — archierei (žrěcy), afedrōn — afedronъ (prochodъ), blasfēmia — vlašfīmija (vrědъno slovo), geēna — geona (jezero ognъno), gnafeus — gnafei (bělilъnikъ), dēnaron — dinarъ (srěbrъnikъ), ēlaion — jelei (maslo drěvno), katapētasma — katapetasma (opona), kenturiōn — kenturionъ sъtъnikъ), leptá — lepta (mėdъnica), mýron — mýro (mastъ), oikónomos — ikonomъ (pristavъnikъ), paraskēuē — paraskēvgii (pętkъ), rabbi — ravъvi (učitelъ), skándalon — skandalъ (sъblaznъ), téktōn — tektonъ (drěvodělъinъ), а одночасно появилися інші нові відповідники для грецьких слів: éthnos — językъ (strana), nēstéuein — postiti sę (alъkati), spēgma — sęmę (plemę), synagōgē — sъnъmište (sъborъ), thlipsis — skrъbъ (pečalъ), uai! — gore! (ljutě!). Кальки грецьких термінів, як от blagosloviti (eulogēin), bogorodica (theotókos), vsedrъžitelъ (pantokrátōr), živopisъcy (zōgráfos), slavosloviti (doxologēin) можливі були лиш у перекладачів, що добре знали греку, а сліди північно-грецької тесальської вимови в передачах Јевъга (Evga/Ēva), paraskēvgii (paraskēvgē/paraskēuē), sъbota (sámbaton/sávvaton/sábbaton) можливі лиш у підсолунських слов'ян.

Подібна справа з балканськими романізмами klevrětъ (podrugъ) із лат. collibertus «співвизволенець із невольника» чи kotyga (riza) із лат. cotūca «tunica clericici» чи південно-слов'янiзми selo (polje) «поле» i lanita «щока».

Так само такі ж тюркізми як от: črъtogъ «палата; спальня» (тюрк.-перс. čārtāk) kovъčegъ «скриня» (тюрк.-чувас. kuburčak), kapište «поганська святиня» (тюрк. *kār, маляр. kēr «образ»), sanъ «чин», kumirъ «ідол», sokъčii «кухар» тощо.

З другої сторони моравізмами можна вважати: godina (časъ), bratrъ (:bratъ), rybitъ (:rybatъ), а панонізмами: balii (:vračъ), řesnota (:istina), otъlěkъ (:ostatъkъ), ašjutъ «дарма» тощо.

Знову ж такі латинсько-німецькі позичення, як напр. olъtagъ «altare», ocytъ «acetum», pogan(in)ъ «paganus» (:języčъnikъ), postiti sę (:govětъ, а що позичене, мабуть, із балкансько-ротського gaweihan «освячувати, благословити» — супроти старовисоконім. fasto «піст»), misa/mъša «missa, меса», kъmotrъ «sumpater, кум» могли були проникнути в християнську термінологію слов'ян Чехії-

Моравії чи Панонії-Каринтії, куди залягала баварсько-франконська християнізаційна місія.³⁸ Подібна справа з назвою дня тижня *srěda* «середа», що є, ймовірно, калькою пізньо-ст.-вис.-нім. *mittawēcha* (ніби «середина тижня»). Інші ж назви днів тижня це частково кальки-переклади з грецького: *pe-dělъ/-dělja* (ἀράκτος hēméra), — звідки й: *po-nedělъnikъ/rъkъ*, — *vъtorъnikъ/rъkъ* (deutéra hēméra «2-гий день», перісно «понеділок», бо християнський тиждень починається суботою!), *čъtvrtъkъ* (tetartē hēméra, первісно «середа»), *pětъkъ/-tъnica* (pemptē hēméra первісно «четвер»).³

В перекладах св. Письма, церковного Номоканону, житійних, гомілетичних і таки літургійних грецьких текстів ще таки від кирило-методіївського часу, далі в Охридщині, а зокрема в Болгарії витворювалася (старо)церковнослов'янська термінологія, переношена з християнізацією й на Україну. За походженням є це:

1) або лиш слов'янські переклади (в тому — безліч кальок, головню пізнішого часу)³⁹ — грецьких термінів:

bezъmъzdnikъ, *bogonosъsъ*, *bogorodica*, *bogoslovъsъ*, *vъselenъskъ sъborъ* (oikumenikē sýnodos), *zlatoustyi*, *ispovédъnikъ*, *krъstitelъ*, *lěstvičъnikъ*, *mqčenikъ*, *strastъ*, *postъnikъ*, *prorokъ*, *prědъtєčъ*, *stlъpъnikъ*, *čъnonorizъsъ*, *čъtъsъ*, *čъjudotvorъsъ*; сюди належать і такі ж перекладені назви свят року, як напр. *blagověštenie* (euangélisma), *bogojavlenie/jepifanija* (theofáneia/epifáneia), *cvětnaja nedělja* (kyriakē tōn baíōn, ~ vajii) *obrzъzanie* (peritomē), *prěobraženie* (metamórfōsis), *roždstvo* (genéthlios/Christū gená), *mešopustъnъ* (apókreōs), *syropustъnъ* (tyrinē, tyrofágū), *světъlaja nedělja* (lampirá), *sъrětenie* (hypántēsis), *uspenie* (kóimēsis), *vъkrъsenie*

³⁸ Подрібніше розглядають цю проблематику праці В. Ягіча: *Evangelium Dobromiri. Ein altmazedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des 12. Jhs., Teil II. Lexikalisch-historischer Teil*, *SB Wiener AdW PhHKL* 140/1898; *Ein Beitrag zur Erforschung der altkirchenslavischen Evangelientexte (Evangelium Bucovinense)*, *SB Wiener AdW PhHKL* 180/1916; *Zum altkirchenslavischen Apostolus, II*, *SB Wiener AdW PhHKL* 193/1920; у нас висліди доточасних славістичних досліджень зреферував свого часу Панькевич, Іван: Про відношення пам'ятників староукраїнської мови до полуднево-слов'янських під лексикальним оглядом, *ЗНТШ* 127/1918, с. 141-60.

Сюди належить і *vъsъdъ* «причастя» із Київських глаголичних листків та з Методієвого перекладу Номоканону (у «Закон-і судн-ім людем», збережені у Кормчих із 13-го в., як *vъсудъ/всудъ*), а тлумачене словін. св'явістом Р. Нахтігалем (1936) із ст.-вис.-нім. *wizzōd* «закон; св. тайна; причастя». Див. Vašica, J.: *Origine Cyrillo-Methodienne du plus ancien code slave dit «Zakon sudnyj ljudem», Byzantino-Slavica*, (Prague), XII/1951, с. 163. Див. і v. Raumer, с. 313-14 (наша примітка ч. 3).

³⁹ Поп. Schumann, Kurt: *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*, Veröffentlichungen der Abteilung für Slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der Freien Universität Berlin, Bd. 16, Wiesbaden 1958.

(anástasis), *въздвигъненіє/-двигъ крѣста* (hýpsōsis tū staurū), *възнесеніє* (análēpsis), *защѣтіє* (sýllēpsis) як і всіх інших неділей та свят церковного року тощо;

2) або лиш грецизми:

archangelъ, archistratigъ, jevangelistъ, archiepiskopъ, patriarchъ, igumenъ, prezviterъ, stratilatъ;

3) або грецизми поруч із паралельними слов'янськими синонімами в різних текстах — ще найчисленніша група:

aēr — аеръ/въздучъ, akrobystia — akrovustie/neobrézanie, alabastron — alavastrъ/stъklenica, anáthema — anafema/proklétъ/raz-lqčъnъ/otъ-lqčъnъ, ángelos — angelъ/véstъnikъ, anthýpatos — antipatъ/naméstъnikъ, apóstolos — apostolъ/sъlъ/posъlanъnikъ, archierús — archierei/staréishi-na žrъčъskyi, architriklinos — architriklinъ/staréishi-na piru, bárbaros — varvarъ/inojъzyčъnikъ/inozemъcъ, blasfēméin — vlasfimisati/chuliti, býsos — vissonъ/črъvenica, gazofylákion — gazofilakija/sъkrovište/chranilište, daimónion — dēmonъ/běsъ, diábolos — dijavolъ/neprijaznъ/navadъnica, diákonos — dijakonъ/sluga/služitelъ, euangelion — jevangeliє/blagověstie, ependytēs — ependitъ/sračica/odežda, epistolē — epistolija/posъlanie, epitímia — epitimija/pokajaznъ/pokaznъ, hēgemōn — (i)gemonъ/voevoda/kъnєzъ/vladyka, éidōlon — idolъ/kumirъ/trěba, hierús — ierei/čistitelъ/popъ, eikōn — ikona/obrazъ/podobъstvo, oikonómos — ikonomъ/pristavъnikъ/domoustroitelъ, himátismos — imatizmъ/riza, hypóstasis — ipostasъ/postatъ/sъstavъ/čęstъ, hypokritēs — ipokritъ/liceměrъ/-děi, kanōn — kanonъ/pravilo, katapétasma — katapetasma/opona/zapona/zavědъ/-věsъ, kédros — kedrъ/smrčie/tisie, kenturiōn — kenturionъ/sъtъnikъ, kibōtōs — kivotъ/kovъčegъ/skrina/krabii, kodrántēs — kodrantъ/čęta, kraníu tópos — kranijevo město/glavъnoe m./lъbъnoe m., kustōdija/voinъ/voji, lēntion — lentii/poněvica, leiturgia — liturgija/služba/služenie/mъša, órganon — organъ/pištalъ/sъsqđъ, paráklētos — paraklitъ/chodotai/utěšitelъ, peritomē — peritomija/obrézanie, porfýra — porfira/praprgđъ/bagъrъ/bagъręnica, praitōrion — prētōrъ/pritvorъ/sqđište/-dilъnica, psalmōs — psalъmъ/pěsnъ, psallērion — psaltirъ/pěsnivъcъ/-nivica, sikera — sikera/kvasъ/olъ, sēricon — sirikъ/šъlkъ, skēnē — skinii/krovъ/sěnъ/kqđta/chramъ, sudáron — sudarъ/ubrusъ/glavotęžъ, synaxáron — sinaksarъ/sъborъnikъ, tetrárchēs — tetrarchъ/četvъrtovlastъnikъ, titlos — titъlъ/dъska/dъsčica, trápeza — trapeza/dъska, týmpnon — tûmъpanъ/bqđbъnъ, fyálē — fjalъ/kadilъnica, filosofía — filosofija/chylostъ/prēmędrostъ, chitōn — chitonъ/riza/kotyga, chlamýs — chlami-da/odežda/okroinica/okrilъ/bagъręnica, chrislós — christosъ/pomazanъ/pomazanikъ;⁴⁰

⁴⁰ Грецизмам присвячена, на сьогодні вже передавнена, праця Фасмер, Макс: Греко-славянские этюды, 1. Основные вопросы из области гр.-слав. отношений, *Изв ОРЯС* XI, 2/1906, с. 386-413; 2. Греческие заимствования в старослав. языке, *Ibidem*, XII, 2/1907, с. 197-289; 3. Греч. элементы в русс. языке, *Ibidem*, XIII, 4/1908, с. 1-238; для сцсл. позичень М. Фасмер використув, крім праці В. Ягіча (наша прим. ч. 35) і пам'яток, словники: Miklosich, F.: *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Wien 1862-65, і Дювернуа, Ал-р Л.: *Матерьялы для словаря древнерусского языка*, Мос-

4) подібно численною є група паралельних слов'янських (імовірно, різнодіалектних) виразів-синонімів на якийсь один грецький термін:

agaléiasis/chará — *veselie/radostʹ*, ághros — *selo/niva/polje*, allófylos — *tuždeplemenʹnikʹ/inoplemenʹnikʹ*, ámpelos — *vinogradʹ/loza*, anánkē — *nevolja/nōžda/potrēba*, anexikakos — *trǽpeliuvʹ zʹlomʹ/nezʹvolobivʹ*, anomia — *bezzakonie/zakonoprěstǽplenie*, ánomos — *bezzakonʹnikʹ/zakonoprěstǽpʹnikʹ*, antilēptōr — *zastǽpʹnikʹ/zaštitiʹnikʹ*, apolelēménē — *podʹpěga/otʹbēga/puštēnica*, ashéneia/nósos — *bolěstʹ/nedǽgʹ/nemoštʹ*, áaktos — *bezumʹnʹ/beštʹstʹnʹ*, atimía — *besčʹstie/nečʹstie/dosaždenie*, austērós *jarʹ/gněuvʹ*, afiēmi/apolýō — *otʹrpustitiʹ/ostaviti*, brōsis — *tolja/črěuvʹ*, geiliāō — *ustrašiti sʹ/ubojati sʹ*, gemizesthai — *pogrežnōtiʹ/utapati*, gigas — *ispolinʹ/štjudʹ*, grámmata *kʹniggyʹ/bukʹvyʹ/pisanie*, despótēs — *vladykaʹ/gospodʹ*, diafthéirō — *poguritiʹ/rastylěti*, duléō — *rabotatiʹ/služiti*, dōma — *chramʹ/klětʹ/krovʹ*, dōreán — *spytʹ/tune/ašjutʹ/vʹsujeʹ/bezʹ uma*, éthos — *obyčaiʹ/nravʹ*, elpizō — *upʹrvatiʹ/nadějati sʹ*, heortē — *prazdnʹnikʹ/velikʹ dnʹ*, epithyméō — *vʹschotětiʹ/želati*, epithymia — *pochotʹ/chotěnieʹ/želanie*, epitithēmi — *vʹzlagatiʹ/vʹzkladati*, epiúsos (ártos) — *nasqštʹnʹ/nadʹnevʹnʹ/nastavʹžago dnʹe*, ergátēs/geōrgós — *dělatelʹ/žetelʹ/tězetelʹ*, ergázomai — *tvoritiʹ/dělati*, erōtāō — *molitiʹ/vʹprašati*, euangelizesthai — *blagověstitiʹ/proповědati*, eudnymos — *šuiʹ/lěuvʹ*, eucharistēō — *blagoslovitiʹ/chvaliti*, zētēō — *iskatiʹ/prositiʹ*, zygós — *igolʹ/jarʹmʹ*, thaumázō — *čuditi sʹ/diviti sʹ*, thýra — *dvʹriʹ/vrata*, thyrōrós — *dvʹrʹnikʹ/vratʹnikʹ*, thysia — *žrtvaʹ/trěba*, thysiasstērion — *olʹtarʹ/žrtvʹnikʹ/trěbnʹnikʹ/trěbište*, Iudaios — *židovinʹ/ijudei*, kairós — *vřeměʹ/godʹ*, kakós/ponērós — *zʹlvʹ/lqkavʹ/pronyriuvʹ*, kalāmē — *stěblieʹ/trěstʹ*, katóikēsis — *žilišteʹ/obitelʹ/gnězdo*, kēpos — *vʹrvʹ/vʹrtogradʹ/ogradʹ*, kecharitōménē — *blagodětelʹ-najajaʹ/obradovanaʹja*, klēma — *razgaʹ/loza*, kleronomēō — *naslěditiʹ/pričestiti sʹ*, klínē — *lozeʹ/odrvʹ*, koilia — *qtrobaʹ/čřevo*, krázō — *vʹrpitiʹ/zʹrvati*, kráspedon — *vʹskrilieʹ/podolʹkʹ/podrakʹ*, légō — *glagolatiʹ/reštiʹ/povědati*, lēnós — *točiloʹ/těsko*, lónchē — *kopieʹ/lqšta*, malakia/nósos — *jazaʹ/nedǽgʹʹ/bolěznʹ*, martyria — *sʹvědětělʹstvoʹ/postužʹstvo*, mastigōō — *te(ps)tiʹ/biti*,

ква 1894, як і Срезневский, Изм. И.: *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. 1-3, СПб. 1893-1912¹; у 3-ій частині праці для «рос. мови» (в розумінні 3-х сх.-слов.) притягнув і блр. словник І. Носовіча (1870) і укр. Ф. Піскупова (1882) та Є. Желеховського-С. Недільського (1882-86) як і ін. матеріали, включно з аргоїчними. — Див. теж наша розвідка *З історії укр. церковно-музичної термінології*, Мюнхен 1965. — В основному на підставі словника І. Срезневського спертій і розгляд християнської термінології й грецизмів у ній у праці — Ковалів, Пантелеймон: *Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X-XIV ст.*, т. 1-2, Н. Йорк 1962-64 (т. 1: *Основний фонд*, с. 178-62: *Христ. релігія*, *Христ. мораль*, т. 2: *Запопечення*, с. 77-99, 235-44: *Церква*, *Христ. рел.-я і мораль*, *Кальки*), — яка ніраз не враховує сцл. посередництва (воно подане повище в нас на підставі праці В. Ярїча). — Нічого нового — поза винотуванням 45 виразів із праці М. Фасмера — не дав Пономарів, О. Д. у статті «Специфічна укр. лексика грецького походження», *Мовознавство*, Київ, 1973, ч. 5, с. 60-66. Автор навіть не поцікавився виданням *Полный православный энциклопедический словарь*, т. I-II, СПб. 1913, фотопередрук Лондон 1971, — де також грецизмів сотні.

máchaira — *oržie/mečъ*, mnēméion — *žalb/grobъ/grobište*, monē — *obitelъ/žilište*, mōnos — *inъ/jedinъ*, mōrōs — *bui/urodъ*, nēsos — *otokъ/ostrovъ*, nestēia — *postъ/alъčъba/govēnie*, nikāō — *pobediti/prēprēti*, nomikōs — *zakonnikъ/kъnižnikъ/kъnigъčii*, nōmisma — *sklēzъ/cęta/zlatica*, nymfios — *ženichъ/nevēstnikъ*, ksēsētēs — *krъčagъ/čъbanъ/skq-dělъnikъ*, ksýlon — *drъkolъ/žrъdъ/žъzlъ/posochъ*, oikia/oikos — *domъ/chramъ/chramina*, oikodomēō — *zъdati/graditi*, oneidizō — *ponositi/ukoriti*, órnis — *kokoшъ/urica/kurъ/pētelъ*, pais — *otъrokъ/dētiшъ/rabъ*, parádeisos — *rai/poroda*, peirasμός — *iskušenje/napastъ*, periballō — *odēti/oblēsti*, pēlōs — *brъnie/kalъ/glina*, pinax — *misa/bljudo*, plēgē — *rana/jazva/bēda*, ho plēsion — *iskrъnii/blizъnii*, plōion — *ladii(ca)/korablъ*, pornēia — *ljubodējanie/prēljuby/blqđъ*, pōsis — *pivo/pitie*, proséchein — *vъnimati/bljusti sę/chraniti sę*, ptōchos — *ubogъ/niшъ*, rábdos — *žъzlъ/palica*, rákos/linon — *platъ/platъno/prъtъ/lъnъ*, sákkos — *vrētište/vla-sēnica/jarigъ*, sēmáinō — *klepati/znamenati/zapečatъlēti*, sindōn — *pla-štanica/ponēvica/riza*, stásis — *kovъ/kramola/vъstanie*, stēgē — *krovъ/strēcha*, stērízō/afalizomai — *utvrъditi/ukrēpiti*, syngenēs — *qžika/sъrodъ-nikъ*, sýndulos — *klevrētъ/(po)drugъ/rabъ/sluga*, synédriōn — *sъnъmъ/sъborъ/sъnъmište*, sōma — *tēlo/plъtъ*, tachý — *jēdro/skoro*, téchnē — *chytrostъ/kъznъ/kovarъstvo*, tis — *jeterъ/jedinъ/drugyi/nēkyi*, tréfō — *natruti/napitēti*, troféō — *pitati/krъmiti*, hygiēs — *cělъ/sъdravъ*, hypódēma — *sapogъ/obuvъ/sandalija/plesъnica*, hypostássomai — *povinovati sę/pokarjati sę/sъmērjati sę*, filēō — *lobъzati/cēlovati*, fragmōs — *chalъga/ograda/oplotъ/gradъ*, fréar — *studenъcy/kladežъ/istočъnikъ*, fyláttō — *sъchraniti/sъbljusti*, chrēmata — *myto/mъzda*, chrēstōs — *blagъ/dobrъ*, chronizō — *mqđiti/kъsniti*, chōra — *zemlja/strana*.

Така термінологічна різноголосиця, перенесена враз із різного походження принесеними й переписуваними рукописами, могла панувати спершу в Києві й на Україні; в гимнічних чи свято-отецьких текстах вона втримувалася й згодом і зана звідти в нас ще й сьогодні. З устійненням ієрархічної залежності від Царгороду та з запровадженням у 14-15 вв. вироблених церковних уставів таку сорокатість напевно почато усувати. Характеристичне при тому, що для термінологізмів вужчого вжитку (назви літургійного утвару, ієрархії, чернецтва тощо) прийнялися грецизми, а термінологізми ширшого призначення (назви свят, співів, обрядів тощо), вживані певно й при катихизації, за походженням — слов'янські (себто здебільша кальки з грецького):

1) напр. лиш грецькі:

антифон, алилуярій, апостол, догматик, євангеліє, ексапостиларій, ектенія, ікос, іпакой, ірмос, ірмологіій/ірмолой, ісполать, канон, катавасія, кафісма, кондак,-кар, літія, минея, паляя, панатига, парастас, паремія,-міійник, пасхалія, пролог, прокімен, символ (віри), стиг,-говні,-тира,-тирар, сорокоусти (із hē tessarákostē «сорокова»), типік(он), тропар, — назви частин церкви й утвару та риз: амвон, аналой, антимінс, епітрахиль, дальматика, деісус, дискос, ікона,-ностас, ілітон, камілавка, кивот, крилос, мантія, митра, нава/неф, орап, омофор, ріпідa, фе-

лон(ь), хори, дикірій, трикірій (як символи подвійної природи Христа чи св. Тройці), — ієрархії: архієрей, архимандрит, диякон, (прото)ігумен, монастир, митрополит, протопоп, трапеза тощо;

2) грець.-цслов. синонімічні паралелізми в назвах церковних книг, обрядів та співів:

акафист/несѣдалное, анагност/ч(и)тець, анфологiон/цвѣтослов, архієратикон/чиновник, еваглогiй/-гiон/молитвослов,-твєник,-товник, кафісма/сѣдально, кинонік/причастник, літургікон/служебник, октоїх/восьмигласник, орологiй/часослов, требник (з чинами свв. тайн), трефолой/кормослов, тріодь/трипѣснецъ тощо;

3) слов'янські назви, зокрема гимнів, співаних півчими чи дяками:

блаженні,-нства, богородичен, величання, вечірня, возглас, глас (воскресного, повседневногo/седмичного тропара), задостойник, ізобразительні, многомилостиве (і полиелей), мученичен, молебен, навечеріє, непорочен,-чні, отпустительний, повечеріє, подобен, полунощниця, празник, попразен, самогласний, самоподобен, світчен, сідаєн, словословіє, степенна, стиховні, столп «чергувальний цикл 1-8 гласів упродовж церковного року», трисвяте, тріічен, устав, трестобогородичен, звалитні/на звалитет, чин (послідованіє); — тощо; такими ж є й назви свят та неділь чотири- й п'яти-десятиці.

Історично-порівняльного (на тлі «сцсл., болгарсько-сербської, білоруської й російської мов) дослідіу нашої церковно-релігійної термінології нема; тут бо треба б спершу в такому пляні дослідити дотичну лексику відповідних рукописів і стародруків — головню літургічних — від первопочинів нашого християнства.⁴¹ То ж обмежимося тут до переліку дотичної лексики кількох таких маркантніших пам'яток.

Церковно-канонічні проблеми (й терміни) вклучує т. зв. «Устав св. кн. Володимира», виниклий у 13 в., а знаний із рукописів 13-14 вв.⁴² Перелічуються там «люди церковні»:

⁴¹ Про термінологічні різниці в Служебниках 14-15 вв. з-перед унормовань патр. Філофея Коккіна (1354-76), пропагованих у нас митр. Кипріяном (1386-1406), пор. рукописні Молитовник-Служебник, пам'ятка 14 в., вид. П. Ковалів, фототипом у Наук.-Богосл. І-ті Правосл. Церкви в США, Н. Йорк 1960, та після-філофеївський т. зв. Ісидорів Служебник 14 в., вид. мною в Працах Філ.-Гуманіст. Фак-ту УКУ, т. 1: Три церковнослов. літургічні рукописні тексти Ватиканської Бібліотеки, Рим 1966 (враз із 2-ма ін.: серб. та макед.), Лексика, с. 31-4 й 112-14, 123-24.

⁴² Голубинский, Евгений Е.: История Русской Церкви, т. I, 1, Москва 1901, Slav. Pr. & Repr. 117/1, The Hague-Paris 1969, с. 526-35 і 535-45. — З інших іще джерел називає Соколов, Платон П. (Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века, Киев 1913, фотопередрук London 1970) дальші терміни: протоєронесія «примірни́к Кормчої, що

митрополит, игумен,-меня, поп, попадѣя, дѣякон, клирос, монастирь, чернецъ,-рица, больница, лѣчець, слѣпецъ, тромецъ, прощеник, задушный человекъ «записаний рабовласникомъ монастыревѣ за вічний спомин душѣ», гостиница, страннопріимница, сторонникъ «подорожний», паломник, проскурница, нажѣстникъ владычен, пискупія, — як і: десятина, номокамон та грѣхи, що підпадали церковному судові: блядіс, волхвованіс, сретичство, зубобѣжа «вкусення», пришибаніс о животѣ «спори за майно в подружжі», роспуст «розвід», свѣдѣство/чародѣяніс, уреканис «уроки», умычка «схоплення дівчини за жінку без церк. шлюбу».

Доволі багато термінів у т. зв. «Церк. уставі кн. Ярослава» чи то «Заповѣд-і ко исповѣдающимся сыномъ и дочеремъ» ніби митр. Георгія (що як 7-ий митрополит згадується під 1072-73 pp.) із 13-14 вв., а поширеному і в пізніших рукописах. Тут ціла низка виразів-термінів, тотожних із нинішніми:

а) духовенство: архіерей/святитель, презвутер, дѣякон, падыяк, причетник, бѣльць, чѣрньць/калугер, протрижен верх, молитвеник, послушествовати, протецъ/простолюдин,

б) одяг: клобук, калиги, копытыца, наколѣнки, сорочица, фелонь,

в) церква: соборная церковь, притвор, мост/помост/пол, подиожецъ степенный «орелець»(?), кадилница, темьям, антиминис, потырь, моци,

г) чинодії: отпѣти канун, вечерня, заутреня, литургія (прежесвященная), литургисати, октеня, литургія за упокой, проскура, проскурюмисати, дора, артус, обойти с кресты, чтеня, трепар, конаргисати; каятися (у сдинаго отца), разрѣшити, епитемья (грѣхи: душегубство, татѣ, потвори/чародѣяніа), комжати, причаститися св. тайн, женитва, вѣнчаніс, тайный брак, обручена жена, малжены, треже-нець «одружений утретс»,

г) свята: индикт, високосное лѣто; недѣля, понедѣльник, вторник, среда, четверток, пяток, суббота; праздня недѣль, паска, антипаста, всѣхъ святыхъ, вознесеніс господне, преполовленіс праздника, пентикостия, русальная/троицкая недѣля, шествіе св. Духа, праздникъ господскій/богородичный, рождество Христово, канун крещенія, креще-

належав митрополитові київського прототрону або первопрестольникові», парикія «парафія, дієцезія» (197), апокрисіарій (патріярха/митрополита) «розслідувач справи для патріяршого/митрополичого суду» (269), аргія «тимчасове суспендування єпископа, запідозреного в проступку, до формального суду» (270), каволикос «митрополит цілої нації» (317), совмѣстникъ «одночасний владика на тій же катедрі» (478), посвятка «висвячення» (497), лоръ «білий пояс» (294), прономія (патріярша) «привілей» (451), енорія (галиць. митрополита) «безвідкладність» (456), ексарх і іпертім («пречесний» як титул ієрархів) всієї Руси (315), новоукъ «новіції» (449), скевофілак «пат-ий утваро-й ризохоронитель», екзакатакил «екзорцист», вел. сакеллій (уряд при патріярхові), хакстрисій (ін. такий уряд), дикеофілак «правоводитель» (352), боръ «данина» (291), каланъ «податок ханові», калантай «збирач данини ханові» (298), баскакъ «т. с.», ярлыкъ «ханська грамота», тамга «ханський знак, підпис» (187).

(140)

ніс Господне, преображеніс Г-е, воздвиженіс честнаго креста, благо-
вѣщеніс, успеніс Б-ця/Госпожин день, введеніс св. Б-цы, св. Дмитрея,
св. Николы, Предтеча, нд. о мытарѣ и фарисеи, нд. мясопуская/ма-
сльная, нд. сыропуская, нд. Феодорова/1. нд. великого посту, сб. Ла-
зарева, нд. верная, неделя страстная, великій четверг, в-кая субота,
нарочитиы святыи; обряди: мясопуст, пост, скором — страда, Фи-
липово говѣно, Петрово говѣно/вѣніс, великое говѣно.

Розвиток братських шкіл від кінця 16 в. з їх навчанням ла-
тини й польщини, перебування їхніх учителів (одночасно й авто-
рів полемічно-богословських писань) по високих школах, утри-
муваних єзуїтами для підпольської «Русі» (в Ярославі 1571, Льво-
ві, 1608, Кам'янці Под., 1608, Луцьку, 1609, Перемишлі, 1617,
Острозі, Вінниці, Барі, Бересті, Пинську, Києві, 1647, академія
в Вильні, 1570/79, і Замості, 1595 тощо), та за кордонами Речі-
посполитої, — ведення полеміки нерідко польською мовою, а в
висліді й укладання катихизмів та богословських трактатів на
польсько-латинський зразок — усе те було причиною, що в нашу
тодішню церковно-релігійну лексику наринала хвиля польонізмів
з їх латинізмами, а ще більше — кальок із польщини. Інколи
це просто щодо фонетики субституційовані польські тогочасні теоло-
гічні вирази й терміни. Воно стосується головню абстрактно-
теологічних та філософічних понять і політичної й суспільно-
товариської ділянок взагалі.

Свідомством тому є лексика 3-х катихизмів 17 в.: рукописного
1600, друкованих 1637/42 та 1645 рр. В випадку Могилиного Крат-
кого катихизису (1645) причиною могло бути й те, що він був спер-
шу опублікований по-польськи й, мабуть, із польської мови й
перекладався. Звичайно бо євангельські цитати в ньому (зокрема
освяченневі) цитуються, як і поученневі передмови, — по-цсло-
в'янськи. В Могилиному ж Катихизис-і дотичні євангельські ци-
тати були перекладані з польщини. Провірити нам це було годі,
бо польським виданням його ми не розпоряджали.

Неадаптованими з фонетичного погляду польонізмами в ру-
кописі 1600 р.⁴³ можна уважати: *моц* (душевная), *штанская*, *чло-
вечее* (прирожене), *кroleвству* (не будет конца), *веспол* (покла-
няемый), *уфиость* (сердечная), *дифати* (Богу), *немоцная* (вѣра),
покарм, *сромотячи*, *члонки* (единого тѣла), *зелживостями* (и ути-
сками), *повшешный*, *трвога*, — а теж латинізми: *геретик/сресь*,
патріарха. Кальок з польщини тут без міри: *бозский*, *бытность*,
вляная вѣра, *устами вымѣнене*, *звѣтяжство над свѣтом*, з мерт-

⁴³ Голубев, Степан Т.: Южнорусский православный Катехизис 1600 го-
да, Чтения в Историческом обществе Нестора летописца (в дальшому Чт-
ИОНЛ), Киев 1890, кн. 4, с. 1-81.

вых встанє тѣла, малженство, набоженство, облюбеница Христова церква, послушенство, спол-истный Отцєви, троска преч отойдет тощо. Цслов'янських українізмів небагато, при чому вони такі ж, як і польські вирази: присяга, надѣя, покута, — а теж грецизми ипостас, символон, сатана, хризма.

Передрукуюючи смоленську Дідаскалію (1637) у Львові 1642 р., А. Желиборський⁴⁴ змінював подекуди правопис, а в тексті про обряд хрещення — трикратне занурювання охрещуваного — на обливання водою. Додав на кінець і пояснення деяких виразів. У його передмові переважає радше церковнослов'янщина. Цікаве теж, що Косовів сакрамент змінив на мистиріон, -рія, — у Львові цей польський латинізм ще, мабуть, надто різав вухо, щось як у наш час сх.-укр. польонізми типу відщепенець, допіро, доценту, завше. (які в Галичині характеризували мову неосвіченого простолюдня!). Неадаптованими польонізмами в Косова/Желиборського можна уважати:

боскии (особы), бурды, владза, вспанялый, вшетечный, -ница, жродло, куклягьства, люсы, -сованіє, мамєніє, накрывадло, напродь, з' опатрностью, покарм, поселъ, прешкода, пригана, примоты (хлѣбовыи) «прикмети», срокго, шалѣѣрство тощо. Кальки й адаптації це: баранок(Божий), вызнанє, витѣчки, зѣгола, истность, офѣра, набожный, преступство, присяжца, цвѣченя.

Нерідкий тут і цслов. елемент: блажен, жрец, покаяние, седмица, съкрушение. Частково є тут і такі укр. діалектизми, як: волаю, гостинник, опонча, машкары яко то туры, — мабуть, і під впливом Бериндиного Лексикону, куди Арсеній відсилав священиків, які б не розуміли церковнослов'янізмів (Потщися самъ изобрѣсти, и изучити, въ Лексиконѣ, с. 211-12). Бо до викладу додав Изяснєніє темнѣйшихъ словєсъ, въ поучєніи семъ обрѣтѣющихъся (де є й такі вирази, як: ексархъ: обходникъ т. є. поселъ або легѣтъ..., панамѣръ, клирикъ, причетникъ,.. тощо).

У стилі Косова не бракує й вимислуватих реторичних фігур — данини добі й доказу тодішньої освіченості.

Могили «Катихизм»⁴⁵ (1645) брав до уваги при хрищенні і смоленську версію Косова з занурюванням охрещуваного і львівську версію Желиборського — лиш із обливанням. З польонізмів зустрінемо тут:

⁴⁴ Желиборський, Арсеній: Поученіє новос(вл)щеному ієреєви..., Львів 1642 [= Косов, Сильвестер: Дідаскалія, Магілю 1637], див. Голубев, С. Т.: Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. II, Приложения, Киев 1898, с. 206-32.

⁴⁵ [Могила, Петро:] Краткий Катехизис, Київ 1645, див. Голубев, С. Т.: Киев. митр. П. Могила., т. II, Приложения, Киев 1898, с. 358-487.

взмѣнка, вѣкуистый, выналѣзца, незволенє, злѣцоне (от Христа), з мертвых встане, кламство, кламца, кроль (вѣчный), королевство, моц, нендза, обжарство, опатрность, святки «Зелені свята», тѣло увелбное «переображене тіло», строны спору, члонки, — як і латинізми: вигилия, герезілія, геретици, десперация, Люцифер, Новый Тестамент, скрупула, церемонія. Цікавою спробою є тут тенденція далекосяжно українізми польонізи: ангелское поздоровленє, дѣдич «спадкосемець», наворочене кожного «навернення к-го», оболок «хмари», оборочати на свой пожиток, освѣчати люд, повага, присточенєся, слова порожниці «пусті», утраплєний, хлѣб надсущественный, чистота панненская. — Крім низки українізмів типу добродѣй, збор «лютеранська церква», немовлятко, сповѣдник, сповѣдатися, сторона юдейская «країна ю-є», «Катихизм» сміливо запроваджує латинські, грецькі, церковнослов'янські терміни, додаючи їм кожночасно тоді синонім — калька-новотвір: востодняя/восточная церковь, гасла/вызнанія вѣры, екзоркисла/заклинатель, закон/завѣт, малженство/брак, роздѣльность/непомѣшанє (3-х Божих осіб), смѣли/важилися, чтити/велбити тощо.

Головно богословську лексику включає *Зерцало богословія* (1614/1618)⁴⁰ Кирила Транквіліона Ставровецького, де панує подібний паралелізм термінів церковнослов'янських, латинських і польських, напр.

ипостась/персона (удѣльная, роздѣльная) бозская, Духъ св./Параклит, рай/парадизум, 9 хорувъ/порядкує ангелских — орды [ordo, -dines] и порядки, хор/полк по дѣйству, родовє/силы, умовє, ангелы чины: 1. престолы/троны, 2. херувимы многоочити/умноженный разум, 3. серафимы/пожигатель шестокрылныи, 4. господства/панства свободны от работы долнего мира, 5. силы/моцарства, 6. власти/владѣы, 7. начала/почѣтки, 8. архангелы/звѣрхныи посланцы, 9. ангелы/посланцы. А подібно тому: адъ/зеенна/тежница пекелная/тма кромѣшная/езеро сѣрки горящей/сѣрчистый огонь, люциферъ/свѣтоносець, дѣмонъ/бѣсъ,

⁴⁰ Ставровецький, Кирило Транквіліон: *Зерцало богословія* (Почаїв 1618 р.), фототипне вид. Нью-Йорк 1970. — Про це видання каже дослідник праць К. Т. С-го, боннський теолог і славіст Trunte, Hartmut, (*Cyrrillus Tranquillus Stavroveckij. „Perlo mnohosćennoje“, Černěhiv 1646, Bd. I: Text, Köln-Wien 1984, Bd. II: Kommentar. Literarischer und theologischer Kommentar auf dem Hintergrund der Geschichte des 16. und 17. Jhs., K.-W. 1985*), що воно датоване видавцями фальшиво «1618-им р.» (оригінальної титульної сторінки нема!), тоді як воно насправді є дальшим (уже зміненим) 3-ім виданням 1692 р. (т. II, с. 13). В додатку до тієї ж книжки (с. 653-663) автор подає уваги до в міжчасі надрукованої (а виготовленої ще 1907 чи доповненої 1927 р.) праці покійного С. Маслова (1880-1957) — Маслов, С. И.: К. Т. — *Ставровецкий и его литературная деятельность*, Киев 1984, — де сказано, що «ЗБ» було надруковане ще 1614 р., а рік «1619» помилково відчитав С. Т. Голубєв замість «1614» (змішавши цифрові літери д й ѳ). 2-ге вид. «ЗБ» вийшло 1635 р., а зцерковнослов'янщенє ченця Феофана — 1674 р. (с. 655). — Хіба з вид. 1674 р. має Унів. біб-ка в Уппсалі дрібно-півуставну рукописну копію на 75 листків (Slav. 54) без початку й кінця (с. 89-185 у вид. 1970): її мова, форми, наголоси архаїчніші й зцерковнослов'янщені порівняно з вид. 1970 р.

сатанинскій/шатанскій, падоць земный, элементы/живюль/стигя, квалітатес/качества, завшебытний, преждевѣчный, подлѣтныи «підчинений літочисленню», уставичный, превѣчное бытие, опатрность/промысль божій, догматы, приказание божє, зловѣріє, — єретикъ, выцѣченый у вѣрѣ, чистая панна, теологове/богословцы, сумненє, надѣя/упованіє, секты: аріанинъ/попурец, духоборца, кацеръмайстро-ве, блюзѣрца/гульникъ, превротность, затраченя, замаза, блудникове/чужолѣжницы, тарч/щитъ. Найменше таких нових виразів у церковно-обрядовій ділянці: пентикостія/пятьдесятница, келит/чаша, пел'к'гримство, присмница, зебранє, балван, божницы (поганскіє).

Зрештою й «ЗБ» включує коротенький «Лексиконъ албо трудныхъ словъ выкладъ в той науцѣ..» (с. 7).

Могилин *Еухологiон ал'бо Молитвословъ или Требникъ* (Київ 1646)⁴⁷ куди багатіший церк.-рел. термінами (зокрема в ділянці назв церковного утвару, чинодіянь та монаших обрядів) як і важливий своїм значенням, поскільки був передруковуваний кількакратно згодом (1652, 1681, 1708).⁴⁸ Сам текст досліджували з богословсько-обрядового погляду Є. М. Крижановський⁴⁹ та А. Ф. Хойнацький.⁵⁰ На зміст 3-х частин *Требника* складаються (крім Могилиної Передмови, с. 1-20) чинодіяння при уділюванні свв. тайн з подрібною казуїстикою (хрещення — теж навернених нехристиян і єретиків, миропомазання, євхаристії, покаєння, супружжя, маслосвяття з чином похорону та з передмовами при нагоді тих чинодіянь як і з 3-ма ступенями чернечих обітів) у 1-ій частині, — різні обряди освячувань і благословень, молитов, покроплювань (з освяченням води) — в 2-гій частині, — та різні чинодіяння, молебни, молитви на різні потреби й місяцеслов — у 3-ій частині. Церковнослов'янщину обрядових текстів замінює тогочасна наша літ. мова у передмовах та поуках, а таки «проста» мова в текстах оповідей, сповіді чи й присяг при вінчанні. Лекси-

⁴⁷ Каратаев, И. П.: Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами, т. 1: с 1491 по 1652, Сб ОРЯС, т. XXXIV, нр. 2, СПб 1883, фотопередрук Nendeln 1966, с. 517-18, нр. 595.

⁴⁸ Тітов, Ф.: Матеріали для історії книжної справи на Україні в 16-17 вв. *Всєзбірка передмов до укр. стародруків*, Збірник ІФН, УАН, нр. 17, Київ 1924, с. 360-80, — фотопередрук Г. Pote (Rothe, Hans) у *Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven*, Bd. 16, Köln-Wien 1982.

⁴⁹ Крыжановский, Е. М.: О Требнике киевского митр. Петра Моги-лы, *Руководство для сельских пастырей*, т. 3, Киев 1860, — стаття передрукована в: *Собрание сочинений*, т. 1, с. 87-165, Киев 1890. — Її виводи повторені на початку статті Хойнацького А. Ф. (див. наступна примітка ч. 50), *Труды КДА* 1867, нр. 2, с. 157-79.

⁵⁰ Хойнацкий, Андрей Ф.: Западнорусские униатские требники — сравнительно с требниками православными и латинскими. Их отношение к требнику П. Моги-лы, *Труды Киев. Дух. Ак.* 1867, нр. 2, с. 137-79, нр. 5, с. 217-52, нр. 7, с. 88-127; 1868, нр. 6, с. 424-72, нр. 8, с. 235-68.

ку *Требника* перелічимо поазбучно за значеннями групами: 1. храм і утвар, 2. духовенство й його одяг та ризи, 3. чинодіяння, обряди, 4. свята, 5. теологія.

1. *а́ирь/великий вѣздухъ, алма́рийка, амбо́н/-воиъ, антими́ст, блѹдо ана́фѹрно, б-о антидо́рное, бума́га (обтирати миро чи елей), клѹбо́къ бума́жный, васы́лки, врата́ святы́е/в. царскі́е, -кии/царскі́е дверѣ́, грѹбъ, грѹбница́/скле́пъ, гу́ба мо́рская, деисѹсѹобразы, диско́съ, до́ска ико́нная, дре́во малое, жертѹвникъ/жертвенникъ, евангелі́е, елей освященны́й/миро́ святое, затво́ръ, (диско́сная) звѣ́зда, зрѣ́бія лѣны́ (обтирати миро чи елей), ико́на, -ны, иконоста́съ, илѹто́н, инди́тии/убрѹсы (престѹпная і жертвенны́я), кади́льница/-ця, капа́на/мѣна/колоко́ль/звонъ, кандило, катало́г крѣ́дмы/и/мена к-х, ката́пѣта́зма, ка́ця, ке́ліа, киво́тъ/кі-/грѹбница, клѣ́росы, ко́вшикъ з' ушко́мъ или держа́ломъ (цинѹвы́й/мѣдны́й к поливанію), колоко́лница, ко́піе, крестъ, крестикъ на пе́рсе҃х, кресті́льница/-тъл- (каменная/цинѹбая/древя́ная), корѹ́ца/черны́й ла́данъ, кропи́льница, кропи́ло, кропи́ще. ку́клы/виновѹдны́и съсѹдѣ́, кѹтъ це́рковны́й/бѹла́ръ, лѣ́тра, ла́данъ/ѡмі́ямъ/кади́ло, ла́мпада, ле́нтіи, лѹ́жца, ми́ня, ми́ро свято́е/елей освященны́й, моли́твенница, мона́стырь, мо́щи, ~ убо́шпаго, навѣ́сло на́вѹбное диа́конское, на́лѹи, нѹ́жци (къ по́стрыже́нію вѣ́совъ) но́си́ла, оби́тель (наме́стны́й) обра́зъ (тра́па), о́зрада, окѹ́бѣтъ, бѹла́ръ/-ръ, опо́на (скрижа́ли), очи́стѹлище, па́волока (на сто́лцѣ) па́пертъ, па́чеши мя́ккіе, пе́щера, пи́ра от шо́лкового ла́та с'ѡвѣ́на на съсѹдѣ́, платно́/синѹбѹ бѣ́лыи (накривати хрещеного), плащѹ́ица, погрь́бѣ́льница, подно́жѣ св. трѹ́пѣзы, по́крывало (нару́бное), по́крѹе́цъ, потѣ́тъ/ча́ша, прѣтѹ́ръ, престо́лъ/анти́мъ, саванѣ́, свѣ́тъли́къ, свѣ́ча (воско́бая, с. бѹгоя́вленска́я), сѣ́бѣ́лице́ святы́теля, скрижа́ль, ски́дѣ́льникъ, смѣ́рна (съ я́ловце́мъ), собо́рникъ мѣ́сяцевъ, со́сѹды служи́бѣ́и, ста́м-на, сто́лѣцъ, сто́лъ «затво́ръ схимни́ка», стѹ́бѣ́цъ/пѣ́рвыи перстѣ́ (с бу́ма́гоу к по́мазанію), схѣ́мница, тетрапа́да/-дѹ/сто́лѣцъ, то́валня/по́крывало (трапѣ́зы и жертѹвника), св. тра́пѣза, тре́бникъ еписко́пскіи, трѹ́сть, тру́нна/ра́ка/ковче́гъ, умы́ва́льница, па́ртія, хору́гва, тра́мъ «це́ква», тра́мніа́ «ке́ліа схимни́ка», це́рков (деся́ти́чная, злато́вѣ́р-тая), че́рквѣ́ца/моли́тѹе́нница (велико́сано́вцы́х люде́й), цѣ́кнѣ́тъ/ки-ми́тирѣ́, ча́ша, че́рнило, я́лове́цъ (смѣ́рна і съ я-вѣ́мъ);*

2. анала́в/-ва́л/кѹ́жули (на главо́), архидіако́нь, архієпіско́пъ/-копія, архієрѣ́ю, архіа́ндрытъ, архіпа́стырѣ, блаже́нство, бра́тъ/-тія/ору́жїя, бра́тство (б. милосе́рдїя), ве́лєбный іеромо́нахъ, в-ый отче́! / вє́рїя, влася́ннїца, господинѣ́/кырѣ́, діако́нь, дѣ́вствє́нникъ, духо́вникъ/испо́вѣдникъ, екскліа́сїа/палама́рѣ, еска́рїа/-ха, есхорі́ста/заклима́тель, є́писко́пъ, є́лдрїя, є́пітра́па/-цїлѣ́, жєзє́лѣ, жрє́щє́: жє́рщє́, за́конникъ, затво́рникъ/отшє́лникъ, изгумє́нѣ, ино́кѣ/-кїня́, кїю́щїй/-ческїй (чїнь), упо(д)діако́нь, ієра́рц/-ха,-тія́, ієрѣ́й (парохіа́льный), ієромона́хъ, каллї́-ги, камілава́та, кандило́вжїгате́лѣ, кардина́лѣ, клирѣ́/-рикѣ́/-рици́, корректор (у друкарні́), костє́лѣ «рим. цєрква́», крє́стѣ́ рѹ́чный, ктї́торѣ́, кѹ́жулі (с анала́вом)/-лѣ́ на главо́, кѹ́шникъ, лега́тъ римска́го па́пы, лє́жєбратїя́, лю́дїнь простый, ма́нтїя/-їа, м. - малый образѣ́, мі́рячїнь/міря́нє, мї́тра, мїтрополї́тѣ/-та,-по́лія/-ліа, ми́шєскїй/мона́стырѣ́, на́мѣстникъ (єписко́па), на́рака́ици, насто́ятєлѣ́ «парох», на́члѣ́никъ, новона́члѣ́ный, обѣ́ты дѣ́вственны́х, обла́чїтисѣ́, одѣ́жда (клиці́ка), о-ы́ свяще́ннїческї́х, о. цєрковны́х, о́мофрѣ́тъ, о́рєрѣ́, о́рдѣ́р, па-

рама́нь/-анть, па́рбѣа, -хі́янинь: -хі́ане/-ни, па́триа́рхъ/-ха, пе́рсо́на цер-
ковная, пѣ́вѣць: -вѣцѣ, подвѣ́жники, поддѣ́йконъ, по́ясъ, превелебный
(изу́мень), презві́теръ/священникъ, презві́терство, прело́жонный, пре-
подобный (архі́ма́ндригъ), прече́стный (протопо́ла), приче́ть: -тнѣхъ,
проповѣ́дникъ, протѣ́ць «не священникъ», просфоро́дѣць, протопо́ла,
-по́пѣа, пу́стынники, рѣ́зы, ряса, расоно́сець, расофо́ръ, санъ, са́нда-
лія, сѣ́щенносе́ць, святи́тель, священникъ (па́рохі́яльный), сосудо́хра-
нитель (над свѣ́чками), старе́ць-монахъ, стѣ́хрѣ/-рѣ, стол-
никъ, судѣ́рь, стѣ́жники, вѣ́ронъ константинополскій, укро́й, фелѣ́нь,
хі́то́нь/хи-, хрі́стія́нинь, (панове) ценсу́рове, ценсу́рова́ти, честный
(іерѣ́й), чинъ (и́ночестскій, священни́честскій, ми́шескскій), чте́ць;

3. а́гнець (части агнца), а́гія́сма/св. вода́ бо́гозаве́сенная, а́ллилу́я,
ана́добъ/восприѣ́мникъ, анаве́ма, а́нтідо́бра, а́нтіфонъ, а́ртось, ба́ба, «пови-
туха», бѣ́ѣніе (всено́чное о у́сѣ́пшомъ, - но́щное), безбра́чна, блаже́нны,
богоро́диче́ць, бра́къ за́конный/су́прѣ́жество, братотво́реніе, вве́стѣся
по бра́цѣ въ церковь, ве́черня (велика, ма́лая), ва́и (от фу́нѣхъ)/вѣ́ѣря,
-ви, вѣ́нча́ніе, -ча́ти, вѣ́ршъ «стихъ», водосвя́щеніе, возгла́сь, воспри-
ѣ́мникъ/ку́мъ/кю́ртръ, -мѣ́ща/ку́мѣ, воссла́дованіе «чинъ», вѣ́рѣ́дѣ́ть вели́-
кій. ~ ма́лый, вцерковля́тися (хрі́стія́нину на 40 де́н), гла́вѣ «ро́здѣ́ль»,
гласъ, де́вяты́ны «по́минанія на 9-й де́нь», де́сятѣ́ны «плата фу́нѣхъ/вѣ́ѣря,
же́гнати, же́нѣть, же́ртва, же́рѣ́ти, за́клѣ́нѣ́ніе, за́пѣ́чѣ́ти, зводъ е́лли-
скій, іе́рѣ́йство а. священство «ча́стини, відпра́влюваніи священникомъ»,
извѣ́щеніе «опо́вѣ́дь», іко́бъ/-й, інді́кт, іа́коши, іу́рѣ́тъ, і́титѣ́сѣ́ти,
вѣ́ри, ісповѣ́дь/по́кая́ніе, ісповѣ́да́тися, ка́ждѣ́ніе, ка́но́нь, катава́сіа,
като́логъ, кавѣ́сма, кѣ́но́никъ «прѣ́частенъ», кѣ́отра, кѣ́ѣ́а ро́зпѣ́стная
«ро́звѣ́ль», ко́вчѣ́зь «труна», ко́бливо/кѣ́пѣ́ля/варѣ́ная пи́щенія с' ме́домъ
(и сла́дкимъ ово́щемъ) сѣ́мѣ́шная, ко́нда́къ, ко́нди́ця: под ко́нди́цею кре-
ще́не, красна́весіе, крестообра́зно, креще́ніе, ку́мъ/восприѣ́мникъ, ку́мѣ́/
вѣ́спріѣ́мница, ку́мѣ́вство, ли́къ, лі́тіа/ли-, ли́ту́ргіа (па́рохі́яльная), л-я
преждеосвя́щенны́хъ, ли́ту́ргіа́сѣ́ти, -а́ніе, ма́лже́нство, ма́лжонокъ, -нка,
ма́теріа (свѣ́. тайн)/вещъ, ме́довина, ме́та́ніе, ме́трѣ́хи, ми́не́я, ми́ро ~ вели́-
кое, ми́ропома́за́ніе, ~ стѣ́н', мо́лебень, мо́литва (крестопо́клонная, за́ам-
бо́нная), ми́жѣ́тка, му́чениче́ць, набо́же́нство, на́зробное, на́дписаніе апо-
сто́ла, на́по́мненіе «по́ука», на́сла́вникъ свя́тому, на́дѣ́лѣ́тъ, не́вѣ́ста,
не́порѣ́ченъ, -чы, но́жици/-цѣ́ по́стригати, о́бѣ́щеніе (супо́ужжа),
о́бѣ́дница, о́бѣ́тъ, о́блѣ́чѣ́тися, о́блѣ́я́ніе, о́блѣ́ѣ́нни «мо́лопѣ́ята», о́бно-
вѣ́леніе/освя́щеніе, о́бразъ вели́кій а́нгелскій, о́брѣ́за́ніе, о́брѣ́ченіе, о́брѣ́-
ды/церемо́нїи церко́вни, о́бходъ церемо́ніа́льный, о́бхо́ждѣ́ніе лѣ́тнее
церкви, о́глаше́нны́й. одпра́вованіе церемо́ніа́льное, о́кро́плѣ́ніе, о́ктои́съ,
оло́вѣ́на, опрі́сноки, о́ра́ція (о пі́енкности), о́санна, о́свѣ́щеніе во́ды
(августове́е ма́лое), о́снованіе церкви, о́тпѣ́съ днѣ́вный, о́чищеніе, па́-
ве́черница, па́мѣ́ти у́сѣ́пшѣ́хъ «по́минанія», па́нна, па́расте́ць/пре́дста́-
ніе, па́ремѣ́я/-рѣ́мія, пе́рстенъ, пѣ́снопѣ́ніе, по́гребѣ́ніе, по́груже́ніе в
во́дѣ́, по́добень, по́кая́ніе а. по́ку́та/ісповѣ́дь, по́ко́бѣ́нь, по́ку́та/спѣ́тѣ́-
мія, -ку́товати, по́лисе́ль, по́луно́щница, по́мазовѣ́н'е, по́минаніе/по́водъ,
по́жѣ́нны́хъ у́сѣ́пшѣ́хъ «гра́мотка», по́рекло, по́сла́ніе, по́сла́дованіе
«чинъ», по́стѣ́ть, -тнѣ́хъ, -ни́чество, по́требѣ́ти, по́тченіе, пра́зднѣ́хъ (господ-
скій), пра́зднѣ́чны́й богоро́диче́ць, прино́съ пра́зднѣ́чны́хъ/-но́сы, при-

набоженство «побожність», наитіє/наше́ствие духа, наказаніє, намѣстникъ божій, натура «природа», начала «2. хор анг.», на́чин'є, непотребница «зайвина», неужь, нищета (чернеча), облоканіє, обжарство, облѣгація, обручникъ, овца (духовная), освятитель, особы́я тѣ́ба и вина, оспла́ство, отлученный, отреченія ересей, отступникъ, -ство от вѣры, оту́да, отщепенец/схисматік, офѣра безкровная, оцѣстѣлице, па́дола пла́чу, пакъ (бѣзскій)/Х-с пак, панна пречистая, персвазія, персона свята, писаніє ливелловъ, пы́да, побѣдоносець, поваба, повстязливість, погорше́ніє вѣрны́хъ, подбѣіє, покора, покрѣвъ, послушаніє (ченця), послушенство, по́тварь щегу́льная, потѣнція, по́честь икон, правовѣріє, -рный, праотець, природітели/-ліє, презрѣшеніє, преданіє, предвѣч-ный, предстателница, предтеча, преемѣненія, премѣненіє существа́, пресуществова́ти «перемінуюватися», -ществѣнный, претворітисѣ, пре-фігу́ровати «символізувати», де́сятеро Божее приказан'є, приснодѣва, причини инструментальныє, продуковати, про́мысль Божій, промы́слникъ, прообразити, проповѣдь евангелія, пророкъ, противники, пса-міста, равноапостольный, раздрѣшеніє грѣхѣвъ, -е от кля́твы, раская-тисѣ, рай, рагунѣкъ совѣсти, Саваофъ, сатанѣ, святитель, святотѣство, секта, серафим.-ми «1. хор анг.», сила цѣлѣбная, силлогізмъ, симѣнія, сыноотчество (савеліянъ), скинія/скриня примѣря/животъ, скрипѣл/шк-ѣл, скрі́да, skutokъ, смѣшеніє, собѣръ: вселѣнский, помѣстный, събѣръ еретическій, соборниче еретическое и отступническое, собство «осо-ба св. Троиці», совѣсть/сумнѣніє, рагунѣкъ совѣсти, содомія, есте-ствѣнный, Ду́хъ (св.), создѣтель, съкрушеніє (сердечное), сопричаст-никъ, съставъ «посланнѣя Бога й чоловіка», сполістный, сполован'є телѣсное, староабо́нныи, стѣтія (4 с-и), страстотѣпѣць, судъ стра́ш-ный Божій, сѣтеіє, симѣнья (искушѣти)/-нен'є, сѣущество «істота», с-ва́ премѣненіє. схисматік/отщепенец, с-тический, тасмница, тайна Божія (тѣла и крове...), т-ты справовати/заживѣти, таинство (собраніє, прича-шенія), тартаръ, терпимость, тестаментъ (старый, новый), тма кро-мѣшная, триоставный, Троица (живоначалная), Өроны «1. хор анг.», ы́тавоположникъ, уго́дникъ, уничижитель таин, управедливе́не, утѣ-шитель. учтивость, форма, характеръ/знѣменіє (усыновленія), тепувим, -ми «2. хор анг.», ходотѣца, Хризостомъ, хѣлникъ, цѣрковъ мѣтка на-ша, цѣлѣбники, цѣломѣдрный, цкливость, цнѣты, челове́колюбіє, чи-нове: 9 ч-овъ ангеловъ (архаггели, аггели, го́сподства, терувѣми и се-рафѣми), чистота́ (чернеча), членъ вѣры православныя, чудотворецъ, чижолозство, шванковѣти, щедробливість, явнотѣшникъ; е р е т и к и, не х р и с т і я н и: алко́ранъ, апполинаріане, аріане, артоколатръ/тѣ-бовнопоклонники, варя́ръ, Гусс, евноміане (1 раз при крещенніи за-нурюють у воду), свѣтихѣне, еллинъ/погѣнникъ, жи́довѣнъ, иманихѣн(!), иноязѣчникъ, Иоан Кѣлвин — кѣлвинскіє збори/кѣл'винове, Мартѣнъ Лютеръ — лютеранскій, македоніане, манихейны, маркеоністы/-ныты, Меллникѣн, Ме́за (поклоненіє), миністры, монданѣты, монтанѣсти/фрѣйги/савеліянникъ, невѣстникъ «гінекей», несторіане, новокрещѣнци/социніани, наватіане, павлиніане, погани, рабѣнове, савватіани (смы-отчество), сѣсове, сѣборице, іудейское, севиріане, сени́бры, синаго́га, талмѣдъ, тѣрчѣн — тѣрѣцкій/сараци́нскій, уалентиніане, четырнаде-сѣтницѣи/тетрады́ти.

Оця, так обширно ви́нотована, термінологія Могилино́га Треб-ника важлива ще й з уваги на те, що вона походить із часів перед

пізнішою русифікацією Православної церкви на Україні в 18 в., а з другої сторони — відображує тут нашу післякиївську спадщину, а отже якось її ілюструє. Попри те — в дотичній лексичі Требника відображені й латинські та польські впливи; вони не здивують, як усвідомити собі, що наші богослови й церковні діячі студіювали тоді по високих школах Польщі, Чехії, Німеччини, Італії й Франції. В самій же лексичі на маргінесі появляються й зачатки нашої філософічної й психологічної термінології.

Витворена під цим польсько-латинським впливом термінологія наших теологів і авторів 16-17 вв. живе в колядах і піснях Богосласника (1790, до 1903 р. — сім видань, крім окремих видань коляд звідти ж),⁵¹ що втрималися головню на зах.-укр. землях Галичини й Закарпаття. На Правобережжі вони були викорінювані російською Православною церквою як «недогматичні» (допускався лиш спів різдяного тропаря).

В тих колядах і піснях зустрінемо усі ті катихизмові вислови з 17 в.: *предвічний, (щоб) утішив вся, зізвда ста, діва пречиста/чистая панна, ознаймив то (ангел Божий) — пастирям, зізвдарям і земним звірам, ідем в Вифлеєм з желаннем з поклоном, погану безстидну, безбожну Іроду не повіділи «сказали» (лемк.), з дитятком, з бидлятком, з осялятком і з матком най ся хоронить, — щоб лиш згадати коляду Бог предвічний. А те саме стосується й інших церковних пісень, складених хоч ченцями хоч київськими спудеями, а зібраних згодом і підредагованих почаївськими василіянами: Уже декрет подписует, на смерть Христа казует, чи: Пам'ятайте, християни, що ся з вами потім стане: Чи до пекла, чи до неба — всім нам потім іти треба, на віки.*

Тоді, як на Лівобережжі від кінця 17 в., а на Правобережжі й ін. землях — від кінця 18 в. після 3-го розподілу Польщі, — остаточно запановує підчинене московському Синодові православ'я, яке не терпить льокальних особливостей і тим самим поступово уніфікує тутешню церк.-рел. термінологію, усуваючи з неї всі сліди поль.-лат. налету, — то в Галичині й на Закарпатті така латинізація й польонізація ще більше поширилася з уподібненням і духовного шкільництва і церковної адміністрації до

⁵¹ Див. Щеглова, С. А.: «Богогласникъ». Историко-литературное исследование, Киевские Университетские Известия (= КУИ), 1917, нр. I-II, с. 1-62, V-VI, с. 63-168, IX-X, с. 1-347 (та окр. відбитка, Киев 1918), — там і раніша література; новіша: Українські письменники. Бібліографічний словник, т. I, с. 247-50, Київ 1960; теж Горбач, О.: «Москаль чарівник» І. Котляревського і почаївський «Богогласник», Записки ЧСВВ II, 7, с. 258-65, Рим 1971, — та: Новорічна пісня св. Василієві Великому в Галичині і на Пряшівщині, Християнський голос, р. XXIII, ч. 3-5, Мюнхен 1971.

латинської церкви: польської в Галичині (та на Холмщині-Підляшші), а мадярської на Закарпатті.

Адміністративні функції звуться по духовних школах (зрештою, як раніш і в Києві) по-латинськи:

ректор, префект, дуктор, рефектар, рекреация, препаранда, інтернат, семінарія, клерик, алюмн/питомець, цілібат, целебс, канцлер, реверенда, кольоратка (власне коляретка!); подібно й церковна адміністрація: катедра, консисторія, капітула, канонік, колятор, терно «ліста з 3-х пропонованих коляторів церкви кадидатів на пароха», презєнта, вікарій, суфраган, диспенза, індульгенція, парогія, шематизм, сигнатурка, циборія, дальматика, катехизація, тощо. При тому в Галичині попри те творяться (чи відновилися) й свої переклади: питомець, духовник (спіритуал), дочерна церква (філіялка), сотрудник (вікарій), треби (столя). Серед народу поширилися польські назви для наших духовних осіб: ксьондз, ігбмосць, їмосць/добродзійка, біскуп, суфрґаґан, дєкан, фореґнґв/фґаґи, реґнґтий «дяк», подзїньковґне «надгробне звернення (при похороні) пароха від імени покійника до найближчої рідні з подякою за все вчинене йому (покійному) добро» тощо.

На боці залишаємо церковну термінологію, як вона виражена в словниках: друкованих П. Беринди (1627 і 1653,⁵² в його супрасльській перерібі ціслов.-польській (1722) з почаївськими виправленнями 1751 та 1756 рр. та передруком 1804 р.,⁵³ а з доповненнями Й. Левицького 1830 р., як і в рукописних Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського⁵⁴ та І. Максимовича (1718-24).⁵⁵ Всі вони якось відображують термінологію, знану з інших тогочасних творів. При тому слід пам'ятати: оскільки в початкових аркушах Бериндиного *Лексикону* (1627) місяцями іншими черенками подавано ще латинські, грецькі й польські відповідники, а таких черенок у дальшому нема, то годі сказати, наскільки там тоді кирилицею в дальшому надруковані польонізми-глоси (як поліглотні відповідники), а наскільки — польонізми тодішньої літ. мови. Відповіді на це питання україністика ще не дала, бо й можлива вона лиш у порівняльно-історичному плані.

⁵² Німчук, В. В.: *Лексикон славенороський П. Беринди*, Київ 1964 (факс.); Горбач, О.: Два видання Бериндиного «Лексикону», *ІЗ УТГІ*, т. VII(X), Мюнхен 1965, с. 126.

⁵³ Горбач, О.: Укр. глоси в поліглотних словниках А. Калепіно і Г. Мерісера (1603), *ІЗ УВУ*, ч. 4-5/1962, с. 155-56.

⁵⁴ Німчук, В. В.: *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського*, Київ 1973; Горбач, О.: *Перший рукописний укр.-латинський словник А. Корецького-Сатановського та Є. Славинецького*, Рим 1968.

⁵⁵ Horbatsch, O.: I. Maksymovyč, ein verkannter ukr. Lexikograph des 18. Jhs., und sein Wörterbuch, *Annals of the Ukrainian Academy of Arts & Sciences in the U.S.*, New York, v. VIII, p. 85-114, 1960.

Закарпатську церковну лексику включає і рукописне т. зв. Нягівське Учительне євангеліє з 16 в., видане російським дослідником А. Петровим,⁵⁶ опрацьовану ж у формі словника дебrecенським українцем Л. Деже.⁵⁷ Назвемо лиш характеристичніше звідти:

1. духовенство: законикъ/закоучитѣль, закунъ/заповѣдь, на-учити/проповѣдати/догнати, просити/молити/кортати, смиренный/кру-ткій, еретикъ/прелестникъ;

2. обряди: (гріхи) блудъ/курварство/прелюбодѣйство, блудникъ/чужоложникъ, блудница/курва, божитися/кланитися, вина/грѣхъ/со-грѣшеніе/лоршагъ (= l[at]orság, «лайдацтво»), винный/грѣшный/ли-тій/неправедный, извинити/изгрѣшити, злый/лѣтій/хитляный (= hüt-lep «невірний»), неправда/безбоженство, исповѣдатися/исказати;

3. наука: адъ/бездна/мука, бѣсъ/дьяулъ/чортъ, благословляти/свя-щати, проповѣсти/волювати (= vallni «висказати»)/бѣзектовати (= bizo-пу «певний, правдивий»), воскресити/избудити, избавити/усокотити (= рум. а socoti «берегти»), выдкупити/выдвалтовати (= megváltani «спа-сти»), спасъ/спаситѣль/валчакъ (= váltság «відкуплення»), мука/кѣнь (= kín), мучити/кѣновати, надѣятися/бѣзоватися (= biz-ik «покладати-ся на щось»), образъ/кѣпъ (= kép)/фѣль (= fej «голова» i faj «під?»), воскресеніе/устаня, послѣдний/конечный судъ.

Простонародний характер поук дозволив далекосяжно впро-вадити народну місцеву лексику, серед якої нерідкі — мадяризм-и, а з уваги на близькість румунської мовної межі — інколи й румунізми. В теологічну літературу таких позичень однак не до-пущено. Тут панує «північно-карпатська» церковнослов'янська (і на ній витворювана — народна) термінологія, при чому польський вплив (так зокрема в перекладі латинського Катихис-у де Каме-ліса, 1698 р., що його ладив, за словами Є. Сабова⁵⁸ (с. 187) свц. галицького походження Йоан Керницький, — де трапляються артыкулы вѣры, герезы, приказаня Божіи, сакраменты нового тестаменту, строфовати (с. 13-14)) — відображений куди слабше. Крім мадяризмів і латинізмів, тут зустрічаються деякі сліди чеського впливу (напр. облеченка/увѣреніе, 1740 «рукоположене свідоцтво, номінація на парохію», пор. чесь. *oblačka* «обрядове зо-дягнення в черничну сукенку» слов. *oblečení* «одяг»). Крім обіж-

⁵⁶ Петров, Алексей Л.: Материалы для истории Угорской Руси, ч. VII, Сб ОРЯС ХСVII, 2, СПб 1914.

⁵⁷ Деже, Ласло: Украинская лексика середины 16 в.: Неговские поуче-ния. (Словарь и анализ), Дебрецен 1985.

⁵⁸ Сабов, Євменій: Христоматія церковно-славянских и угро-русских литературних памятников с прибавленіем угоррусских народных сказок на подлинных нарѣчіях, Унгвар 1893. — Визичення книжки завдячую д-рові Миколі Мушинці.

ників, листів, ідеться у Є. Сабова про вибір із літургійно-гомілетичних та катихизмово-богословських текстів: 1) *Догматики* (1598), 2) *Катихису* Й. де Камеліса (1698), 3) *Казуїстики* (1727), 4) *Народовѣщанія* (1768), 5) *Богословія* попа Митра (1778), 6) проповідей М. Лучкая (1831), О. Мигалича (1847), С. Мустяновича (1856), І. Мондока (1868), В. Поповича (1853), 7) *Історії церковної* (1851) А. Балудянського й 8) *Типикону* (1890).

Звідти ж подаємо за групами в історичному перекрою вибір церковно-релігійної лексики:

1. **духовенство**: *архієрей/владыка/ієрарх/єпископ*, *викарій/на-мѣстник апостолскій*, *вірники*, *дісцезія*, *люде восточного набоженства*, *индорса «схвалення, рішення»*, *инсталація*, *канонизувати єпархію «усамостійнити, формально заснувати»*, *каноник-ничество*, *капитула*, *клир-рическій сан*, *клирошан*, *консисторія*, *митрополит*, *облеченка/увѣреніє*, *парох/приходник мѣстный*, *приходскій дом*, *парохіяне/вірники*, *папа*, *патріярх*, *превелебнѣйшій господин*, *поп/пастор*, *пресвітерскій сан*, *присѣдатель «асесор»*, *примас* (римо-кат. примас Угорщини був головою й укр. кат. ієрархії, а укр. кат. єпископи Мукачева аж до 1771 р. «суфраганями» мадярських Егеру), *протопопа*, *резиденція* (єпископа), *рукоположити*, *духовный/священник*, *синод/собор*, *унія/соєдиненіє*, *церков римская*, *митра*, *посох*, *саккос*; *поддіакон*, *діакон*, *заклинатель/ексorcиста*, *чтець*, *свѣщеносець*, *вратарь*, *дяк*, *пѣвец*; *семінарія*, *сиротарня/питателница «захоронка»*; *архимандрія*, *рит*, (прото) *ігумен*, *ієромонах*, *инок/монах/калуґори/чернці/законники*; *треби*: *плата дорочна/дотодок/роковина*, *конґруа* (держ. плата від 1848 р. за адм. і шкільнонавч. працю парохів), *катедраціум* «плата єпископові за свячення» (с. 116/1725);

2. **церква**: *собор/каведра*, *трам*, *олтарь*, *престол єпископа*; *книги*: *свангелиє/четвероблаговѣстіє*, *апостол*, *свѣтологон/часослов(ець)*, *именослов «список єпископів»*, *литургикон*, *минєя*, *октоїх*, *мѣсяцослов*, *типикон*, *устав*;

3. **чинодіяння**: *тайны/сакраменты*, *дѣйствовати службы*, *діяконства*, *обряди священническія отправляти*, *крещеніє*, *вѣнчаня/слюб*, *звѣнчати*, *малженскій союз*, *вовод «вивід»*, *покаяніє/исповѣдь*, *исповѣдатися грѣхов*, *согрѣшенія*, *позѣба*, *осквернити*, *разрѣшити*, *свѣаристія/причастіє*, *-чащатися*, *уголосити*, *проповѣдниця*, *проуказовати*, *молитваня*, *позреб/великий провод*, *казаня на позребѣ*, *покойник*; *стихира* (жалобная), *кондак*, *славословіє*, *канон* (покаянный), *столп*, *полунощница*;

4. **свѣта**: *рождество*, *благовѣщеніє*, *пушаня великое/пост в-кій*, *пушаня Пилипово*, *великая седмица*, *страсти/-сть*, *великая субота*, *великдень/велика недѣля*, *вознесеніє*, *середа преполовленія*, *св. Троица*, *воздвиженіє*;

5. **наука**: *богословіє*, *нравы*, *цнота*, *офѣра*, *добродѣтель*, *богомolec*, *Троица*, *угодити Богу*, *прѣмысл*, *заповѣдь*, *приказаня Божіи* и церковніи, *дочасное добро*, *откупленіє*, *выкупитель*, *артыкулы вѣры*, *сакраменты*, *свангелиста*, *псалмопѣвец*, *потупленіє*, *ад/преисподняя*, *пекельный*, *герезы*, *сретикы/геретик*, *-ичка*; *шизма/неоєдиненіє*, *реформація Люверова*, *Кальвін*; *латини*, *костел*, *кляшторь*, *преложоный*.

Добрим доповненням можуть тут послужити терміни, цитовані о. І. М. Кондратовичем у його історії Закарпаття:⁵⁹

рукополагати, батько «священик»,⁶⁰ (його одяг: *голошні, бочкори, губанька*), батьковщина/церковщина «збір на пароха», роковина «плата парохів і дяків від парафії», телек «грунт парафії», робот/панщина «відрібок на полі», коблина/деники «належність парохів і дяків», прихід «парафія», нацивяляти церкви «відвідувати, ходити», попадя, панство/домінія «фільварок», майорня «поміщичий двір», плебан «маляр. парох» капелян «сотрудник», епітразильщина/штола «треби», догідок «прибутки», костільська кожора «держ. уряд для церков. справ», катедратик «плата єпископові за висвячення» с. 64, вірник «вірянин», викарій/намісник «єп.-суфраган», воститанник «семинарист, питомець», вытод «візитація з перевіркою, чи священик знає молитви», дяковчитель, второбрачий «вдруге одружений», праздновати «святкувати».

Як свідчать спогади А. Штефана⁶¹ з побуту в Мукачівській семінарії з 1900-их рр., там латина була засіла куди довше і твердше, ніж по інших наших землях.

Дочерна церква філіялка могла вакувати. Сотрудник був там лиш капеляном. В капітулі «крилосі» засідали каноніки. Священникова земля звалася *фундус/телек*. Єпархія була *суфраганна* й аж після ерекції ставала рівнорядною іншим. Клерики жили в *інтернаті/алюмнаті* (були й приватисти, що заробляли *кондиціями* «корепетиціями»); носили *мантії* «халати», складали *екзамени* як *матурандуси* — під кінець *куралійні* (курале — це 6 головних предметів). Мали *спіритуала* «духовника-сповідника», а *дуктора* для дисципліни. Над ними стояв ректор і віцеректор «господарник-економ» та *префект семінарії*. Були й *екзекутори* «виконавці накладених фізичних покарань». *Лекції* читали їм каноніки; були й *ляїки* «учителі не з духовних». Не забуто й «язичія», бо ж відбувалися й *півческі совостязанія*.

В гімназії — за старими традиціями — звалися: першоклясники *мінімістами* (але елєгантиків звано між собою *манджетниками*, а простаків — *довбнями*), другоклясники — *деклиністами*. 1-3 класи звалися *граматика*, 6-та — *синтакса*, 7-а — *реторика*, 8-а — *поета*. Висвячувалися нерідко як *целєбси* й жили в *целібаті*. Отримавши *презенту/облеченку* «повідомлення про приділення на парафію», молодий *пан велебний* — сам, а як одружений — то з

⁵⁹ о. Кондратович, Іриней Мих.: *Історія Подкарпатскої Русі, Ужгород 1930*.

⁶⁰ Ще з 16 в. (1567) цей вираз засвідчений у мад. *batyko* «священик, Pope», див. Benkő, Loránd (et alii): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, т. 1, р. 260, Budapest 1967.

⁶¹ Штефан, Августин: *За правду і волю. Спомини і децо з історії Карпатської України*, кн. I, Торонто 1973, кн. II, Т-о 1981.

панікою/книгинькою ішов на фару, де напевно починалася тяганина за конгрую «плату за навчання релігії й ведення актів цивільного стану» з державною адміністрацією, а з вірниками — за штолу «треби», коблину «збіжжовий даток» та за роковину «відробітки на фундусі», за жолудь «випас свиней»; з півцочителем «дяком» якимось уже дорозумівався. Допомігав при тому ладити куратор/церковник «староста церковний, старший брат». Доводилося сплачувати єпископові *катедратикум* «оплату за свячення». В багатіших, ніж *бляхи-верховинці*, *долішнян* — молодий *урф/панич* *пана велебного* «попович» чи *панова кішасонька* «попадьянка» могли з *валала* «села» у *варош* «місто» їздити й *кочічею* «каретою». — Становище римокатолицького *плебана* чи лютеранського *надрагоша/пастора* (за маляр. *padrag* «штани», прозваного так, бо не мусів носити ряс) було, очевидно, куди догідніше. Зпоміж багатущої закарпатської лексики А. Штефана отут, само собою, ми навели лиш найістотніше.

Церковно-релігійну лексику з терену бойківських говірок включає порівняно обширно словник М. Онишкевича,⁶² де зібрано лексичний матеріал з галицької Бойківщини в її найширших межах (себто на півночі і з пд.-зах. наддністрянськими та пд. надсянськими рисами, а на сході з гуцульсько-покутськими — з переходом *я*, *'а* в *є*, *'е*, але без закарп. «верховинських» як і середухо-закарпатських, а що їх еміграційні «бойки» зарахували до «свого»),⁶³ при тому бере до уваги й раніші матеріали, як напр. І. Свенцицького.⁶⁴ Перелічимо її за поняттєвими групами:

1. *церк ва*: *церков*, *подолок* «нижній дах церкви», *жінник* «місце, де стоять жінки в церкві», *утварь* «іконостас», *фанва/форенгіа* «хоругва», *грови* «цвинтар», *погребар/ямар* «грабар», *наставники* «бляшані підсвічники», *поставник* «вел. воскова свічка», *святільниця* «посуд свл-

⁶² Онишкевич, Михайло Й.: Словник бойківських говірок, ч. I-II, Київ 1984.

⁶³ Рабій-Карпинська, Софія: Діалект бойків. Бойківщина. Середня частина Укр. Карпат. Полуднево-зах. вітка укр. землі. Монографічний зб-к матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту, НТШ, Укр. архів, т. 34, Філадельфія-Нью Йорк 1980, с. 443-57 (зокрема на с. 443-44).

⁶⁴ Свенцицький, Іларіон: Бойківський говір с. Бітля, ЗНТШ 114/1913, с. 117-53, але вже чомусь не знає його ранішої статті — Свенцицький, Іларіон: Опыт сравнительного словаря русских говоров (Галицко-бойковский говор), Живая старина, СПб. X, 1-2/1900, с. 213-29, — В обидвох є декілька церк.-рел. виразів: колядоване «обрядове ходження по домах на Різдво і Н. Рік», *громовий день* «Іллі, Пантелеймона, Кирила», *палій* «день прор. Іллі 20. VI.», *паликопа* «день свв. Бориса й Гліба» 24. VI., *проща* «промова біля могили покійника», *памятки* «церк. служба поминок», *богоділати* «молити», *постикати* «постити», (*говіти* «худнути») тощо.

тити воду», світич «довга тичка з гнотом засвічувати свічки», пристів «престіл»;

2. духовенство: владика «єпископ», плебанія «парафія», ризиденція «приходство», свяченик/кссндз/ксьондз, попадич «попович», канонік «целєбс», казнодій «проповідник», благодати «проповідувати», сповідач «сповідник», провізор «голова церковного братства», стройтель «його помічник, що прикрашує церкву», цирківник/паламарь «дзвонар», чербак «старший брат, сторож»;

3. чинодіяння: крщіне «хрещення», (к)рстити/стити, крижма/платина, маточка/накашка «хресна мати», нанашко «хр. батько», трєснята «похресники», крижові куми «перехресні, що собі взаємно кумували», слюб/вінчанья, малженьський стан, погріб/поховок, нибоицк «покійник», біла тхыжа «домовина», товати в службі «хоронити зі священиком», проща «надгробне слово», малитванка тхыжи «благословення хати», (взяти) сакрамент/закон/причасть; пацір бесідувати/візварити «молитву змовити»; собір «соборна богослужба», відправа «богослужба» (зздоровня), ютриня «утрення», (в)сякочний «всенічна, служеба «молебен»;

4. свята: трам «церк. свято», наведчіря «свят-вечір», різтво/коляда/свята народженні, збір/збори Богородиці, Стефанє, полазник «2-ий день Різдва», ардан/водокщі/водосвятіє, стрітеня, благовісник, «Б-віщення», масниця «сиропусний тиждень», пуцання «сиропусна нд.», фєдоровиця «1-ий тиждень вел. посту», порзніма «вел. піст», живиний чет-вер/живник «страс. четвер», поливаний понеділок/віаторок «великодний пнд., вівт.», знесіня «вознесення», русалля «п'ятниця перед Зел. святами», задуша субота «суб. перед Зел. св.», свята неділя «Зел. свята», Спаса «преображення», матки 1-ої «Успєння», введеня «Введення», зачаті «Непороч. зачаття», главосік «Усікновення голови Ів. Хрестителя», Дмитря, Ники «св. Миколи», маковієць «піст маковіївка», пилиповиць «піст пилипівка», вараварити «святкувати день св. Варвари», савити «святкувати день св. Сави», здвиги «Воздвиження»;

5. віра: пільбіг «Бог», янгол/ягнил «ангел», батько/біда/дідько/кадюк/пропасник/селем/той/фрац «чорт», сотониця «чортиця».

Таку ж лекоику подають і інші опубліковані діалектні словники⁶⁵ й вона включена в нашу понижчу аналізу, теж неопублікованих зібраних матеріалів. Наші записи — особисті опи-

⁶⁵ Горбач, О.: Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області, *НЗ УТГІ* (X)/1965, с. 3-103; Діалектний словник північно-добруджанської говірки с. Верхній Дунавець біля Тульчі, *НЗ УТГІ XV* (XVII)/1968, с. 3-44; Діалектний словник північно-добруджанської говірки с. Муругиль над Дунаєм, *ЗНТШ* 185/1969, с. 59-83; Говірки й словник діалектної лексики Теребовельщини, *НЗ УТГІ XX*/1970, с. 148-94; *Der Wortschatz der ukrainischen Sprachinsel Osturňa in der Zips, Serta Slavica in memoriam Al. Schmaus. Gedenkschrift f. A. Schmaus*, München 1971, S. 277-91; Діалектний словник західно-поліської говірки с. Остриничі, кол. повіту Кобринь, *НЗ УТГІ XXV*/1973, с. 3-64; Південноволинська говірка й діалектний словник с. Ступно, кол. повіту Здовбунів, *Матеріали до укр. діалектології* (= МУД) 1/1973, УВУ; Південнолемківська говірка й діалектний словник с. Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина), МУД 2/1973.

тування і як письмові відповіді інформаторів на наш запитник — охоплюють 84 місцевості, переважно з пд. заходу укр. мовного обширу, а саме:

1. Багна (пн. Буковина), 2. Бежовці бл. Собранець, 3. Білобожниця/Чортківщ., 4. Богопіль/Первомайщ., 5. Борщівщина-Заліщищина, 6. Браїлів/Віннич., 7. Бродина/Радівці, 8. Вел. Кучурів/Чернівці, 9. Вел. Липник/Бардіївщ., 10. Верх. Дунавець/Тульча, 11. Вижня Яблінка/Снина,⁶⁶ 12. Ганківці/Снятин, 13. Гарбузів/Зборів, 14. Гійче/Рава Русь., 15. Голопіль бл. Ямполь/Віннич., 16. Горошівці/Заставна-Чернів., 17. Гребенці/Жовква (Нестеров), 18. Дара/Снина, 19. Дев'ятина/Боснія (із Бучач., Монастириськ, Верхрати), 20. Добровода/Гайнівка, 21. Долина/Станисл.-Ів.-Франк., 22. Дрогобиччина, 23. Жеринця Вижня/Лісько, 24. Жизномир/Бучач., 25. Жуків/Бережанщ., 26. Загата/Мукачівщ., 27. Залісся/Борщівщ., 28. Зоріле/Лугож в румп. Банаті (із Синєвірщини на Закарп.), 29. Ізвори/пд. Буковина, 30. Іпотешти/Сучавщ., 31. Іспас/Вижня-Бук., 32. Ішків/Підгайці, 32а. Караорман (дунайська дельта), 33. Карапчів/Чернівці, 33а. Катерлез/Сулин над Дунаєм/Чорн. морем, 34. Кечківці/Свидник-Пряш., 35. Київщина (пд.), 36. Козарець/Боснія (з Тернопільщини), 37. Комарно/Рудники, 38. Красний Брід/Пряшівщ., 39. Курів/Бардіївщ.-Пряш., 40. Лагодів/Перемишлянщ., 41. Лашківка/Кіцмань-Чернів., 42. Летя/Сулин н. Дун., 43. Липини/Білгородайщ., 44. Липиця Горішня/Рогатинщ., 45. Липовняни/Славонія (із-під Жмигорода Лемківщ.), 46. Литвяки/Лубенщ., 47. Мелешівці/Сучавщ., пд. Бук., 48. Михновець/Турка, 49. Муругиль/Тульча, 50. Мшанець/Самбірщ., 51. Негостина бл. Серету/пд. Бук., 52. Новосілка/Підгаєч., 53. Носів/Біла Підляська, 54. Ожидів/Золочівщ., 55. Осталовичі/Перемишлянщ. (переселенці в Ясіку бл. Прнявора/Босн.), 56. Остромичі/Кобринщ., 57. Отинія/Станисл.-Ів.-Франк., 58. Пахія/Крем'ячеч., 59. Пекарщина/Черняхів-Житомирщ., 60. Перегінсько/Долинщ., 61. Підберізіці бл. Львова, 62. Підсоснів/Бібрка-Пустомитщ., 63. Підлуже/Дубенщ., 64. Подусільна/Перемишлянщ., 65. Поляни/рум. Мармарощина, 66. Ремети/Ужгородщ., 67. Рівня н. Черемошем (Вижнич.), 68. Рогатин, 69. Романів/Бібрка-Перемишлянщ., 70. Селятин/Чернівці, 71. Синівці/Серетц.-пд. Бук., 72. Стара Ропи/Самбірщ., 73. Стінка/Бучаччина, 74. Ступно/Здобувівщ., 75. Тербовельщина, 76. Тернопільщ., 77. Терпилівка/Збаражщ., 78. Товстенське/Копичинеччина, 79. Тростник/Севлюш-Виноград., 80. Трускавець/Дрогоб., 81. Устя Віскузьке/Борщівщ., 82. Хоробрів/Сокальщ., 83. Щербівці/Серетчина-пд. Буковина.

За говіркою приналежністю йдеться про говірки: полтавську (46), пд.-київську (35), пд.-волинські (58, 59, 63, 74), сх.-подільські (4, 6, 15), зах.-поліську (56), підляські (20, 53), пд.-холмську (43), степові (10, 33а, 42, 49), покутсько-буковинські (1, 8, 12, 16, 30, 33, 41, 47, 51, 67, 71), гуцульські (7, 29, 31, 65, 70), наддністрянські (3, 5, 13, 14, 17, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 32, 36, 37, 40, 44, 52, 54, 55, 57, 61,

⁶⁶ Дотичні дані нотовані з кн. Magocsi, Paul R.: *Let's speak Rusyn. Bisidujme po-rus'ky. Prešov Region edition*, Clifton, N.J./USA 1976, — а що сперта на говірці Виж. Яблінки.

62, 64, 68, 69, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82), бойківські (23, 48, 50, 60, 72), середньо-закарпатські (11, 18, 26, 28, 66, 79), лемківські (9, 28, 34, 38, 39) та сотацьку (2). За віровизнанням це: православні (1, 4, 6-8, 10, 15-16, 20, 29-31, 33, 33а, 35, 41-43, 46-47, 49, 51, 53, 56, 58-59, 63, 67, 70-71, 74, 83 — разом: 32), всі інші — католицькі (52). На ці числові позначування місцевин посилятимемося в дальшому при заподаванні зібраних лексичних даних.

За поняттєвими групами, що їх поділено, як і попередньо, на: 1. зв'язані з церквою (храмом, утваром) — припадає 20 вирізнених понять, 2. з парафією — 17, 3. зі святами — 43 й 4. з чинодіяннями — 42. Зібрані дані про термінологію дотичних звичаїв та знаних назв з інших віровизнань — прийшлося — з уваги на місце — отут вилишити. Зрештою й не на всі запити (себто виділені поняття) зібрано в кожному випадку відповіді: вони або в даній місцевині не вирізняються або запитуваний інформатор їх не знав чи забув. Зрезигновано отут і з докладної передачі фонетики запису: її, як правило, підігнано під «літературно»-мовну, бо й не так про фонетику отут ідеться.

1. Церква: 1. «церква» *цѣрков* 9, 11 23, 34 38-9 45, 48, 50; *цѣркова* 4, 10, 18, 33а, 42, 44, 47, 71, 83; *цѣрква* — скрізь-інде; «паперть» *гінчик* перед *цѣрков* 29;

2. «баня»: *бáня* 32, 69; *вѣжа* 11, *купѣл* 4, *кѣмпана* 42, *маковіца* 29;

3. «притвор»: *притвѣр* 6, 8, 14-5, 21-2, 26-7, 31, 46, 52, 54-5, 58-9, 61-3, 70, 74, 76, 80, 82, *прѣтвор* 43, 79, *прѣтвѣр* 67, -*твѣр* 69; *бáбинѣц* 1, 3, 66, 79; -*инѣц* 3, 9, 13, 40, 50, 53, 63, 73-4, -*инѣц* 5, 6, 15, 17, 24, 26-7, 36, 44, 48, 54, 68-9, 75-7, 80 83; під *хѣрами* 81, під *дзвиніцом* 39;

4. «місце в церкві ліворуч, де стоять жінки»: *жінѣча церква* 7, 30, *бáбський пляц* 12, 46, *жінѣшник* 16, за *порѣзом* 72, *місце пре дѣвки* 9, *дѣвѣцкий пляц* 12; *чоловіча партя* «місце праворуч у церкві, де чоловіки»;

5. «хори»: *вѣшка* 9; *кѣруш* 18, 34, 38, 65; *фѣруш* 39; *хѣри* — скрізь-інде (теж: *хор* 6);

6. «христильниця»: *христѣл(ъ)ница* 31, 51, 59, *христѣница* 1, *ботѣза* 83, *христѣльница* — скрізь-інде;

7. «хоругви»: *корѣгѣ* 30, 83, -*гѣгѣ* 31, 54, -*ругѣгѣ* 5, 29, 41, 45, 51, *хоругѣ* 1, 7-8, 16-7, 21, 24, 38, 40, 44, 46, 48-9, 59, 61-2, 64-8, 73 75-7, 80, -*ругѣ* 35, 43, 70, *хорѣгѣгѣ* 19, -*рогѣгѣ* 58, 81, *форѣгѣгѣ* 5-6, 13, 15, 27, 36, 43, 52-3, 59, 63, -*гѣгѣ* 72, -*рѣгѣгѣ* 55, *хорѣгѣгѣ* 32, 75, -*рѣгѣгѣ* 74, -*рѣгѣгѣ* 4, *хорѣгѣ* 71, *кругѣгѣ* 47, *корѣгѣгѣ* 72, (на поперечній жердці) *пáвѣси* 26, -*ѣси* 28, -*вѣси* 46, 79, *крѣжи* 18, 34, *крѣжи* 38-9, *зáстави/крѣже*, 2, *прочѣси* 29, -*цѣсѣ* 9, -*чѣсѣ* 49, 18, -*чáсѣ* 12, 43, *причáсѣ* 33а, *дрáпѣли* 49, *прáпор* 65, *фáнкѣ* 25; *фáнки* (звизвані)/*хоругѣ* (на поперечці) 3, 7, 12, 17, 19, 21-2, 24, 27, 33, 37, 40, 44, 50, 52, 54-5, 57, 60-2, 68, 73, 75, 7-8, 82;

8. «царські врата»: *цáрські вáтá* 32, 69, *ц. дѣвѣри* 9, *рáйські вáтá* 4, *р. дѣвѣри* 29, 51, *вáтá* 10, 42, 49, *дѣвѣри* 42;

9. «вівтар» престол 4, 6, 14, 34, 43, 53, 63-4, 76, -ул 65, алтарь 4, 47, олтарь 33а, 54, овтарь 53, олтарь 3, 11, 34, 38-9, вйнтарь 65, престіл 1, 3, 5, 8, 13, 15, 22-3, 27, 31, 33, 40-1, 46, 52, 55, 58-9, 62, 66, 69-70, 80, вівтар — скрізь-інде;

10. «кивот»: кивот 7, 14, 21-2, 26, 55, 57, 59, 61-2, 72-3, кі- 79, кі- 9, 38-9, цимбобрія 37, 69, дарохранітельница 53;

11. «захристія»: закрестія 57, -ія 9, захрестія 5, 7-8, 12, 14, 21, 25-7, 33, 37, 39, 44, 48, 52, 55, 62, 67-69, 72, захрістіє 31, -ія — скрізь-інде;

12. «дзвінок»: (біля іконостасу дзвонити перед початком Богослужби) сигнівка 17, сигнатурка 3, 21, 43-4, 64, 68, 72, 76, 78, 80; (деінде без цієї функції) дзвончок (пінкзі збірють) 39; дзвонок 65, 79, дзвіночки 7, дзво- 9; дзвінок — скрізь-інде; «дзвіниця»: дзвіница 9, дзвіница 29, 83, -ниця 32, 34, 51, 69; (дзвінком) брєнькатся 9; тока (б'ют клєвчиками) 10, 47, токи 49; «дерев'яне било-дошка»;

13. «кадильниця»: кадильница 4, 7, 69-70, 83; -ділн- 29, 32, 51; ббжа кадильниця 12; кадїло 21, 30, 38, 59, 62, 69, 73, 79, -діло 39, ббже кадїло 12;

14. «таця збирати датки в церкві»: таця 35, 46; таця 25, 69; (мішечок із дзвіночком) мїшок і брєньчок 38;

15. «плащаниця»: плащанийця 39, 46, 50, 63; -щенї- 2, 9, 23, 43, 53-4, 65, 74, 76, 78; -щенї- 28, 38, -щїні- 5, -щєвни- 79, плащєні- 29, -щїєні- скрізь-інде; (без розрізнення від стола-підставки, на якій викладена в Вел. П'ятницю) ббжий грїб 3, 5, ббжі гроб 2; сам прибраний плащаницею підставка-стіл) ббжий грїб 19, 21, 23-4, 31, 43-4, 55, 57, 59, 68-70, 72, 76, 78, 80;

16. «калаталка, вживана після страстей у Вел. Четвер — по Великодній винїс плащаниці замість дзвонів»: калаталка 3, 5, 13-5, 24, 26-7, 32, 40, 44, 54, 68, 73, 77, -авка 19, 37, 50, 61, 64, 69, -талка 22, калатало 1, 7-8, 13-4, 17, 21, 26, 31-2, 48, 54, 57, 67, 70, 73, 77, 80; теркотайло 38; клєпало 7, 16, 21, -пало 65, -пачка 30, деркач 3, 13, 25, 40, 46, 78, 80, 82; клєпачі 28, 51; клєвчиком (цбркают/коцкают) у дошку 29, 51, 71: тиркадлом тїркатся 9, малім клєпкадлом клєпкатся 9; теркотати 38, талєпати 36, клєпати 16, 30, 71, калатати 25, 31, 50, 54, 67, 69, 77; до дошки калатают 19; «ручна калаталка дітей при виносі плащаниці в Вел. П'ятницю»: бўзьок 24, 55, 62, 69, тараткало 81, -тхалка 36, -рапкало 39; бўками бїли до штирїх брўсїв 72; в бўбен лўпкали/бубновали 34;

17. «жирандоль із свічками»: світоч 65, лўстер 38, лампа 34, 39, лїстяр 8, панїкадїло 4, 10, 33а, 49, палїкандра 30, сарафїм велїкий/малїй 51, пайїок 9, павўк — скрізь-інде;

18. «свічник з підставою на свічки перед іконостасом»: світич 30, свїчар 49, поставнїк (на свїчечкї) 4, 33а, -стаів- 10, посвїшниця 32а, підсвїчник 74, посвєвчнїк 53;

19. «столик при входї, де продають свїчечки»: свїиий стїл 4, пангяр 49, пандар 42;

20. «крилос, де дяки»: крїлос 33а, 49, -лас 49, -лбси 34, лавкї 69, стблїк даскалїв 29, станок де пєвчі 10;

аналбї 69/стблїк 9; амббна 25, 69; казательнїца 9, 39; ікон 11/(2)ббраз 4; іконостас 43, 69/коностас 30, 38-9, -аси 29/парастас 33а, 42; жєртвєннїк (для проскомидїї) 9; кропїло 4, 69; паламарня 49;

2. парафія:

1. «парафія»: *паро́хія* 28, 36, 55, 67, 77-8, 80, 82, -о́хія *цирко́вна* 30, 65; *фа́ра* 9, 18, 34, 38-9, 79, *фа́ркост* 39; *пара́фія* — *скрізь-інде*;

2. «приходство»: *фа́ра* 39, ~ *попóва* 28; *попівство* 1, 8, 23, 26-7, 31, 48, 50, 59, 67, 70, 72-3, 75, 78, 80, -уствó 65, *парафія́льний о́ім* 55, *рези́денція* 12, 19, 28, 59, 61, 75, *пробóство* 5, 69; *грома́цка/пари́тарна ха́та* 29, 51, *паро́хія́нна ха́та* 7, 71, *попóва ха́та* 10, 49, *болга́н* 10, 49, *ба́тю-ци́ний двір* 33а, *плеба́нія* 3, 13, 17, 21-4, 32, 37, 43-4, 52-3, 57, 61-2, 64, 68, 75-8, 80, 82, *кле-* 14, 19, 36, 81, *кле-ні́я* 45, 54; *прихо́дство* 3, 12, 17, 22, 24, 27, 32, 37, 43, 46, 57-8, 61, (1:-во́) 75, 78-80;

3. «дочерна церква»: *філі́я* 53, *філія́лка* 9, 36, 38; *до́черна це́рква* 3, 5, 21, 27, 44, 68-9, 75-7, *до́черна ц.* 22;

4. «парох, священник»: *ба́тюшка* 4, 6, 33а, 42-3, 46, 49, 53, 58-9, 74; *свяще́нник* 5, 11, 14, 19, 24, 27, 31, 43, 62, 64, 67, 76, -е́ник 15, 28, 33, 46, 49, 57-9, 73, 80, *пан свяще́нник* 65, *оте́ц свяще́нник* 19, 38-9, *оте́ц* 74, *оте́ць* 21 (*отче!* 72, 36), *о́ццец ду́ховний* 9, 11, 18, (*отче преве́лєбний!* 34, *па́не о́чче!* 55), *кня́з* 39, *пан* 28, *папо́тець* 1, 7, 8, 16, 18, 29-31, 33-4, 41, 58, 67, 70-1, 83, -те́ць 3, 57, 59; *кле́бан* 26, 39, (р.-кат: 34, -ба́н 11); *сго́мосць* 13, 25, 36-7, 69, 75; *кссє́ндэ* 17, 23-4, 31, 60-2, 69, 72, 75, 78; *ксьє́ндэ* 1, 3, 5-6, 8, 12-4, 19, 21-2, 27, 30, 32, 36-7, 40, 43-5, 48, 52-3, 57, 64, 76-7, 80-2; *піп/пуп/поп* 1, 5-6, 8, 11, 18, 24, 26-7, 29, 31, 33-4, 38-9, 41, 46, 48, 50-1, 53, 58-9, 63, 65-7, 69-70, 74, 79-81, 83;

5. «попадя»: *ма́тушка* 6, 10, 35, 42-3, 46, 49, 53, 58-9, 74; *паніма́тка* 35, 55, 59; *пані́йка* 28 (*пані́ко!* 65), (*па́ні*) *добродзі́ка* 29, 51, 71, 83, *па́ні прє-вєлє́бна* 9, 34, 39, *їх до́бра мі́лость* 38, *їмосць* 21-3, 25, 37, 43, 48, 50, 55, 60-2, 69, 72, 75, 77, 82; *кнегі́не!* 65, *попа́дэ* 9, *попа́дя* 18, 34, 39; *попа́дя* — *скрізь-інде*;

6. «сотрудник»: *віка́рий* 13, 15, 17, 19, 24, 31, 33, 38, 43, 54, 67, 76, (-рі́й 24); *помі́чник* 8; *намі́сник* 38; *копи́ратор* 30; *молоді́й ксьє́ндэ* 14, ~ *кссє́ндэ* 62; *со́трудник* — *скрізь-інде*;

7. «дяк»: *о́скал* 16, 29-30, 41, 47, 51, 71, 83; *ка́нтор* 9, 11, 18, 34, 38-9; *півцо́учи́тель* 38; *ри́єнтий* 25, 37, 69; (жі́нка) *ре́генша* 53; *дяк/дек* — *скрізь-інде*;

8. «помічник(и) дяка»: *помі́чникі* 7, *канто́ри* 9, *дячо́к/де-* 25, 43, 58, 61-2; *піддя́чі/-де-* 3, 5, 13, 17, 24, 27, 32, 40, 64, 67, 69, 73, 75-7;

9. «хор(исти)»: *ко́рісти* 30, *пе́вчі* 4, *п'є́вчі* 49, 53; *псаломщи́к* 4;

10. «прибирач церкви, дбає про світло»: *церко́вник* 28, *кості́льний* 34, *дзві́нник* 18, *палама́р* — *скрізь-інде* (помагає дзвонити; з *офі́рка́ми хо́ди по це́ркві* 55); *дзвона́р* 36, *дзві́нник* 38, *косце́льнік дзвоні́т* 39; *міні́ш-тра́нт* 11;

11. «староста церкви»: *ста́роста* 4, 53, *кура́тор* 11, 28, 34, 38-9, 65; *сві́чхоза́с* 55; *бра́ця́к* «член церк. братства» 37, *церко́вник* 39, -ку́вник 65, *церко́вний брат* 7, *деле́гат(и) церко́вний/-ні* 32а, *кошце́льнік* 9, *єпі́тропи* 83, *єпі́троп* 28, 32а, *пі-* 51, *ліні́троп* 30, *ста́рший брат* — *скрізь-інде*;

12. «дівчата, що прибирають церкву/тримають хоругви»: *діво́кі до пра́пору/проце́сії* 65, *діва́кі-сестри́ці* 19, *сестри́ці* — *скрізь-інде*; *ста́рша сестри́ця* (над ними) 25; (*їх відзна́ка*) *ме́нда́лик* 23, 27, 67, 69, -те́лик 19, -нта́- 37, -еда́- 53, 55, 57, 61; *хре́стик* 65, 69, 74 (*і:крі́жик*), *о́брази́к* 30, *богоро́дичка* 65;

13. «ризи»: вишмінти 30, 42, облачення 15, 59, (в)опарати 3, 12-3, 40, 55, 69, ап- 36, 67; різи — скрізь-інде; під(й)асник 4, 6, 22, 33, 43, 46, 58-9, 67; наплечник 7; нагрудник 4; пояс 4; нарядиці 69/поручі (Херсонц.); орар (діякона) 4;

14. «фелон»: офалан 12, фалон 7, 51, 71, фелон 19, 36, 62, 57, 69; -лонь (Херсонц.);

15. «епітрахиль»: патрахіль 74 (і:петрахіль), потрафіль 7, епістрахіль 4, епі-иль 69;

16. «ряса»: р(й)аса 6, 15, 22, 31, 33-33а, 42-3, 46, 53, 57-9, 63, 66-7; мантія 65, халат 49, одяжа церковна 42, спідниця 83, сутанна 21, 43, 75; ліверенда 55, реверенда — скрізь-інде;

17. «спец. шапка священника»: божя корона/-ру- 12, папуфіка 55, скуф'я 53, жамілавка 53, шляпа 42, корона 59, капела 10, капак 42, чіпка 9, 39, шапка 19, 42, 49, ~ з хрестиком 65, 74, ховпак 26, ковпак 1, 3, 4 (благочинного), 13, 21, 27, 36 (ков-), 38, 40, 58, 63, 66, 69-70, 75, 82; декан 38, 69/благочинний 4; біскуп 11; мнит 11, мнішка 11/монахія 69; цілесбс 69;

3. свята:

1. «храмове свято»: святок 48, сято 38, сьвато 72, вітпуст 19, 69, отпуст 18, 53, спуст 29, кермаш 62, 43, -меш 9, 34, 38-40, кірміш 20, грам 1, 3, 5, 7-8, 12, 16, 29-31, 33, 43, 46, 51, 54, 57-9, 67, 70, 72, 80, 83; празник — скрізь-інде;

2. «післяхрамовий день»: попразен 69, 75;

3. «свят-вечір (1-ий)»: святвечір 28-9, (-ур) 34, 43, 46, 59, 74, 82; коляда 53, віглія 43, вілія 9, 39, 61, 63, шветі вечар 2, дідів-вечір 28, власний свст-вечір 29, святій вечір/-чор/чур — скрізь-інде (ніп ходів з світїм образом 83);

4. «Різдво»: ріство 34, 45; рождество 4, 32а, 24, 49, -де- 2, 9, 39, божє народжіння 39; рудво 13, 18, 65, різдво — скрізь-інде;

5. «Собор Богородиці»: матер-божя 29, богородиця 8, 19, збори богородиці 47, 51, собор богородиці 2, 7, 22, 36, 46, 55, 59, 82; збір богородиці 3, 8, 27, 31, 48, 50, 57, 61-2, 69, 71-3;

6. «новий рік, Василя»: новій год 4, 10, 49, 79; васілія, 1, 7, 12, 17, 20, 24, 31, 33, 40, 43, 57, 59, 61-2, 67, 69-70, 78, 80, -сія 65; новій рік/рук — скрізь-інде; шчодрїха «Маланка» 56, гоготїха 20;

7. «2-гий свят-вечір»: друга коляда 53, голодна кутя 32а, 33а, 42, 46; водная к-а 20, водяная к-а 53, 56; бабин вечір 25, 28, голодний святій вечір 4, шчадрїй вечур/-чер 34, 45, друга св. вечера 67, 70, другий св. вечір/-ер 7, 12, 17, 18, 25, 28, 31, 41, щедрий вечір/-ер 17-9, 23, 36, 43, 46, 55, 57, 59, 61-2, 69, 77, 82; відоршєний свствечір 29; трохкрїльова вілія 9, -кра- в. 39;

8. «Богоявлення»: богоявленіє 3, 14-5, 24, 31, 36, 38, 45, 59, 61-2, 67, 69, 80, 39, -нія 19, 66; свічки 18, 34; крещеніє 4, -ія 10, х-іє 42, х-щенія 32а, щедрик 72, три кралі 39, трох крїлів 9, відорці 1, 7, 29, 31, 67, доошиї 65, відорці 70, 83 (з кирилїсом), водокрещеніє 20, 53, водогрєці 5, 15, 17, 24-5, 31, 46, 58-9, 63, 66-7, 73, 80, -ща 10, ордан 30, 73, вордань 72, йорданя 10, 49, йордань 6-7, 12, 15, 17, 28, 22-32а, 36, 40-1, 43, 46, 50, 52, 54-5, 58-9, 61, 63, 71, 78, 82; йордан — скрізь-інде; свя-

чена вода: *водиця* 1, 17, 28, 31, 40, 43-4, 55, 61-2, 64, 67, 69, 78, *води́чка* 2, *-и́чка сві́чена* 30, *йорда́нська водá* 19, *свя́чена в.* 65, *ся́чена в.* 38, *свя́чо́на в.* 20, *сви́нчо́на в.* 20, *свя́чена в.* — *скрізь-інде*;

9. «Трьох Святителів»: *трох сві́ти́телів* 69;

10. «Стрітєння»: *стрі́тєне* 11, 56, 69, *сретє́н'є* 20, *-н'є* 38, *стрі́тєн'я* 42, *стрєт-* 10, 33а, *грозми́ці* 20, *грум-* 38, 53, 56;

11. «м'ясниці; тиждень перед Вел. постом»: *запу́сти* 5, 41, *ма́сниця* 29, 51, *-ни́ці* 25, 43, *пу́щенє* 51, *федоро́вий тижде́нь* 51, *білий тж.* 65, *фаше́ньгі/-и* 2, 9, *-и́ги* 11, 34, 39, *ма́сниці* 22, *зі́мні мя́сніці* 4, 19; *ма́сляниця* 53, *мя́сніці* — *скрізь-інде*; *неді́ля: ма́сляна* 4, 32а, *мясопу́сна* 4, 69; *дидова́я неді́ля* «передостання нд. м'ясниці» 56;

12. «нд. сиропусна»: *сиро́пу́сна* 4, 33а, 69; *си́рна* 4, *пу́щенє* 29, *за́го-вини* 20; *запо́сний понеді́льок* 38; *попéльна сре́да* 11; *федоро́вця* «1-ий тж. Вел. посту» 38;

13. «Великий піст»: *велико́дний піст* 34, *-не гові́ня* (Страбичів), *паско́вий піст* 4, *велико́дні пост* 2, *вели́кий піст/пост* — *скрізь-інде*;

14. «нд. хрестопоклінна»: *нд. хресто́поклі́нна* 4, 69; «середа»: *поклі́не* 30, *покло́ни* — *скрізь-інде*;

15. «Благовіщення»: *благові́щенє* 69; *-вéщенє* 53;

16. «передцвітна нд.»: *посфа́льна* 10, 49, *субо́та спо́мина́льна* 42; *страш-на неді́ля* (перед паскою) 33а, 42; *вє́рбний тижде́нь* 4;

17. «цвітна нд.»: *бечко́ва* 1. 7. 29-30, 33, 47, 51, 65, 70-1, 83; *вє́рбна* 4, 6, 10, 15, 24, 31, 32а, 42-3, 46, 58-9, 63, 76, 78, 82, *вє́рбена* 33а, *вє́рбо-вця* 53, *вє́рби́на* 74, *шутна́* 44, 52, 72, *шутко́ва* 41, *-ковá* 5, 8, 12, 16, 19, 21-2, 26-7, 31, 33, 67, 73; *шутка* 79, *квє́тна* 2, *квітні́ця* 9, *кві́тна* 11, 14, 19, 32, 34, 38-9, 43-4, 50, 81, *цвітна́* 1, 3, 13, 17-8, 66, 77, 80, *цві́тна* 25, 27-8, 36, 40, 45, 48, 54-5, 57, 59, 61-2, 64, 69, 76, 78; «шутка свячена»: *ба́зька* 17, 21, 23, 25, 32, 61-2, 69; *баз'і́чки* 9, *багня́тка* 34, 45, *-н'і́тка* 38, *-ки* 39, *бі́рки* 2, *бі́чка* 65, *бе́-* 1, 7, 29-30, 33, 51, 67, 70-1, 83, *вє́рба́* 6, 10, 32а, 33а, 46, 48-9, 53, 58-9, 62, 74; *ми́нька* 18, *ти́чка* 28, *лоза́* 3, 5, 13-6, 21, 27, 31, 36, 40, 44, 46, 54-5, 58-9, 62-3, 68, 76-8, 82; *шутка* 3, 5, 8, 12, 19, 21-2, 24, 27, 31, 33, 41, 44, 52, 55, 57, 64, 66-8, 72, 79-81;

18. «тж. перед Великоднем»: *бі́лий* 4, 10, 32а, 33а, 42, 49, *сумні́й* 28, *страшні́й* 51, *велико́дний* 29, 34, 38, 69, 72, *велико́дні тижде́нь* 2; *стра́сний* 80, *стра́сний* 3-8, 12-4, 16-7, 21, 23-4, 27, 32-3, 36, 39-40, 46, 53-5, 57-9, 61-2, 64, 66-8, 70, 76-9, 81-2, *вели́кий* 15, 19, 27, 30, 32-3, 39, 41-2, 44, 47-8, 52, 55, 57, 61, 63-5, 71, 76, 78, 80, 83;

19. «Страсний четвер»: *вели́кий* 20, 31, 44, 53, 55, 78; *ме́ртвий* 9, *су-ті́й* 42, *чи́стий* 32а, 33а, *желе́ні штвє́рток* 2; *жи́льний* 6, 50, 65, *жи́вний* 1, 5, 7, 13, 24, 27-8, 30, 34, 36-8, 40, 44-5, 47-8, 51-2, 55, 62, 67, 69-72, 77-8, 80-1, 83; *страшні́й* 19, *-сний* 15, *стра́сний* — *скрізь-інде*; «читання стра-сних євангелій»: *стра́сні покло́ни* 72, *до́читуват* *Хри́ста* 49, *на іні́є́ру* 47, *стра́ст* 39, *-сть* 4, 6, 38, 49, 58, 71, *-ст'і* 63, *-сті* 43, *стра́сти* — *скрізь-інде*;

20. «Велика п'ятниця»: *вел'і́ка* 45, *святá* 42, *велико́дна* 32а, 34, 53, 69, *вел'і́кодні п'я́ток* 2, *вє́лький п-к* 9;

21. «Велика субота»: *бі́ла* 38, *велі́ка* 53, *великі́нна* 83, *-ко́дня* 4, *-ко́д-на* 29, 38, 42, 47, 65, 69; *бе́ла собо́та* 2;

22. «Великдень»: *па́ска* 4, 9-10, 33а, 42, 49, *-сха* 32а, *вє́лькано́ц* 9, *у́скрес* 45, *вели́кий де́нь* 33а, *вели́дєнь* 2, 39, *вели́дєнь* — *скрізь-інде*;

спорнітися 48/розговіється 6-7, 31, 35, 42-3, 46, 49, 58-9, 63, 79/скоромитися (Страбичів); «істи свячене», «масне»: тлі́сте 20, по́рте 48, мн́сне 30, скоромне 1, 3, 6-8, 15, 20, 27, 30-1, 35, 41-3, 46, 51, 53, 57-60, 65, 71 (скоромла) 83; масне — скрізь-інде;

23. «Великодній понеділок»: волоківний 7, купальний 38, поливаний 79, 36, уливаний 12, 81, великодний 3, 63, -ний 4, -лікодний 39, -дні по-недзёлок 2, -дний покедільнок 65, -івнок 16, 32, 71, 83;/вель-анбчний 9; (в)обливаний — скрізь-інде; «В-ній вівторок»: вобливаний в-к 69, 72; великодний в. 51, 69, 83; уторок великодний 2, 57, вельканочний 9;

24. «тж. Великодня»: провідний 29, проводи 1, 4, 6, 10, 13, 15-6, 21, 27, 31 (-оди), 32а (= пасха мёртвих), 33, 43, 46-7, 51-3, 59, 61, 63, 66-7, 77, 82; провбдют гробіу 51, дають поману 47; н́амський четв́р у провіно́му т́йж-ні (на цв́нтар ішли) 56, провідна субота 47; «Томина нд.»: томина 53, (недзёла томина) 2, 8-9, 15, 19, 26, 28, 58, 43-5, 66, 68-9, 79-80, томова 30, провідна — скрізь-інде; сугій четв́р (від паски до возсесення) 33а; десяті́ха «10-а нд. після Великодня» 20, «10-а п'ятниця після В-ня (жінки не працювали)» 56; зелені́ц «10-ий четвер після В-дня» 56, зелений четв́р (перед Св. неділею) 83 (= перед Зел. святами);

25. «Вознесіння»: вознесіння 33а, вознесєніє 33а, 69-70, -н'іє 53, -н'ія 10, 33а, вознесєне 69;

26. «Зелені свята»: трі́йця 1, 4, 14, 25, 42-3, 46, 49, 54, 59, 67, 70, 80. трі́йця 10, трі́йця 20, 63; святá неді́ля 12, 23, 26, 28, 30, 47, 48, 50, 59, 65, 83; соше́ствіє 55, св́ятото́ д́їха 72, д́їхове 55, зельб́ні св́ятки 20, 53; руса́дле 2, -для 9, -ба́я 11, 38-9, 45; -а́лле 18; -а́льня нд. 38; зелені́ св́ята — скрізь-інде (дзелєні с. 30, 50); за́дїшна суб́ота 38, спомина́ль-на с-та 42, «сб. перед Зел. святами»;

27. «Різдво Івана Христітеля»: іва́на 8, 13-4, 20, 24, 27, 52, 58, 64, 73. 78, 80-1; іва́на-купа́ла 7, 26, 31-2, 43, 55, 62, 76; купа́йла 4, 6, 20, 22, іва́на к-йла 10, 23, 32а 46, 59, 69, купа́ла 17, -а́ла 19, 24, св. іва́н 30, швето́го я́на 2, с́ятоян 38, я́на-христі́теля 9, йо́ана кресті́теля 39, св. я́на 34 йо́ан х-тель 11, іва́йла-купа́йла 42, купа́йло іва́н христі́тель 56, іва́н-дель (Страбичів), драга́йки 10, 49, рождє́ство я́на 45, іва́н з'ільові́й 70, христі́теля 18, 72; «Усі́кновєння голови Ів. Хр-ля»: іва́на христі́теля по риздві́ 29 32а, головос́ка 53, іва́на головос́іки 51, с́ято́го я́на го-ловќй 72; малє́нке св́єто іва́на до́вгого (ш́ьо си о́гирќй клад́їт) 83; ива́на суча́вского 47;

28. «свв. Петра і Павла»: пє́тра 54, 69, пє́тра і па́вла 19, 22, 61-?. 71: п-ра́ і п-ла́ 26, 43, 69, 77, 82; п-ра́ і па́вла 6, 23, 35, 38, 43, 46, 48, 57-60, 73, 79;

29. «Преображення»: спас 10, 33а, -са́ 53, преображє́ня 45, (-не 55), -жє́ніє 1-3, 7, 19, 28, 31, 33, 38-9, 43, 46, 51, 54, 59-60, 67, 69-70, 78-80, 83; спа́са — скрізь-інде;

30. «Успення»: успє́ніє 1, 4, 20, 24, 36, 43-4, 46, 55, 58-9, 62, 67, 69-70, 79-80, у-є ма́тери б́ожої 68, успі́йне 56, у-є па́ни ма́рієй 39, богоро́диця пє́рша 16, 31, 47, 51, 70-71, 81, 83, б-ця велі́ка 26, 28, 65, ма́тер б́ожа пє́рша 12, 30, 59, 62, 82, ма́тка б́ожа пє́рша 5, 7, 13, 17, 19, 27, 36, 44, 54, 61, 68-9, 72, 76, 80, пє́ршої ма́тки 21-2, 48, 50, 57, 73, 77, п-і м-и б́оски 78, п-ша ма́тка б́іжа 34, м. б́іжа 45, пречі́ста 4, 20, пє́рва п-а 10, 33а, 49, пє́рша п-та 6, 74, панє́нка ма́рія 9, св́атá ма́рія 42, с. ма́рія пє́ршя 18, 38, ма́тки б́ожої 3, 8, 37, 40, 52, з'іє́льна ма́тка б́оска (найлє́пша) 53;

31. «Різдво Богородиці»: рождество богородиці 55, ~ матері божої 1, 4, 24, 36, 43, 44, 46, 58-9, 62, 67-8, 70, 80-1, -дє- м. б. 34, р-о матки б-ї 69, 79, рождество пани марії 39, другої богородиці 16, 30, 31, 47, 51, 70-1, 81, 83, д-ї матки б-ї 5, 7, 13, 17, 24, 27, 36, 44, 54, 61, 68-9, 76, 80, д-ї матки 21-2, 48, 50, 57, 73, 77, д-ї м-и боски 78, д-ї матері божої 59, 62, 12, малá борородиця 26, 28, 65, 79, друга пречіста 6, 10, 33а. 49 74, д-а свѣта мрія 18, д-а швѣта м. 2, д-а сѣта марія 38, д-а м-а бѣжа 34, с'їйна/друга матка бѣжа 72, с'їевна м-а бѣска (тоді с'їевба) 53;

32. «Воздвиження»: (воздвйжене) чесного хрѣста 19, 69; здвйження 42; на крїжа 53;

33. «Покрова Богоматери»: покрѡви 2, 9, 69; покрѡва сѣтой мрїї 38;

34. терпївка «свято між Покровою й Михаїлом» 56;

35. «св. Дмитра»: дмїтрїя 21, 26, 43, 59, 77; -тря 65, 79; -тра 35; -трє 21; митрѣ 50, мїтра 38; дмїтра — скрізь-інде;

36. «архистр. Михаїла»: михаїла 69, михаїла 42, 53;

37. «Введення»: введєніє 53, 69; введєн'їє/ввєдення (правосл.);

38. «ап. Андрія»: андрѣйки 17, 43, андрїйчик 19, яндрїя 72. андрїїв день 18, андрѣше 2, андрїя 6, 14, 24, 32, 38-9, 48, 76, 79-80; андрѣя — скрізь-інде;

39. «св. Миколая»: (зїмного) микѡли 6. 22-3, 26, 35, 38, 43, 46, 57-9, 61-2, 77, 82; никѡли 65; микѡлая 11, 19, 50, 69; (зїмного) никѡлая 71; «перенесення мощів св. Миколая»: (22. V.); тѣплого микѡли 35, 57, 59, 69, 77, 82, ~ никѡлая 71;

40. «Зачаття»: ѡнки 69, ѡнкї 53;

41. пости: а) «перед свв. Петром і Павлом» (29/12. VII.): пѣтров 2, -їв 34, 38, -їв постѡк 18, пѣтрївка/-рѡ/-рї- — скрізь-інде;

б) «перед Преображенням» (19/6. VIII.): спѡсївка 42, 81, -сївка/-сѡв-4, 19, 53;

в) «перед Успенням» (14/1.-28/15. VIII.): богородичне говїє 29. -чний пїст 51, богородичївка 31, матковїжний пїст 34, подвїйний перед богородицєв пѣршов 30; госпѡжин п. 4, маковїчник 48, -вїйка 55, 57 -вѣй-72, -вїя 9, -вїївка — скрізь-інде;

г) «перед Різдвом 40 днів»: рїздїяний п. 34, рїстїяний 38, рїстїяний 45, рождєствєний 4, говїня христѡво 65, рїздвѣнка 1, 28, филїпївка 38, нилїпївка 14, 17, 22, 28-9, 33, 44, 48, 50, 52, 54, 57, 59-60, 64, 68-70, 72, 78, 79, -лїпївка — скрізь-інде;

недїльовати «святкувати недїлю»: 55; бїднїшнїй день 56/бїдєнь: бїднїй день (Галич);

4. чинодіяння: 1. «літургїя»: слїжба 7, 9, 14, 30, 34, 38-9, 42, 49, 49, 51, 65, 79, 83, ~ бѡжа 5, 8, 11-2, 17, 19, 23-4, 26-7, 31-3, 43, 46, 52-4, 57, 59, 61, 64, 66-7, 69-73, 75-6, 78, 80, 82 (вєлїка 64, спївана 72, тїха 64, 69, 72), служєн'їє 4, обїдня 20, вїдпѣва 1, 6, 12-5, 17, 21-2, 30-1, 38-9, 41, 43, 52, 55, 59, 62, 64, 67, 69, 73, 77-8, 80, вєлїка дѡпѣва 65;

2. «всєпїчна»: всуѡшна 4, 24, 46, 58, 69, 71, всїѡчна 6, всуѡчне 19, -ѡшне 3, 17, 27, 31, 69, всєпѡчна 53, -нѡчїя 53, -нѡчне 5, 7, 37, -нѡшнос 79, -нѡшна 54-5, 63, 78, -нѡчна 43, санѡчне 34, -на 38, сонїчне 39, осѡнѡшне 51, 83, вѡсьванѡчне 72, всєнѡшне — скрізь-інде;

3. «утрення»: вїтрєня 42, ютєрїя 39, їтрїнь 38, 83, ранѡмша 9, їтрєня — скрізь-інде; ризурѣкїя (на вєлїгдєнь) 72;

4. «вечірна»: *вечірни́с* 30, *-чірна* 83, *-чурна* 34, 38-9, *-чёрна* 4, 6-7, 15, 21, 24, 27, 37, 41, 43-4, 52-3, 58, 61, 63, 68-70, *нєшпор* 9, *нишпір* 72; *вечірна* — *скрізь-інде*;

5. «акафист»: *ака́фист* 69, *ака́фиц* 30, *ка́фист* 19;

6. «молебєн»: *моле́бен* 17, 69, *-лебінь* 42, *мо́льбен* 39;

7. «парастас»: *пара́стас* 9, *спомінок* 65, *пара́стас* — *скрізь-інде*;

8. «панахида»: *пано́хіда* 30, *пара́хіда* 34, 42, *пана́хіда* — *скрізь-інде*;

9. «сорокоусти»: *сорокоу́сти* 9, 79, *сорокову́сти* — *скрізь-інде*;

10. «проповідь»: *про́піє* 49, *про́повідь* 3, 7, 10, 19, 23, 26, 31, 38, 43, 46, 53, 55, 58-9, 63, 65-7, 71, 76, 78, 80, 82, *ка́зань* 6, 9, 34, 39, 65, 74, *ка́зання* 59, *-аня* 11, 23, *-анне* 43; *ка́занє* — *скрізь-інде*;

11. «процєсія»: *трє́сний ход* 4, 46, 53, 58-9, 63, *х. обхі́д* 71, *обход* 9, 34, *обхі́д* 73, 77, 79, 82 (~ *піль* 43), ~ *з процє́сійов* 7, 21, 26, 61-2, 69, 38 (*довокруг* *цє́ркви*)/*обхождє́нє* 49, *воплі́д* 55, *причє́стїї* 33а, *-чє́сія* 10, *протї́сія* 65, *проц́асія* 3, 12-3, 16, 22, 27, 36-7, 40-1, 43, 48, 52, 55, 57-8, 61, 68, 69, 73, *процє́сія* — *скрізь-інде*;

12. «хрещєння»: *хри́шнія* 65, *хре́щія* 11; *кстї́ти*, *кшат* 45, *їрстят* 47, *кїрстят* 39, *христї́ти* 78; *крї́стїні* 2/*и́ршї́ни* 47/*кїрстї́ни* 9/*христї́ни* — *скрізь-інде*;

13. «крижма»: *бє́чик* 53 (із нім. Bettzeug?), *крижмо́* 19, *кри́жмо* 3-4, 6, 8, 13, 17, 23-4, 27, 36, 39, 41, 43-4, 50-2, 54-5, 58-9, 61-4, 68, 72, 77; *кри́жма* — *скрізь-інде*;

14. «кум»: *кумо́тер* 2, *кум* — *скрізь-інде*;

15. «кума»: *кумо́тра* 2, *кума́* — *скрізь-інде*;

16. «хресний батько»: *ба́тько* 1, 15, 29-30, 33, 35, 47, 51, 71, *трє́сний б.* 5, 7-8, 12, 15, 31, 43, 46, 54, 53-9, 63, 67, 70, 80-1, *трєщє́ний б.* 4, 32а, *трє́сний* (*д'їтвако́ви*) 18-9, 25, 34, *крє́шні* 39, *по́трє́сний пано́тець* 72, *крє́сні оцє́ц* 2, *ба́тичко* 26, 79, *кум* 36, 65, *тату́сь* 17, *-у́сьо* 55, 69, *нана́шул* 10, 32а, 33а, 49, *нана́шко* 5, 7, 15-6, 18, 22, 27, 34, 41, 44, 50, 52, 57, 60, 70, 73, 76, 83, *нон-* 39, *трєщє́ний та́то* 33а, *трє́сний ня́нько* 38, *х. нї́нько* 11, *х. о́тіць* 38, *х. та́то* 3, 6-7, 13-4, 17, 19, 22-4, 27, 32-3, 35, 53, 55, 59-62, 64, 69, 73, 76-8, 80, 82;

17. «хресна мати»: *трє́сна ма́ти* 11, 43, *х. ма́тка* 70, *ма́тка* 3, 5, 8, 16, 25, 31, 33, 41, 51, 47, 67, *ма́точка* 26, *трєщє́на ма́ти* 4, 32а, *х. ма́ма* 33а, *по́трє́сна пайма́тка* 72, *п. ма́ма* 35, 58, *п. ма́тка* 12, *ма́мўся* 55, 59, 69, *кума́* 36, 65, *наші́ка* 10, *нана́шка* 5, 7, 10, 15-6, 18, 22, 24-5, 27, 32а, 33, 33а, 34, 44, 49-50, 52, 60, 70, 73, 78, 83, *нон-* 39, *крє́сна ма́ц* 2, *трє́сна* 19, 34, *х. ма́ма* 3, 6-7, 13-4, 17, 19, 22-4, 27, 31-3, 35-6, 38, 46, 53-5, 57, 59, 61-4, 67, 69, 75-8, 80-2;

18. «похресник»: *трєщє́ник* 10, 22, 24, 32а, 33а, 35, 43-4, 46, 59, 67-8, 76, 78; *трє́сний* 34, 18, 38, 45, *х. син* 53, *тримáнець* 43, (*моє*) *крє́шня* 39, *крє́шне* 2, *крє́сно* 9, *трє́сня* 18, *хри́сьща* 11, *по́трє́сний син* 72, *фі́їн* 5, 10, 25, *фі́лін* 65, *фі́н* 1, 7, 16, 30-3, 47, 51, 67, 70-1, 83; *по́трє́сник* — *скрізь-інде*;

19. «похресниця»: *трєщє́ниця* 10, 22, 24, 33а, 35, 46, 59, 67, 76; *трє́сна* 38, 45, 35, ~ *до́чка* 53, *по́трє́сна до́нька́* 72, *тримáниця* 43, *крє́сна* 9, 11, 18, *фі́їна* 25, *фі́ліна* 65, *фі́ня́* 71, *фі́на́* 5, 7, 25, 30, 47, 51, 83, *фі́на* 1, 10, 16, 31, 32а, 33, 70; *по́трє́сниця* — *скрізь-інде*;

20. «внвід»: *вйвідка* 19, *вйводки* 18, -*від-* 34, 38, *овідки* 38, *проспі-
ва́ти ві́рую до вйводу* 4, *вйвід* — *скрізь-інде*;

21. «померла нехрещеною дитина»: *нехрещак* 45, *нехристь* 60, *нецюх* 38, *отгєця* 39, *стрѣта* 30, *стрѣчи* 7, *нечїсна «недоносок»* 47, *вмерла без
хресту* 71, *потерчѹк* 1, 5, 13-5, 22, 24, 32, 36 («недоношена»), 52, 54, 62, 64,
69, 73, 76, 82;

22. «причастя»: *закїм* 7, 33, -*кїм* 65 (*брати закїм* 51, *до закону* 83),
законїти(си) 30, 41, *законуватися* 7, *приобща́тися*, 4, *приїма́ня* 39, *при-
ча́сть* 38, 53, -*стя* 6, 28, 39, 79, *комѹн'їя* 43, *дорѣ* 47, *прича́стїе* — *скрізь-
інде*;

23. «стати навколїшки»: *клякнѹти* 59, 51, 69, *прикля́кати* 47, *ста́ти
нако́лїти(си)* 74, ~ *нако́ляшки* 42, *навко́лїшки* 10, ~ *на ко́ліна* 26, 46, 51,
59, 65, 71, 79, ~ *на ко́лінат* 43, (в-, при-) *клякати* — *скрізь-інде*;

24. «стояти на колїнах» *стоя́ти навко́лїшки* 7, *на ко́лінат* 6, 26, 28, 43,
46-7, 59, 79, *клякча́ти* 13, 19, 72, *клїнча́ти* 1, 8 (так: *мищѹти*), 17, 19, 31,
33, 41, 52, 55, 61, 69-70, 73, 75, 78, 80-81, *кляча́ти* — *скрізь-інде*;

25. «йти до пароха зголошуватися на вінчання»: *да́ти на за́повіди* 7,
не́сти на з. 78, *писа́ти о́повіди* 38, *зголосі́ти на за́повіди* 53, *записа́тися*
18, 31, 33, 35-6, 39-40, 46, 51, 59, 63, 65, 67, 70, *їти: на за́пис* 34, 39, *на
за́повідь* 83, *до канцеля́рії* 67, *на на́їку* 39, *на оченѣш* 47, *до прото́ку* 3,
5, 17, 24, 57, 69, 75-6, *на прото́кол* 36, *до прото́колу* 19, *до -кѹлу* 62, *до
-ко́лу* — *скрізь-інде*;

26. «церк. оповіді»: *во́голоска* 18, *весті́рія (-їю кричѣв піп)* 47, *о́по-
віда сто́ят* 38-9, *о́гласки* 9, -*а́шки* 2, 34, 38, *о́повіди* 43, (в)о́повіди 3, 19,
24, 25-6, 39, 50, 62, 72 (*голосі́в*), 75-6, 79-80, *за́повіди* 43, *за́повіди* —
скрізь-інде (~ *віказав* 29);

27. «вінчання»: *вінчан(н)я* 7-8, 26, 28, 30-1, 33-4, 38, 41, 46, 59, 65-7, 70-1,
79, *слю́б* 16, 18, 31, 71, *шлю́б* — *скрізь-інде*; *їти до вінця́* 4, (з-, по-) *він-
ча́тися* 18, 28-9, 36, 38, 46-7, 51, 59, 71, 81;

28. «маслосвяття»: *посл'ї́нне помаза́ня з олі́вов* 38, *маслосвя́т'їе* 43,
46, 50, -*тіе* 15, 22, 28, 31, 40, 62, 73, 77, 82, -*тія* 6, 59-60, 63, 77, *маслѹс (піп)*
83, *миропома́зання* 53;

29. «йти з причастям до смертельно хворого»: *їти зо свѣто́ством* 9,
з бо́жим ті́лом 18, 38, 71, *законї́ти* 83, *з да́рами* 53, *з бо́жими да́рами* —
скрізь-інде;

30. «покійник»: *гме́ртвий* 39, *ме́ртвий* 65, *ме́ртві/небо́щїчок* 2, *мертве́*
71, *мерле́ць/поко́йник* 4, *вмере́ц* 23, 25, 55, *мре́ць* 63, *мере́ць* 56, 77, *мерт-
ве́ц* 34, -*ве́ць* 10, 28, 30, 49 (*у ха́ті*), 51, 47, 83, *мерле́ць* 3, 5-6, 8, 12-6, 18-
9, 22, 24, 27, 36-7, 40, 44, 54, 59-62, 69, 73, 75-6, 78, 80-1, *покі́йний* 29, *не-
бо́щїк* (звичайно: вже похоронений) 19, 53, 56, *небі́щик* — *скрізь-інде*;

31. «відвідування/нічне сидіння біля покійника»: *сиді́ти і савѣ́ру
чита́ти* 19, *їти до мерця́* 36, 55, 69, *на гру́шку* 47, 83, *на лубо́к* 7, *на
лопа́тки* 18, 26, *на сві́чення* 28, *на сві́тїни* 34, *з сві́чков до мерлого́* 51,
нависѣ́ти мирця́ 56, *на мирлі́ни* 56, *нависѣ́ти* 20, *с'їд'ї́ти при́ гмертво́му*
20, *посї́дження при мерці́* 62, 71-2, 77, *на приві́те* 51, -*ві́кі* 7, -*ве́гі* 10,
30, 33а, *имприві́дъ* 65 (*омпре́їт, коли погріба́ють*) 65;

32. «домовина»: *домо́віна* 7, 15, 27, 46, 56-7, 67, 80, 83, *добові́на* 33а,
дубові́на 10, 42, 49, *де́рево* 65, *дере́вище* 12, 26, 28, 44, 66-8, 70-1, 79, *ко-
пи́рштѣ* 65, *ла́да* 11, 38, *тру́мля* 43, -*мѣа* 7, -*мѣа* 16, 21, 47, 51, 67, 70, -*зла*

9, тріма 4, 18, 25, 30, 34, 38-9, -на 49, 53, 56, 63, 74, трімно 19, 27, -мно 44, трівно 81, -нло 14, -мло 13, 19, 24-5, 32, 40, 54, 61, 69, 71, 78; трімна — скрізь-інде;

33. «катафальок/мари під домовину»: лава 12, 26, 43, 48, 71, 73, стільчики 29, столічки 18, катафэльок (в хаті) 36, -фэлька/-о 19, -фаль (у дзвоніці) 53, -фальок 3, 5, 13, 21, 24-5, 32, 40, 43-4, 54, 57, 59, 61, 64, 67-8, 71-3, 75-6, 78, 80-1; но́шы/та́рка 29, та́рка 42, но́ші 30, 51, 71, 83, трóвбир (= нім. Tagbahre «мари») 65, ма́ри — скрізь-інде;

34. «похорон»: по́греб 2, -греб 20, -гріб, 1, 5, 8, 11, 17-8, 24-6, 28, 34, 36, 38-9, 43-6, 48, 50, 57, 59-61, 65, 67-8, 71-3, 76, 78, 80, погріб 23, похорóн(и) 43, 55, 63, по́хорон — скрізь-інде;

35. «похоронити»: погребáти 21, 26, 28, 35, 43, 46, 59-60, -гріба́ти 65, (-грі-) 67, погребéсти 18, загребéсти 34, погребáц 2, заховáти 47, (по-)хороніти 1, 4-5, 7, 33, 35, 43, 46, 51, 59, 67, 75, 80-1; по-ховáти — скрізь-інде;

36. «кладовище»: гробкí 10, 33а, 49, кля́дбище 4, 43, кладóвище 33, 35, 46, 59, 67, 80-1, моги́ли 31, мо́гилки 35, 43, 58-9, 63, 74, мо́гилиці 56, геме́тія/-о́в/-у́в 26, 28, 65, 79, -éтія 34, 39, ці́нтер 9, 39, ці́нтарь (де па́ску свята́ть) 65, ці́нтар 53, ці́нтер 2, 18, 38, ці́нтерь 11, ці́нтар — скрізь-інде;

37. «місце (на кладовищі), де тримають мари, лопати»: гимба́р 47, хі́жа 34, крі́пта 26, 79, бу́дка 2, каплі́ця 4, ля́жу у дзві́ниці 51, тру́пни́ця 19, гроба́рня 21, граба́рня 3, 8, 13, 27, 31, 40, 59, 67, 72-3, 75, тру́па́рня — скрізь-інде;

38. «гробокоп»: копа́ч 43, 63, копа́льник 65, пальнама́р 19, погроба́рь 30, 51, погребі́чик 74, -грі- 13, погребáльник 46, -а́нник 12, сто́рож 53, гроба́рь 9, 34, 45, -ба́р 2, 18, 21, 23, 29, 31, 38, 55, 83, граба́р 36, 43, граба́р — скрізь-інде;

39. «гріб, могила»: (вико́пана) я́ма 38, 83, ё́ма 29, (і насипана) мо́ги́ла 3, 24, 35, 40, 43, 45-6, 53, 58-9, 63, 76, 80; гроб 2, гру́б 18, 65, гри́б 9, 29, грі́б — скрізь-інде;

40. «дзвонення за покійником»: по мирце́ви дзвóнити 69, дзвóнит за ду́ші 72, дзвоні́я 65, подзві́н 71, подзві́нне 1, 8, 16, 22, 28, 31, 33, 40, 43-4, 67-8, 70, 73, 75;

41. «поминки»: сті́па 23, 37, 61, кома́шія 38, кома́шинс 2, -ня 9, 18, -н'і 11, горячи́на 48, пра́зник 71, при́няття 35, (-с) 43, обе́д 53, оби́д за ме́ртвами 34, 39, 51, 65, 83, спо́міна (в це́ркві) 65, по́минки 59, 67, по́минки — скрізь-інде;

42. «калачі, розділювані приявним на похороні/поминанні»: (проша-кам) алмю́жна 2, 39, гальмю́жна 36, офё́ра 39; опрі́снячок 56, кола́чі за прости́бу 65, очена́ш за поме́рші 72, пома́на 1, 5, 7-8, 16, 28, 30, 33, 47, 49, 67, 70-1, 81, 83;

43. «поминальна служба»: помина́льниці 17, поме́ник 83, на́мша 56, да́ть грама́тку 42, чита́ти грамо́ти 38, слю́жба на ча́сточку 42;

44. «нагробний хрест (дерев'яний)»: крест 34, кри́ж 11, 38, 53, кри́ж 9, на́зрòбник 56, хрест 55, 65 (кла́сти ві́ночок і рушні́к), — де́інде без рі́зниці, чи й кам'я́ний (тоді: поста́вити хрест); (кам'я́ний) пам'я́т'ік/по́мн'ік 2, по́мник 34, фі́гу́ра 13, 25, 37, 39, па́мятник 11, 31, 35, 43, 46, 53, 55, 58, 69-70, -ні́к 21, 36, 59, 63, 72.

Переслідування катакомбної Української католицької церкви сталінсько-брежнєвськими «нероніями» створило своєрідний релігійно-екзальтаційний рух *покутників* серед її вірян обабіч Карпат з елементами національного месіанізму й інтерпретацією тих гонінь як Божого допущу й експіації за нашу «історичну й моральну провину» та з внутрішнім резистансом супроти ідеологічних намагань влади впливати на молодь та обезправненого селянина й робітника.

Новітню літературно-мовну церковнорелігійну термінологію почато творити — на базі ранішої — з перекладами св. Письма в 19-ім та літургічних книг у 20-ім віці. Такі переклади велися паралельно (й переважно незалежно від себе) в обидвох Церквах — на різних варіантах літ. мови — в Галичині й на Наддніпрянщині. Видавані ж у Галичині (як і на Закарпатті) ще з початку 19-го в. короткі катихизми надто ще нав'язували до просякнутого церковнослов'янізмами «язичія»: цитати з св. Письма там тоді подавали, як правило, укр. церковнослов'янщиною. Подібно, хоч у меншій мірі, теж у проповідях. Дослідів мови по наших молитовниках, які — як і складані духовними авторами релігійні пісні — включували бодай елементи церковнорелігійної термінології, — досі нема. Про православні катихизми (й молитовники) новітньої доби могла бути мова на Наддніпрянщині аж після революції 1917 р., як і на Волині-Холмщині між війнами. Катихизми ж (і молитовники) православні з Буковини до 1918 р. (хоч такі були), не досліджені щодо своєї мови.

Творена в добу Визвольних змагань наша православна термінологія Наддніпрянщини дуже послідовно відштовхувалася від церковнослов'янщини, зрештою, — окупованої тут для себе (в російському озвученні) московською Синодальною (чи згодом, як і після 1944 р., Патріяршою) Церквою.

Нахил до зберігання церковнослов'янізмів у представників Укр. Католицької Церкви, — навіть після перейдення на літературну мову в богослуженні (як і в перекладах св. Письма) слідний тут і досі. Так напр. *голос* тут і далі *глас*, *голова* (Церкви) *глава*, *налець* — *перст*, *винуватець*, *провини* в Отченаші — *довжник*, *довги*, *визволити* — *ізбавити*, в недільних тропарах *голосу* 5-го й 7-го: *співпочатковий*, *зруйнував Ти* — *собезначальний*, *розрушив Ти* (хоч укр. *розрушити* це «розворушити», а не «зруйнувати»). Попри низку інших ще обрядово-звичаєвих розходжень (не говори-

мо про догматичні) з різним словотвірно-фонетичним оформленням ідентичних предметів (*фелонь*: *фелон*, *поручі*: *наражвиці*, *ряса*: *реверенда* тощо) такі розходження відчужують. Найкращим шляхом до їх усунення є взаємопізнання й дослід початків та причин таких різниць.

Від іншоцерковних сусідів у говірках поширилися знання термінів — на захід від Дніпра (найбільше ж у Галичині, Холмщині, на Вінниччині й Житомирщині) польських римокатолицьких, що їх — як і латинницькі на Поділлі — вже згадано попередньо; на Пряшівщині знані, зокрема збіжні з лемківськими місцевими, римокатолицькі словацькі (*костіль*, *трох крільов*, *грімніці*, *фашінги*, *попелъна стрѣда*, *русá(д)ля* тощо). На Добруджі й Буковині знали рос. старовірів — *липован* та (ана)баптистських румунського походження *покаїтів*. На Степовій Україні та на Черкащині як і Слобожанщині поширилися в 19-20 вв. враз із рос. поселенцями рос. секти — з їх екстатичною дервішівщиною (*радєн'іє/радіння*) — описані німецьким дослідником К. К. Грассом,⁶⁷ звані довкіллям *шалопути*, *хлисті*, *пригуні*, *скакуні*, *молокани*, *малъованці*, *скопці*, *духобори*, *перевєртиші*, *трясуні*, *іконоборці*, *квасники*, *богомолі*, *вертуні*, *штунда*, *босоногі*, *голубчики*, *пані-йшківці* — за їх провідниками й таки за характеристичними звичаями. Їх внутрішні назви: *божі люди*, *духовні християни*, *постники*, *бесєдники*, *дєвственники* — з провідниками (*пророками*, *кормщикáми*, *настáвниками*) й домами зборів (*молєльнями*).

Від німецьких протестантських сусідів перейнято в Таврії терміни: *кірха* «лютеранська церква» (в Галичині: збір), та *штунда* «молитовне зібрання», а далі «сектантська громада».

Подрібніше відомими були в висліді довговікового співжиття, зокрема в Галичині, на Буковині, Холмщині й Закарпатті жидівські обрядово-релігійні терміни: *рабін*, *цадик*, *кантор*, *хайдер* «школа», *бєльфер* «учитель», *сандáл/свїчнийк*, *приказáне/колóдочка* на чолі (підчас молитви), *міква* «ритуальна лазня в підвалі», *ша́бас/са́баш*, *пєйсах*, *пурім*, *кўчки*, *га́мана*, *ша́бесгой* «нежид, що в суботи обслуговував господарку», *божнийця/бўжнй* «синагога»,

⁶⁷ Grass, Karl Konrad: *Die russischen Sekten, I: Die Gottesleute oder Christen nebst Skakunen, Maljowanzü, Panijaschkowzü u. a.*, Leipzig 1907, II: *Die weißen Tauben oder Skopzen, Neuskopzen u. a.*, Leipzig 1914, фотоперепечатка, т. I-II, Leipzig 1966.

ха́сини/фѹрипі́ль «весілля», бо́сини/боса́ки «похорон», око́писько/кѣрку́т «цвинтар», ма́ца «опрісноки», пѣ́йси тощо.

Вся однак дотична спеціальна термінологія і тут, як і в усіх попередніх виводах, вимагає окремих дослідів. Наші з'ясування всього накреслюють проблематику.

Olexa HORBATSH: Die ukrainische kirchlich-religiöse Terminologie und Lexik.

Die vorliegende Untersuchung berücksichtigt die bisherigen diesbezüglichen Bearbeitungen (von F. Miklosich und J. Hrycak). Die ukr. kirchliche Terminologie entwickelte sich mit der Christianisierung des Landes (988) auf der Grundlage des Altkirchenslawischen als Sprache der Kirche und trägt somit die Spuren der Schicksalswege dieser Sprache seit Kyrill und Method in Mähren-Pannonien (853-85), wie sie V. Jagić trefflich in bezug auf die Lexik charakterisiert hat, sowie weiterhin ihrer Schüler von Ochrida und vom Präslav des Zaren Simeon. Ihre griech. Lehnwörter und -prägungen (die ersten der beiden Bezeichnungen sind spezielle Benennungen der kirchlichen Würdenträger und ihrer Meßgewänder, die letzteren treten in den populären, vermutlich von Missionaren beim Katechisieren benutzten Ausdrücken, einschließlich liturgische Handlungen auf) spielen dabei eine wesentliche Rolle.

Bei der weiteren Entwicklung kamen zu den griech. Termini (für byzantinische Kirchenämter und den Amtsgebrauch) auch lokale Ausdrücke — für nationale Besonderheiten sowie tatarische Lehnwörter hinzu.

Zu einer eigenständigen Entfaltung gelangte dieser Wortschatz mit dem Aufkommen ei gener Katechismen (im 17. Jh.) sowie mit der Festlegung der Ritenbüchertexte. Ihre Autoren studierten an poln., mittel- und westeurop. Hochschulen und brachten eine Menge entsprechender Polonismen und Latinsmen mit. In der Karpatoukraine kamen außer Latinismen noch Hungarismen hinzu. Dieser Prozeß dauerte in den westukr. Landen bis ins 19. Jh. an.

Die polonisierte Terminologie des 17. Jhs. hat sich noch in den damals entstandenen religiösen Liedern (vor allem in den kirchlichen Weihnachtsliedern) bis heute erhalten. In der Ost- und der Zentralukraine (westlich vom Dnepr) wurde im Laufe des 19. Jhs. die russifizierte Terminologie der russ. Synodalen Kirche eingeführt. Gewisse terminologische Besonderheiten haben sich bei den orthodoxen Ukrainern Bukovinas und Norddobrogeas entwickelt. Die katholischen („griechisch-unierten“) Ukrainer Galiziens und Transkarpatiens behielten die alte kirchenslawische Terminologie, allerdings mit ukr. Aussprache (die in der russ. Ukraine ausgemerzt wurde), so in der Emigration und in Polen bis zur Einführung der ukr. Volkssprache in den liturgischen Gebrauch in den 1960er Jahren.

Für die letzten Jahrzehnte unseres Jhs. werden die aufgezeichneten volkstümlichen Terminologismen aus rund 84 Ortschaften (über 30 orthodox und über 50 katholisch) der nordwestlichen und westukr. Landstriche zusammengestellt. Sie werden nach den Sachgruppen: 1. Gotteshaus und seine Ausstattung (20 Begriffe), 2. Pfarrgemeinde (17), 3. Feiertage (43), und 4. Sakramentenspende und Riten (42) geordnet.

Die von russ. Synodalen Kirche unabhängige Ukr. Autokephale Kirche führte 1917 die ukr. Volkssprache in den liturgischen Gebrauch ein, die sich 1921-39 allmählich unter den orthodoxen Ukrainern in Polen (und 1941-44 rapide im dt. Besatzungsgebiet) verbreitete. Die in den 1960er JJ. eingeführten ukr. liturgischen Texte der kathol. Ukrainer weisen einige traditionellen ukr.-kslav. Elemente auf.

Die Terminologie der russ. Sekten in der Ukraine sowie die im Volke bekannten religiösen jüdischen Fachausdrücke (der westl. Teile der Ukraine) werden nur am Rande erwähnt.

EINIGE SLAVISCHE PILGERINSCHRIFTEN IN DER HAGIA SOPHIA-KATHEDRALE IN KONSTANTINOPEL

Vor der Eroberung Konstantinopels 1453 durch den türkischen Sultan Mehmet und der Umwandlung der Sophien-Kathedrale in eine Moschee (1924 wurde sie zum Museum - Aya Sofya Müzesi - erklärt) war sie gewiß Ziel von Pilgerfahrten aus verschiedenen orthodoxen Ländern gewesen. Manche Besucher verewigten ihre Anwesenheit in der Kirche auch in Form von eingeritzten Inschriften auf den marmornen Balustraden des Chors, die teils abgeschliffen wurden, teils jedoch sich bis heute erhalten haben. Die Abschleifungen dürften sowohl von Byzantinern als auch von Türken (nach 1453) vorgenommen worden sein: Von Türken auch aus dem Grunde, weil solche Inschriften oftmals mit einem Kreuz versehen waren und die häufig vorkommenden Kreuzornamente überall auf dem Chor der Kathedrale unkenntlich gemacht wurden, indem man die beiden Arme der Kreuze mit Meißeln abschlug.

Unter den Besucherinschriften auf den marmornen Chorbalustraden sind Texte in griechischer, georgischer, syrischer und slavischer Schrift anzutreffen.

Die meisten slavischen Inschriften befinden sich auf der rechten Chorbalustrade über dem Kircheneingang sowie auf den linken Balustraden gegenüber dem ehemaligen Altarteil. Dem Inhalt und der Sprache nach sind die meisten slavischen Inschriften für das 13. - 14. Jh. zu datieren.

Von den ältesten slavischen Inschriften (über dem Kircheneingang) - in glagolitischer Schrift - sind wegen der Abschleifungen nur noch einzelne Buchstaben (ꙗ, ѡ) zu lesen: Es geht dabei um die runde (altbulgarische) Glagolica-Form des 10. - 11. Jhs.

Auf der 1. linken Chorbalustrade (über dem Eingang) ist zu lesen: 1. ꙗи помози рабѣ ѡб[. . .] und darunter nochmals derselbe Text.

Auf der 2. (von links) Balustrade liest man einen sprachhistorisch nicht uninteressanten Satz: 2. [ѡ] же кото придеѣ сѣмо аже не молитеса митрополи[.] г рѣ емѣ - der sich inhaltlich vermutlich gegen die 'schreibenden' Pilger richtete. Der Herkunft nach kann es ein ostslavischer Text sein (3. Sg. Präs. -тъ : придеѣ. молитеса)

mit den orthographischen Verwechslungen von *ѣ/е* (*сѣмо* = *сѣмо*) und von schwachen Halbvokalen mit *о, е* (*кото* = *кѣто*; *прѣдете* = *прѣдетъ*, *молитеса* = *молитѣса*) - ein Merkmal der alten ostslavischen Handschriften des 13. - 14. Jhs.; die bekanntesten Texte dieser Art sind hier die Smolensker Urkunde aus dem J. 1229¹ sowie die Novgoroder Urkunden auf Birkenrinde².

Weiteren ostslavischen Besucherunterschriften begegnet man auf den Balustraden der linken Chorseite: 3. *ѿъ ѿъ*, 4. *матѣн попъ галнѣскнн*, 5. *ѿн помози рабѣ своему паноши*, 6. *помози ѿ рабѣ своему лѣцѣ*.

Die 4. Inschrift weist auf einen geistlichen Besucher (*попъ галнѣскнн*) aus dem westukrainischen Halič hin. Die 5. Inschrift bringt den interessanten Personennamen *Panoša*, der weder bei N. M. Tupikov³ noch bei T. Skulina⁴ noch in den ukrainischen Urkunden des 14.⁵ bzw. des 15.⁶ Jhs. belegt ist. Als Familiennamen *Panosza* (1488) kennen ihn die alten polnischen Quellen⁷. Vermutlich stammte der Pilger *Panoša* aus der Südwestukraine, die sich seit dem 14. Jh. unter polnischem Einfluß befand. Bei der 6. Inschrift ist im Namen *лѣка* (Dat. Sg. *лѣцѣ*) die Buchstabenform *ц* von Interesse: dieser Buchstabe sieht wie das Spiegelbild von *ч* aus.

An anderen slavischen Besucherinschriften wären noch die bulgarische Namensform + *васнлво* sowie das Inschriftenfragment *та^м* [.

¹ Smolenskie gramoty XIII - XIV vv. (Podgotovili k pečati T. A. Sumnikova i V. V. Lopatin, pod. red. R. I. Avanesova.) Moskva 1963, S. 20 - 25.

² A. V. Arcichovskij i V. I. Borkovskij: Novgorodskie gramoty na bereste. Iz raskopok 1956 - 1957 goda. Moskva 1963, S. 14 und ff.; W. Kuraszkiewicz: Gramoty nowogrodzkie na brzozej korze, zeszyt A: Opracowanie językowe. Warszawa 1957, S. 49, 62, 63, 73, 79, 82, 88 - 89.

³ N. M. Tupikov: Slovar' drevnerusskich ličnych sobstvennych imen. Zapiski Otdelenija russkoj i slavjanskoj archeologii Russkogo archeologičeskogo obščestva, v. VI. Sanktpeterburg 1903.

⁴ T. Skulina: Staroruskie imiennictwo osobowe, cz. I - II, PAN Komitet Językoznawstwa, Prace Onomastyczne, nr. 20, 21, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973 - 74.

⁵ Hramoty XIV st. (Uporjadkuvav M. M. Peščak.) Kyiv 1974.

⁶ Ukraïns'ki hramoty XV st. (Pidhotuvav V. M. Rusaniv's'kyj.) Kyiv 1965.

⁷ (W. Taszycki u. a.): Słownik staropolskich nazw osobowych, t. IV, I, S. 186, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, - hier allerdings noch mit weiteren Varianten: *Panoch* (1210), *Panocha* (1396), *Panosz* (1410/11), *Panoszka* (1394), *Panota* (1396).

...]ро [...]моско[...] же[...] даже[...] zu erwähnen. Eine genauere Untersuchung könnte vielleicht mehr Sprachmaterial ans Tageslicht bringen. Unsere Beobachtungen wurden während eines kurzen Besuches der ehemaligen Sophienkathedrale Anfang September 1977 gemacht.

Frankfurt/Main

Olexa Horbatsch

Три українські православні катихизми 17-го віку.

Німецький євангелістський історик "російських" (православних) катихизмів Петер Гавптманн¹ починає їх розгляд від Ф.Прокоповича 1720 р., а українські 17-го в. (він їх при тому навіть бібліографічно не вміє/хоче охопити!) збуває мимохідною увагою, мовляв, вони стояли під латинським впливом (с.16). Його консультантами були теж росіяни з Московської Духовної академії; саме цей факт має свою вимову: власний розвиток богословської думки на Україні свідомо промовчується, її значення применшується. Саме ця обставина підказала нам недоступність з нагоди роковин нашого 1000-ліття християнства хоч декотрі джерельні тут тексти для студій богословам над нашою теологічною думкою, а історикам мови для дослідів (навіть у цій не "першоджерельній" формі) розвитку нашої богословської термінології й фразеології, доби тодішнього нашого "історичного закруту", термінології важливої тим, що йшлося про її віддалювання від книжної про навчальневу зрозумілість для якнайширшого кола вірян, людей світських. Вже задля того одного хоча б укладачі катихизмів були змушені наближувати свій мовостиль якнайдалі до народно-розмовного.

Хто знає наш підсоветський вульгарно-марксистський примітивізм, того не здивує, що в об'ємистому томі "Лексика і фразеологія" (4-й томової "Історії укр. мови" ІМ АН УРСР, за ред. В. Русанівського, Київ 1983)² для богословської термінології місця не знайшлося. А не слід забувати, що та ж термінологія – теж катихизмів 17 в. – живе ще й досі в "богогласникових" колядах, – бодай по зах.-укр. областях.

Друксовані катихизмові видання сягають у нас 2-ї половини 16 в., доби, коли з одної сторони поширилося на укр. (і білор.) землях під Польщею іновірство: лютеранське серед міщанства, кальвінське й антитринітарське (соцініянство/"аріянство") серед заможнішої шляхти, а унійні намагання (найперше церковної ієрархії) викликали цілу низку полемічних писань – з католицького польського, уніятського й православного боку³.

Деякі з-поміж цих катихизмових видань (напр. Стефана Зизанія з 1595 р.) загалом не збереглися, інші ж – на Заході не доступні. То ж обмежуємося опублікуванням (труднодоступного, а в міру розшування дальших таких текстів подбаємо удоступнити й їх; це, може, нашоєвнє й наших студентів богословії ближче зайнятися їх дослідом.

Перші катихизми стали появлятися на Білорусі (Несвіж, Вильно), можна гадати викликані появою таких польсько-латинських, зокрема кальвінських у зв'язку з реформаційним рухом на Заході.

Лютерів "Малий катихизм" (*Der kleine Catechismus für die gemeine Pfarrherrn und Prediger*) появилася 1529 р., а як *Enchiridion – der kleine Catechismus* 1531 р., а зреформований Кальвіном 1537 р. (*Introduction et confession de Foy, dont on use en L'eglise de Genève*).

Майже одночасно зареагувала католицька сторона, почавши від 1530-их рр., такими ж власними творами, зокрема відповідаючи на домагання Тридентського собору (*Tridentinum* 1545–63) з його низкою постанов про свв. тайни⁴.

По думці цих постанов були складені головню голяндським єзуїтом Петром Канізіусом (1520–97) три найпопулярніші згодом католицькі катихизми: 1) т.зв. "Великий" *Summa doctrinae et institutionis christianae sive Catechismus maior*, Відень 1554, для університетів і колегіїв, перекладений на німецьку 1556 р. (згодом і всі інші) та представлений отцям Тридентського собору, 2) т.зв. "Шкільний/Малий" *Institutiones christianae pietatis sive Catechismus parvus*, 1556, 1558, і 3) т.зв. "Малий для дітей" *Summa doctrinae christianae per quaestiones tradita*

et ad captum rudiorum accommodata, Інгольштадт 1556. - Ti 3 катихізми з царського наказу запроваджені в католицьких школах, а були вони перекладені на всі західні мови та для католиків Середньої-Східної Європи. Упродовж 150-х років Малий катихізм налічував 400 видань. Канзіюс поділив свій Катихізм на 5 розділів: 1. виклад Символу віри, 2. виклад Отчешашу й Богородице Діво, 3. виклад Заповідей Божих і церковних, 4. виклад свв. тайн, 5. виклад християнського розуміння справедливості: кари за гріхи й нагороди за добрі діла. Три перші розділи це чесно віри, надії й любови.⁵

Після Тридентського собору на доручення папи Пія У трьох теологів: асп. Лянчяну Леонард де Марініс, еп. Модени Егидія Фоскара-рі та португальський домініканець Франціск Ферейро склали на підставі тридентських постанов т. зв. Римський катихізм для парохів (Catechismus romanus ex decreto Concilii Tridentini, його латинську мову виправляв філолог Павло Мануціус, проредагований 1574 р.); охоплював, крім звичайних катихізових частин (викладу Символу віри, Отчешашу, заповідей Божих і церковних) ще цілу католицьку догматику, і своїм характером призначався для душпастирів; хоч і критикований єзуїтами як формально не затверджений, але був дуже поширений.⁶

Популярністю втішався Катихізм домініканця Петра де Сото (Compendium doctrinae Christianae, Ділльген та Інгольштадт 1550, по-німецьки Авґсбург 1549) з 3-ма головними розділами: віри (у віщо вірити, а в що ні), надії (чого надіятися, а чого оминати - з викладом Отчешашу) та любови й християнської справедливості (що слід чинити й для чого, а чого оминати й чому - з викладом Декалогу та Христових заповідей любови, за св. Томою Аквінським).⁷

В Італії поширилися тоді ж катихізми медіоланського еп. Карла Боромеуса та зокрема кардинала Роберта Франціска Ромулюса Беллярміні (1542-1621): Christianae doctrinae explicatio, 1603, далі коротший для шкіл Церковної держави Dottrina christiana breve, Рим 1597, та обширніший Dichiarazione più copiosa della dottrina christiana, Рим 1598, теж перекладаного на всі мови католицького світу та для місійних цілей (в Польщі було до 25 видань: перекладений спершу на латинську мову польським еп. Марціном Шишковським (вид. у Кракові 1605 та 1606 р. та згодом кількакратно під різними наголовками по-польськи Summarjusz nauki chrześcijańskiej, Авґсбург 1606, Краків 1608).⁸

Раніше християнська катехизація спиралася на викладі Декалогу, євангельських заповідей любови, свв. тайн, послань ап. Павла до Євреїв (гл. 6-12), 1 до Коринтян (гл. 3, 15)⁹, Символу віри апостольського¹⁰, збереженого зокрема в Західній церкві, а від 4-го в. Символу віри нікейського, поширеного зокрема в Східній церкві, - а далі на писаннях Отців церкви: Афанасія Великого (+273, Лаба, 204-12), Амвросія Медіоланського (+398, Лаба, 319-33), Августина (+430, Лаба, 363-90), Кипріяна (+258, Лаба, 147-57), Єроніма (+420, Лаба, 343-57), Івана Золотоустого (+407, Лаба, 267-83), Кирила Олександрійського (+449, Лаба, 220-27), Климентія Олександрійського (+216, Лаба, 104-09), Орігена (+254/255, Лаба, 110-22), Тертуліяна (+240, Лаба, 134-46), Василя Великого (+379, Лаба, 228-38), Григорія з Назіанзу Богослова (+390, Лаба, 239-45), Григорія Ніського Мистика (+після 394, Лаба, 245-53) та інших. Свої катихитичні школи знала згодом і латинська Західна церква.

Знані перші видання білоруських катихізмів - лютеранського, надрукованого в Радзівіловому Несвіжі 1562 р., С. Будного, М. Кавечинського й Л. Кришковського, зареєстрованого І. Каратаєвом¹¹ (Каратаєв, № 50) як і католицького протилютеранського, надрукованого в Вильні 1585 р. (Каратаєв, № 98), описав Є. Ф. Карський.¹² Він же

описав їх мовні риси; вони надто далеко від мови наших київських 17-го в. не відбігають.

1595 р. надрукував Стефан Зизаній;³ галичанин родом, богослов і проповідник Виленської братської школи, – в Вильні катихизм, що не зберігся, але що знаний лиш із полемічного польського трактату єзуїта Шенського Жебровського (Kąkol który rozszew Stefanek Zyzania w cerkwiach ruskich, Wilno 1596); трактат Жебровського передрукував К.Студинський.⁴ Деякі признаки промовляли б за тим, що найвнє в російській старовірчій рукописній копії 2-гої половини 17-го в. православної катихизмової частини "Изложение о православнѣи вѣрѣ" є, може, частиною того затраченого катихизму.⁵

Брат Стефана Зизанія, учитель братських шкіл у Львові, Бересті й Вильні, від 1612 р. протоєрей у Корці та бл.1620 р. співпрацівник гуртка теологів Печерської лаври Лаврентія Зизанія Тустановський (УП, с.346-49) склав у 1626-27 рр. Великий катехизис⁶ і подався ніби для його надрукування в Москву на початку червня (офіційно "за милостинею"). Після півроку (1.1.1627) його катихизмові "тетрадї литовською мовою" були представлені з Посольського приказу патр.Філаретові, що доручив їх перекласти на церковнослов'янську мову. Зроблено це й надруковано впродовж січня 1627 р. на 395 с.; а що перекладач ігумен Ілія недобре зрозумів Лаврентієву "литовську" мову, трапилися "єреси", до яких патр.Філарет подав критичні uwagi. Через оспорювання Лаврентієм вірності перекладу й оборонювання ним своїх раціоналізуючих і католицизуючих¹⁶ поглядів влаштовано запропоковану диспуту; з наказу патр.Філарета наклад цього катихизму спалено (збереглося декілька примірників без початкових листків), і Зизаній повернувся з нічим. Але цей катихизм поширився як рукопис у старовірів, що передруковували його декілька разів у Гродні (1783, 1787, 1788) й Москві (1874).

Своєрідну систему православної богословської науки склав Кирило Транквіліон-Старовецький (УП, с.560-69), надрукувавши 1618 р. у власній друкарні в Почаєві "Зерцало богословія".¹⁷ Грецист-учитель Львівської братської школи, попав у конфлікт з єп.Гедеоном Балабаном, виступивши на соборі в Тернополі перед патр. Єремією II в обороні братства та з критикою єп.Г.Балабана; то ж подався як учитель до Вільна, на поч.17-го в. вернувся в Галичину й був до 1618 р. ігуменом в Уневі, згодом у піддублинському Любартові, а 1621-25 проповідником у Замості, і 1625 р. прийняв унію: причиною була й критика цієї його книжки як і наступного Учительного евангелія (1619, 1696, 1697) ігуменом Йовом Княгиницьким, що знайшов там неправославні погляди (Власовський 11, с.218-19).

Шведський лютеранський король Густав II Адольф, здобувши від Московщини 1617 р. Інгерманляндію з російсько-фінським православним населенням, рішився повести серед нього лютеранську пропаганду й доручив надрукувати 1628 р. у Стокгольмі російський переклад Лютерового Малаго катихизму,¹⁸ з якого збереглися й рукописні старовірчі копії (в тому й із згадуваним "Изложение-м вѣры"¹⁵).¹⁹

Професор богословія Київської Духовної академії Стефан Тим.Голубев (1849-1920) відкрив в одному рукописному збірнику бібліотеки Софійського собору в Києві скопійований "Катехизисъ albo wyznane вѣры святое соборное апостольское въсходное церкви" й опублікував його звідти 1890 р. в київському журналі *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*²⁰ (звідти взятий і наш передрук). При тому йому вдалося розгадати й його походження: на підставі полемічного протиправославного польського твору "Hierarchia albo o zwierzchności w Cerkwi Bożej", Lwów 1844, архимандрита Дерманського монастиря Яна Дубовіча, де мова про два друковані катихизми

для дітей, видані 1600 р. в Вильні Виленьським братством та 1611 р. в Єв'ю, де в Символі св.Афанасія (1600 р.) мова, що св.Дух походить від самого Бога Отця, а 1611 р. те слово *від самого* вже випущено, та на основі іншого полеміста Теофіля Рутки "Herby albo znaki Kościoła prawdziwego", Lublin 1696, де теж мова, що Виленьське братство випустило в виданні катихизму слова, що св.Дух походить *від самого* Отця. Голубев стверджує, що ті слова *от Отца Самого* є в тексті Символу св.Афанасія теж передрукованого ним рукописного "Катехизису", себто що йдеться тут про копію з друкованого тексту "Катехизису" ок.1600 р. (його бібліографам не вдалося віднайти!). На подібне вказує в рукописі й проміжок часу ("боку от Р-ва Хр. 1600-го") й відколи св.Володимир христин Русь (с. 71: 988+612).

Як зважити, що "Катехизис" покликується на виникли 1605-06 р. "Пересторогу"²¹ (с.74), що можна здогадуватися, що бодай та частина рукопису виникла п і с л я 1606 р., на нашу думку.

Глумачення поняття *Бог, св.Тройця* зі с.32-38 частково повторене на с.53-61; це, гадаємо, свідчило б про з'єднанні два первісні варіанти, які в остаточній редакції були дещо механічно зведені в повищий текст. Тоді, як у 1-ій частині йшлося про полеміку з різновірцями (антитринітаріями/"аріянами", кальвіністами й лютеранами), то в 2-гій частині (зокрема на с.76-78) полеміка звернена й проти уніятів ("відщепенців"). У 1-ій частині й польськомовний елемент куди сильніший.

У виданому Голубевом тексті трапляється ціла низка невідмічених помилок, що полягають чи то на фальшивому відчитанні рукописного тексту зі змішуванням літер чи таки на подібних помилках переписувача зі свого оригіналу.²²

Рукопис К починає з огляду Символу віри: як розуміти слово *Бог* про Пресв.Тройцю, прикмети трьох Осіб/Іпостасей Божих, докази із св.Письма (назви *Елогим, Егова, Адонай* і їх передача в грець., латин. і слов'ян. мовах), що таке *хрест/утиски* і чому їх терплять побожні й справедливі (с.38-46), про тайни в Ст. і Н.Завіті (с.46-56), "визнане православної віри" Апостольське (с.62-63), Нікейсько-Константинопольське (63-64), "Символу св.Афанасія" (с.64-65), що таке віра в Ст.Зав. і в Н.Зав. (с.67-68), віра православная каеолическая і ересь (69), віра виїшла з Єрусалиму (с.70), руский народ прийшов до віри "за старанем константинопольского патриархи 988 р." (с.71), "пожитки" за віру від Бога (с.73, оправдання за віру і "з добрих учинков", с.74, - як відмежування від лютеранської науки!) та "пожитки" за віру від нас самих (с.78-80: покута, визнання гріхів, терпеливість, надія, мужність, перемога над злом, - а їх протилежності при відсутності віри) та про 2 заповіді любови (с.81). За тогочасною нашою православною традицією, транссубстанціяція свв.дарів на літургії настає з повторенням Христових слів "Прийміте і їдьте" (с.48, себто не аж із Молитвою епikleзи св.Духа, як це прийнято в Східній церкві).

За Голубевим, К це лиш ніби витяг деяких розділів із катихизму, а наука про Бога й Пресв.Тройцю є, мабуть, витягом з якихось викладів у Виленьській братській школі; зумовлені ж вони полемічною боротьбою виленців проти соцініян/антитринітаріїв ("аріян") як і проти лютеран і кальвіністів (с.4-5). Не є це ні невіднайдений Катихизм Стефана Зизанія (с.6). Зате порівняння з надрукованим у Москві 1627 р. "Катехизисом" Лаврентія Зизанія-Тустановського вказує, що К стоїть до нього і думками і окремими виразами дуже близько (глумачення слова *Богъ*, хрищення Володимира 988 р., різниці між тайнами СтЗ й "таїнствами" НЗ). То ж Голубев (с.7) здогадується, що рукопис К міг походити з-під пера Лаврентія Зизанія, на той час

учителя в Виленській школі та що Л.Зизаній міг був і користуватися при тому теж друкованим 1600 р. "Катехизисом". Сам же рукописний збірник бібліотеки Софійського собору (в якому К займає листки 130-77) був списаний бл.1618-19 рр. і включає два полемічні трактати проти латинян та промови вихованців Виленської школи, присвячені своєму ректорові й архимандритові з 1618 р. (мабуть, Леонтієві Карповичеві, див.с. 8).

Низка мовних рис К виявляє однак виразно пн.-українське походження його автора чи переписувача.

Вони проявляються зокрема в фонетичі (правописі):

- 1) *ę ≥ l'a (гляженіє 21, ся розумѣт 9)/е (гледит 15, на памет 61, припомену 30), 2) ѣ ≥ ѣ (на рѣце 19, у вѣри 13, въ тѣлѣ 17)/ѣ (грехи 39, въ книзе 20)// и (не видил 19/видѣль 19), 3) винятково *е ≥ и (на сим свѣте 43), 4) -ъ+ѣ- ≥ -ы- (зъшолъ 63, подышол 78), 5) ѣ ≥ ѣ (трасетсе 15, мора 21, узрат/узрат 20), 6) *dj ≥ ž (хоженіє 22, възбужу 28, възгоржай 40, затвержайте 30), 7) інші ще фонетично-правописні риси: умерети 48; тривает/трѣва-ет 14/трвали 76; возмѣте/озмѣте 80; живіола/живела 48; будучаа 22, чюда 27; Господь 24, выбавитель 28, тощо.

У морфології панує, зокрема в деклінації чоловічих іменників, доволі помітна ерізничованість закінчень: 1) в род.одн. -а, -я, -у, -ю (вѣка 11, выкладу 9, сѣмболоу 9), 2) в дав.одн. -у/-ови, -еви (сыну 12/сынови 14, отцеви 14), 3) в оруд.одн. -ом/-ем (духом 12, Господем 11, отцем 12, коренем 11), 4) в місц.одн. -ѣ/-е/-у (о гдѣ бозѣ 15, о створителѣ 14, в складе 9, в вѣку 20, въ симболоу 12), 5) в клич.ф. -е (боже 11, отче 12), 6) в наз.мн. -и/-е/-ове/-еве (ангели 20, погане 14, люде 16, жолнѣре 46, мужеве 79, жидове 25, роскошници 16, обжирцы 16), 7) в род.мн. -овѣ/-евѣ/-ей, -ѣ (сыновѣ 12, отцевѣ 11/отцевѣ 12, князев 16, неприятелей 16), 8) в дав.мн. -ом (грѣхомъ 13), 9) у знах.мн.= наз.мн./род.мн. в осіб (дни 21, дари 10; кролевѣ, судей 16), 10) в оруд.мн. -ы/-ами/-ми (со апостолами 10, з христианами 77, отцами 11, способами 15, людьми 16), 11) в місц.мн. -ех (во христианахъ 70).

Подібно й у жіночих іменників: 1) в род.одн. -и/-ѣ/-е (земли 9/лѣ 21, церкви 9/-ве 14, истности 11, з моцы 13), 2) в дав.-міс.одн. -ѣ/-е/-и (на землѣ/-ли 14,16, панне 13, во науки 12, на пущи 30, в' моцы 15), 3) в оруд.од. -єю/-ією/-ю (денницею 12, зо церковією 10, можлиую 21, з моццю 27), 4) в род.мн. -ѣ/-ий/-ей (дочок 12, частий 9, речей 9), 5) в дав.мн. -ам (речам 24), 6) в оруд.мн. -ами/-ми (истности 22), 7) в місц.мн. -ах/-ех (о обѣтницахъ 14, въ добродѣтелях 13).

В середніх іменників: 1) в наз.-знах.од. -о/-е/-я (обличе 15, вочловеченіє 9, раме 21, имя), 2) в род.одн. -а/-я/-ене (понятія 10, для продолженія 29, имене 25), 3) в дав.одн. -у/-ю (гаслу 9, ку виконаню 21), 4) в оруд.од. -ом/-ем/-енем/-атем (з обачиванем 10, именем 25, княжатем 36), 5) в місц.од. -ѣ/-е/-и/-ю (о словѣ 9, в писме 10, на мѣстцю 13/-ци 17, въ вызнаню 9, на небесѣ 16, в' послани 28), 6) в наз.-знах.мн. -а/-я (уха 27, небеса 60, гоненія 13), 7) род.мн. -ѣ/-ий (сердцевѣ 21, очий 20), 8) в оруд.мн. -ами, -има (именами 34, очима 66), 9) в місц.мн. -ех /-ах (на мѣстцахъ/-цахъ 26, на небесехъ 13). Залишком двоїни можна уважати: двѣ лица 55 (але вже: три лица 23!).

В прикметниках в відмітимо: 1) довгі закінчення в жіночому й середньому роді в однині та в спільних множини: -ая, -ую, -ое, -ьи/-ые (певнаа 14, святую 10, святое 12, слѣпыи 27/ко-торіє речі 10), 2) в род.чол.-сер.роду -аго/-ого/-его (апостольскаго/-кого 9, лѣпшего), 3) в род.од.жін.роду -ое/-ее/-ой/-ей

(соборное, всходнее 9, святой 10, единой 11, божеей 14), 4) в дав.-місц.од.-ой/-ей (істинной 14, своей 28);

у з а й м е н н и к і в: 1) енклітичні форми (дав.од.: ми 9, му 16; знах.од. мѧ 30/мене 11, тѧ 28); 2) з приставним н-: его 10/на него 9, до неѧ 70, о нем 15, с ними; 3) у вказівних: тот 10, тѧ 14, тоѧ 9, тѹ 10, тѣ 11, онѧ 27, онѣ речи 10; 4) в питайних: хѣто 10, шѣто 9, чѣму 13, о чом 16; в заперечних: ни-чого 13, ни в чом 9; в узагальнювальних: каждѧ 9, всѣ 60, все-го 13, зо всеѹ 10, всѧ 12, всѣхъ 9, во всехъ 10; в неозначених: нѣякую 20;

у ч и с л і в н и к і в: 1) един 11/один 25, единого 10, ед-на 13, едну 10, во одной 10, едино 11; 2) имен двѧ 25, чѣтыри 9, дванадѣсят 9, чотырдѣсят 30, три 12, трех 11/в трох 10, тром 11, въ трех 11; с чѣтырехъ 14, чотырма 14; пятма 14; семдѣсят 28, ста 13; двѧ реки 23; 3) першаа 9, другаа, третяя, четвертаа; потре-те 10; четверако 16, трояко 12;

у п р и с л і в н и к і в: 1) майже виключно панують форми на -е: оздобне 20, широце 23, эле 11/эрособнѧ 23; 2) в вищому ступені -ей/-ий: далей 15, дѣпий 77, ширей 9, перѣшей 16 (теж: наперѣй 12), вышѣй 11/-ше 15, болѣшъ 46;

у д і є с л і в: 1) в теперішньому часі закінчення: вѣрю 9, спущаю 9, мовлю 12, вижу 19, оповѣмъ 34, естем 11; забудешъ 28, пытаешъ 15, нимашъ 13, естесъ 12/ты ест 11/же ес 73; маетъ 9/мае 12, моветъ 11, сѧ розумѣетъ 9, естъ 9/есть 13, нѣтъ 16/не естъ двохъ 69; маемо /-ем 10, мовимо 10, поддамо 46, естесмо 24/-есмы 41, приведенни естесмо 75; маете 78, есте 16; се роздѣляють 9, могутъ 21, мовають 11, сутъ 9; 2) в минулому часі: уродилемъ, далем 16, длѧтого-м повѣдѧ 20; скламалесъ же-с ты скламалъ 24, не видѣл еси 21, ты еси уфундовалесъ 29, якъ есѧ мовилъ/якъсѧ мовилъ 47, далъ еси 29; далъ 9, пришло 11, рѣкъ 16, сѣдѣлъ 19, умеръ 24, не булъ 26, не позна 12; упалисмо 41, терпелисмы 39, которого-хмо мѣли 75; што-сте слышали 27, просили-сте 38, учинили есте 43; звыкли 11, мѣли 16, проболи 29; 3) в майбутньому часі: буду чинити 25, будешъ злоречити 16, будетъ пасти 28, названный будетъ 28, будемъ плакати 33, будете гледѣти 27, будете збавленны 28, будутъ скапати 27; 4) в вольовому способі: скажи 9, мовъ 31, выложъ ми 48, реци 25, не забудъ 30, дай 9; нехай сѧ хвалитъ 15, нехай розумѣетъ 65; учи-нѣмо 33, пойдѣмо 70, шемерѣмо 46, поклонѣмся 30; берѣте еже 50, ознаймите 27, ходѣте 70, чинѣте 51, учите 54, возмете 51, будте 13, навернѣтесе 28; 5) в кондіціоналі: абыхъ могълъ, якобымъ рекъ 9, бысмы не важилъ, абымъ даровалъ 38; абысъ вѣдалъ 26; абы есмо вѣрили 65, абысмо вѣдали 59, абысхо чинили 78, абысмы жили 41; абысте зи-ли 26; бы мовили 11; 6) в інфінітиві: надѣятисъ 10, умерети 48, вылячи 14, спомочи 15, отбѣчи 76, жывъ быти 19, се дивитъ 76; 7) в дієприкметниках активних: -чий/-щій (учащій 71, моващого 30, сѣдѧщего 63, слушающій/-ающоу 71; воскресшого 63, - частіше -лѧй: обумерѣлѧй 13, упалую 78, прошлѣе 44; часті дієприслівникові форми: вѣрачи 12, надѣючисъ 13, будучи певенъ 12, взявши 15; виинятково: простирая 81), - в пасивних: зрідка -мѧй (видимыхъ 9, видо-мѧе 14), дуже часте -еннѧй (хваленнѧй 34, поганбенна 28, обернен-ного 14), рідше -оннѧй/-он (умучонъ, -оного 63, отвороны будутъ 27); 8) у словотворі дуративно-ітеративних дієслів частий суфікс -ва-ыва- вызнаваю 63, выконываемо 21, ожиываю 63, примноживаю 70.

В с и н т а к с і відмітимо: 1) неособові конструкції на -но (будетъ прилучено много народовъ 29), 2) в присудку: короткі форми (діє)прикметника (моцѧ естъ выконати 13, взяты сутъ 10), орудний іменника (тотъ естъ Богомъ 26), знахідний предмета після запереченого присудкового дієслова (не заховали вѣру 65), підвійний

знахідний (далем тебе бога фараонові 10).

В лексичі вражає: 1) повіль польонізмів (ся хелпят 42, сромоту 28,- в тому серед займенників, прислівників, прикметників, сполучників, часток: кторень 33, яковий, таковий 10, иле 32, ведлугъ, напрод 10, теды 11, ачьколвек 14, зас 10,- кальок: утѣчка 34); в термінології подібно польсько-формні латинізми (геретики 11, в гистории 40, кондыции 51); 2) грецизми цитовані враз із їх польськими чи латинськими відповідниками (обѣца/истност, аѣтѣа/причина, фѣѣс/натура, ѣкпорѣѣѣс/исходнѣ 58); 3) церковнослов'янізми (въ главлѣ 19) трапляються як цитати з Нікейського символу віри (с.16); книжно-церковнослов'янську форму мають термінологізми типу -еніє/-аніє та деякі прикметники (величество, кгреческій 15, ку звотпенію 14); цитати зі св.Письма не різняться мовно від решти тексту; можна гадати, що вони були на тодішню мову перекладані з якогось польського тексту.

Про освіченість автора (й середовища, для якого був подуманий К) свідчать філологічні виводи з назвами Бога в св.Письмі (теж Гебрейські).

Складений св.Йосафатом Кунцевичем (1580-1623), а надрукований о. проф.Діонісієм Дорожинським (1886-1930) в ж.Церковний Вісник (1911) "Катехизмъ от слуги Божяго Йосафата счтаный" доступний нам не був. Писань св.Йосафата не реєструють ні УП т.1/1560.

Своєрідною катихизмовою поукою висвячуваним священикам, як уділювати св.тайн була "Дідаскалія" еп.Сильвестра Косова (1637), надрукована в Луцьку еп.Афанасієм Пузиною 1638 р. та у Львові еп. Арсенієм Желиборським 1642 р. (Власовський 2, с.108-09, 116-17; УП 1, с.385-86, 338); її передруковано ще раз у Кутейні 1653 р. та в Чернігові 1716 р.

Сильвестер Косів (+1657) походив зі шляхетського роду на Вітебщині, вчився в Виленській братській школі, згодом у польських католицьких академіях у Люблині й Замості, вчив у Львівській братській школі, прийняв постриг, а 1631 р. П.Могила запросив його до Печерської школи, і тут став префектом Києво-Братської колегії; 1635 р. був обраний на Мстиславсько-Могиливіського єпископа, згодом у 1647-57 рр. був після смерті П.Могили Київським митрополитом. Як поуку для священиків на помісному єпархіяльному синоді в Могилові надрукував у Кутейні "Дідаскалію" про 7 св.тайн.

Андрій Арсеній Желиборський (1618-1662/3), галицький православний шляхтич, 18 літ провів на військовій службі, 1641 р. обраний львівським єпископом, розгорнув (теж у співпраці з друкарем Михайлом Сльозкою) пожевлену церковно-видавничу діяльність (не без конфліктів з П.Могилою за "авторські права"). Текст "Дідаскалії" А. Желиборського (з відміченням змін супроти видання 1637 р.) надрукував С.Голубев²³

Желиборський змінив наголовок на "Поученіє новосѣщенному ієреєви" (Голубев 2, Пр.206-10), замість Косового "Авторъ до чителника" (там таки, с.231-33), додав "Из'ясненіє темнѣйшихъ словесъ.." (там таки, с.211-12), попередивши все геральдичним віршем на герб Желиборських (с.206-07). Зміни при передруку у Львові Голубев називає на с.230-31; найістотношою є заміна Косового погруження в воду - поливанням (с.213, 215). Желиборського "Пояснення слів" узяті головню з "Лексикону П.Беринди 1627 р. (до якого зрештою й відсилає читача: "Прочая потыися самъ изъобрѣсти и изъоучити въ Лексиконѣ") Мова "Поученія" церковнослов'янська й, мабуть, усе воно позичене з інших джерел, близьких до "Номоканона".

Одним з-поміж наших найважливіших катихизмових текстів 17-го в.

був Могилин т.зв Малий/Короткий Катихизм 1645 р., опублікований у Києві спершу по-польськи²⁴ і того ж року по-українськи як "Сь-бране короткои науки о артикулахъ вѣры православноаеологическои христiянскои.", передрукований 1649 у Москві (з деякими змінами) та 1646 Михайлом Сльозкою у Львові, а згодом у Почаєві 1782, 1783 і 1785 та в Супраслі 1788 (*Голубев 2, Пр.с.475-87; УП 1, с. 416-20*).

МК виник у висліді намагань митр.П.Могили водностанити православне богословське вчення на Україні-Білорусі, відмежовуючися від лютеранізму й кальвінізму та католицизму у зв'язку з закидами полемістів.

Петро Могила (1596-1647) походив з волосько-молдавської сім'ї господарів, пов'язаної зі впливовими магнатськими родами Польщі, що при їх підтримці намагалася без успіху відвоювати втрачений престіл; навчався в учителів Львівської братської школи, а згодом у польських і, мабуть, закордонних колегіях, служив у польському війську (теж під Хотиним 1621 р.), а набувши маєток на Київщині, під впливом митр.Іова Борецького прийняв 1627 р. постриг, був обраний архимандритом Києво-Печерського монастиря, заснував при ньому Колегію, 1633 р став Київським митрополитом. Мабуть, безпосереднім поштовхом зайнятися справою катихизму православного послижили друковані в Німеччині й Женеві катихизми з лютеранськими й кальвінськими поглядами;²⁵ приписувані царгородському патр.Кириллові Лукарісові; Лукаріс же був на Україні популярний як учасник православного Берестейського синоду 1596 р. й як учитель греки до 1602 р. в Виленській братській школі. До 1620 р. патріярх Олександріі, згодом кількома наворотами Константинополя, у висліді інтриг обвинений перед турками за зв'язки з козаками, арештований і задушений 1638 р., а собор 25.9.1638 р. кинув на нього клятву. Головним його оскаржувачем став його приятель богослов Мелетій Сіпірос (у творі *Αντίρρησις*, 1638-40).

Граматою з 24.6.1640 р. Могила скликав на 8.9.1640 р.до Києва помісний синод з єпископами, представниками духовенства, ченців і братств, на якому розглянено виготовлене ігуменом Свято-Микольського київського монастиря Ісаієм Трофимовичем Козловським "Православное исповѣданіе вѣры" (співавтором був Могила, реферував же на нарадах Козловський, див. *Власовський т.2, с.167-70, 174*). Не все з Могилиних поглядів (напр. про прекреацію душ тощо) було прийняте. Хід нарад відомий лиш із опису Касіяна Саківича (бл.1578-1647),²⁶ зладженого на підставі записок котрогось учасника з доданими злобними коментарями.²⁶ Для апробати постанов синоду царгородським (і іншими східними) патріярхом Парфенієм - мабуть, з ініціативи Могилиного приятеля молдавського господаря Василя Лупула, опікуна патріярха константинопольського - був скликаний до молдавських Яс у травні 1642 р. патріярхом помісний собор (в тому й для розгляду кальвінського катихизму, приписуваного К.Лукарісові). На цей собор зладжено латинський переклад "Православного ісповідання"- "*Confessio orthodoxa*" (СО). З Києва на соборі брали участь ігумен Ісаія Т.Козловський, ректор Колегії Росиф Кононович та о.Ігнатій Оксенович Старушич. Як патріярший екзарх прибув із Царгороду Мелетій Сіпірос, що упродовж жовтня 1642 р. виправив окремі місця київського СО (в розумінні його відлатинщення) й розіслав його грецький переклад східним патріярхам для затвердження (Парфеній затвердив його 11.3.1643 р.). Цей переклад надруковано в Амстердамі 1667 р., а 1695 р. та 1727 р.в Ляйпцігу, 1757 р. в Бреславі, 1691, 1895 та 1899 р. в Букарешті, 1694 р. в Снагові і 1914 в Сібіві, 1883 і 1894 р. в Атонах, латинський переклад у Сні 1843 р., а в Римі 1739 р. З грецького надруковано церковнослов'ян-

ський переклад у Москві 1696 р., повторений у Москві 1702, 1709, 1711, 1743 (2 вид.), 1744 (2 вид.), 1794, а в С.Петербурзі 1717, 1722, 1739, 1763, 1819, (без міс.вид. 1781), у Києві 1712, а в Чернігові 1715 (2 вид.), 1745 і 1752.

Кодекс із грецьким текстом та латинським перекладом СО, набутий у Царгороді для французького короля Людовика XIV, зберігся в паризькій Національній бібліотеці (Codex Parisinus Graecus 1265); його латинський текст СО надрукували з обширним вступом і коментарями 2 французькі єзуїти Antoine Malvy і Marcel Viller.²⁷

Могила яськими поправками задоволений не був і грецького тексту не надрукував; до уваги взяв лиш декотрі переформулювання Сірігоса й у Києві надрукував спершу польський переклад²⁴ (1645) та того ж року український текст, що був, мабуть, перекладом із польської версії, від якої у дечому різнився. З деякими текстово-мовними змінами передрукував цей Малий катихизм у Львові 1646 р. Мих.Сльозка, а в Москві в церковнослов'янському перекладі (з відповідними догматично-ритуальними поправками) 1649 р. патріарх Йосиф. Сколяціонований з польським та Сльозчиним передруком (як і з відміченими головними текстовими московськими змінами) український текст МК передрукував 1898 р. С.Т.Голубев (*Голубев 2, Пр., с.358-487*) і звідти й наш фотопередрук.

Дрібні Сльозчині зміни в МК (зі злагідненням слів про переслідування за православну віру в Польщі) зумовлені страхом перед судовою тяганиною у Львові.²⁸ Українщина МК не різнилась в основному від "простого/руського язика" в *Требнику 1646 р.*²⁹

Чи були якісь зміни тексту й мови в виданнях МК в Почаєві та Супраслі кінця 18-го в., сказати годі за браком Досліджень.

Різниця поміж СО й МК як і впливи католицьких катихизмів на ті твори назвали документально оба французькі видавці СО (с.ХСІІ-СХХІХ, *Introduction*). Могила залишився в МК при своїх поглядах на справи трансубстанціації свв.дарів, на проблему партикулярного післясмертного суду й перебування душ святих та грішників як і на допущенні обидвох форм обряду хрещення (занурюванням і поливанням).

Як побіжну ілюстрацію текстів і мови дальших доступних катихизмових видань 17-19 вв. додано виїятки таких стародруків з Галичини й Закарпаття, використавши їх передруки в хрестоматіях Й.Левинського³⁰ й Є.Сабова.³¹

Бібліографічні вказівки про друківані в нас катихизми малі (КМ) та великі (КВ) називаються - крім праці І.Каратаєва - головнові бібліографічних "Доповненнях" Я.Головацького³² видавані у Львові (КМ: 1817,1818,1843,1851,1852,1864; КВ: 1788,1854,1864), в Почаєві (КМ: 1792,1793,1819,1821), в Перемишлі (КМ: 1833,1848; КВ: 1848), у Відні (КМ: 1856; КВ: 1854) й у Будапешті (КМ: 1815).

Як це сказано в передмові з 7.4.1980 до видання "Катихизм християнської віри для молоді і старших" патр.Йосифа, Рим 1967,- у 1930-х рр. митр.А.Шептицький видав 2-им виданням у Львові катихизм "Божа наука", а з деякими доповненнями виданий 1966 р. в Римі заново та повторений 1980 р.- При тлумаченні членів Віруху подана коротенька історія Ст. та обширніша Н.Завіту й Церкви у пов'язанні зі свв.тайнами, заповідями Божими й церковними, молитвами та з додатком літургійних і релігійних пісень.

1946 (на палітурці: 1947) передруковано в Мюнхені апробований 1940 р. еп.Григорієм (Лятішевським) підручник "Божа наука. Катихизм християнсько-католицької віри на основі Біблії, одобрений гр.-кат.єпископатом", де катихизмова наука зібрана в 284 питаннях з відповідями й поуками за поділом на 12 членів Віруху, в які вбудована коротка історія Ст.і Н.Завіту, а наприкінці подані що-

денні молитви я "Виїмки з катихизму". Всі дотичні частини (у подобицях дещо змінені текстом і мовою) повторюються в римському виданні 1967/1980 рр.

На підставі т.зв. 'Римського катихизму' складений і о.Миросява Івана Любачівського обширний "Катихизм для парохів, виданий за припорученням Свят.Вітця Папи Пія У на підставі декретів св.Триденційського собору. Свобідний переклад на підставі латинського оригіналу із узглядненням византійського обряду", Н.-Йорк-Мюнхен 1961,- з 4 частин (розгляд Вірую, про свв.тайни, Декалог, Господня молитва).

П р и м і т к и

- ¹ Н а у р т м а н н, Peter: Die Katechismen der Russisch-orthodoxen Kirche. Entstehungsgeschichte und Lehrgehalt, *Kirche im Osten*, Nr.9, Göttingen 1971.
- ² ІМ АН УРСР: *Історія української мови. Лексика і фразеологія*, Київ 1983, с. 743.
- ³ *Памятники полемической литературы в Западной Руси, Русская Историческая Библиотека*, издаваемая Археографической Комиссией, т.ІУ, УІІ, ХІХ, СПб. 1/1878, 2/1882, 3/1903;
С т у д и н с ь к и й, Кирило: Пам'ятки полемічного письменства кінця ХVІ і початку ХVІІ вв., т.І, *Пам'ятки укр.-руської мови і літератури*, т.У, Львів 1906.
- ⁴ Про нього див. J e d i n, Hubert: *Kleine Konziliengeschichte*, Theologisches Seminar, Herder Verlag, Freiburg-Basel-Wien 1978, с.81-103,- там і дальша література.
- ⁵ С h o d y Ń s k i, S.: Katechizm, *Encyklopedia kościelna*, Warszawa-Kraków, т.10/1877, с.209-28; N i e d z i e l s k i, Jan: Katechizm, *Podręczna encyklopedia kościelna*, Warszawa-Kraków, т.21-22/1910, с.1-27.
Katechismus. *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft, Bd.III, Tübingen 1959, S.1178-86.
- ⁶ N i e d z i e l s k i, Jan: Katechizm rzymski, *Podręczna encyklopedia kościelna*, Warszawa-Kraków, т.21-22/1910, с.27-31.
- ⁷ S o t o, Petrus de, OP: *Compendium doctrinae Christianae*, Dillingen 1560; *Methodus confessionis*, Dillingen 1564.- Про нього див.-М а л в у, Antoine et V i l l e r, Marcel: La Confession orthodoxe de Pierre Moghila, métropolitaine de Kiev (1633-1646) approuvée par les patriarches grecs du XVIIe siècle. Texte latin inédit, publié avec introduction et notes critiques, *Orientalia Christiana*, v.X, num.39, Roma-Paris 1927,- р.XCIV, CII.
- ⁸ Див. BELLARMIN F.R.R., *Pol. enc. kośc.*, т.2/1873, с.114-20 (як у прим.ч.5) та KANIZJUSZ P., *Enc. kośc.*, т.10/1877, с.418-20 (як у прим.ч.5).
- ⁹ Див. N i e d z i e l s k i, Jan: Katechizm,- як у Прим.ч.5, с.6-11.
- ¹⁰ Див. Л а б а, Василь: *Патрологія*, ч.І-ІІІ, 2-е вид. зладив Дачкевич Йосиф, Рим 1974, с. 34 (в дальшому цитуємо Лаб).
- ¹¹ К а р а т а е в, Ів.П.: Описание славяно-русских книг напечатанных кирилловскими буквами, т.1: с 1491 по 1652, *Сборник Отделения русского языка и словесности Им.Академии Наук*, XXXIУ, № 2, СПб 1883, фотопер. Nendeln 1966 (в дальшому скорочуюмо Каратаев).
- ¹² К а р с к и й, Евфимий Фед.: Два памятника старого западно-русского наречия: 1.Лютеранский катихизис 1562 г. и 2.Католический катихизис 1582 г., *Журнал Министрства народного просвещения*, ч.288, за август 1893, с.406-30,- передрук у: *Труды по белорусс. и другим славян. языкам*, Москва 1962, с.188-208;

пор. ще: Roberts, C.B.: The Slavonic Calvinist reading-primer in Trinity College Dublin library. A facsimile edition with an introduction, *Specimina Philologiae Slavicae*, Bd.61, München 1986.

- 13 Див. Горбач, О.: Чи копія частини невідданого катехизму Степана Зизанія? *Богословія*, т.48, Рим 1984, с.43-58.
- 14 Див. наша Прим. ч.3, с.13-30.
- 15 Див. наша Прим. ч.13, с.51-57.
- 16 Власовський, Іван: *Нарис історії Української Православної Церкви*, т.11 (XVII ст.), Н.Йорк-Бавнд Брук 1956, с.216-18. /*дів.Власовський, 2/*.
- 17 Ставровецький, Кирило Транквіліон: *Зерцало богословія*, Почаїв 1618, фотопер. Н.Йорк 1970, - за Truntе, Hartmut: C.T. *Stavroveskij* "Perlo tloposelnoje", *Serghiev 1646*, Bde.1-2, Köln-Wien 1984-85, Bd.2, S.13, - є це 3-є, змінене видання 1692 р. - Див. ще: Транквіліон-Ставровецький Кирило, *Укр. письменники*, Біо-бібліографічний словник, т.1: Давня укр. література (XI-XVIII ст.ст.), уклад Л.Є.Махновець, Київ 1960, с.560-68, (в дальшому скорочуюмо УП).
- 18 Jensen, A.: Die Anfänge der schwedischen Slavistik, *Archiv für slavische Philologie*, Bd.33, S.136-65, Berlin 1912; Collijn, I.: Der in Stockholm gedruckte russische Catechismus aus dem Jahre 1628, *Ibidem*, Bd. 34/1913, S.246-51; Sjögberg, Anders: Первые печатные издания на русском языке в Швеции "Катехизис Лютера и "Alfabetum Rutenorum", *Slavica Lundensia*, 3(p), Lund 1975, с.9-20.
- 19 Rauchs, Georg v.: Protestantisch-ostkirchliche Begegnung im baltischen Grenzraum zur Schwedenzeit, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 1952, S.187-210; Horbatsch, O.: Die russische Sprache in der Katechismus-Handschrift aus der 2.Hälfte der Universitätsbibliothek Uppsala, *Gattungen in den slavischen Literaturen. Beiträge zu ihren Formen in der Geschichte*, Festschrift für A.Rammelmeyer, Böhlau Verlag Köln-Wien 1988, S.115-32.
- 20 Голубев, Стефан Тим.: Южнорусский православный катехизис 1600 года, *Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца*, Киев 1890, кн.4, Приложения, с.1-81.
- 21 Возняк, Михайло: *Історія української літератури*, т.11, віки 16-18, ч.1 Львів 1921, передр. у *Slavic Printings & Reprintings*, v.204, 2, The Hague-Paris 1970, Mouton, с.270-77; УП, с.509-10.
- 22 Напр. абы = а вы 16, падаесте = -ете 16, маєсю = -єю 20, ме = же 24, по-вѣрил = -дил 24, галаса = гасла 61, сердечная = -ечная 66, дужал = дуфал 81, сполічаю? = -легаю? 9, тощ.
- 23 Голубев, Стефан Т.: *Київський митрополит Петр Могила и его сподвижники*, т.1, Киев 1883; т.2, Киев 1898, Приложения, с.116-17 (в дальшому: *Голубев 2*, Пр.).
- 24 Див. Malvу А., Villеr V., *Op.cit.*, р. XXXVII-XLIII (див. наша Прим ч.7). Власовський 2, с.170, - ще 1956 р. вірив, що Лукарісові катехизми це фальсифікати.
- 25 Каліст, у постригу 1620 р. Касія Саківич, нар. бл.1578 р. в священничій сім'ї, навчався в академіях у Замості й Кракові, від 1620-24 р. ректор Києво-Братської школи, 1624 проповідник у Люблині, 1625 р. прийняв унію й до 1639 р. був настоятелем монастиря в Дубні, 1641 р. перейшов на римокатолицизм, помер у Кракові 1647 р. (Див. УП с.511-14).
- 26 Sakowicz, K.: Sobór schyzmatyczny kijowski przez o.Piotra Mohilę złożony i odprawowany r. 1640, począwszy od dnia 8 septembra aż do dnia 18, w którym iż wielkie absurda i przeciwności wierze świętej katolickiej znaj-

dujemy, przeto czułością pasterską i staraniem jwx. Andrzeja Gembickiego na przestrożę Rusi, nie w uniej będącej, żeby wiedziała, jakiego pasterza naśladuje, który jeśli sam nie wie, jako wierzy, a jakoż ich może prawdziwej wiary nauczać? Z ruskiego na polski język...przełożony i powtórę z druku wydany, Kraków 1642.- I-e вид. в Варшаві 1641 р., з якого з рос.перекладом передруковано в *Пам.полем.лит-ри*, т.1/1878, стовп. 22-47.

- 27 Див. наша Прим.ч.7.- Про СО дальша література в кн. Жуковський Я, Аркадій: *П.Могила й питання єдності Церков*, УВУ, с.Монографії,ч.17,Париж 1969; В â r l e a, O.: *De Confessione orthodoxa Petri Mohilae*, Frankfurt a.Main 1948.
- 28 Zebranie krótkiej nauki o artykułach wiary prawosławnokatolickiej chrześcijańskiej...,Kijów 1645.
- 29 Н о r b a t s c h, O.: *Prostyt/ruskij jazyk in P.Mohylas Rituale* (Trebnyk, Kiew 1646). Funktion und Norm. *Festschrift für R.Olesch*, Bühlau Verlag, Köln-Wien 1990, S.355-65.
- 30 L e w i c k i, Joseph: *Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien*, Przemyśl 1834, Anhang: Auszüge aus verschiedenen ruthenischen Schriftstellern.
- 31 С а б о в, Евменій: *Христоматія церковно-славянських и утрово-руських літературних пам'ятокъ съ прибавленієм утрово-руських народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчїяхъ*, Унгвар 1893.
- 32 Г о л о в а ц к и й, Яков: *Дополнение к очерку Славяно-русской библиографии В.М.Ундольского [с 1491-го по 1864 г. ...]*, *Сборник ОРАС XI*, № 5, СПб 1874.

Olexa HORBATSCHE: *Drei ukrainischen Katechismen des 17. Jhdts.*

(Zusammenfassung)

Die Reformation mit Luther, Calvin und dem Antitrinitarier Socinus sowie die Tridentinische Erneuerung des Katholizismus rief im 16.-17.Jh. bei den orthodoxen Weißrussen und Ukrainern - unmittelbar und durch die polnisch Vermittlung - entsprechende Bewegungen hervor (hier u.a. in der Form der Kirchenunion).

Außer polemischen Schriften verfaßte man Katechismen, zu denen die sich bekämpfenden Glaubensgruppen griffen. Am eigenständigsten mußten hier die Orthodoxen vorgehen, die keine mittel- bzw. westeuropäischen konkessionellen Brüder besaßen. Ein Teil dieser Katechismen und katechismusartigen Schriften des 16.-17. Jh. ist verlorengegangen.

Unser Nachdruck erneuert die vom Kiewer Theologieprofessor Stefan Golubev (1849-1920) edierten Katechismen: 1) den hs.'aus der Zeit nach 1600', 2) die Didaskalie von S.Kosov (1637), welche der Lemberger Bischof A.Zelyborškyj 1642 mit einem eigenen Vorwort nachgedruckt hatte, 3) den "Kleinen Katechismus" des Kiewer Metropoliten Petro Mohyla (1645).

Zum Vergleich wurde eine Auswahl weiterer Katechismusfragmente aus der Westukraine (Galizien und Transkarpatien) hinzugefügt.

Im Falle der ersten Katechismen wurden auch ihre sprachlichen Merkmale mitbehandelt.

Der Nachdruck der sonst schwer zugänglichen Texte ermöglicht dem heutigen Theologen einen Einblick in das Gedankengut der Kiewer Theologen des 17.Jh. sowie Slavisten in die damalige ukr.Schriftsprache der volkstümlichen Ausrichtung.

Післяслово до фотопередруків у кн. "Три українські катихизми з 17.ст.",УКУ,Праці Богословського Факультету,т.71,Рим 1990

До фотопередруку Могилиного ТРЕБНИКА з 1646 р.

Опис нашого стародруку й його збережених примірників по публічних бібліотеках Росії подав І.Каратаєв у відомому описі стародруків 15-17 вв.¹ Він ствердив і наявність двох варіантів видання: а) рідшого з допущеними після I-ої частини (але не позначеними у її змісті на її початку) текстами чернечих чинодіянь (постригу з благословенням камілавки, вищих обітів, затворництва в скиті), подуманими для монастирського вжитку та б) та частішого - без тієї чернечої частини. Сам же стародрук виявляв - у своїх трьох частинах (крім вступної Могилиної *Предмови*) аж три різні пагінації (для проглядності ми дали наскрізну арабськими цифрами всієї книги), при чому трапилися помилки то з пропущеннями то з повтореннями окремих пагінувальних літер. Звідси в Каратаєва тих сторінок 1700 а чи 890 (с.517), в Л.С. Махновця² (с.418) їх 1665 (І.ч.:20, 946, 2.ч.:4, 243, 3.ч.:2,430), а М.Л.Кубанської-Попової³ (с.28, нр.29) їх 1639 (ч.І - 946, ч.2. - 263, ч.3. - 430). Вже Ф.Тітов⁴ (с.373) відмітив помилкові повтори й пропуски (в I-ій ч.: від 610 до 711 перескок!) в пагінації стародруку. Їх тут не перелічуємо: вони наглядні з порівняння з нашою наскрізною пагінацією та з кустодіями даних сторінок.

На Заході досі виявилось два примірники *Требника* - обидва в Римі - в бібліотеці Колегії оо.Василіян (і він там у міжчасі пропав, як подає о.протоархим.Ісидор Патрило, ЧСВВ в листі до мене з 9.I.1987 "Требник мав бути в нашій Колегії, але десь пропав і тепер він не доступний") та в бібліотеці Папського Орієнтального Інституту (як дар митр.Андрея Шептицького) і з нього й зроблення наш фотопередрук.

Цікавий і непересічний постаті київського митрополита Петра Могили (21.XII.1596-1.I.1647) присвячена низка монографій: С.Р.5,С. Голубева⁵ й останньо А.Жуковського⁶, крім розділів по історіях української літератури й культури.⁶

Самому *Требник*-ові присвячена розвідка Є.М.Крижановського;⁹ її висновки повторив на початку своєї праці Анд.Ф.Хойнацький.¹⁰

На зміст нашого стародруку складаються (крім гербу роду Могилинів з похвальним віршем на цей герб та крім ілюстрацій-гравюр) такі основні ділянки:

в ч.І.: Передмова П.Могили про інші дотогочасні *Требники* в нас (Львівський, Стратинський, Острозький і Виленський - з критичними увагами про них), а далі - згадки про різні обрядові звички по інших церквах та осередках Сходу як і наївна розповідь про чудо з богоявленською водою, і основний зруб: О таїзнахъ (хрещення, враз із вихрещуваннями; миропомазання, евхаристії; покаєння; подружжя; маслосвяття, враз із похороном) - при тому з докладними вказівками священникові різних можливих випадків при уділюванні цих свв. тайн та з кожноточасним чинодіянням тут. Додані "Предмови" до них подають зразки поук (чи проповіді при похороні) священника для тих, хто дану св.тайну приймає. Сюди включена в нас (с.864-967) і "чернецька" частина з чинодіянням різних ступенів постригу й затворництва.¹¹ Ця I-ша найоб'ємистіша частина *Требник*-а охоплює с.1-967 нашої пагінації.

в ч.2.: тексти різних освячувальних і благословлювальних чинодіянь у житті парафіяльної церкви (її утвару тощо) та з різних обрядових нагод (с.968-1235 нашої пагінації).

ч.3.(в нашій пагінації - с.1236-1673) включус тексти благальних і благословлювальних молебнів - з різних нагод життя громади й парафії а теж ширше-державних подій (стихійні нещастя, війни тощо). Наприкінці додано "Соборник" (календар помісяцевий церковних пам'ятей) та зразки парафіяльних актових книг (хрещень, подруж, похоро-

нів), що їх кожен парох повинен провадити.

Могилину *Предмов-*у передрукував з дрібними змінами Ф.Тітов⁴ (с. 367-73: тут і там пропущені наголоси, а літера г оригіналу замінена літерою г ; там же подано бібліографічний опис дальших видань *Требник-а*: з 1652 р, з передмовою, с.375-77, з 1681 та з 1708 р.).

Требник є важливим джерелом для досліджу питань богослов'я у складенні П.Могили (з західним розрізненням "форми" й "матерії" у св.тайнах) як і пасторальної богословії, де при розгляді конкретних випадків праці пароха включено безліч цікавих деталей з історії культури, звичаїв і так вірувань та повір'їв України 17 в. Він дає вгляд і в маловідомі загальні звичаї чернечого життя.

Неменш цікавою є й проблема мови цього тексту: церковнослов'янсько-української (з рисами волинсько-поліської вимови) у чинодіяннях священника, тодішньої нашої літературної мови в *Предмові*, пошуках та поясненнях і таки "руського язика" при оповідах, у вінчальній присязі недуховних осіб тощо.

Відношення текстів із *Требник-а* і до тодішніх грецьких оригіналів¹² і таки до інших попередників (що на них Могила відказує) як і до пізніших ("уніятських", за А.Хойнацьким) жде ще своїх дослідників. Удоступнення фотопередруку тексту й мало за ціль до таких дослідів спобудити.

На жаль, примірник-оригінал, збережений у Пап.Орієнт.Ін-ті, не є найкращої якості: він доволі знищений частим уживанням його окремих частин - плямами від воску чи чорнила, а що їх не скрізь удалося зреконструювати. Ще гірша справа окремих сторінок нашого стародруку: від двократного задруковування чорною й червоною друкарською фарбою (червоне задруковування вийшло при фотопередруку блідшим!) з недовладним з'ясуванням - поперебивався друк оборотних сторінок декотрих листків. Від подвійного обертання мікрофільм-позитиву на мікрофільм-негатив вийшли місцями негострі фотокопії для фотопередруку. Де це було можливим, ми старалися ці недостатки (хоч і не завжди з успіхом) усувати.

Наша подяка належить найперше бібліотеці Папського Орієнтального Інституту в Римі в особі її директора о.д-ра Джеймса Лі Дюгана за дозвіл златити мікрофільм-позитив із бібліотечного примірника *Требник-а* та видати факсимільний низькотиражний (200 прим.) передрук стародруку, а п-і Надії Холявці в Мюнхені за допомогу при обертанні мікрофільм-позитиву в мікрофільм-негатив для зладження фотокопій. Ректоратів УКУ в Римі належить подяка за ласкаве включення цього фотопередруку в серію Праць Богословського Факультету УКУ. А зокрема дякую о.д-рові канцлерові Іванові Дацькові за його заходи перед бібліотечними властями й за розстарання засобів на це видання, а що без його ініціативи й старань не було б реалізоване.

Олександра Горбач

П р и м і т к и

- ¹ Каратаев, И.П.: Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами, т.1: с 1491 по 1652, *Сборник Отделения Русского Языка и Словесности АН* (далі скорочуємо: *Сб ОРЯС*), т.XXXIV, нр.2, СПб 1883, фотопередрук Nendeln 1966, с.517-18.
- ² Українська письменники. *Бібліографічний словник*, т.І: Давня українська література (XI-XVII ст.ст.), уклад Л.Є.Махновець, Київ 1960, с.415-27, зокрема ж с.418.
- ³ Кубанська-Попова, М.Л.: *Нисво-Печерський Державний Історико-культурний Заповідник. Стародруки XVI-XVII ст. Каталог*, Київ 1971, с.28, нр.29.
- ⁴ Тітов, Ф.: *Матеріали для історії книжної справи на Україні в 16-17 вв. Есезбірка передмов до укр. стародруків. Збірник Іст.-філол.Відділу УАН*, нр. 17, Київ 1924, с.30-80, - фотопередрук Rothe, Hans y: *Bausteine zur Geschichte*

der Literatur bei den Slaven, Bd.16, Köln-Wien 1982.

- ⁵ С. Р.: Петр Могила, митрополит Киевский, Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете, Москва 1877, кн.1, с.1-160.
- ⁶ Г о л у б е в, Степан Т.: Киевский митрополит Петр Могила и его сотрудники, Киев, т.1/1883, т.11/1898; Западно-русская Церковь при митрополите П.Могила /1633-46/, Киевская старина, т.60/1898, кн.1, с.1-361, кн.11, с.246-67, кн.111, с.397-420, т.61, кн.1У, с.26-50, кн.У, с.202-21, кн.У1, с.309-46.
- ⁷ Ж у к о в с ь к и й, Аркадій: Петро Могила й питання єдності церков, Монографії УВУ, ч.17, Париж 1969.
- ⁸ Вилишасмо тут спеціальні праці про Могилині катихізми; вони взяті до уваги в готованому переддруку Яого Короткого катихізму в серії УВУ Матеріали до укр.діалектології.1У: Пам'ятки мови, II.
- ⁹ К р ы ж а н о в с к и й, Е.М.: О Требнике Киевского митрополита Петра Моги-лы, в: Руководство для сельских пастырей, т.3, Киев 1860, - передрук у: Со-брашие сочинений, т.1, с.87-165, Киев 1890.
- ¹⁰ Х о й н а ц к и й, Андрей Ф.: Западнорусские униатские требники - сравнительно с требниками православными и латинскими. Их отношение к требнику П.Моги-лы, Труды Киевской Духовной Академии, Киев 1867, нр.2, с.137-79, нр.5, с.217-52, нр.7, с.88-127; 1868, нр.6, с.424-72, нр.8, с.235-68.
- ¹¹ Пор. тут працю про постриг у Чині со.Василіян P. W a w r y k, Mychajlo, OSBM: De officio vestitionis et professionis in Ordine Basiliano S.Iosafat, Записки ЧСБВ, т.УІ (XII), вип.1-4, с.541-76, Рим 1967.
- ¹² Пор. G o a r, J.: Euchologium sive Rituale Graecorum, Nachdruck Graz 1960; Εὐχολόγιον τὸ μέγα, Romae 1873; Εὐχολόγιον τὸ μέγα, Αθήναι 1970.

* * * * *

Olexa HORBATSCH: Das Kiever *Rituale* von 1646 des Metropolitens Petro Mohyla.
(Zusammenfassung)

Das *Rituale* von P.Mohyla weist zwei Varianten auf: eine kürzere, häufiger auftretende Ausgabe, die für Pfarrkirchen gedacht war und eine seltenere für den Klostergebrauch, die mit Riten des Novizenlebens und der Mönchsweihe ausgestattet ist.

Der vorliegende Nachdruck eines in Rom erhaltenen vollständigen Altdrucks ist als Hilfe für das weitere Studium der ukrainischen kirchenslavischen ostkirchlichen Riten, der Kultur, Sitten und Brauchtums sowie der ukrainischen Sprachgeschichte gedacht.

Das Vorwort von P.Mohyla erklärt die Entstehung des Werks auf dem Hintergrund analoger damaliger ukrainisch-weißrussischer Ausgaben. Den kirchenslavischen Texten bei der Erläuterung der Sakramentenspenden (im 1.Teil) sind Erklärungen für den pfarramtlichen Gebrauch, einschließlich Mustertexte von Unterweisungen für Sakramentenempfänger hinzugefügt.

Der 2.Teil enthält Texte verschiedenartiger Segensspenden, die mit dem Leben einer Pfarrkirche verbunden sind.

Im 3.Teil finden sich Texte zweckgebundener Andachten, die von Pfarrkindern oder Gemeinden erbeten werden. Jahreskalendарische Hinweise sowie Muster für das Führen von Pfarrurkunden schließen dieses Werk ab, das die organisatorischen Grundlagen der Kiever orthodoxen Metropole im 17. Jh. regelte.

Післяслово до кн.Требник або Евхологiон митр.П.Могили,Ки-їв 1646. Фидр. УКУ,Пр.ЕФ,т.66,Рим 1988.

Romae 1987

ОЛЕКСА ГОРБАЧ

ЧИ КОПІЯ ЧАСТИНИ НЕВІДНАЙДЕНОГО КАТИХИЗМУ СТЕПАНА ЗИЗАНІЯ?

(Prof. O. HORVATSCH, *Authentica pars codicis catechismi Stephani Zyzanii olim perditii?*)

Серед церковнослов'янських рукописів Університетської бібліотеки в Уппсалі (Швеція) зберігається під сигнатурою *Slav. 56* кодекс півуставного письма (165 л. нової пагінації, при чому перших 40 листків брак, бо давня пагінація, видна ще на лицевій сторінці 1-шого листка початково «4-ої складки (.д.)», має позначку «41») та катихизмово-повчального змісту.

Рукопис починається закінченням викладу 6-ої заповіді Декалогу (1-86); далі йдуть: *Поучение православной христианской вѣре: о сотвореніи, о избавленіи, о св. дхѣ* (86-176), *Млтва оче нишъ* (виклад, с. 176-316), *О крещеніи* (316-516), *Олтарной сакраментъ сирѣчь тѣло хрстовъ* (516-58), *О покааніи* (58-61), *О сѣрущеніи грѣховъ* (61-66), *Утрення млтвы* (66-69Б), *И когда подъ вечеръ учнемъ ложитіся* (69Б-726), *Како всякому хрстіянину подобаетъ самому и домочадцѣвъ и дѣтей своихъ учіти млтвы говорити предъ вѣкушениемъ* (726-746), *Такоже подобаетъ послѣ стола с кротостию предъ столомъ стояти* (75-77), *Поучение всякому чину, како подобаетъ кому чинъ свой вести и служба служити* (спп, ісрей, црковный извѣщатель) (77-826), *О властвѣхъ мирьскаго чина* (83-84), *О под'данныхъ* (84-876), *О законныхъ женатыхъ людехъ* (876-886), *Про законныхъ мужнихъ женъ* (89-896), *Про отцовъ* (90), *Про чада* (906-91), *Про господей и гсжей домовитыхъ* (91-92), *Про рабовъ и рабынь и про работниковъ* (92-936), *Про молодыхъ людей* (94-95), *О вдовахъ* (956-96), *О простыхъ и о всякихъ людѣхъ* (966-976), *Молитва стаго сѣмеона бгопріимца* (98-996), *Млтва стаго пророка захаріи оца предотечева* (996-1026), [тут бракують у рукописі листки, бо с. 103 починається словами: ...жену, кое же возжелати ю, уже прелюбодѣйствова ю во срдцѣ своемъ. Третье. Речено бысть древнимъ... і далі — до с. 108: 4-ое, 5-ое, 6-ое — різниці поміж заповідями Ст. Завіту й Христовими, *Девять бл-жен'ства іисъ хрстомъ [...]* подана. *Матвей* глава.е. (108-1106), *Три добродѣтели бгословія* (1106-111), *Четыри добродѣтели свгльскихъ* (111), *Сед'мъ таинъ новаго завѣта* (111-1116), *Седмъ даровъ дхи ста-*

го. *Исаия .ai.* (1116-112), *Девять плодовъ дха стаго благодати* (112-1126), *Седмъ грѣховъ тязъчайшихъ* (1126-1113), *Грѣхи ожидающыя от бга прісно отмищения* (1113), *Седмъ дѣлъ милосердія* (1113-1114), *Три добродѣтели добротворения* (1114), *Три совѣты господни* (1114-11146), *Правда естественная* (11146-1115), *Правда законная* (1115), *Пять чювствъ телесныхъ* (1115-11156), *Пять чювствъ душевныхъ* (11156), *Четыри вещи послѣдній* (11156-1116), *Изложение о православный вѣръ* (1116-1140, як заключувати з наголовку, це був би текст Степана Зизанія, надрукований у Вильні 1596 р. в кн. *Наука ку читаню и розумѣню писма словенскаго* Степанового брата Лаврентія,¹ див. у додатку до цієї статті), *Символь преосвященнаго ванасія патриархи александрійскаго* (1140-11496, див. додаток), *Исповѣданіе православныхъ вѣры оцъ нашихъ амвросія медиоламьскаго и августина гиппоньскаго епископовъ* (11496-1154, див. додаток), *Молитвы от сна воставъ* (1154-11566), *Молитва утрення ко престѣй бдци* (11566-11586), *Внегда вообщетъ отроча ясти [...] предъобѣдомъ* (11586-1159), *Благодарение по обѣдѣ* (1159-1160), *Молитва предъвечерею* (1160-11606), *Благодареніе по вечери* (11606-1162), *Молитвы на ночь* (1162-11656).

Бібліотекарка п-і Carin Davidsson² визначила, — мабуть, наоснові якихось попередніх джерел, — цей рукопис, на нашу думку, вповні невірний, мовляв, це «копія написанного Стефаном Зизанием на белорусском языкѣ «Казанія св. Кирилла об антихристе и знакахъ его, с расширением науки противъ ересей розныхъ», напечатанного как на белорусском так и на польскомъ языкахъ в г. Вильна в 1596 г.».

Власне змістом і тонацією в спірних православно-католицьких питаннях (напр. про «filioque», чистилище, опрісноки) наш рукопис

¹ КАРАТАЕВ, И. П., Описание славяно-русскихъ книгъ напечатанныхъ кирилловскими буквами, т. I: с. 1491 по 1652, *Сборникъ Отделения русскаго языка и словесности Имп. Академій наукъ*, т. 34, кн. 2, СПб. 1883 (фотоперелукъ Nendeln 1966), с. 271-72, кн. 146. — називає при описі надрукованої в Вильні 1596 р. *Науки* Лаврентія Зизанія наголовки вміщених там же статей Степана Зизанія як: *Изложеніе о православной вѣрѣ* (л. 34-39) та (ймовірно, його ж) *О включеніи Господни* (л. 396-40) і *О знаменіи крестномъ* (л. 40-406). Примірники *Науки* збереглися лиш у Бібліотеці ім. Леніна в Москві та в Публічній бібліотеці в Ленінграді й мікрофільму звідти здобути не пощастило, щоб можна було перевірити, чи й наскільки наш текст «Изложени-я о православной вѣрѣ» різниться від виленьського.

Каратаєв (там таки, с. 264, кн. 140) називає під 1596-им р. інший ще виленьський стародрук *Молитвы повседневныя*, збережений теж лиш у згаданих бібліотеках Москви й Ленінграду (а теж раніше ще й у Єлисаветинській Бреслява-Вроцлава, нині хіба вже пропавший). Самі назви окремих молитов, тотожні з назвами молитов нашого рукопису (*по-позночныя*, *утреннія*, *предъ обѣдомъ*, *по обѣдѣ*, *на сон грядущи*, *на всяк ден по частѣхъ*, *на сон грядущи*, *Исповѣданіе православной вѣры о. Амвросія сп. медиоламьскаго*, *Иже... Афанасія символюрь*, *сирѣчь изложеніе св. вѣры*), багато однак не кажуть, наскільки з ними наш рукопис тотожний.

² DAVIDSSON, CARIN: *Собрание славянскихъ рукописей в Библиотеке в Уппсалѣ, Slavica Lugdunensia*, 3(p), Lund 1975, с. 73.

дуже різниться від інших писань, про які певно відомо, що вони вийшли з-під пера Степана Зизанія, а головне саме від «Кирилової книги»; вона передрукована К. Студинським.³ Її, з дальшими додатками, передруковано з царового наказу 1644 р. в Москві — для потреб протикатолицької й протиліутеранської полеміки; його згодом використали (з уваги на його апокаліптичні, звернені проти папи як «антихриста», а що перенесено на патріярха Нікона!) старовіри, передрукувавши його 1786 та 1791 рр. у Гродні.⁴

Аналізу змісту «Кирилової книги» (і подібної «Книги о вѣрѣ») подає (не без протиунійно-антиуніятських ноток і окремих помилок!) дисертація євангелицького богослова Г.П. Нісса.⁵ Дальші тлумачення Зизанієвого «антихристівського» мотиву та виправлення невірної на німецьке перекладених Ніссом місць подає стаття боннського слявіста Г. Роте.⁶

Степан Зизаній видав у Вильні 1595 р. ще теж короткий православний катихизм, досі невіднайдений, а проти якого полемізувала видана у Вильні 1595 р. брошура польського єзуїта Щенсного Жебровського *Kąkol, który rozsiewa Stephanek Zizania w cerkwiach ruskich w Wilnie przy tym Napomnienie krótkie do vniey Kościoła Ruskiego z Łacińskim*.⁷ У ній Жебровський опрокидував 9 тез Зизанія: 1) що Христос не «медіатор-посередник» до Бога Отця, але рівнославима йому 2-га Божа «іпостась» (до речі, це одна з полемічних тез протестантських богословів), 2) що Св. Дух, третя «іпостась», рівнославима з Богом Отцем і Богом Сином, а не «дуновення», дар чи «Боже рамя» або «Божий палець», і не походить «і від Бога Сина» (*filioque*), але від самого одного Бога Отця, 3) що нема партикулярного Божого суду зараз після смерті ще перед Страшним судом, а перед яким би душі праведників були в небі, а грішників у пеклі, 4) що хліб у св. Дарах має бути не опрісноковий (але заквашуваний) і

³ Зизаній, С.: Казанье стго Кирилла..., *Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII вв.*, видав К. Студинський, т. I (Пам'ятки укр.-руської мови і літератури, т. V), Львів 1906, с. 31-200.

⁴ Махновець, Л.Є.: *Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, ч. 1: Давня українська література (XI-XVIII ст.)*, Київ 1960, с. 350.

⁵ NIESS, HANS PETER: *Kirche in Rußland zwischen Tradition und Glaube? Eine Untersuchung der Kirillova kniga und der Kniga o vere aus der 1. Hälfte des 17. Jhs.*, Göttingen 1977, серія *Kirche im Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde*. Monographienreihe, Bd. 13.

⁶ ROTHE, HANS: *Zur Kiever Literatur in Moskau*, II, в: *Slavistische Studien zum IX. Internationalen Slavistenkongreß in Kiev 1983*, Köln-Wien 1983, *Slavistische Forschungen*, Bd. 40, с. 417-34.

⁷ Передрукована Студинським К. у *Пам'ятках полемічного письменства...* (див. наша примітка ч. 3), с. 13-30.

що причащати слід і немовлят, 5) що перекладаючи на польське Символ св. Атанасія Зизаній невірною передав грецький текст про походження Св. Духа, подібно як і інших осуджених соборами богословів-сретиків (напр. Македонія).

Доречі, два перші повище згадані Зизанієві висновки (як і Символ св. Атанасія!) виступають і в нашому рукописі в «Изложени-ї о православній вѣрѣ».

Зизаніїв «Катихизм» (1595) згадують С. Голубев,⁸ К. Студинський,⁹ А. Брюкнер,¹⁰ М. Возняк,¹¹ М. Грушевський,¹² П.К. Яременко,¹³ *Історія укр. літератури*¹⁴ як і І. Власовський.¹⁵ Він не згаданий навіть у П. Гавптманна.¹⁶

За М. Грушевським (с. 353-54), С. Зизаній був родом з Тустанович (бо його брат Лаврентій Зизаній звав себе Тустановський), а за Л.Є. Махновцем (с. 349) зо Львова з «сім'ї неможливого українсько-го шляхтича або міщанина».

За тим, що Зизаній був радше міщанського роду, промовляв би факт, що ні він сам ні його брат Лаврентій ніде про якесь своє шляхетство не згадували, а своє, ймовірно, первісне прізвище Кукіль перемінили за міщансько-гуманістичною модою на грецьке Зизаній. За їх західньо-бойківським (і не львівським!) походженням про-

⁸ ГОЛУБЕВ, С.: Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII столетий, *Труды Киевской Духовной Академии*, Киев 1896, кн. I, с. 129-35.

⁹ СТУДИНСКИЙ, К.: Передмова, *Пам'ятки...* (пор. наша примітка ч. 3), с. V-X.

¹⁰ BRÜCKNER, ALEKSANDER: Spory o uńic w dawnej literaturze, *Kwartalnik historyczny*, Lwów 1896, t. X, с. 578-644 (зокрема с. 590).

¹¹ ВОЗНЯК, М.: *Історія української літератури*, т. II; віки XVI-XVIII, ч. 1, Львів 1921, с. 201-04.

¹² ГРУШЕВСКИЙ, М.: *Історія української літератури*, т. 5, Київ 1926-27¹, Нью-Йорк 1960², с. 352-57.

¹³ ЯРЕМЕНКО, П.К.: Стефан Зизаній — український письменник-полеміст кінця XVI ст., *Радянське літературознавство*, Київ 1958, кн. 2, с. 38-54.

¹⁴ ІЛ АН УРСР, *Історія української літератури у 8-и томах*, т. I: Давня література (XI - перша половина XVIII ст.), Київ 1967, с. 250-52.

¹⁵ ВЛАСОВСКИЙ, ИВАН: *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. I (X-XVIII), Нью-Йорк 1955, с. 267-69.

¹⁶ HAUPTMANN, PETER: *Die Katechismen der Russisch-orthodoxen Kirche. Entstehungsgeschichte und Lehrgehalt, serbia Kirche im Osten*, Bd. 9, Göttingen 1971 — займається всього катихизмами Ф. Прокоповича (1720), Платона Левшина (1765, 1773, 1775), Філарета Дроздова (1823, 1824, 1827, 1828, 1839, 1866), Антонія Храповицького (1924) й чеського богослова-конвертита Горазда Павліка (1940, 1954). Їх виникнення протестантський богослов заступає апологетичними (в дусі підсоветського Загорська) дрібничковими життєписами названих авторів. Тому не знайшлося в цій габілітаційній праці місця на історію православних катихизмів з України, і він, хоч змушений постійно покликатися на Могиліну Confessio Orthodoxa (1642), нею не займається. Бо «[es] fehlt dieser... doch weitgehend der eigenständig russische Charakter» (с. 16); та й давніші книжки, хоч, мовляв, і носили в наголовках назви «катихизмів», але нічи не були (автор забув лиш таке своє твердження довести!). Навіть праць про них у літературі не називає, хоч опинилися там невинні... словники.

мовляє Степанова українська мова з формами типу *умерети* «вмерти» як і вжиття бойківського виразу *дупля* «темна курна хата» (в «Казанні св. Кирила») у значенні «сумрак, тінь» (*в дупли – w ciieniu*, К. Студинський, *Пам'ятки*, с. 150).

В 1586-93 рр. був «даскалом» (учителем) у школі львівського братства, 1593 р. перейшов до Вильна як учитель тамошньої братської школи й як проповідник (право проповідувати по церквах отримав був ще на початку 1591 р. від митрополита) та в 1591-92 рр. писав від львівського братства листи до патріярха (в них виступав проти Балабана). У Вильні видав 1595 р. згадуваний повище короткий «Катехизис» (проти якого так полемізував Щ. Жебровський 1595 р.), а що йому собор у Новогрудку 25.I.1596 р., скликаний митр. Рагозою, закидав «силлогізмове» (раціоналістичне), а не із Св. Письма, доводження, що Христос не є «нашим ходатаєм до Бога Отця» (Власовський, *Нарис*, т. I, с. 167-69) й осудив автора як еретика та домігся від короля баніції (але православний собор у Бересті в жовтні 1596 р. його виправдав). «Руська» лава виленського магістрату, як і місцеве духовенство, відновила Зизанія в правах проповідника, за що стягнула загрозу дошкульної грошової кари. Тому, мабуть, притих, а 15.X.1599 р. прийняв чернецтво під іменем Сильвестра й перейшов до Свято-Троїцького монастиря, де деякий час був архимандритом і проповідником. Митр. Іпатій Потій звелів однак 24.IX.1599 монастир запечатати й Зизанія прогнати, — тож був змушений тікати з Вильна (Грушевський, *ІУЛ*, т. V, с. 354). Помер, не відомо коли: за здогадом А. Брюкнера (*Spory*, с. 590), незабаром після 1599 р., за К. Харламповичем,¹⁷ після 1610 р., а за Л. Махновцем (*Укр. письменники*, т. I, с. 350), «до 1621 р.».

Як подає К. Давідссон (*цит. стаття*, с. 62 і 67), позначка «Bergius», зроблена давнім бібліотекарем Еріком Бензеліусом (молодшим, Eric Benzeliuss d.Y.), вказує, що рукопис набуто 1708 р. з залишеної бібліотеки Ніколявса Бергіюса та що цифра «41» на 1-шій сторінці могла бути поставлена Йог. Габр. Спарвенфельдом (1655-1727), і отже рукопис уже тоді був дефектний.

Nicolaus Bergius, народжений 1658 р. в Ревалі, помер 1706 р. в Парнаві, студіював лютеранську теологію в Обо, Уппсалі й Гісені (1676-1684), пасторував у Стокгольмі, став згодом суперінтендентом Інгерманляндії (1700) та Інфлянтів-Ліфляндії (1701), поліглот (знав м.ін. естонську, латиську й російську мови), подбав про пере-

¹⁷ Харлампович, К.: *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века*, Казань 1898, с. 380.

клади Біблії на естонське й латиське, видав у Нарві 1701 р. малий *Lutheri Catechismus* з паралельним шведсько-російським (у транскрипції) текстом, цікавився релігійно-церковними справами в Москві (недокінчена друком праця *Exercitatio historico-theologica de statu ecclesiae et religionis Moscoviticae*, Стокгольм 1704).¹⁸

Як свідчить порівняння викладу на молитву *Отче наш* (л. 186-19) із уміщеною в статті А. Єнзена (с. 140, див. наша примітка ч. 18) фотокопією сторінки лютеранського російського катихизму з 1628 р., то ясне, що наш рукопис повторює дослівно цей друкований текст. Як свідчить порівняння нашого тексту з фотокопією іншої сторінки катихизму 1628 р. (с. 141, *там таки*), *то текст О покааніи .в.* (рхп. л. 58-606) різниться (як порядок статті *Олтарной сакраментъ*, л. 516-576) від друку 1628 р. (хоч назва статті там ідентична).

Примірник катихизму 1628 р. стокгольмської Університетської бібліотеки, що ним користувався А. Єнзен, дефектний (він без наголовного листка та має всього 20 л.); то ж рік пізніше І. Колійн (с. 246-51, див. наша примітка ч. 18, *там таки*) подав опис віднайдених двох комплетних (по 72 л.) примірників того ж друку: з бібліотеки в Уппсалі та гімназії в Вестерос, переданий у міжчасі до Стокгольму. Подані наголовки статтей катихизму тотожні (з невеликими мовними відхиленнями) з наголовками нашого рукопису (по його листок 1026). Всі дальші (як і початкові на лл. 86-17) в нашій рукописі інакші. Порівняння тексту нашого рукопису з друком 1628 р. вимагає окремої статті.^{18а}

І. Колійнс (с. 250, див. наша прим. ч. 18, *там таки*) згадує, що Й.Г. Спарвенфельдт подав в уппсальському примірнику на вкладе-них у книжку міжлистках шведський переклад, який, імовірно, послужив Н. Бергіусові 1701 р. при надрукуванні скороченої шведсько-російської версії катихизму. Там же Спарвенфельдт зазначив, що московський патріярх заборонив православним вірянам читати цей катихизм.

За А. Єнзеном (с. 139) та І. Колійном (с. 246), Лютерів Малий катихизм перекладав на російське «російський дяк» Ісак Торцаков,

¹⁸ LUNDSTRÖM, E.: Bergius Nicolaus, *Svenskt biografiskt lexikon*, Bd. 3, Stockholm [6.p.], с. 548-57. — Див. теж: JENSEN, A.: Die Anfänge der schwedischen Slavistik, *Archiv für slavische Philologie*, Bd. 33, с. 136-65, Berlin 1912; COLLIN, I.: Der in Stockholm gedruckte russische Catechismus aus dem Jahre 1628, *Ibidem*, Bd. 34, с. 246-51, 1913; SjöBERG, ANDERS: Первые печатные издания на русском языке в Швеции (Катихизис Лютера и «Alfabetum Rutenorum»), *Slavica Lundensia*, 3(p), Lund 1975, с. 9-20.

^{18а} Див. наша стаття: Die russische Sprache in der Katechismus-Handschrift aus der 2. Hälfte des 17. Jhts. «Slav. 56» der Universitätsbibliothek Uppsala, *Festschrift für A. Rammelmeyer* (в друку).

православний священник з Ямгороду біля Нарви, викликаний для того до Стокгольму. А. Шеберг (с. 12-13, див. наша прим. ч. 18) довів, що зробив це німець-перекладач при дворі Бориса Годунова Ганс Флеріх (Flörich), який попав 1611 р. в Кексгольмі під шведів і згодом був прийнятий за перекладача в королівську канцелярію. Лютерів катихизм він переклав для новгородського архимандрита Кипріяна ще перед 1614 р. Король же Густав II. Адольф доручив 1625 р. Флеріхові перекласти Лютерів катихизм на тодішню російську мову, але цитати з Св. Письма брати з церковнослов'янської Біблії. Торцаков же переписував перекладений текст і, ймовірно, виправляв його церковнослов'янщину.

Флеріх перекладав катихизм з німецького тексту; його ж шведська версія різнилася від німецької в питаннях обов'язків підданих супроти властей, жінок — супроти своїх чоловіків та слуг — супроти своїх панів. З того приводу Флеріхів переклад зустрівся з гострою критикою шведських теологів при обговорюванні готованого 2-ого видання катихизму в 1640-их рр. (Sjöberg, с. 16).

Спарвенфельдт знову ж критикував мову російського перекладу з погляду норм церковнослов'янщини: «правильну» в біблійних цитатах, і «злу» деінде (себто там, де йшлося про російщину 17-го віку).

Мовні різниці поміж окремими частинами катихизму 1628 р. Шеберг коротко називає (с. 18-19), заповівши подрібну аналіз у особній праці. Відповідно до подаваних ним мовних різниць виглядає і текст нашого рукопису: майже нема відхилень від норм церковнослов'янщини 17 в. в тексті «Изложени-я», «Символу» й молитов, а є такі русицизми 17-го в. в катихизмовому викладі, де вони тотожні з називаними в Шеберга (с. 18).

В нашому рукописі вони найчастіші: 1) у фонетиці (написання -ой замість -ый: *олтѣрной сакраментъ* 516, *открѣмъ* 606; написання *ещѣ* 96; написання з *ѣ* замість *я*: *воденѣ* 366, *свѣта дѣа* 226, *имереѣ* 436; змішування *ѣ* з *е*: *в вѣре* 496, *послѣднѣе* 145; написання *в ынѣхъ* 866; змішування *ш* й *ш*: *отмшение* 87, *послѣщайте* 906), 2) в морфології (форми: *о дѣхъ* 146, *в'крѣтке* 42; *сво* 606, *ковѣ* 656; *за собя* 2/за *себя* 56; *лѣги* «ляж» 72), 3) в синтаксі (слѣжба *служити* 776), 4) у словотворі дієслів (*чиниваль*, *крѣдываль* 416), 5) у лексиці (*денегъ* 16, *здѣся* 226, *кабы* 4, *домочѣтцы* 26, *что тѣ* за *слова* 336, *бѣдетъ* «якщо» 29, *проторъ* 416/шкѣту 42, *дѣдчи* 41, *затѣвѣати* 47, *з'живѣ рѣки* 73).

За тим, що наш рукопис міг виникнути щоплиш у 2-гій половині 17-го віку, промовляла б обставина, що на його лл. 166-68 скоропи-

сом подано список (друкованих) книг *Книгы роскии*, серед яких при декотрих наголовках подано виправлення чи доповнення та шведський переклад. Є ще переважно книги церковного змісту: *Библия*, *мишеня*, *потребникъ и сѣхология*, *служебникъ*, *часословъ*, *ψалтирь* *следования со вопрошеніем*, *исторія церкви*, *трифоло[й]*, *о вѣрѣ*, *кафисмъ*, *азбукъ*, *святцы* — *calender*, *охтавих* (дописано: *охтаи и триволои одно*), *свѣангелии* (166), *Апостоли* [...], *букварь*, *жития свѣтаго Николая*, *хиротонія*, *шештаднєв* (дописано: *октаи одно*), *Іерея канонъ*, *сценныя правила Великаго Василия или правила свѣтихъ отцъ*, *правила свѣтихъ аптол* (1666), *Свѣангелия Кирилова*, *Транкиліона Слотоустаго*, *Запрестолнія*, *Жития всѣхъ свѣтихъ*, *или пролог. Івана Слотоустаго вся поученія*, *Мало каноник Устав церковной*, *всѣ соборы*. *Триоды* (додано: *триволои, октаи одно*), *потребникъ in folio in 4°, 8°*, *Служебникъ in folio 4°, 8°*, *Псалтирь in folio in 4°, 8°*, *Часослов in 8°, 12°*, *каноникъ*, *Кирила Іеросолимскаго правила*, *Карабел книга* (167), *Григорія бгослова книги и литургия*, *Аванасія книги*, *Анастасія патриарха великия Антиохіи и Курілла александріискаго изложеніе о вѣрѣ и вопр... и отвѣты о бгословіи*, *сватаго Маѣима изложеніе о вѣрѣ въ кратцѣ*, *вопрошати и отвѣщати о вѣрѣ*, *каноник молебн*, *кормчая книга* (додано: *великая*), *крестоприводна книга*, *Ірмолаи книги преподобнихъ нашихъ зри в Карабел* (1676), *книги правил всѣхъ писмъ*, *Іоанн Зонара*, *иже соборныя и помѣстныя и сватихъ оцъ истолков...* *каноны*, *Феодоръ Валсамон*, *иже совершенъ истолковалъ вся каноны*, *Православни Фотию*, *патриарха Константинопольской*, *писал номоканон*, *Матфей іеромонахъ*, *иже по составу правила разумно избравъ составы*, *Архидіаконъ Алексѣй*, *Севаста Константина армянополя помофилака и судіи фесалоницкаго*, *блаженнаго Никона посланія*, *Стего Игнатія и Стего Феодора студита разсужденіе*, *Триоды*, *Филистим* — *en book med pradikningar*, *Іермолаи* — *теВебок*, *Апостол*, *маргарист* (168).

Ідеться, мабуть, про друковані й рукописні, популярні серед старовірів книги. Серед кола старовірів хіба слід і шукати компілятора нашого рукопису.

При назвах трьох «світських» книг (*грамматика роская*, *оложе-ніе или судѣбникъ*, 166, *книга воиска* [додано: *полкова*] 1666) йдеться, мабуть, про московське видання (1648) Граматики М. Смотрицького,¹⁹ про *Уложение*²⁰ та про *Учение и хитрость ратнаго строения*...²¹

¹⁹ HORBATSCH, O.: *Die vier Ausgaben der kirchenslavischen Grammatik von M. Smotryckij*. Frankfurter Abhandlungen zur Slavistik, Bd. 7, Wiesbaden 1964; СМОТРИЦЬКІЙ,

Відкритим залишається питання, для кого призначався такий катихизм, де з одної сторони видні виразно-лютеранські елементи (напр. одружування єпископів: «*подобаетъ епископу быти непорочною единою женью мужу...*», л. 78, соціальне вчення про відношення уза-лежнених вірян до своїх властей та про обов'язки наставників су-проти підчинених, л. 91-97), а з другої сторони — мова про «право-славну» віру (86) та «Изложение о православнѣй вѣрѣ» (л. 116-1396). Йтися могло хіба про якийсь відлам старовірства, що рвав із східно-боцерковною традицією.

ДОДАТОК

[116] Изложєніє ѡ православнѣй вѣрѣ, краткими вопрошеніємъ ѡ ѡ-
вѣщеніємъ, божественнаго раба познаніа дѣтемъ хрѣтіанѣскимъ.

Странный вопро[116v]шаетъ зловѣрный, православный же вѣр-
ный отвѣщаетъ.

Странный. Ктѣ ѡсѣ тѣи

Отвѣт. По ѡстествѣ чловѣкъ, блгодѣтнѣ же божнѣю снѣ ѡгѣ
ѡсма. [117]

Вопросъ. Иновѣшъ ѡко ѡбразомъ ѡсѣ тѣи снѣ вѣи;

Отвѣт. Помѣже крѣтіхса бжнѣю пѣннѣитнѣ, снѣрѣу породѣхса ѡ
воаѣи ѡ дѣа, ѡ прнчѣстѣхса тѣла ѡ кровѣ хрѣтѣовѣ. [117v]

Вопросъ. Утѣ ѡсѣ крѣщеніє.

Отвѣт. ѡмѣтнѣ грѣхѣ первороднаго, ѡлн крѣщеніє ѡсѣ тѣнна прн-
водѣщаа нѣи ко вѣновлѣннѣю, ѡ шрѣдѣѣѡщаа [118] в жнвѣтѣ вѣу-
ннѣи.

Вопросъ. Прнчѣстїє же тѣла ѡ кровѣ хрѣтѣи утѣ ѡсѣ.

Отвѣт. Прнчѣстнѣ ѡсѣ совѣннѣтѣ наѣ со хрѣтѣомъ ѡ наслѣдѣнѣ
вѣхѣх ѡгѣ клгодѣхствѣ. [118v]

Вопросъ. Вѣсѣиѣи ли вѣ канѣвѣѣи лѣѣѣѣ вѣрѣ крѣтіхса ѡсѣ снѣ
вѣиѣи.

М.: Hrammatiki slavenskija pravilnoe syntagma. Jevje 1619. Kirchenslavische Grammatik (Erstausgabe). Herausgegeben und eingeleitet von O. Horbatsch, *Specimina Philologiae Slavicae*, Bd. 4, Frankfurt a.M. 1974; Смотрицкий, М.: *Грамматика*. Підготовка факсимального видання та дослідження пам'ятки В.В. Німчука, Київ 1979.

²⁰ *Соборное Уложение царя Алексея Михайловича*, Москва 1649; Черных, П.Я.: *Язык Уложения 1649 года*, Москва 1953.

²¹ *Книга ученія хитрости ратнаго строенія пехотныхъ людей... Писана в цесарскомъ языкѣ Іоанномъ Яковомъ Ѧнѣ Валаусѣмъ*, Москва 1647; STANG, Chr.S.: *La langue du livre. Ученіє и хитрость ратнаго строенія пѣхотныхъ людѣи*, 1647. *Une monographie linguistique*. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II. Hist.-Filos. Klasse. 1952, No. 1, Oslo 1952.

Овѣта. Не всѣхъ, тоуто православыи, сирѣчь въ православнои вѣрѣ крещенныи. [119]

Вопросъ. Уто ѣсть православная вѣра.

Швѣта. Во единого бѣ оца, и во единого гѣ да имѣа хрѣта сѣна емѣа, и во единого аѣа стѣаго гѣа да право вѣрѣти.

Вопросъ. [119v] Уто ѣсть бѣа.

Швѣта. Бѣа ѣсть существо бжѣвѣнно вѣна вселуеснѣа, всесилнѣи всемогѣи, всѣаго существа и ѣстества прѣѣстѣствѣа.

Вопросъ. Уто ѣсть существо. [120]

Швѣта. Существо ѣсть вѣша самоѣйтѣа, никоѣмъ вѣши трѣбѣюшаа мо своѣмъ составленѣмо.

Вопросъ. Колико сущѣствъ въ бжѣ исповѣдаѣши. [120v]

Овѣта. Единое существо [1] и единое ѣстество въ бжѣ исповѣдаѣю.

Вопросъ. Колико воля рѣнше хотѣнѣи.

Швѣта. Единой волю.

Вопросъ. Колико вѣпостѣсей. [121]

Швѣта. Трѣи, оца, и сѣа, и стѣаго аѣа.

Вопросъ. Како же тѣи вѣрѣши православыи во единого бѣа.

Овѣта. Вѣрѣто во единого бѣа въ трѣицѣ славыаго. во [121v] оца не рожаѣнна, въ сѣа роаѣншагосѣ о негѣ бѣа, и въ аѣа стѣаго, ш оца единого нѣсходѣащагѣа бѣа.

Вопросъ. Како можѣтъ бѣти бѣа едины въ трѣицѣ.

Овѣта. [122] По единомъ существѣ бжѣтѣа едины бѣа, по трѣхъ же вѣпостѣсѣхъ ѣсть стѣа трѣица. Какоже всѣхъи улѣнъ едины имѣа въ себѣ ѣбѣахъ стѣиѣа трѣицы, сирѣчь ѣмъ (,) слово и аѣа.

[122v] Вопросы. Оцъ и сѣа и стѣиѣ аѣа ѣмѣа рѣзныи.

Овѣта. Своѣнствошъ, вѣпостѣси и именѣи. понеже имѣа ѣсть вѣпостѣсѣ и имѣа оцъ, имѣа сѣа, имѣа же аѣа стѣиѣи. [123]

Вопросъ. Уто ѣсть трѣа ѣмѣства вѣпостѣсей своѣнственно, и уто шѣше.

Швѣта. Своѣнственно ѣсть оцѣ роаѣти, сѣи роаѣтисѣа, а аѣи стѣомъ нѣсходѣти, ѣще [123v] же имѣа бжѣтѣо и цѣрѣство.

Вопросъ. Вѣрѣа во стѣиѣо трѣицѣ, да бѣи не вѣпалѣ въ ѣрѣсѣ, вѣсѣ имѣаа бжѣстисѣа.

Овѣта. Авѣ вѣши прѣлѣжно потреба храниѣти [124] сирѣчь существо ѣмѣства не раздѣлѣати. трѣхъ же вѣпостѣсей во единой не слиѣати.

Вопросъ. Во стѣиѣ трѣицѣ вѣпостѣсей бжѣства наковѣиѣи ѣмѣа, которѣа вѣпостѣа [124v] ш которѣиѣа.

Овѣтъ. Понѣже ѡбѣтъ еѣтъ ѡднѣнъ, такоже и ѡ ѡднѣнѣмъ ѡпостасѣи двѣ
сѣбѣ, сѣрѣчѣ ѡ ѡднѣного ѡца сѣнъ родѣсѣ и дѣнъ сѣнѣи нѣсхѡдѣнъ.[125]

Вопросъ. Ѣ ѿ сѣа чєсò рѣдн дѣз сѣѣн не ѣмать нєхòдѣтн.

ШЕШЪ. ТОГО РАДН, ДАВЪІ ДВА НАУАЛА Ы ДВЪ ВРНЪ НСХОЖАБЕННА НО
БЫЛН.

Вопросъ. [125v] Едины ли ѹбо ѿсть вѣснѣ во оцѣхъ, и оцѣхъ въ снѣхъ,
или авѣ.

ОБЪѢТЪ. ЕДИНЪ БЪВО ЕСТЬ, НО ДВѢ УПОСТАСИ.

Вопросъ. А двѣ въпостѣхъ во едѣнномъ бѣхъ вмѣсто едѣнныа не мо-
[126]гутъ ли бѣити, ш нѣдъ же н аѣхъ стѣи, ꙗко ш едѣннаго навѣла
могъхъ въ нѣспоаити.

ШЕ́ТЪ. Не мо́гутъ, ꙗ́коже не слива́емъ ко сѣ́й трѡ́ицѣ ѿпосла́сей,
ꙗ́ко савѣлѣѣи, [126v] ни раздѣлѣ́емъ сѹществѣ ꙗ́ко дрѣ́н.

Вопросъ. Помѣже тамо есть оцъ, и снъ и дхъ стѣмъ нескѣмъ и зѣ-
млю сотвориши, не разумѣемъ трѣхъ сотворителей. [127] таможе и
зѣе (,) вгда оцъ и снъ дхъ стѣго испущають, двою началу не и-
мамъ разумѣти.

бѣтъ. Понеже ꙗко ѣдина сила бꙋже сотворенїи сꙋтъ небеса ꙗ
земля, сего ради ѣдинъ [127v] ѣсть сотворитель, а ꙗкоже мѣждꙋ
постасы не ѣдино ѣсть свойство, но многѣмѣмъ шсѣеномъ: тѣмъ же ш
авѣкъ ꙗко ш ѣдинъ третїа не може бѣти.

Вопросъ. [128] И тѣи самѣ тожѣ, а гл҃емъ ꙗко ѡднѣи б҃сть сотво-
ритель. Ѹбо ѡ авѣхъ ѡпостасей ꙗко ѡ ѡднѣи а дѣи стѣи ѡ можетъ
искобѣити

ШЕЪТЪ. ВѢЖЪ (,) ГѢНО ТЪ ДѢ СѢГО ВЪ ЧІНЪ [128v] СОТВОРѢННА
ПРІВѢДШИ, ГѢНО І МАНЕДОНІИ ДѢОБѢРЦА, ІЛИ НЕ ВѢСИ (,) ГѢНО ШВІИ
ЧІНЪ ВО ВПѢСТѢСѢХЪ ЖЕЪТѢА, БВІИ ЖЕ В СОТВОРѢНІИ. ВО СѢИ ЖЕ
ТРѢЦѢ ПО СВОІНЪСѢТЪ НѢЖЪ [129]ЖЕО ШЕБЪ, ВЪ СОТВОРѢННІИ ЖЕ ПО ВОЛИ
СОТВОРІТЕЛА ХРАНИТСА.

Вопросъ. Понеже ѿдѣна сила оца и сѣна, а оцъ имѣтъ силу дѣла стѣ-
го исповѣати, ѿбо и сѣнъ.

ШЕВЪТЪ. [129v] **А**ще разбѣеши **а́дѧ** сѧго нꙋсхождѣнїе по силѣ, **Ѹбо**
и а́дѧ стѣи сѧ роидѣтѧ, понеже **ѡсть со шцѣмъ ѡдина сила.**

Вопросъ. ꙗко дѣти сѣи всѣ роди не могутъ родити. ꙗже [130] есть
едино, ꙗко оцъ родитъ сѣи, то и дѣти стѣи.

ОБѢТА. НИ А҃ХА С҃ТІЙН С҃НА РОДНІА, НИ С҃НЪ А҃ХА С҃ТАГО НС҃ПШАБѢТА,
ЗАНЕ ꙖКО ЖЕ НЕПРНІАУНО ЁСТЬ С҃НЪ ѿ АВѢ РОДН[130v]ИАСА, ТАКО ЖЕ И
С҃ТОМУ А҃ХЪ, ѿ АВѢ НС҃ХОДНІИ.

Вопросъ. Поможете писаніе сѣое повѣдѣти, ꙗко азъ стѣи нхѣоуѣ
ѡ оца сѣомъ. сѣи ѣмаю разѣмѣти ѡ сѣа.

Вопросъ. Ко́лѣно рождѣствъ.

Швѣтъ. два: ѿдно ш еѿа прѣм'ае вѣна, второе же ѿ вѣ^ацы
маріи по^а лѣтъ. [137v]

Вопро́съ. Ко́лѣно ѹпо́ста́сѣи въ дрѣ́тъ.

ОБѢТЪ. ЕДИНЪ, ЕДИНЪ БО ГОСТЬ СЪНЪ БЖІЙ И СЪНЪ ДѢВЫ.

Вопросъ. Колико воль рѣнѣ хотѣній.

ШЕ́СТЬ. ДЕ́Е ВО́ЛН, БЫ́Е[138]СТЕВЕННАА, Њ ЧЕЛОВЕ́ЧЕСКАА. БЫ́ЕСТВЕННАА
РА́НО (1) ХОШЕ́ ОУ́ИСТИСА, У́ЛЧЕСКАА ЖЕ РА́НО (1) ДА́ШАА МН ПИ́ТН.

Вопросъ. Колѣно дѣйствъ.

ШЕШЪ. ДВА ДѢЙСТВА, ЕЩЕ СЪВЕРШЕННѢЕ И [138v] ЧЛѢВЕСКОЕ; ЕЩЕ СЪВЕРШЕН-
НОЕ, РАНО СПАСТИ ВСѢ ЧЛѢВІИ; И ЧЛѢВЕСКОЕ, РАНО УТРОДИТИСЯ.

Вопросъ. Усего̀ подока́етъ стрѣнѣса въ воульвѣнїи гѣднн, давъї
не в'пастн въ [139] ѳресъ.

Обѣзъ двохъ вещей, бѣнныа, адеѣ не снѣати ѡстоѣствъ, снѣ-
рѣу не творити по бѣнно ѡстоѣствѣ, вѣствѣ, и ѡуствѣ, ꙗко
мрїи и бѣвнои проклѣтїи [139v] ѡретицѣ. а дрѣгнѣ (,) адеѣ
не раздѣлатї ѡпостѣси, снѣрѣу адеѣ двохъ снѣвъ, бѣннаго снѣ
бѣиѣ, вѣа, а дрѣгнѣго снѣна ѡуствѣнаго, ѡлѣна, ꙗко проклѣтїи
ѡретицѣ [140] несторїѣне вѣратъ.

СЪМВОЛЪ ПРЕОЩЕННАГО АДАНАСИЯ ПАТРИАРХИ АЛЕКСАНДРІЙСКАГО.

Иже хощетъ спасѣтиса, прѣиде всѣхъ подошеетъ ѡмѣ [140v] держати надолѣвеснѣю вѣрѣ: Иже аще кто цѣлы и непорѣчны не соблюдетъ, кроми всакаго недоумѣнїа, во вѣки погнѣнетъ. вѣра же надолѣвесная снѣ есть, да едн[141]наго бѣа во трѣицѣ, и трѣицѣ во еднїици поумѣемъ ниже сличающе ѹпостѣси, ниже сѣщество раздѣлающе.

И́ма во ѿстѣ по́стѣсь о́ва, и́ма снѣена. и́ма стѣго а́ѣ: [141v] мо
шѣе и снѣе́нее и стѣго а́ѣа, ѣа́нно ѿстѣ е́мствѣ, ра́вна сла́ва,
соприсно́бшно вели́чество. ꙗ́коѣзъ о́ѣа, та́коѣзъ снѣа, та́коѣзъ и стѣи́й
а́ѣа. не со́ѣааа о́ѣа, не со³[142]а́ааа снѣа, не со́ѣааа и стѣи́й а́ѣа.
не по́стѣи́иъ о́ѣа, не по́стѣи́иъ снѣа, не по́стѣи́иъ и а́ѣа стѣи́й.
вѣуе́а о́ѣа, вѣуе́а снѣа, вѣуе́а и стѣи́й а́ѣа: о́ѣауе не трѣ [142v]
вѣуи́и, но ѣа́иъз вѣуи́и́й, ꙗ́коже не трѣ не по́стѣи́и́и и́иъз трѣ не
со́ѣаа́и́и, но ѣа́иъз не со́ѣаа́и́и́й, и ѣа́иъз не по́стѣи́и́и́й. По-
а́ѣе́иъ, вседе́рѣи́тель о́ѣа, все[143]де́рѣи́тель снѣа, вседе́рѣи́тель и
а́ѣа стѣи́и: о́ѣауе не трѣ вседе́рѣи́тели, но ѣа́иъз вседе́рѣи́тель.
та́ко вѣа о́ѣа, вѣа снѣа, вѣа і а́ѣа стѣи́й, о́ѣауе не трѣ вѣѣи́, но
ѣа́иъз вѣа. ра́[143v]и́иъ, г^аѣ о́ѣа, г^аѣ снѣа, г^аѣ и а́ѣа стѣи́и:
о́ѣауе не трѣ го́спѣае, но ѣа́иъз ѿстѣ г^аѣ. За́иъ ꙗ́коже о́сѣе́но
(201)

[illegible]

ZUSAMMENFASSUNG

OLEXA HORBATSCH, *Eine Teilkopie des verschollenen gedruckten Katechismus von Stefan Zykanij (1595)?*

Die in der Universitätsbibliothek Uppsala (Schweden) aufbewahrte defekte Hs. Slav. 56 (mit fehlenden Anfangsbögen) aus der 2. Hälfte des 17. Jhts. stellt vom Inhalt her eine Mischung der russ. Übersetzung des *Kleinen Katechismus* von M. Luther mit Teilen des orthodoxen Glaubensbekenntnisses und der Gebete dar. Die Hs. entstammte der Sammlung des Revaler lutherischen Theologen Nikolaus Bergius (1658-1706); vermutlich hat sie der schwedische Polyglott und Lexikograph J.G. Sparwenfeldt (1655-1727) in der Hand gehabt. Die von einem Schweden zusammengestellte Liste der «russ. Bücher» auf dem Schlußblatt der Hs. führt Drucke aus den 1640er JJ. an, was vom Terminus post quem der Hs. zeugen könnte.

Der lutherische catechetische Teil der Hs. — mit Elementen der russ. Umgangssprache des 17. Jhts. — ist eine Abschrift der im Auftrag des schwedischen Königs Gustav II. Adolf in Stockholm 1628 gedruckten russ. Übersetzung des *Kleinen Katechismus* von M. Luther; der König bestimmte sie für seine neueroberten russ. Untertanen Ingermanlands.

Der orthodoxe Teil, insbesondere die «Auslegung des orthodoxen Glaubens» (*Изложение...*, Bl. 116-64) kann möglicherweise eine Kopie des 1595 in Wilna gedruckten kurzen orthodoxen Katechismus des ukr. Theologen und Predigers Stefan Zyzyanij sein; von diesem gedruckten

(203)

Katechismus hat man nur aus der Widerlegung des poln. Jesuiten Szczęśny Żebrowski (*Kąkol który rozsiewa Stefanek Zyzania w cerkwiach ruskich*, Wilna 1596) Kenntnis. Manche Glaubenssätze unserer Hs. «Auslegung...» erinnern an solche von S. Zyzanij, die Żebrowski bekämpfte.

Der beigefügte Abdruck dieser «Auslegung...» wird zu der wenig erforschten Geschichte der ukr. Katechismen beitragen.

Die Mischung der lutherischen und orthodoxen Glaubenssätze der Hs. könnte auf eine russ. Altgläubigensplittergruppe hinweisen, in deren Kreise die Hs. entstanden sein konnte.

НОМОКАНОН, видання 3-є митрополита Петра Могили (1629)

На ґрунтовнішю досі студію про київський *Номоканон* 17-ого в. залишається студія рос. каноніста Павлова Олександра С. (1832-93), професора Одеського (від 1869) й Московського (від 1875) університетів, спершу про його московське перевидання з 1639 р. (за київським виданням 1624 р.), як додатком до Требника Могилиного, та з 1658 р. (за київським Могилиним виданням 1629 р., а звідти передрукованого в Москві враз із дальшими виданнями Требника, теж малого).¹

За А.Павловим подав аналізу цього Номоканону укр. історик-каноніст Олександр Лотоцький (1870-1939).²

Було це 3-є видання Києво-Печерської Лаври: 1-ше київське зладив - з короткою передмовою та марґінесовими тлумаченнями незрозумілих слів і посиланнями на відповідні місця з св. Письма й на інші використані джерела відомий лексикограф і друкар Памво Беринда 1620 р.³ Беринда помер 1632 р.

2-ге київське видання 1624 р. надрукував богослов-полеміст Захарія Копистенський (+1627) за радю митр. Яова Борецького (Лотоцький, 94), додавши власну обширнішу передмову, виключивши сумнівне, поширивши цитати й посилання на джерела, вигладивши мову та склавши поазбучний реєстр розглянутих тем (Сочисленіе по буквѣру вѣщей..., с. 164-75). Додано й коротке післяслово друкаря Тарасія Левонича Земки. Назвав у передмові, що цей Номоканон привіз П. Беринда з Афону ("Святої Гори").⁴

3-є київське видання 1629 р. зладив тодішній архимандрит Києво-Печерської Лаври, пізніший митрополит Петро Могила (1596-1647), додавши більше уваг ("пристеженій") та ширшу передмову (див. наші с. 3-15) з тлумаченнями для духовника про його відповідальне завдання й про роди гріхів та з переліком творців правил Номоканону й соборів, чії канонічні проблеми включені в цю книгу, як і з поазбучним речовим реєстром (Съчисленіе по буквѣру вѣщей, наші с. 178-91) та з подякою Т.Л.Земки трудівникам над цєю книжкою (наша с. 192).⁵ За Лотоцьким (с. 95), була це зрештою повторена версія 3-го видання.

4-е, львівське видання 1646 р. вийшло в імені львівського сп. Арсенія Андрія Желиборського (1618-63) з його обширною передмовою (Предословіе) мовою вже дуже наближеною до тодішньої "світсько"-літературної (Лотоцький, 95-96). Його опис поданий у Каратаєва (с. 518, нр. 596).⁶

У подробицях якесь докладніше взаємовідношення хоча б лиш усіх 4-х українських видань Номоканона чекає ще свого дослідника. Надіємося, що наш фотопередрук причиниться до такої студії.

Серед книг канонічного права Східної церкви (Номоканону, Синаґогі, Сінтаґми, що в нас звичайно мали назву Кормчої) наш Номоканон належить уже до типу зі звужено-церковною ділянкою - "епітемійників" (пенітенціарів) із поминанням ділянки відношень влади до церкви й її співпраці з церквою (царів, князів і їх адміністрації). Воно й зрозуміле і в Візантії чи на Балкані 15 в. з перейденням світсько-державної влади в руки володарів нехристиян, а в нас у Польсько-Литовську добу 14-17 вв. у руки володарів православних.

Властивий зруб київського Номоканону (як і його грецького зразка з 1-шої половини 15-го в., за Павловим-Лотоцьким, Лотоцький, с. 90) поділяється на дві основні частини:

1) душпастирської - з викладом, яким мав би бути духовник, себто душпастир, чії духові якості й церковні функції відрізняються

від священників і чернечих ієромонаших (с.18-22), як йому слід проводити ритуал сповіді, ставити запити сповіданому й накладати покуту (с.23-45),

2) скорочені "правила" (числом 225 з одного Номоканону, дальших 13 "главизн" 'от инаго Номоканона' як і дальші "правила" ч. 226-38,7 при чому декотрі "правила" повторюють попереднє сказане) - із передумовами висвячувати священників і церковний причот за рішеннями свв.Отців церкви й соборів та давніх каноністів, - а далі їх душпастирювання й духовної дисципліни (с.46-117), дефініції окремих родів гріхів - у тому, звичайно, чимало відповідно до давніх часів - забобонних уявлень і звичаїв про чари, опирів томо (вдячна копальня матеріалів для етнографа й історика культури!), подібно й про всякі сексуальні збочення та про становище Отців церкви й каноністів до цих проблем, про правила дотримування постів світським духовним і ченцем, вказівки поступування у спеціальних випадках при уділюванні свв.Тайн (хрещення, евхаристії) й при рукоположеннях. Загалом же багато уваги присвячено казуїстичній дисципліні й життя по монастирях (с.71-84, 146-60). Окремий розділ 141 (на с.167-70) вставлено "О устроєнні пѣнія" з опрокиненням кунштowego ("італійського") співу по церквах, а ще тимбільше по монастирях. Компіляторський характер тих частин видний хоча б і з того, що самі правила подекуди подавані в формі відповідів на запит (въпросъ - отвѣтъ, с.118-20). Окремі правила ілюструються прикладами з Патерика чи писань Отців церкви.

3) З Номоканону Йоана Постника⁹ царгородського патріарха (582-595), включено "Зерцало духовнику" (с.175-77) з поурою сповідників, як треба відповідно до віку, стану й психіки покайника з ним себе вести.

4) Т.Л.Земка в статті "Даръ всякому духовнику" (с.171-72) тлумачить за пунктами, як і про що повинен сповідник на сповіді покайника питати.

5) У двох кінцевих статтях - "Книга свѣдѣтельная къ архіерѣу" (с.172-73) зі зразком поручувального письма від пароха єпископові для кандидата на висвячення в священники - та "Молитва, ѣже даѣтъ єпископи духовнымъ отцемъ, да пріѣмлютъ челоуѣковъ на исповѣданіе" (с.173-74) - урегульовано формальну сторінку дисципліни світського клиру.

6) Поазбучний речовий індекс (Съчисленіе по буквѣу вѣшей, с.178-91) подає понад 300 відсилачів до відповідних сторінок нашого "Номоканону"; такий індекс виявився дуже доречним, бо ж ті самі подібні питання розглядаються і на двох-трьох різних місцях.

7) Закінченнєве слово друкаря Т.Л.Земки ("Богу въ Троици единому...", с.192) дякує всім, хто потрудився над цим виданням.

8) Ліста цитованих у "Номоканоні" джерел (Творцы и съборы, с.16-17) охоплює 56 позицій - в тому 11 соборів і синодів вселенських і помісних Східньої церкви⁹ Отців церкви¹⁰ та каноністів¹¹, що їх число (на підставі маргінесових відсилачів) слід побільшити до понад 70-х (не враховуючи посилань на окремі книги св.Письма), в тому й на помісний Виленський собор¹² (с.19), на "Устав Савы" (с.116),¹³ на Трєбники: Стратинський (с.21 і далі)¹⁴ та Сербський Венецького друку (с.45, 59, 108).¹⁵

До найчастіш цитованих (головно в маргінесових посиланнях, але й у тексті) належать: Василій Великий, Йоан Золотоустий, Йоан Постник, Йоан Зонара, Матфей (Властар), Никифор Ісповідник, Феодор Балсамон та інші.

Передмова Петра Могили (с.4-15), подумана ніби як напучення для сповідника-душпастиря, тлумачить найперше, які бувають роди гріхів (с.6-11); щоб йому улекшити рішення, яку покуту накладати по-

каянників, поручує подрібно дальші дотичні твори (с.13-14):

1) книгу усіх правил Йоана Зонари, що скоментував вселенсько-соборні й помісно-синодальні канони,

2) книгу антиохійського патріярха Феодора Балсамона, що досконало витлумачив усі канони,

3) Номоканон константинопольського патріярха Фотія,

4) книгу ієромонаха Матфея [Властаря], що по статтях (съставахъ) розумно зібрав правила (але включив і апокрифне дарування цисаря Константина Великого Церкві),

5) книгу "Правил на грані" архидіакона Олексія,

6) книгу Константина Севаста Арменопула, номофілака й судді солунського,

7) Послання блаженного Никона,

8) Окружне послання константинопольського патріярха Геннадія й його синоду до папи,

9) Послання Никифора Хартофілака про владу розв'язувати й зв'язувати',

10) Послання константинопольського патріярха Тарасія до римського папи Адріана,

11) Відповіді константинопольського патріярха Мануїла на запити еп.Вилли,

12) писання олександрійського архиеп. Петра й мученика Каніни,

13) канонічні відповіді олександрійського еп.Тимофея,

14) Номоканон Йоана Постника

й багатьох інших'.

Нерідко були це твори, що на той час ходили всього в рукописних копіях.

П р а в о п и с і церковнослов'янська мова нашого "Номоканону" дуже невіривняні: залежно від того, чи йдеться про основний текст самих "правил" чи про "пристеження" (додатки до них та Патерикові уривки-приклади) та маргінесові уваги-посилання.

Тоді як ув основному тексті ще слідний болгарський правопис (напр. написання: смѣртныа, с.27 - на маргінесі: смѣртныа; плѣбущее/ползушее, с.114, длѣжны, с.117, - а в передмові до видання Беринди з 1620 р. навіть на давньосербський лад: рюкоположеніе, наша с.193, як давньосербська передача "великого юса" ж літерою ю, напр. у Мірославлевому Євангелії з 12 в.¹⁶ - мюжъ, к немю ѿмжъ, нѣ нѣмюу, с.179), - то в додатках і на маргінесах уже унормований Граматикою Смотрицького (Єве 1619) правопис і "світсько"-літературна тодішня українщина.

Різниці поміж мовою тексту "правил" та його укр. передруковувача помітні зокрема в лексиці. Ціла низка виразів "правилкового" тексту має маргінесові пояснення-відповідники:

а) замість грецизмів - укр. чи слов. слова: конуры - волна пестра 52, імармена - родословіє 52, антисикотія - врачевство 71, вапсати - помащувати 94 (інокли навпаки: шолки - на маргінесі: метази 52),

б) замість сербізмів - укр. слова: броятся - личатся 32, выканий - крик, кричання 167 (вони подекуди залишені без такого пояснення: година "рік" 76, скупю "дорого" 166, глумилище "театральна вистава" 66),

в) грецизми залишені подекуди з міркувань евфемістичних (напр. малакія "онанія", афедронъ "anus" 101, педогонон "membrum virile" 101) чи реалійно-труднощевих (калпа "рід умивальниці в церкві для священника" 27, жены-гилуды "чарівниці, відьми" 162, вирази, що їх не знають ні "Матеріали..." І.Срезневського) то як паралельні засвоєні (калугеръ 76/ мних 76/ инокъ).

В лексичі зустрічається низка чи то давніх церковнослов'янізмів (стогна "дорога" 55, въ рѣсноту і поистинѣ 83, пекуль "зло" 151, первісно "смола") то калькових утворень (сѣченіє канона "розділ, *sectio*" 40, наличник "маска" 55) і нових позичень (рызык и частиє 52).

Названі мовні риси нашого "Номоканону" свідчать, що принесений Бериндою з Афону рукопис "Номоканону" був, імовірно, сербського походження.

Марґінесові вирази є звичайно українсько-побутовими: покута 32 (в тексті: епітемія 159), ворожка 50 (в тексті: прорицател), шепотници, 179, русалки 189, кугларѣ, купала, медведоводцы 186 (в тексті: мечководцы 51), чародѣя 105, мачеха 61, купель/ночвиць/блюдо 106.

Про північно-українське походження складача чи коректора свідчили б такі правописно-фонетичні відхилення від норм, як напр. в бұру 48, рыбы/рыбу 59, девица 101, парафѣя 147, жѣны воляють-ся съ мужы 67, о грѣсѣхъ 36 тощо.

Подрібна аналіза мови "Номоканону" вимагає окремої статті.

Так само окремим студій вимагає і устійнення його стосунку до списків Кормчої на Україні.

Наша подяка належить о. протоархимандритові Ісидорові Патрилові, ЧСВВ, що (при нагоді справ фотопередруку Могиліного "Требника") звернув увагу на потребу такого ж передруку й Могиліного "Номоканону", збереженого в бібліотеці Папського Східного Інституту в Римі. Краківському Музеєві князів Чарториських дякую за зладження мікрофільму зі свого примірника стародруку. А що це видання змогло появитися в серії публікацій УКУ, заслуга о. д-ра канцлера Івана Дацька, який подбав і про матеріальну сторінку фотопередруку, за що йому широко дякую.

П р и м і т к и

- ¹ П а в л о в, Алексей С.: *Номоканон при большем Требнике*, Москва 1872¹, - у новому переробленому виданні цієї праці (Москва 1897²) звів із грець. його зразком 15-16 вв., дуже поширеним на Сході, рукопис якого знайдений в бібліотеці в Тюбінгені та British Museum у Лондоні.
- ² Л о т о ц ь к и й, Олександр: *Українські джерела церковного права*, Праці Укр. Наукового Ін-ту, т. 5, Варшава 1931: Київський Номоканон, с. 89-98 (далі цитуємо: Лотоцький). - Ним і користуємося тут. Лотоцький (с. 97) жалкує, що Павлов поминув при тому всі марґінесові уваги київського видання.
- ³ Н о м о к а н о н, или Законное правило..., Київ 1620, с. 4 (титульна сторінка з передмовою), 140.- Опис поданий у кн. К а р а т а е в, Иван: *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*, т. 1: с. 1491 по 1652 г., СПб 1883, *Сборник Отделения Русского Языка и Словесности АН*, т. XXXIV, нр. 2 (далі цитуємо: Каратаєв), с. 361, нр. 259; стародрук збережений в СПб в Публічний Бібл-ці, в Москві в Публ. Б-ці/Румянц. Музею (нині ім. Леніна) та в Вильні в Публ. Б-ці. Бериндину Передмову передрукував Т і т о в, Федір у кн. *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI-XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків, Збірник Історично-Філологічного Відділу УАН*, нр. 17, Київ 1924, с. 27-28 (скорочуємо: Тітов). - фотопередрук R o t h e H a n s у серії *Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slawen*, Bd. 16, Böhlau Verlag, Köln-Wien 1982. - Звідти й наш фотопередрук Бериндиної Передмови в додатку на с. 193.
- ⁴ Н о м о к а н о н ъ, сѣрѣчь Законоправилникъ ..., Київ 1624, с. 8, 175.- Опис у Каратаєва (Каратаєв с. 373, нр. 285); стародрук збережений в СПб в

бібл-ках Публ-ій та Дух.Акад., в Москві - в бібл-ках Синодаль.типографії, Публ-ій/Румянц.музею та Историчес.Общества Архангельської семінарії.- Копистенського Передмову (й післяслово Т.Л.Земки) передрукував Тітов (с. 105-09) і звітти взято й наш її фотопередрук у додатку на с.194-97.- З цього київського видання Номоканон передруковано в Москві 1634 р. як додаток до *Требника*, при чому Передмову З.Копистенського переробив патр. Йоасаф, а далі - скорочено 1-шу частину, виключено Чин сповіді (він є в *Требнику!*) і змінено число проскур у Проскомідії з 5-х на 7. (Лотоцький 96).

- 5 Номоканон', си есть Законоправилик'..,Київ 1629, с.16, 175, з переліком Творців і соборів, яких номоканонів правила й проблеми вкочені в книгу (с.16-17 нашої тут і в дальшому пагінації), з поазбучним речовим реестром (Съчисление..,с.178-91) та з подякою Т.Л.Земки трудівникам (с.192); опис стародруку в Каратаєва (с.41С, нр.342), він збережений у СПб в бібл-ках: Публічній, АН та Духов.Ак-ії, в Москві в бібл-ках: Публ-ій/Муз.Румянцова (від себе ж додамо, що й - у Кракові в бібл-ці Музею кн.Чарториских та в Римі в бібл-ці Папського Схід.Ін-ту).- Моглину Передмову передрукував звітти Тітов (с.25-30). Це київське 3-є видання Номоканону передруковано 1658 р. враз із великим (а зі скороченнями - і з малим) *Требником* у Москві, де воно стало підставою рос. духовного судочинства. За Лотоцьким (с.96), окремі статті Номоканону увійшли і в інші канонічні збірки Рос.церкви (напр. Книга о должностях пресвитеров приходских; Устав духовных консисторий).
- 6 Номоканон, си есть Законоправилик'..,Львів 1646, листків 6,84,8. Стародрук збержений у бібл-ках в СПб (Публ-ій і АН) та в Москві в Публічній/Румянц.музею; Шапова). Опис подав Каратаєв (с.518, нр.596).
- 7 Лотоцький (с.97) чомусь говорить лиш про 228 правил: або це помилка в друку або він київського видання Номоканону не бачив de visu.
- 8 За кн. о. Лаба, Василь: *Патрологія*, ч.І-ІІ, 2.видання Рим 1974,УКУ,с. 442, - Іван IV Постник (Πρωτεύτης), константинопольський патріярх (582-595), аскет, відомий із суперечки за титул "вселенського патріярха"(який давно вже в Константинополі вживали його попередники) з папами Пелагієм II і Григорієм Великим; під його ім'ям збергалося багато писань про покаяння, м.ін. і Покаянный епитиміярх (Καυονικόν, Poenitentiale), що однак походить аж із XI-XII в., зате оригінальною його є,мабуть, гомілія про покаяння, здержитивість і дівидтво.- див. М і г н е: *Patrologia Graeca*, v.88, p.1889-1978.
- 9 За кн. Полный православный богословский энциклопедический словарь, СПб 1913, фотопередрук Лондон 1971, т.2, с.1189-93: Каноны вселенских/ поместных соборов.- На 7-х вселенських соборах схвалені найважливіші правила такі: 1-ий Нікейський 325 р. (20 правил): 4-е (єпископи мають вибиратися єпископами даної провінції, затверджує їх митрополит),5-е (єпископи провінції збираються 2-чі в році для вирішування біжучих справ та для розгляду скарг мирян і клиру), 6-е (підтвердження вищої влади декотрих єпископів над іншими: римського над західними, антиохійського над сх. й олександрійського над африканськими), 2-ий Константинопольський 387 р. (7 правил): 2-е й 6-е (Схід поділено на 5 округ з окремими церк.-суд.інстанціями), 7-е (про правила приймання розкаяних еретиків), 3-ій Ефеський 431 р.(8 правил): 6-е (про відлучення Несторія й його привильників), 7-е (забороняє укладати новий Символ віри), 8-е (звільнення Кипру з-під Антиохійського патріярха), 4-ий Халкидонський 451 р.(30 правил): 4-е (підчинає ченців місцевим єпископам), 26-е (наказує управляти церк.майном по через іконома), 28-е (визначає засяг суд. й адмін.діяльності константинопольського патріярха й зрівнює його в прерогативах з рим.папою),5-ий і 6-ий Константинопольські 553 й 680 рр. та Трульський 691 р. (102 пра-

вила): 8-е (митрополит має шорік скликати собори єпископів), 12-е, 13-е, 48-е (питання одруженого клиру), 33-е (осуд звичаю в вірмен.церкві приймати до клиру тільки вихідців із священничих родів), 36-е (повторює про рівноправність константиноп-ої й рим-ої катедр і визначає ієрархічну чергу патріарших катедр Сходу), 53-е (узакоňuje духову спорідненість хресних батьків і їх покресників), 54-е (визначає межі спорідненості при одружванні), 64-е й 70-е (заборона мирянинові всенародно вчити в церкві під час богослужби), 72-е (про мішані подружжя), 80-е (грозить відлученням, хто підпряд у 3 святкові дні не відвідає богослуження), 102-е (установлює покути для покаятників), 7-ий Нікейський 2-ий 787 р. (22 правила): 4-е й 6-е (проти симонії при займанні церк.становищ), 10-е (забороняє засновувати чоловічі й жіночі монастирі разом), 13-е (забороняє відчувати церк. майно, яке належить монастирям і єпархіям), 15-е, 16-е, 18-е й 22-е (про неважність назначувань на церк. становища мирянськими членами).- Західна Церква визнала не всі такі правила, а відкинула зокрема постанови соборів у Труллі та в Константинополі за патр.Фотія. З-поміж канонів помісних соборів поширилися такі 10-х соборів: 1) Анкірського 314 р. (25 правил - у справі поновного приймання апостатів часу Максиміанових гонінь; 13-е з забороню сільським хорегісискам назначувати пресвітерів і діаконів), 2) Неокесарійського 315 р. (15 правил: 1-ше забороняє пресвітерів і діаконів одружуватися після висвяти; 2-е забороняє повдволіти виходити заміж за швагра; 7-е забороняє пресвітерів іти на весільний пир одружаного вдівця; 8-е забороняє бути священником одруженому з жінкою, що згрішила перелюбом; 9-е забороняє пресвітерів правити, що згрішив тілесно), 3) Гангрський ок.340 р. (21 правило), 4) Антіохійського 341 р. (25 правил - 11-е й 12-е про стосунок єпископів до цісаря), 5) Лаодикійського з кінця 4-го в. (60 правил: 10-е й 31-е забороняють подружжя з еретиками; 13-е миряни не можуть нікого вибирати на церковні становища; 52-е забороняє вінчання й святкування народин у Вел. Піст; 57-е не ставити єпископів у малих містечках, а лиш періодестів), 6) Сардикійського 344 р. (20 правил - про відношення єпископів до цісаря, про суд над єпископом собором місцевих єпископів; 10-е забороняє назначувати єпископом, заки він пройде попередні ступені - читця, діакона й пресвітера; 11-е забороняє єпископові залишати свою паству на довше, ніж 3 тижні), 7) Картагінського 419 р. (зібрав постанови ряду раніших від 393 по 420 рр. - про самоуправу африканської провінції й підсудність клиру єпископ.судові й про розрізнення його спадкового й церковного майна), 8) Константинопольського 394 р. (судити єпископа можуть лиш усі інші його митрополії, а не 2-3), 9) Константинопольського 861 р. (17 правил: 1-ше забороняє засновникові зватися власником монастиря й ним розпоряджатися; 6-е забороняє ченцям мати власне майно, бо воно переходить на їх монастир; 9-е про відношення пароха до вірян, про омивання тілесних кар та про заборону присвоєння собі церковного добра), 10) Константинопольського 879 р. (3 правила, 1-ше: відлучені константинополь.патріярхи мають бути такими і в рим.папі, який не повинен впроваджувати для своєї катебри будь-яких привілеїв).

- ¹⁰ До Канонів свв.Отців той же *Словарь*, т.2, с.1193-95, залічує послання авторитетних єпископів, прийняті помісною церквою, впроваджені в її збірники, в тому: 1) Діонісія Олександрійського (+264) 4 листи про піст перед Великоднем, 2) Петра Олександрійського (+311) - про поновне приймання апостатів із часу гонінь та про піст у Великодню середу й п'ятницю й про святкування Великодня, 3) Григорія Неокесарійського (+272) - 11-12 правил про осквернених споживанням жертв, принесених ідолам, як і про інші переступи, 4) св.Афанасія Олександрійського (326-717) - пояснення монахові Атуні питань про дівство й подружжя, про приймання розкаяних аріян і перелік св.книг, прийнятих у канон, 5) св.Василія Великого (около 370-78) 92 правила, витягнені з його послань до Амфілохія, єп.Іконії, до

Діодора, еп. Тарсу, до пресвітера Григорія й ін. підчинених собі єпископів та хорєпископів – у справах питань подружжя й накладання церковних кар за різні переступи, пояснення понять про види відпадення від правдивої науки як і про значення неписаних традицій і правил, 6) св. Григорія Ніського (372-94) до Літія, еп. Мелітінського, про епітимію, 7) св. Григорія Богослова (370-90) і св. Амфілокія (394) про канонічні книги Ст. й Н. Завіту, 8) асп. Олександрійського Тимофія – про різні душпастирські проблеми, 9) асп. Олександрійського Феофіла (395-413) 14 правил (зокрема 7-е про вибирання й рукоположення духовних осіб), 10) св. Кирила, асп. Олександрійського (+444) послання до Домна, антиохій. патріярха й до лібійських єпископів – 5 правил, 11) константинопольського патріярха Геннадія (+471) послання до папи Льва I й до східних єпископів – про неприпустимість рукоположення за заплату, 12) константинопольського патріярха Тарасія послання до папи Адріяна – до того ж питання.

- 11 У найдавніших візантійських збірках церковних канонів (а вони згодом ширилися в перекладах і компіляціях по через Болгарію й на Україну) не відділяно чітко церковних правил від світських законів. За В. Лабіо (*Патрологія*, с. 441-2), найстарішою збіркою канонів, укладеною за предметами, є "60 титулів-наголовків" невідомого автора бл. 535 р., до якої додано 21 розпорядок з кодексу цисаря Юстиніана. Автором 1-шого Номоканону вважають антиохійського правника, висланого апокрісієм до Константинополя, де в 565-77 рр. став патріярхом, Йоана III Схоластика. На думку В. Лабі, він його лиш підготував, зладивши збірку канонів у 50 титулів (Συντάγμα τῶν θεῶν καὶ τῶν βασιλέων) та збірку світських законів у 87-х розділах. З тих двох збірок постав пізніше за цисаря Маврикія (582-602) 1-ий Номоканон у 50-х титулах. Ймовірно, його то й переклав, згідно з Житієм Методія св. Методій підчас своєї моравської місії, а з дальшими доповненнями "Еклоги" цисаря Льва Ісавріянина (бл. 741 р.) та "Прохірону" цисаря Василя Македонянина (870 р.) він став основою збірки "Законь судных людей", поширеної по черз Кормчі й на Україні. Цей 1-ий Номоканон устигли місце 2-му Номоканону в 14 наголовках, зладженому за цисаря Гераклія (610-41), названому Номоканоном патр. Фотія, бо Фотій його переробив і доповнив. – За Лотацьким (цит. праця, с. 81), уклав у 14 в. болунський чернець Матвій Властар "Синтагму з 24 розділів" (за грець. азбукою: α – ω) кодекс правил за поазбучним поречовим порядком із канонів та з законів, що стосуються церкви. Цей кодекс перекладено на слов. мову в 15-16 в., але дослівно за порядком її грець. ориґіналу, а тим "Синтагма" втратила на проглядності. Молдавський господар Олександр (1522-68) доручив укласти цю збірку за початковими літерами-словами слов'янської азбуки, еп. Роману Макарієві. На прохання рос. цисаря Івана Грозного з 1556 р. такий список вислано 1561 р. до Москви, але він чомусь затримався в Онуфріївському монастирі у Львові, а звідси поширився на Україні й став знаним і в передмові до київського Номоканону з 1624 р.: його то Копистенський поручував єпископам і священникам придбати. –

Поширеними на Україні були й списки т. зв. Уставів св. Володимира й кн. Ярослава. Про них див. останньо в кн. Шаповал, Ярослав Н.: *Княжеские уставы и церковь в древней Руси XI-XIV вв.*, Москва 1972.

Про слов. переклади Кормчої див. Бенешевич, Владимир Н.: *Древнеславянская Кормчая XIV титулов без толкований*, т. I, СПб 1916; *Синагога в 50 титулов и другие юридические сборники Иоанна Схоластика. К древнейшей истории источников права греко-восточной церкви*, СПб 1914; Ioannis Scholastici Synagoga I titularum ceteraque ejusdem opera iuridica, *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse*, NF 14, München 1937.

- 12 Йдеться, ймовірно, про Діяння 1-го Виленського собору 1509 р., скликаного митр. Посифом II Солтаном (25.XII.1508-18.I.1509 р. з його 15 "правилами" (постановами): 1-е – 3-є проти зловживань при настановуванні єпископів,

4-е, 6-е й 7-е - про церковну дисципліну й суди, 5-е - проти приймання духовних осіб з ін. епархій без відпускної грамоти, 6-е забороняє духовним-вдівцям (священникам, діяконам) священослужити в Київській митрополії, 7-е - без доказаної вини не позбавляти священників та ігуменів їх становищ, 8-е - 11-е - проти зловживання правом подавання парафіяльних церков князями й патронами без відома єпископа й крилосу, 12-е - забороняє ченцям переходити з монастиря до монастиря без волі ігумена, 13-е забороняє мирянам мати Кормчу, 14-е наказує єпископам конче брати участь у в обласних соборах, 15-е - про обов'язковість цих постанов для всієї укр. церкви.- Див. В л а с о в с ь к и й, Іван: *Нарис історії Української Православної Церкви*, т.І (X-XVII), Н.Йорк 1955, с.194-98.

- ¹³ Йдеться, мабуть, про *Тупікон* чи *Номоканон* перекладу св.Сави Неманіча (1171-1236), див. Т р о і с к і, S.: *Da li je slovenski Nomokanon sa tu-maćenjima postojao pre svetog Save? Slovo*, 4-5, с.111-22, Zagreb 1955.
- ¹⁴ М о л и т в ь н и к и л и Т р е б н и к ь, Стратин 1606, вид.О.Ю.Балабана, листків 1,7, 681, збережений у бібліо-ках у Спб: в Публічній, кн.Яковлева, в Москві: в Публічній/Румянц.музею та Шапова, а неповний примірник в Одесь.універс.б-ці.- Див. Каратаев, с.305, нр.182.
- ¹⁵ К а р а т а е в, с.22-175 відношує друковані в Венеції: *Молитвенник/Свхологон* 1538 р., *Молитвослов* 1547 р., 1540 р., *Молитвенник/Требник* 1570 р., *Молитвенник/Свхологон/Требник* із Цетинья 1493-5, а з Чорного Заморя над Савсю з 1545 р.
- ¹⁶ P o l j a n e c, Franjo: *Istorija srpskohrvatskoslovenačkog književnog jezika s pregledom naših dijalekata i istorijskom čitankom*, Zagreb 1936, с.179.

* * * * *

Olexa HORBATSCH: Die 3.Kiewer Nomokanonausgabe, hrsg.1629 vom Metropoliten Petro Mohyla. (*Zusammenfassung*)

Der von P.Berynda vom Athos mitgebrachte kslav. Nomokanon, eine serbische Übersetzung der in der griechischen Kirche seit dem 15.Jh. bekannten Kompilation des kanonischen Rechts wurde in der Ukraine viermal abgedruckt (in Kiew: 1620 von P.Berynda, 1624 von Z.Kopysten'skyj, 1629 von P.Mohyla und 1646 in Lemberg von A.A.Želybor'skyj). Die Kiewer Drucke von 1624 und 1629 wurden in Moskau 1639 und 1658 als Beilagen zu den nachgedruckten Kiewer Ritualeausgaben (*Trebnik*) abgedruckt und bildeten im 17.-18.Jh. die Grundlage für das russische Kirchenrechtswesen.

Die griechische hs.Vorlage der Übersetzung war eine Kompilation verschiedener kanonischer Quellen (der Synodenbeschlüsse, der patristischen Schriften und Kommentatorenwerke).

Der Kiewer Nomokanon gehört zum Typ der sog. Pönitenziarien: die Kasuistik der seelsorgerischen Praxis (Sakramentenspenden, darunter insbes. die Beichte) bildet den Grundstock der Zitate und Auszüge aus Schriften der Kirchenväter und aus den alten ostkirchlichen Kanonisten.

Ein Volkskundler wird hier reichhaltiges Material über Sitten und Aberglauben der damaligen griechischen, balkan-slavischen und (in Randbemerkungen) ukrainischen Landbevölkerung finden.

ОЛЕКСА ГОРБАЧ

ДВІ СТОРІНКИ З ПІВДЕННО-ЛЕМКІВСЬКОГО
РУКОПИСНОГО УЧИТЕЛЬНОГО ЄВАНГЕЛІЯ З 1640 Р.

(OLEXA HORBATSCH: *Zwei Buchseiten aus I. Kapišovskýs handschriftlichen südlemkischen Homilien zu Sonn- und Festtagsevangelien aus dem Jahre 1640*)

На виставку рукописів і стародруків, що відбувалася в червні 1968 р. в Музеї української культури в Свидниці на Пряшівщині, передав д-р А.Ш. з Пряшева фотокопії з двох сторінок рукописного південно-лемківського Учительного євангелія з 17 в., оригінал якого є приватною власністю жертводавця.

На підставі покрайнього запису названо цей рукопис Поучним євангелієм 1640 р. Капішовського з с. Ортутової (бл. 10 км на південний захід від Свидниці).

З уваги на цінність цього тексту для історії української мови, а далі й для історії учительних євангелій у нас, публікуємо текст обох названих сторінок на підставі цих фотокопій, що їх додаємо для вгляду; сам рукопис нам доступний не був.

Одна сторінка це народно-мовний переклад великодняго літургійного читання (Євангеліє від Іоана, 1, 1-14), а друга — це виклад євангельської притчі про багача й Лазаря (за Євангелієм від Луки, 16, 19-31).

П и с ь м о. Пізнє дрібно-півуставне письмо виявляє сліди сербського правопису: у визвучі слів і складів пишеться після твердого приголосного інколи -ь (*человѣкъ*, 2 р., *смысли*, *быль*), а звідти в одному лиш написанні *не стоить* слід вбачати не так позначення м'якості дієслівного закінчення -т', як радше графічно-правописну рису. Слововизвучні приголосні літери -л, -т, -ст, -д, -н, -с, -м, -к, -а, -х виносяться здебільша над рядок. Для голосної літери я вживаються всуміш йотоване а (я) та малий юс (ѣ), подібно для о — всуміш омікрон і омега, а для є — е та ѥ (в назвуччі слів). Над голосними літерами ставляться крапки. У формі подвійного гравісу над -ѣ позначене прикметникове закінчення -ий (*яковий, справедливий*); але деколи такий подвійний гравіс пишеться за ана-

логією й над усяким іншим виразним *-и* (*блди, дны*). Єдиний знак перемінання — це крапка.

Фонетика. У фонетичі відмічуємо бойківсько-лемківське розрізнення поміж етимологічними *и* — *ы* (хоч в *й дны!*), причому пишуться завжди групи *кы, гы, лы* (*оубогыи, вишиткым*); замість *-и-* пишеться перед наступним йотованим голосним літера *-і-* (*пріяли*). Про перехід *-я* в *-а* (*-ѣ*) в минулому часі чоловічого роду у дієслів свідчить форма *ѣснѣ* (*старыи не памятаѣ як давно ѣснѣ*), хоч скрізь йде тут *-а* (*был, былѣ, познал, прииол, дал, хотѣл бы, бы имал*).

Морфологія. Впадає в очі різниця між мовою перекладу Євангелія та мовою викладу. В свангелівському тексті виразні сліди церковнослов'янщини (*от похоти плотскыа, єдинороднаго*), зокрема ж у лексичі (*ѣснѣ, свѣдѣтельство, просвѣщаѣт, во свѣтъ, пріяли, яко*). Мова ж викладу на Євангеліс знає низку лексичних польонізмів, взятих паневню з розмовної мови (*праця, уставице «постійно», троска «журба», нигды «ніколи», преложєный «начальник», гербѣ, титул, яковий*), хоч с вони і в тексті Євангелія (*моц «сила», мешкало «вселюся», през*). Можна б здогадуватися, що автор викладу спирався на якийсь північно-карпатський (галицький) оригінал.

В деклінації іменників підкреслимо закінчення: Γ^1 — з *блди, от похоти, от кръве, испочатку*; Δ^1 — *ку праць, къ съмерти*, Γ^1 — *моишотою, троскою, завистію, боязнію; голодом, непокою, лазарем: зимином, горячем, прагнѣнем*, Π^1 — *у тросцѣ, в темности; на початку, у єдном часу, о свѣтъ*, Π^3 — *блди, дны*, Δ^3 — *блдам, чєлѣпком, І^3* — *навалюстями, рѣчми, сылѣми*, Π^3 — *в людєх*.

В деклінації прикметників, займенників і числівників назвемо форми: Π^1 — *богатыи, наблишии, каждѣи, которѣи, оныи, тот, што, І^1* — *каждого, своего, ничего, єго, без него*, Δ^1 — *старому, єму, к тому*, Λ^1 — *каждого, през него*, Γ^1 — *богатым, тѣм, оным*, Π^1 — *в том, єдном, чѣм*, Π^3 — *которѣи, вишиткѣ, ѹ'шитци, иишѣи, свои, І^3* — *ѹ'шиткѣх, своих*, Δ^3 — *ѹсликѣм, вишиткѣм, им*, Π^3 — *божѣими, иишѣими, иишѣми*, Π^2 — *ѹбадва*. Прислівники закінчені на *-о* (*давно*) й *-є* (*уставицѣ*).

В кон'югації зустрічаються форми: *множит, множат, сѣт, сѹт, хочѣт, хотѣт, стоить, памятаѣт, имает, видѣлисмо, хотѣл бы сѣ, ѣснѣ имал, знаємыи, пониженѣи*. Дієслівна частка *-сѣ* викивається то окремо від свого дієслова (*як то сѣ показали, хотѣл бы сѣ знову отчолоудити*) то після нього — зокрема в тексті Євангелія (*и вишиткѣ рѣчи тѣм сталисѣ, и сѣт в темности сѣтитсѣ*).

З прийменників назвемо: *з* (з бѣды), *в//у//во* (в' бѣду, *оу* тросць, *во* сѣть), *кѣ//ку* (кѣ смерти, *ку* праць), *о* (о чем), *през* (през него), а зі сполучників і часток: *абы*, *если*, *иже*бы, *поузе* « ще », *понеже*, *накы* « же, ж », *так*, *як*, *яко*.

Синтакс. У синтаксї відмічуємо конструції: *найблишій єст кѣ смерти, то ся показало над лазарем от брата своего богача, вырозумѣет старому* « зрозуміє старого », *быти богатым, преложеным//был сѣтъ челоувѣком*. Присудковий прикметник має ту саму довгу форму, що й атрибутивний прикметник (*подданыи єст каждыи челоувѣк*). Прикметниковий атрибут виживається й постпозитивно (*титул славетныи*). За польсько-латишеским зразком присудкове дієслово стоїть зчаста наприкінці речення, зокрема побічного (*так ся злост и бѣда в' людех множит, если молодыи єст, нигды у еднои часу не стоить*).

На підставі повищого можна сказати, що переклад Євангелія був радше всього списуваний з якогось іншого оригіналу (при чому трапилися пропуски а чи тлумачні поширення канонічного тексту: *не познали*, 1, 11, *то єст*, 1, 12). В загальному ж чисто лемківські форми відображені лиш принагідно: їх автор хіба омивав. Аж вивчення повного тексту дозволить тут на якісь ширші висновки.

Тексти рукопису

Євангеліє від Йоана 1, 1-14

На початку было слово. а слово было оу бога. а богъ был слово. то было испочатку оу бога. и всѣткы рѣчи тым сталися и без него ничого не было. што было [...] в том живот был [и живот был] свѣтъ челоувѣком. и свѣтъ в темности свѣтитя. и темност его не могла огорнути. был посланныи челоувѣкъ от бога. а имя ему было іоан. тот приишол на свѣдѣтельство. абы свѣдоцтво выдал о свѣтѣ. былъ свѣтъ справедливый. который просвѣщаєт челоувѣка каждого. который приидет на свѣтъ. во свѣтѣ был. и свѣтъ през него был. и свѣтъ его не познал. до своих приишол. и свои его не познани. и не пріяли его. который его накы пріяли. дал им моц сыныи божии быти. который вѣрують но имя его. то єст который не от крѣве. ани от похоти плотскыа [ни от похоти мужескыа]. але от бога родилися. и слово тѣлом сталося. и меншикало в нас. и видѣлимо славу его. славу яко едиnorodнаго [...]

Виклад притчі про багача й Лазаря (Лука 16, 19-31)

[...] и ку працѣ. и зав'жды наблишшии ест къ съмерти. а так великим бѣдам подданыи ест каикди челоувѣкъ. оубогыи. и богатыи. старыи. и молодыи. оуставичне оу тросѣхъ ест. если не троскою ишо голодом. прагнѣнем. зимном и горячем. вѣтром. болзною. страхом. и тошнотою. навалностями. гнѣвом. завистию. и непокоем. и иными рѣчми. а так челоувѣкъ ест полный бѣд. нигы оу одном часу не стоить. если молодыи ест [,] хотѣл бы ся старѣти. а если старыи ест [,] хотѣл бы ся знову отмолодити. обадва хотят з бѣды в' бѣду. понеже як ся дны множат. так ся злост и бѣда в' людех множит. старыи не памятает [,] як давно жив. молодыи не выроаумѣет старому. ноуж ишии бѣды. которыи сут вшиткым з'наемыи. если оубогыи. хочет быти богатым. мало на том имает. але хочет быти над ишими преложеным. а к тому ижбы имал яковый гербъ. и титул славетныи. але оубогыи ест. от вшитких пониженыи. як то ся показало над оным убогим лазарем. от брата своего багача. о чем свѣтчит сунгелист лука. зачало. пг. Оубогыи свои [...]

Примітка. Стаття Фр. Тіхого « I. Paňkevyč - člověk a přítel » (Науковий збірник Музею української культури в Свиднику, Пряшів 1969, IV, 1, с. 252) подає, що рукописне Учительне євангеліє Ів. Капішовського було відкрите 1922 р. Ф. Тіхим у гр.-кат. спархіяльній бібліотеці в Пряшеві, про що відкривець інформував чеською брошурою (Podkarpatská postilla z r. 1640, Bergouno 1922) та укр. статтею в ужгородській « Свободі » того ж року, чим викликав опис рукопису Йосефом Вашіцею (Slavica Kovačovy diecézní knihovny v Prešově, Slovanský Sborník — у пошану Ф. Пастрикові — Praha 1923, s. 10-18). Про Учительне євангеліє І. Капішовського висловився І. Панькевич (Ладомирівське учительне євангеліє, Науковий збірник Товариства « Просвіта » в Ужгороді, 2, с. 93, Ужгород 1923), що воно було списуване з того самого оригіналу, що й Ладомирівське, а в поуках яklusє випадки проти лютеран. Й. Вашіца передрукував з рукопису Капішовського (там таки, с. 15-18) поуку на 23 неділю після Зшестя Св. Духа з Євангелієм від Луки, 8, 26-39.

ΠΙΣΤΙΣ ΕΝΙ: НА ПѢСНЮ
 ΕΥΛΙΕ. СΥΝΩ. Γ. 1

А ПОТѢМЪ СЛОВО. А СЛОВО БЫЛОУ
 БѢ. А БѢ СЛОВО. ПО БЫЛО ИСПОТѢ
 КЪ ОУБѢ. НЕШЫ КЪ РѢЧИ ТѢ СЧЛНІА
 А. НЕШЫ КЪ НИЧО НЕ БЫЛО. ШТО БЫЛОВѢ
 ЖИВО БѢ СѢТЪ ІАКО. НЕ БѢ ВѢТѢ НО СЧЛНІА
 ТѢ СЧЛНІА. И ЧЕМНО ІАКО НЕ МОГЛА ШТО БѢ
 БѢ ПОСЛАНЫИ ІАКО ІОУА. И КЪ РМДНІ
 ЛО ІОУА. ПО ТРКНШО НА ВѢДНІ ТѢ СЧЛНІА. І
 БЫ СѢТЪ ДО СЧЛНІА ВІДІА ІОУА ТѢ СЧЛНІА. А ШОУ
 ВІДІА ЦИ ВѢТѢ РМДНІА. А ПО КЪ ІОУА СѢТЪ. І
 ЛЕ БЫ СѢТЪ ДО СЧЛНІА ВІДІА СѢТЪ СЧЛНІА. БЫ
 СѢТЪ СПРАВДЛИВЫ. КОТОРЫИ ПРОСѢЩА
 РѢЧІА ІАКО. КОТОРЫИ ПРИНДѢ НА СѢТЪ.
 ВО СѢТЪ БЫ. НЕ БѢ ТРКНШО. НЕ БѢ РМДНІА
 НЕ ПОРМДНІА. ДО СВОИ ПРИШО. НЕ СВОИ СТО НЕ
 ПОРМДНІА. И НЕ ТРКНШО. КОТОРЫИ СѢТЪ
 ІАКО ТРКНШО. А ДѢТѢ СЧЛНІА БѢЖИИ
 БЫТИ. КОТОРЫИ ВѢТѢ РМДНІА ІОУА. ПО
 КОТОРЫИ НЕ ШОУ. АНИ ШО ХОТѢ
 ПЛОСКИА. ІАКО ШО РОДНІА СЧЛНІА. ІАКО
 СЧЛНІА СЧЛНІА. ІАКО ШО СЧЛНІА. НЕ ШО
 АТѢ СЧЛНІА СЧЛНІА. ІАКО ШО СЧЛНІА РОДНІА.

никъ прѣцѣ, правды нислѣшнѣ ісхъ
мѣти. а тѣ вѣлнѣ бѣ да по дѣнны нѣ та
дѣи тѣхъ. оубогѣи. нѣ богѣи. старѣи.
и молодѣи. оустѣи нѣ оутроцѣ. если
нѣ прокою нѣ голодѣ. прѣгнѣти. рѣно.
нѣ рѣтѣ. бѣ тро. бѣ а нѣ. страѣ. нѣ то
пою. нѣ вѣ нѣ тѣ мѣ. гнѣ вѣ. рѣвнѣтѣ.
нѣ нѣ коѣ. нѣ нѣ мѣ рѣтѣ. а тѣ тѣхъ
по мѣи бѣ. нѣ гдѣ оутѣ мѣ нѣ то нѣ.
если молодѣи хѣтѣ бѣ сѣ старѣтѣ. а
если старѣи хѣтѣ бѣ сѣ рѣ новѣ мѣ
дѣтѣ. бѣ вѣ хѣтѣ хѣтѣ бѣ тѣхъ. по нѣ
нѣ сѣ дѣи мѣ жѣ. тѣ сѣ рѣ нѣ тѣ дѣ вѣ
нѣ мѣ жѣ. старѣи нѣ пѣ мѣ тѣ іа дѣ
жѣ. молодѣи нѣ вѣ рѣ жѣтѣ старѣ мѣ.
нѣ оу нѣ шѣи бѣ дѣ. ісхѣ рѣ нѣ сѣ вѣ шѣи
рѣ нѣ мѣи. если оутѣ гѣи. хѣтѣ бѣ тѣ
богѣтѣ. мало нѣ то нѣ. іа хѣтѣ гѣ
тѣ нѣ іа шѣи нѣ прѣложѣи. іа то мѣ
іа тѣ нѣ іа мѣ вѣ гѣ. нѣ тѣ вѣ мѣ
нѣи. іа оутѣ гѣи. іа шѣи нѣ тѣ
нѣи. іа тѣ по нѣ іа оу нѣ вѣ
нѣ. іа вѣ рѣтѣ сѣ вѣ гѣи. іа тѣ
іа вѣ рѣ. іа. нѣ. оутѣ гѣи нѣ вѣ
іа. іа. нѣ. оутѣ гѣи нѣ вѣ

іа. іа. нѣ. оутѣ гѣи нѣ вѣ

III. MISCELLANEA

Д-р Олекса Горбач

**« МОСКАЛЬ ЧАРІВНИК » І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО
І ПОЧАЇВСЬКИЙ « БОГОГЛАСНИК »**
(До 200-річчя народин І. Котляревського 1769-1969)

В гаслі « *Богогласник* » в УРЕ¹ згадано, що вірш « О горе мнѣ, грѣшнику суцѣ », використаний І. Котляревським у водевілі « Москаль-чарівник », взяв письменник саме з « Богогласника ». Цей водевіль написав поет 1819 р. як директор полтавського театру для трупи Штейна, запрошеної з Харкова полтавським губернатором Рєпніном на початку 1818 р.; в Полтаві вона перебувала до весни 1821 р. і виїздила звідси інколи з виставами до Харкова, де сам Штейн був залишився з частиною трупи, до Кременчука і Ромнів². Серед артистів трупи був тоді і славний М. Щепкін. Водевіль був написаний слідом за « Наталкою полтавкою » і подібно того ж 1819 р. виставлений. Його текст надрукував І. Срезневський у харківському альманасу « Украинский сборник » (Харків 1841) уже після смерті поета³.

Одну строфу згаданої пісні співає приловлений на гарячому міський писар Финтик, викритий салдатом-постояльцем Ліхим, після безуспішних залицянь до Тетяни, жінки « поселянина » Михайла Чупруна, як той нагло повернувся додому з чумакування. Розкаляний залицяльник обіцяє поправитися й жаліє своєї поведінки. Проспіваний ним куплет пісні звучить так:

¹ *Українська Радянська Енциклопедія*, т. I, с. 625-26, Київ 1959.

² Волинський П., І. Котляревський, *життя і творчість*, Київ 1969, с. 35, 37, 62, 245.

³ *Там таки*, с. 70.

О, горе мне, грешнику сушу!
Ко оправданию ответа не имущу.
Како? и чем? Могу вас ублажить?
Ей, от сего часа буду честно жити!⁴

Цей куплет справді виявляється перерібною першої строфи довшої зрештою покайної пісні на «Неділю про блудного сина», вміщеної в «Богогласнику», виданому 1790 р. в Почаєві. Дотична строфа звучить тут дещо інакше:

О горе мнѣ грѣшнику сущу!
Горе благихъ дѣлъ не имущу!
(2) Како предъ судъ Божій явлюся?
Како со Святѣми вселюся?⁵

Перерібка воно доволі віддалена від почаївського тексту. Дальші строфи почаївської пісні тісно пов'язані зі змістом євангельської Притчі про блудного сина і вже й з таких міркувань несумісні були б зі ситуацією в водевілі Котляревського:

Отступихъ от Бога злобою,
Грѣхолобывъ самъ сынъ собою,
(2) Тѣмность паче свѣта кохаю;
Свѣта благодати не маю.
Совлекохся первой одѣжды,
Отчаяхся благой надежды,
(2) Скверная одѣжда и дѣло,
Погубляетъ дѹшу и тѣло.
Отидохъ далѣче на страну,
От рожѣцъ питатися стану:
(2) Чуждъ дому небесна Владыки,
Недостѣинъ жить с' человеки.
Временная предпочитаю,
А о слѣвѣ вѣчной недбаю,
(2) Чтожъ имамъ несчастный творити,
Когда прійдетъ Господь судити?
Восплачуся вотщѣ слезами,

⁴ Котляревський П., *Теори*, Київ 1957, с. 321. — На жаль, у цьому виданні літера *ъ* передана з-російська як *е*.

⁵ *Богогласникъ*, Почаїв 1790, с. 78 (нашої власної пагінації, якої оригінал не має): 33. Піснь а. на Недѣлю о блудномъ Сынѣ. — Тут і в дальшому упрощуємо з друкарсько-технічних причин правопис оригіналу.

Гди небудеть мѣлости с' на́ми;
 (2) Чтожъ услышу страждá на вѣки?
 Ахъ бѣдá! и вои́ль превели́кій!
 Ны́нѣ у́бо прѣжде дня сѹдна
 Предста́влю дѣла́ мой блѹдна,
 (2) Пойдѹ пред' Отцѣмъ умили́ся,
 Да сго́ пи́щи насы́щуся.
 Пойдѹ и рекѹ смѹ смѣ́ло:
 Согре́шихъ ти о́тче мой зѣ́ло,
 (2) Пріими́ мя заблѹжда́го сѣ́на,
 Аки от наемни́къ е́дина.

Про почаївський «Богогласник» подає ЕУ 2⁶ трохи недовкладні дані: «...збірник укр. рел. пісень, виданий гр.-кат. редакторами в Почаєві (1790, передруки 1805, 1825; із змінами у Львові — 1850, 1886); вид. 1790 містило 238 пісень. Витяги з нього друкувалися під наг. «Малий Богогласник», «Пісні набожні» та ін.»⁷.

«Богогласник», надрукований уперше 1790 р. в Почаєві, був тут передруковуваний ще двічі майже без змін 1805⁸ і 1825 р. Ми перевірили тексти видань 1790 і 1825 рр. Зміна видання 1825 р. (а ймовірно, була вона вже в виданні 1805 р.) полягала в заміненні імени польського короля Станіслава (Августа Понятовського) ім'ям російського царя в панегіричній 5-ій строфі польсько-української пісні (с. 276)⁹:

⁶ *Енциклопедія українознавства, словникова частина*, ІТШ, Париж-Нью Йорк 1955, с. 143.

⁷ Ці дані перейняті хіба з *Української Малої Енциклопедії* Є. Опацького, Буенос Айрес 1957-67, де в гаслі «Богосласник» на с. 101 теж мова про «238 пісень»; перші ж літери *УМЕ* друкувалися були, згідно з її передмовою (с. 3) й післясловом (с. 2145), ще раніше в ж. «Дзвін» в Буенос Айрес 1954 р.

⁸ 1-им вересня 1805 р. датоване «Імпріатур» духовної цензури, передруковане і в виданні 1825 р. «...попонеже ничтоже въ себѣ содержитъ противно православному Святыя Католическія Вѣры Догматомъ, ниже непорочному Святыя Соборныя Церкви нравомъ, но и паче украшенію Праздниковъ Церковныхъ, прославленію величій Божіихъ, исправленію человѣческихъ обычаевъ, и возбужденію святоблваго Народа ко благоговѣнству, умиленію души, и различнымъ добродѣтелямъ благомощно быти можетъ...» — Валеріанъ Сієнѣцкій Ч.С.В.В. въ Дієц[еаіі] Луцк[ій] и Остр[озькій] книгъ разсудитель Р.В.

⁹ Піснь Пресвятѣй Дѣвѣ Богородицѣ Маріі на пренесеніє чудотворніа пародноувѣнчанія Бя Иконы от притвора в' новую церковь благодатіѣ наданнѣмъ от Святаго Апостолскаго Престола осмодневнымъ Отпустомъ почтенное

у виданні 1790 р.:

...Царст्वуй в' 'благостинѣ
якъ прежде, и нынѣ:
Даруй СТАНѢСЛАВУ
Мирную державу,
Княземъ, свободнымъ станомъ,
Купно всѣмъ хрістіаномъ
Благо, свято жити
Тя с' Сыномъ славити
В' безмѣрнія вѣки.

...Króluy w Twey Dzierzawie
Jak dotąd, łaskawie:
Day STANISŁAWOWI
Szcześnie Rząd KROLOWI,
Panom, i wolnym Stanom,
Wszystkim też Chrzescianom
Żyć dogodnie, trwale,
Ku Twey z Synem chwale
W nieskonczone wieki.

у виданні 1805 р.:

.
.
Даруй царю славу
И миру державу,
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.

Imperatorowi
I Jego Rządowi
Panom, i wolnym Stanom,
Wszystkim też Chrześcianom
Daj żyć zawsze, trwale,

Інші ж різниці полягають у зміненні наголосах, а чи в етимологічних написаннях слів з літерами *и* - *ы* та *ь* - *е* - *я* відповідно до української вимови. Перегляд цих різниць вимагав би аж окремої статті.

« Богогласник » включує 251 духовну пісню, в тому числі 214 українсько-церковнослов'янських, 34 польські і 3 латинські. Всі ці пісні розділено за змістом на 4 частини:

- 1) пісні на свята Господські (54) та церковні коляди на Різдво — їх 28 (в тому 5 польських коляд і 1 польська пісня),
- 2) пісні на свята Богородичні — 66 (в тому 9 польських),
- 3) пісні на свята Святих — 64 (в тому 9 польських),
- 4) покаянні пісні — 39 (в тому 10 польських і 3 латинські).

Автори цього збірника пісень здебільша невідомі. Лише при деяких піснях автора названо — звичайно тоді, коли його прізвище дається відчитати з акростиху. Лише дуже рідко такого акростихо-

благословенієм же Сго Милости Господина Дієцезанскаго Пастыря бывшое, по С. Обители Почаевской Ч.С.В.В. дня .и. Сентября, в' лѣто .ансч. (1791) воспѣта. — І паралельно польський титул. Сам польський текст пісні друковано строфка за строфою під церковнослов'янським.

вого прізвища почаївські видавці не помітили чи то забули назвати, як це вони зробили в майже всіх інших випадках.

Серед авторів слід назвати такі акростихові прізвища й імена: Андрѣвскій, Бардинскій, Васіліи (2 вірші), Венедиктъ, Іоаннъ Волскій (4 вірші), Отец Висл, Іоанъ Гѣшицкій, Іеромонахъ Димитри[й], Димитріи, Стефан Дяченко, Лукашъ Длонскій, Достосвски[й], Іаковъ Кулчицкій, Димітріи Левковскій (2 вірші), Левковскій (3 вірші), Іоанъ Мاستиборскій (2 вірші), Іоанъ Моравскій (2 вірші), Іоаннъ Муравски[й] (2 вірші), Ісрей Пашковскій, Пашковскій, Василій Тарнавскій, Тарнавскій.

В низці випадків подано всього про автора при віршах, що це «твореніє инока Чину СВВ» (15 віршів).

Не інакше воно і при польських віршах: в 8 випадках сказано, що це «*dzieło pewnego zakonnika Bazyliana*», в 3 випадках — «*dzieło (pewnego) zakonnika Towarzystwa Jezusowego*», в 2 випадках аж акростихом розкривається шифр (хіба імена авторів) *Adrian, Onufry*, а в 3 випадках названо автора польського чи латинського вірша:

Adamus Casimirus Starzymowski Canonicus Plocensis,
dzieło P.X. Kasprowicza Notariusza Apostolskiego,
dzieło Wielmożnego Grzegorza Jwaszka Woyskiego Owruckiego.

У 5 випадках подано в акростихах місцеві назви, чудотворних образів у яких дана пісня стосується: Вербецка псалма, Гора Блеонская, Клебановка, Тростянець, Архагг[е]лъ пріять.

Аж подрібніша мовно-стилістична й віршово-технічна аналіза допоможе впливати індивідуальні властивості окремих авторів а чи й ідентифікувати авторство ще й інших віршів «Богогласника».

Про наведену повніше покаянну «Пісню про блудного сина» можна вже отут сказати, що її написав автор з терену наших південносхідніх говірок: про це свідчить форма інфінітиву в 4-ій строфі *жить* замість *жити*. Почаївські редактори «Богогласника» звичайно усували, де це було можливе, всякі сліди народної мови й підтягали текст під тодішню нашу церковнослов'янську літературну норму. У випадку інфінітиву *жить* залишили такий яскравий діалектизм з уваги на вимоги ритму. Редакційне нормалізувальне втручання слідне зокрема — і то й у випадку «Пісні про блудного сина» — при наголошуванні: ритмічний наголос оригіналу, «діалектний» з погляду редактора-норматиста, позамінювано «поправним», у висліді чого частково хоча б цей тонічний вірш повернувся у силлябічний — навіть у римах:

на страну: стану, умилися: насыщуся, смѣло: зѣлю.

При порівнянні обох варіантів 1-ої строфи пісні — в «Богогласнику» і в Котляревського — вражає не лиш текстова розбіжність 2-4 рядків вірша, але ще й метрична нерегулярність у «Москалі-чарівнику». У «Богогласнику» це регулярна 4-рядкова парно римована 9-складова строфа. У Котляревського число складів у кожному рядку строфи інакше: 9:13:11:12. Можливо, що йдеться тут про попсований текст, бо ж годі припускати, щоб такий вправний віршувальник, як Котляревський, несвідомо такої нерегулярності допустився.

Хоч теоретично воно можливе, що Котляревський міг знати текст цієї пісні з «Богогласника» пишучи 1819 р. «Москаля чарівника», та з уваги на розбіжність у звучанні першої строфи пісні слід радше прийняти іншу можливість, а саме, що з текстом «Пісні про блудного сина» він зустрівся був ще в Полтавській духовній семінарії під час свого навчання там (1780-89)¹⁰. Дотична пісня була ймовірно складена невідомим автором куди раніше й ширилася на православному Лівобережжі — може, як кант — у звучанні, використаному Котляревським.

Почаївським редакторам «Богогласника» могла бути знайома та сама пісня чи то в дослівному чи й зміненому варіанті з Волині чи Правобережжя. Вони її змінили відповідно до своїх віршовомовних міркувань і в такій проредагованій формі текст був надрукований.

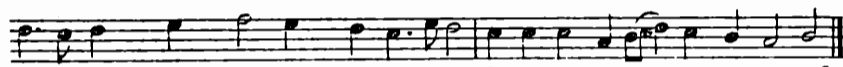
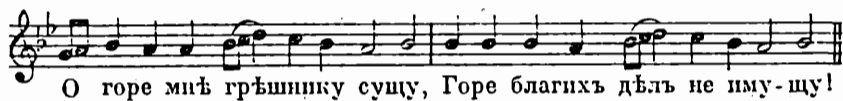
Про таку свою працю при редагуванні «Богогласника» вони говорять у «Предислові-і ко благоумнымъ пѣвцемъ и слышателемъ пѣсней» (с. 3-6):

Многія въ честь Всемогу́щаго Бога, Пречістѣя Богоматере и святѣхъ еѣхъ уго́дниковъ отъ различныхъ стѣхотворцевъ и пѣнописцевъ иско́ніи сочинѣнныя въ міръ изы́дѣша пѣснѣи, но нѣкѣ въ правду ху́до и неиску́сно составленныя бы́ша, того́ ради весьма́ отриновѣнныя и непотрѣбныя яви́шася, нѣкѣ а́ще иску́снѣ и му́дрѣ состави́шася, но не бѣ́ мѡщно увѣдати прилічнаго имъ гласа, ўбо и тѣмъ къ прочтѣнію то́кмо, не къ пѣ́нію послужи́ша; нѣкѣ въ ко́нцѣ до́брѣ сочинѣнныя, и по своему́ гласова́нію увѣданныя бѣху, обѣ́е сгдѣ пі́сменемъ отъ є́динаго друго́му пѣвцу́ предава́тися нача́ша, чрезъ ненака́занныхъ писцевъ та́ко повреди́шася, ꙗ́ко не то́кмо стѣхи

¹⁰ Волинський П., *цит. праця*, с. 18.

ихъ сло́говъ, но ниже́ удо́бна разумѣ́нїя свое́го возьми́вша. За лю́бовь тру́да тща́ливѣ́йшихъ о́нихъ изобре́тателей пѣ́сней трѣ́бѣ́ бѣ́ше творе́нїя ихъ соби́рати, разсмотре́вѣ́ати худо́жество, дости́гати намѣ́ренїя мы́слей, е́лико мо́жно испра́вляти, сло́ги стѣ́хомъ изобре́тати, мно́гая но́ва вѣ́чимъ прила́гати: и се́ ты́яже пѣ́сни вамъ благого́вѣ́йни́и пѣ́вцы и слы́шатели́е не и́нако, но а́ки снѣ́дъ ины́ми сма́ками утво́ренная, и на но́во приугото́ванная: а́ки оде́жда обветша́вшая, прешита́ же, и отновле́нна: и́ли а́ки потемне́нное сере́бро, искуше́нно же огне́мъ, и очище́нно седмери́цею, предлага́ются. Да не мни́тъ же кто, начина́ющихъ се́е дѣ́ло, и предлага́ющихъ свой гласъ сыно́вомъ челове́ческимъ вездѣ́ теку́щей возду́хъ все́ю уда́рити, и́ли глухо́му весма́ пѣ́сни пѣ́ти; не безвѣ́стно бо е́сть ко́емуждо здра́ва совѣ́та и смы́сла му́жу, я́ко благого́вѣ́йными пѣ́снями украша́ются пра́здники церко́вныя, возда́ется сугу́бѣ́йшая, не́же от чту́щихъ че́сть Богу и святы́мъ е́го, воглаша́ются Та́йны Святы́я вѣ́ры, возсыла́ются гласо́внѣ́, собо́рнѣ́, тѣ́мже и благопри́ятнѣ́е моле́нїя на́ша къ Престо́лу Вы́шнему: воспомина́ются и прославля́ютъ вели́чїя Бо́жїя къ спасе́нїю насъ грѣ́шныхъ содѣ́янная, и днесъ дѣ́йстви́ваемая. Е́ще же благонаде́ждно е́сть, я́ко пѣ́снопѣ́нїя ра́ди мно́зи могу́тъ убѣ́жати тщѣ́тныя пра́здности въ дни Недѣ́льныя и Святы́я, изво́ляюще па́че се́му прису́тствовати, не́жели скве́рнымъ игра́лищамъ, ба́снемъ, смѣ́хотворе́нїямъ, пляса́нїямъ, пї́ятїкамъ, сва́ромъ, и ины́мъ непрепо́добнымъ дѣ́ломъ; отже́нутъ тлетво́рное сѣ́тованїе, тугу́, скорбь, го́ресть опечале́ннаго се́рдца, и что бо́льше реку́? не́гли умиле́нїе ду́шы, сокруше́нїе се́рдечное, и возникнове́нїе ко испра́вленїю житї́я, и и́стинному пока́янїю воспри́муть... (Ино́цы Чї́ну Свята́го Васи́ліа Вели́каго).

Зате можна з куди більшою ймовірністю здогадуватися, що сама мелодія пісні в варіанті Котляревського могла мати тотожне чи подібне звучання з поданою в « Богогласнику », де вона оформлена отак:

Како предѣ судѣ Божїй явлю-ся? Како со святѣ-ми вселю-ся?

Не знаємо, якої мелодії вжив артист, що грав ролю Фянтика, при виставі в Полтаві 1819 р.; ймовірно була вона така, як її йому подав сам автор.

Існує ще інша можливість тлумачити розбіжність у звучанні 1-ої строфи « Пісні про блудного сина » у « Москалі-чарівнику » й « Богогласнику », а саме, що Котляревський свідомо змінив цю строфу, щоб — якщо ця пісня-кант була знана на Полтавщині — не наражуватися на закид зі сторони духовної цензури у профануванні побожного тексту. Це пояснювало б і неправильну метричну форму строфи в « Москалі-чарівнику », тоді хіба свідомо « покалічену » самим автором.

Новорічна пісня св. Василісві Великому в Галичині й на Пряшівщині

тж. "Християнський Голос", ч. 1 -5, 1971, Мюнхен

До новорічних звичаїв у с. Романові (колись повіту Бібрка, в 1963-65 рр. р-ну Пустомити, від 1965 р. р-ну Перемишляни) належало ходити від 12-ої години вночі аж до світанку за «бундзиками» — чорними калачиками, що їх господиня напикала попереднього дня з 50-80 штук з житньої разової муки й складала звечора в решето для «пополітників». Від опівночі ціле село гуло ритмічним скандуванням під вікнами хат: «Гей, а востворіть там!» (що чулося як «ге-йом-стріт-там!»). У перервах пицав знегерблений запит провідника групи: «Востворите чи не?» В хаті ж одягалася наплетемки дівчина «на відданні», виносила в решеті бундзики й, даючи першому з краю, запитувала його за ім'ям: бо таке, згідно з ворожбою, буде ім'я її судженого. Чемні «бундзарі» — це були хлопчачі 8-12 років, — заки брали по бундзикові, спершу «вінчували»: «Сійся, родися житопшениця і всяка пашниця: ячмінь як кінь, гречка як овечка, овес як кудлатий пес, бурак як ходак, жито як копито, яриця як палиця — сті-і-ілький колос!» (піднімаючи при тому якнайвище праву руку, щоб показати, який то великий колосок мав би був родитися на мужицьких камішкуватих і піскуватих нивках).

Якщо нікому в хаті не хотілося вставати до «бундзарів», а чи вже всі бундзики були роздані (під хати, де бундзики давано, хитрі новолітники верталися й кількома наворотами), то пізнішим групам хлопчачів усього «відпукували» (стукали з хати в шибку), щоб вони не трудилися. Інколи похриплі голоси, що не дочекалися ні того, з пересердя складали й нечемне «новорічне побажання» — і тоді тікали чимдуж з-під вікон.

Старші хлопчачі (14-17 рр.) не скандували під вікнами отого трафаретного «Гей, а востворіть там!», але — зокрема там, де в хаті був якийсь іменник Василь (а Василів у селі було чимало) — співали пісню-кант св. Василісві Великому «Ізлилися благодати із уст Твоїх, Отче» (для невчених у диківських традиціях це могло звучати й як «Озлі-лзлі благодати!»). Текст цієї пісні в Романові звучав так:

Ізлилися благодати із уст Твоїх, Отче:
Ти-сь був еси пастир добрий, Василіу;
Снятий;
Научай словесні, Отче, вірувати в
Бога в Тройци,
В Тройцю єдину.

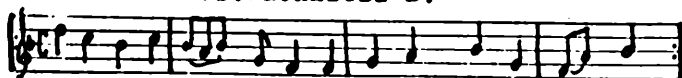
Як демону Явладія за жену ся
записав,
Тогди Святий Василіс проч демона
відігнав;
Плаче-молить Кесарія, вельми
просить Василія,
Аби біса відігнав:

«Святителю Василіу, Отче
щедротливий,
Молю Ти ся, пастир добрий, будь ми
милостивий:
Записався мій муж врагу, Люциперу
пекельному
Кровію своєю!»

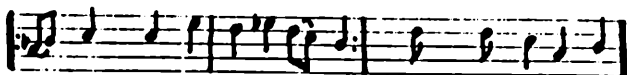
Глаголет Святий Василіс до чоловіка
мужа:
«Кайся, грішний чоловіче,
согрівивісь дуже:
Бога Отця відступивісь, Духа Свята
прогнівивісь,
Сина Божого!»

«Кайся, грішний чоловіче, покути
держися,
А самому Господеві всеслізно молися:

Пісня св.Василієві В.²

Із-лился бла-годати із уст Твоїх, От-че,
Тись був еси пастир добрий, Василю Святий,

Научай словесні́х, Отче, в Тройцю єдину.
вірувати в Бога в Тройці,

Аби тя враги не вхопили, в вогонь-
сірку не вкинули,
Там будеш горіти!»

Замкнув Святий Василіє Явладію
вдома,

А сам пішов молитися до самого Бога:
«Помилуй го, Боже Отче, всього світу
Ти, мій Творче,

Поцпади його!»

Демон рече: «Василію, не чини ми
пакости,

Бо він мені записався за світові
сладості!

А тепер го відбираєш, в руки наші го
не даєш,

Мужа нашого!»

«Славен, славен!» — приспівує —

«Проч, демоне, утікай!»

Василію запис дають: в церкву вікном
кидають,

Вельми гірко нарікають, Явладію
проклинають —

Слугу свого.

Майже тотожній з романієським текст цієї пісні зустрічаємо в рукописному пражському «зваському пісеннику» дяковачителя Михайла Кронка з 1867 р., зберіганому нині в Музеї української культури в Свиднику. Цей пісенник був списуваний 1858-67 рр., мабуть, з 2-3 старших закарпатських джерел. У ньому 83 церковні пісні на 44 непагінованих листах (на початку дуже вже знищених): з-поміж них 37 пісень на Господські свята, 16 на Богородичні, 28 пісень святцям та 2 інші побожні пісні. На

83 пісні тут 36 пісень текстово сходяться з відповідними піснями початківського «Богогласника» з 1790 р., інші ж 47 пісень таких відповідників не мають. Найбільше місцевого народномовного елементу тут саме в піснях, що не тотожні з Богогласниковими, і які, може, виникли на Закарпатті. Текстами коляд з цього пісенника займається наша стаття «З історії наших церковних коляд» (в друку в «Наукових записках УТГІ»). Особливістю правопису цього зваського пісенника є написання з -ь замість -у у назву слів, закінчених на приголосний.

Текст пісні св.Василієві Великому звучить тут так:

Піснь святому Василю

Излияся благодать от уст твоих' оче
и былъ еси пастьрь добрый, Василие
святче
учай словесная овца вѣровати (в) Бога
Оца
в' Тройцу єдину.

Когда демонъ Евлавию за жену
записался
тогда святыи Василие пречъ демона
отгналъ.
плачетъ болитъ Кесария велми молитъ
Василия
жебы бѣсы отгналъ.
Святителю Василие, оче
щедробливый,
молю ти ся, пастьрю добрый, будь
мнѣ милостивый,
записался мой мужъ врагу лущиперо
пекелному
своею кровию.

Кайся от грѣховъ челоуѣче покуты
 держися,
 а своему Створителю со слезами
 молися
 бы тя враги не вловили, во огнь сирку
 не вкинули,
 где будешь горѣти.

Замкнулъ святый Василие Евлавию
 дому,
 а самъ пошоль молитися ко самому
 Богу
 Помилуй мя Боже Оче, всего свѣта
 Ты мой Творче,
 пощади мене.

И глаголетъ Василие О челоуѣче муже
 Евлавие Бога (?) согрѣшилъ есь
 Бога Оца отступилъ есь, Духа Святаго
 похулилъ есь
 Сына Божиа.

Демонъ рече Василию не чини ми
 пакости,
 бо онъ ся намъ записалъ за свѣтовий
 сладости
 а теперъ го отбираешъ, в руки нашѣ
 намъ не даешъ,
 мужа нашего.

Славословие спѣвають пречъ демоны
 утѣкають
 запись вертають окномъ во церковъ
 биютъ
 велми барзо нарицають Суладию (!)
 проклинають
 слугу своего.

Схожий з романівським текст цієї пісні записав від лірників з Бучаччини Володимир Гнатюк і надрукував у праці про західноподільських лірників (В. Гнатюк: Лірники, лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т. п. про лірників повіту буцацького, зібрав у вересні 1895 р., «Етнографічний збірник», т. 2, с. 1-73, Львів 1896).

Можна отже дивуватися, чому така популярна пісня не попала в наші церковні пісенники. Її немає найперше — в василіянському почаївському «Боготласнику» 1790 р., хоч є там пісень, присвячених св. Василієві Великому, аж 5: три українські й дві польські.

1. Пѣснь .а. святителю Христову Отцу Василію Великому... — твореніє инокa ЧСВВ, а що починається словами:

Соберитесь з' вселенныя вся / Пѣвцевъ лики во честь Владыки / Великаго и славнаго, / Пойте равно, вси преславно / Пѣсни красни и согласни / В толикий великій / Василія день.

2. Пѣснь .в. святителю Христову отцу Василію В. (в акростисі ім'я «Василій» — невідомо, чи авторове чи святецеве?) — з нотами, а що починається так:

Василія Великаго, пастыря кесарійскаго / Восхваляемъ прославляемъ / Имя его величаемъ: / Столпа церкви нерушима / И камня недвижима / Воспоемъ и поемъ / Радующися.

3. Пѣснь .г. святителю Христову отцу Василію В. — початкові строфи якої дещо подібні до цитованих повище:

1. Изліяся от уст твоихъ Отче блаженне / Василіе преподобне, небо явление / Богодохновенныхъ словесъ / Во мѣрѣ приизобилно весь / Благодать с' небесъ.

2. Ты былъ еси Отче пастырь словесныхъ овецъ, / И всехитрѣйшихъ языковъ, яко рыбѣ ловецъ / Показался всеизряденъ: / Не противоста бо жадеи / Мудрости твоей.

3. Научивый всѣхъ во Троици Бога едина / Почитати, Отца в' Сына, во Отца Сына, / Духа от сихъ исходяща, / Естествомъ неотстояща, / Соприсносушна.

4. Арія, Македон!а прогнавъ ереси, / Савелліа, Еуноміа низложилъ еси: / Сына быти Отцу равна, / Духа Свята Бога явна / Пѣти научивъ.

5. Существа земныхъ разсудивъ быти измѣнна, / Тѣмже паче тлѣнныхъ в' мѣрѣ избравъ нетлѣнна, / Страсти в' людехъ угасивый, / Обычай украсивый / Мѣрѣ соблюлъ еси.

6. Мойсею вожду ревнуя, изведшу люди, / Списавъ Христови совѣти многими труды, / Три обѣти уставляешъ, / И к' небеси управляешъ / Монарховъ стада.

7. Кесарійская похвало прибуди вскорѣ, / Утоляя тяжкій мятєжъ в' житейскомъ морѣ: / Страстей міра даждь избити, / И безмятежно преплоти / Волны житія. /

8. Пѣсни Бору з' Ізраилемъ славно приносимъ, / Отческія же помощи от тебе просимъ: / Призри Отче сыны твоя, / И доведи до покоя / Христа всѣхъ царя.

Пісн 4. do Świętego Oycy Bazylego W. — Dzieło wielmożnego Grzegorza Iwaszka, woyskiego Owruckiego. Ton w części 2. pod liczbą 81. znajdziesz położony: Bazylego, a wielkiego Boskiego sługi / Są w Syonie, Boskim tronie wielkie zasługi...

Пісн 5. do S. Oycy Bazylego W. — Ton na: Książę niebieskie: tu pod liczbą 156. zamieszczony. Zakonodawco, grzeszników Patronie, / Wielki Bazyli przepadź ku obronie / Wszystkich do Ciebie szczerze wołających / Wspieraj, i ratuj sercem wzdychających...

Спільні початкові слова нашої пісні й Богогласникової слід відносити на рахунок спільного запозичення тут з того самого джерела — великовечірневої літійної стихири св. Василієві Великому:

«Ізляися благодать во устнах Твоїх, преподобне Отче, і би́л си пастир Христови Церкви уча словесния овци віровати в Трои́цу єдиносущну́ю, во єдином божестві.»

Римування й замислувата строфічна будова галицько-пряшівської пісні (урядках складів: 14 + 14 + 9 + 8 + 5; рими: аа, бб, в) а теж її поширеність промовляють за давністю її виникнення — а саме в добу інших вірш нашого шкільного барокко: 17-18 вв. До її поширености причинився її легендарно-чудовний епічний зміст: оповідання про чудо св. Василія над Євладієм з прогнанням бісів. Про це чудо лиш натякає коротко польська пісня 5. з «Богогласника» (Jakoś ratował i zapisanego z mocy czartowskiej za życia swego).

Про дотичне чудо св. Василія як 5-е

з черги розповідає збірка західних легенд «Legenda aurea» Якова а Ворагіне. Користуємось німецьким критичним виданням цієї збірки 13 в. італійського ченця Джаккопо з Варацце (Th. Graesse: Jacobi a Voragine Legenda aurea vulgo Historia Lombardica dicta, Дрезден-Ляйпцір 1846), де на стор. 122-25 життя De sancto Basilio episcopo розказується про це чудо так:

«Один знатний чоловік Герадій мав одиначку дочку, яку вирішив віддати на службу Богові: але ворог людського роду, диявол, помітивши це, розпалив в одному з-поміж слуг згаданого Герадія любов до цієї дівчини. А про цей юнак уважав таке неможливим, щоб самому, будши слугою, добитися любови від такої благородної дівчини, то вдавсь до одного негідника, обіцяючи йому багато грошей, якщо той йому допоможе в цьому. Цей негідник сказав йому: «Сам я цього вчинити не в стані, але якщо хочеш, пішли ти до мого володаря диявола, і якщо ти тоді зробиш те, що він тобі накаже, то заспокоїш свою похоть».

А цей юнак сказав:

«Зроблю все, що мені накажеш».

То ж цей негідник написав листа до диявола почерез цього юнака такими словами:

«Мій володарю, томущо я повинен з поспіхом і ревно відтягати кожного від християнської віри і приводити до твоїх послуг на те, щоби з дня на день зростало твоє стадо, посилаю тобі цього юнака, розпаленого похиттю до такої то дівчини, і прошу, щоби його прагнення було задоволене, а я тим самим, зміг прославитися й привести тобі згодом ще й інших».

Передаючи ж юнакови листа, сказав:

«Піди й стань вночі такої то години на надгробнику свояка, приклик бісів, потримай в повітрі цього листа, а вони зараз до тебе прийдуть».

Той пішов, прикликав бісів і вимагував листом у повітрі. І враз приходить князь темряви в оточенні безлічі бісів і, прочитавши листа, каже юнакові:

«Чи ти віриш мені, що сповню твоє бажання?».

Той каже: «Вірю, пане».

А диявол до нього: «І відрікаєшся свого Христа?»

А той каже: «Відрікаюся».

І каже диявол:

«Віроломні то ви, християни, бо коли тільки маєте справу до мене, то зараз до мене приходите, але як лиш досягнете прагнень, якстій від мене відрікаєтесь й переходите до вашого Христа, а він, томущо дуже поблажливий, вас приймє. Але якщо хочеш, щоб я здійснив твоє бажання, напиши мені власною рукою письмо, в якому визнаєш, що відрікаєшся Христа, християнської віри та щоти мій слуга і враз зі мною будеш осуджений на страшному суді».

І той відразу написав власноручно записку, в якій відрікся Христа й піддався в неволю дияволу. Тоді диявол зараз прикликав духів, що керують блудодіянням, наказуючи їм, щоб підійшли до згаданої дівчини й розпалили в її серці любов до цього юнака. А вони, підійшовши до неї, так розпалили її серце, що дівчина кинулася батькові до ніг і стала благати:

«Батьку, змилуйся наді мною, бо жорстоко мучуся з любови до такого то нашого слуги; вияви свою батьківську любов супроти мене й одружи мене з хлопцем, що його люблю і задля якого мучуся. А як ні, то побачиш мене незабаром у домовині і даси за мене відповідь на страшному суді».

А батько бідкаючися, сказав:

«Горе мені, що таке сталося з моєю нещасною дочкою! Хто вкрав мій скарб, хто погасив солодке світло моїх очей? Я ж хотів тебе віддати небесному женихові і думав тобою спастися, а ти збожеволіла любов'ю до розпусти. Хай отже, доню, так як я був рішив, відам тебе на службу Богові, щоб ти не завела мене старого з горем у пекло».

Але вона кричала, кажучи:

«Батьку, або чимскоріше вволи йому бажанню, або незабаром побачиш мене в домовині!»

То ж як вона стала прегірко плакати й наче сходити з ума, її батько, з великої розпачі і такі підведенні порадами приятелів, вволив її бажанню, одружив її з цим юнаком і залишив їй усе майно, кажучи:

«Йди ж, моя доню, ти справді нещасна».

А що вони обоє не скрізь були разом, цей юнак ні не входив у церкву, ні не христився, ні не поручував себе Богові, то це помітили люди, що й сказали його жінці:

«Знаєш, що твій чоловік, якого ти собі вибрала, не християнин ні не ходить до церкви?»

Як вона таке почула, дуже налякалася й, кинувшись на землю, почала роздривати себе нігтями, битися в груди й говорити:

«Горе мені нещасній, пощо я на світ народилася, а народившись, чому зараз не вмерла?»

А як отже розказала своєму чоловікові те, що почула, а той запевняв, мовляв, всо загалом не так, а те, що вона чула, це суцільна брехня, то вона сказала:

«Якщо хочеш, щоб я тобі повірила, то підемо обоє завтра до церкви».

А той, бачивши, що не зможе далі таїтися, розповів їй за порядком усе. Як же ж вона це почула, зідхнула гірко, поспішила до блаженного Василія й розказала йому все, що скоїлося з її чоловіком і з нею. А Василій, покликавши її мужа й вислухавши все від нього, сказав йому:

«Сину, чи хочеш навернутися до Бога?»

А той каже:

«Навіть дуже, владико, але ж я безсильний, бо приобіцявся дияволу, відрікся Христа, вчинив запис із мого відречення й дав його дияволу».

А Василій йому каже:

«Не журися, бо Господь добрий і

прийме твоє каяття».

І зразу, затримавши його, зробив знак хреста йому на чолі і замкнув його на три дні, а тоді зайшов до нього й спитав:

«Як же ж, сину, почувася?»

А той каже:

«Владико, я в великому томління й чую, як вони кричать, страшать і грозять, бо з моїм записом у руках оскаржують мене словами: «Ти прийшов до нас, не ми до тебе!»

А св. Василій каже:

«Не бійся, сину, лиш віруй».

І давши йому скромну їжу та знову вчинивши над ним знак хреста, замкнув його й молився за нього. А після кількох днів відвідав його й каже:

«Як почувася, сину?»

А той каже:

«Отче, здалеку чую їхні крики й погрози, але їх самих не бачу».

І Василій, давши йому знову їжу й зробивши над ним знак хреста, замкнув браму, відійшов, молився за нього і, вернувшись на 40-ий день, спитав його:

«Як почувася?»

Той відповів: «Добре! О, Боже, я бо нині у видінні бачив тебе, як ти борюся за мене й переміг диявола».

Після того Василій його вивів, зібрав усіх свщеників, побожних і вірний народ, закликав усіх молитися за нього і, тримаючи того чоловіка за руку, провадив його в церкву. І оце перестрів його диявол з безліччю бісів і, невидимо схвативши того чоловіка, намагався вирвати його Василієві з руки. А той чоловік став кликати: «Святий Боже, допоможи мені!»

А нечистий шарпав з таким завзятлєм, що тягнувши того чоловіка до себе, тручав навіть св. Василія, і той йому сказав:

«Замало тобі, препроклятий, твоєї власної згуби, що ще спокушася і руку мого Бога?»

А диявол відповів йому — й багатьох це почуло: «Ти передрішуєш, Василію, в моїй справі».

А тоді всі закричали: «Кіріє елейсон! (Господи помилуй!)» і Василій йому каже:

«Осудить тебе Господь, дияволи!»

А на те той:

«Ти передрішуєш щодо мене, Василію. І не я прийшов був до цього чоловіка, але він сам прийшов до мене відкріс свого Христа й вигнав мене. Оце в мене в руці його запис!»

А той відповів:

«Не перестанемо молитися, поки не віддаси запису».

І Василій молився, піднісши до неба руки, а враз з повітря злетів цей запис — всі це бачили — і опинився в руках у Василія. А той, взявши цей запис, спитав чоловіка:

«Пізнаєш, брате, це письмо?»

А чоловік каже:

«Та ж писане воно мою рукою!»

А Василій подер цей запис, увів його в церкву, вчинив його достойним святих тайн і, навчивши його добре теж засад, як слід жити, повернув його його ж жінці.»

Безпосереднім джерелом нашої пісні про згадане чудо св. Василія буде хіба якась східно-церковна легенда — життє св. Василія, де імена дійових осіб (Євладій, юнак-муж Герасієвої дочки Кесарія, його жінка, Герасієва дочка — хоч у пісні може тут бути мова про Кесарію, місто Василієне себто все населення, що благало св. Василія допомогти нещасній парі) звучали інакше, ніж у легенді італійського ченця. Широко змальовані однак подробиці «Золотої легенди», знані з низки наших переказів про «записування душі чортові», може вже такі були і в цій переробці життя, мотиви з якої черпала наша пісня.

Майже тотожний опис цього чуда — всього лиш місцями скорочений — зустрічаємо в одному македонсько-сербському рукописному збірнику з 16 ст., знайденому в с. Мрзе на Тиквешьку (західний берег р. Вардар між Велесом і Гевгелією у Пд. Македонії) й описаному Н. Наче-

вом (Тиквешки рукописи, «Сборник за народни умотворения, науки и книжнина», София, т. 8, с. 389-91, — при чому розповідь про це чудо передрукована і в болгарській хрестоматії Б. Ангелова й М. Генова «История на българската литература в примери и библиография», т. II, с. 282-84, София 1922). У цій версії батько дівчини «в странѣ кесариской» зветься Сиклителин (по-грецьки ніби «сенатор»), його дочка Корасия (по-грецьки ніби «дівчур, підліток»), його слуга-зять Еладия/Еледия, а начальник усіх бісів Фармаки (я) (по-грецьки ніби «лікарство, чари, ворожіння»). Цими іменами текст згаданого македонського збірника близький до варіанту розповіді про дане чудо св. Василя, на який сперта наша пісня. Імовірно, і цитований текст зі «Золотої легенди» і згаданого південно-слов'янського перекладу походять з якогось ранішого грецького оригіналу. Відмітимо, що розповіді про дотичне чудо св. Василя Великого не включає ні опрацювання о. А. Й. Г. Труха, ЧСВВ, «Життя святих», т. I (січень-березень), с. 19-36, Торонто 1952.

Зрештою ж бо всі дотичні пісні в «Богогласнику» переважно богословсько-догматичного змісту: звеличують спір св. Василя з Арієм чи з цісарем Валентом, Василієві заслуги біля утвердження догми про святу Тройцю та пасторальну й організаційну чернечу діяльність. Чудовно-епічний елемент був в усіх піснях і тут свідомо, усуваний редакторами «Богогласника» в тінь.

Про свою редакційну працю й її загальні засади говорять почаївські Василіяни в «Предсловії» до «Богогласника» (докладніше про те в нашій статті «Москаль-чарівник» І. Котляревського й почаївський «Богогласник», в друку в «Записках ЧСВВ»).

Причини такому підходові слід шукати в добі, коли укладано «Богогласник»: у духовому житті Польщі — а й наші правобережні землі проходили ще й у 18-19 вв. загально-європейські процеси спільно з поляками — це був час просвічення, час боротьби з бароковими легендами, час раціоналістичних прямувань на всіх відтинках громадського життя. Осторонь від тих течій не могли стояти ні почаївські Василіяни: їх же чинові доручено після скасування чину Єзуїтів 1773 р. ведення шкільництва на Правобережжі, Поділлі, Волині й Білорусі (Галичина була вже під Австрією), а яке дотоді було переважно в руках Єзуїтів. Тим то, можна здогадуватися, що й у «Богогласнику» вибрано чи підредаговано такий варіант пісні св. Василієві, патрону ЧСВВ, який найкраще підходив під ці часи. Інший же варіант, може й давніший, в якому переважала саме чудовно-легендова барокова стихія, утримався лиш у народі, себто й у дяківських пісенниках: його епічність краще підходила уявленням і смакові простолюддя.

Цікаво, що і в василіянському співаннику «Церковні пісні», 5-е видання (зладив І. Г.), видавництва ЧСВВ, Жовква 1926 (297 пісень, в тому 27 з «Богогласника») серед пісень св. Василієві Великому нашої народної пісні нема; є зате дві інші: 1. Да гремить небо іграюче днесь, (Да веселиться земля і мір весь — як зазначено, «по напіву Богогласника» (с. 323), 2. По всій землі Твоя слава широко несесь! О, Василіє преславний, Тя славить мір весь — авторства о. М. Л. — себто о. Мелетія Лончини, ЧСВВ (1863-1933), що, за «Енциклопедією українознавства», ч. 2, с. 1376, склав близько 50 церковних народних пісень (у цьому співаннику з 1926 р. 8 пісень підписано його повним прізвищем та 38 пісень лиш ініціалами «о. М. Л.»).

Дивно, що видання чеських Редемптористів у Міхаловцях (Сх. Словаччина) «Cerkovny pisni», 2. izdanije, Prešov 1948 — на 75 пісень, з-поміж яких 50 повторюють мовно відлітературнені тексти жовківського васил'янського видання з 1926 р., — не приносить

уже жодної пісні в честь св. Василя Велико-го.

Поява галицької недрукованої церковно-народної пісні св. Василя в закарпатсько-лемківському пісеннику 19 в. свідчить про живі давніші культурно-церковні зв'язки цієї землі з українським материком.

Коляди з рукописного пісенника 19. в. зі Свидниччини

Закарпаття і Пряшівщини не затримала наприкінці 18 в. у такій мірі, як у Галичині, хвиля нищення «старих» рукописних церковних текстів по ліквідованих цесарем Йосифом II монастирях, а чи й сільських церквах. Тому тут і досі зберігаються по лемківських селах рукописні свангелія і — ще більше — рукописні співанники. Вони й засвідчують історично-культурний зв'язок цієї землі з українським матеріалом. Переписувалися тут з покоління в покоління дяковчителями церковні пісні, забарвлені вже місцевими діалектизмами.

Отак у рукописному церковному (співаннику «кантора» (дяка) й училися з села Ворів на Свидниччині, списуваному в 1858-80 рр., зустрічаємо поруч пісні з почаївського «Богогласника» теж інші ще, місцеві. «Богогласник», підрадований почаївськими Василіянами з різних давніших рукописних матеріалів, появилася вперше 1790 р. і був передрукований у Почасві ж майже без змін ще 1805. і 1825 р., творючи підстану для дальших, уже львівських, друкованих пісенників з 2. половини 19 в.

Він включав, крім «Предословія» цензур-редакторів, (а від видання 1805 р. ще й поручувальної оцінки київського цензора на Луччину й (Острійчичу «разсудителя книг» Валеріяна Сніцького), 251 пісню, в тому 214 церковнослов'янсько-українських, 34 польські й 3 латинські (дані в «Енциклопедії українознавства», II, с. 143, Париж-Нью Йорк 1955 — про 238 пісень — невірні). Поділені ж усі пісні в ньому на 4 частини: 1) на спята Господні, 2) Богородичні, 3) Святих і 4) на покаєнні пісні. У першій частині приведено 23 коляди українські і 5 польських, при чому розділено їх, мабуть, з догматично-змістових міркувань на дві частини: у першій подано 14 українських і 5 польських, а в другій подано як «п'єсни роштыя» — 9 дальших українських коляд, дещо популярнішого змісту й характеру.

Отже в Ворівському пісеннику зі Свидниччини зустрічаємо серед 5 коляд (на 44 пісні, в тому 6 словацьких): одну, взятую з «Богогласника», українську («Предвѣчный родился под лѣти»), одну, що є ніби українським перекладом польської коляди з «Богогласника» («В яселех лежить») та дальші три, яких у «Богогласнику» немає: відома нині лемківсько-надсянського походження «Бог предвѣчний» і її західньо-лемківський закарпатський відповідник (щодо мелодії) «Сын Божий ся нам народил» і «В Вифлєсмї тайна ся з'явила».

Щоб познайомити наш загаль з цією церковно-колядовою культурою Пряшівщини, передруковуємо ті 5 коляд, зберігаючи мовно-правописні особливості рукопису: всього «йор» (твердий знак) у визвуці слів пропущено.

1. Пѣснь на Рождество Христово

Бог предвѣчный народился.
Пришол ест со-себес абы теж люд
свой пєс
потѣшился.
В Вифлєсмѣ явился
месияш Христос наш и пан наш для
всѣх нас,
народился.
Ознаймил то аггел божи,
наперет пастырем овчарем иже ест
з неба посол.
Три кралоуе где идете,
идеме (в) Вифлєсем вѣнчуем с
покоем.
повернѣте.
Звѣзда ся им изявила,
в дорозѣ о Бозѣ, при волѣ при ослѣ,
отпѣти (ила).
С подарунки пришли к нему
кадило и миро и злато з охотов
дали ему.
Иншим путем повернули,
погану без (с) тудну Ироду
незбожну.
не повѣли.
Панна сына гды повѣла,
звѣзда ста где Христа Пречиста
невѣста
породила.
Іосифови аггел мовил,

з дѣятком и з матком з быдлѣтком
з ослѣтком
нех ся храни(т).
Людѣкѣ збѣйстно з нарожнѣя
аггелѣ хвалили спѣвали веселе
нарожнѣя.

2. Пѣснь друга Рождеству

(ut Zyde Boh ko visokoj hori)

Предвѣщный родился под лѣти.
~~кѣтати~~ землю просвѣтити,
да нас от тмы возведет
и ко свѣту приведет заблуждших.

Новое лѣто зачинает,
новый цар царя низлагает
Убого ся народил,
богатаго засмутил Ирода.

Гды сына породила панна.
Падает в' Ефесѣ діанна.
Познай Бога хранимо,
веселися дружино Христова.

Привикай Панно повивати,
не престань старче пилновати
Содѣтеля своего,
знают Пана нашего бидлята.

Полнота мѣсячная была,
гди панна сына породила,
цилую поц свѣтити,
волю его полнити мусѣла.

А звѣзда понудила цари,
спѣшити к' вертепу со дари.
вѣтали пастіріе,
по сем знѣшли царіе Царя всѣх.

Ирода лживѣ оставили.
ишим ся путем возверзали,
радуются неложно,
же ходили непрожно в дорогу.

А Ирод с того засмутился,
же Христос Господь народился
казал его шукати.
по всей землѣ питати для зради.

Иродѣи вси смутятся.
в Египтѣ балвани крушатся
Аггел по снѣгъ сказует,
же ся Ирод готует на Христа.

Пойме же Иосифе Панну,
в Египет твори стезю страну,
даже врази погибнут,
и кончину воспріимут, буди там.

Ироду не уподобимся,
вѣрнии Христу поклонимся,
бы нас грѣхов заховал
свое царство дозавал на вѣки.

3. Пѣснь на Рождество Ісус Христово

Сын Божїи ся нам народил,
а нас грѣшних выслебодил,
(приспів) Вытай Сыну Божїи, витай.

Витайме го сполу вишитки,
сден каждый гласом крѣпким.
Аггелѣ нам раду дали,
бисме сму хвалу здали.

Іоанн крестител пред тя ишол
а ты се сам на свѣт прїишол.

Дѣятко барзо прекрасно,
яко солнце свѣтсле ясно.

В ден Божаго нарожнѣя,
веселся вишитко створинѣя.
Пастушкѣ хвалу дали,
аггелѣ плѣсни спѣвали.

От востока тріе цари
ливан смірну му давали.
А звѣзда их провадила,
к вертепу путь показала.
Христе про тве нарожнѣя
дай нам грѣхов отпушнѣя.

4. Пѣснь на Рождество Ісус Христово

В яслѣх лежит кто ж побѣжит
спѣвати маленкому
Ісусу Христу Богу исту
новонарожденному,
Пастіріе прибѣгайте
сму вдлчне пригравайте
яко Пану нашему.

А Іосиф в руках носит
пелены маленкому
« Люляй, люляй » приспѣвает
Новонарожденному.

Вол и осел приклякают
паров его загрѣвают,
створителя своего.

Собралися склопи (ли) ся
дѣятку маленкому,
Тріе цари несут дары
новонарожденному,
а звѣзда их спроваждает,
над вертепом просвѣщает,
яко пану нашему.

Людѣи вси патріарси,
всѣ ся утѣшайте
голосами со трубами
радостно прилѣтайте,
Солнце мѣсяц со звѣздами
и ты Суво со Адамом
нынѣ повеселися.

И мы нынѣ всѣ вѣрнии
весело спѣваймо,
рожденному безсмертному
всѣ ся ниско кланяймо,
Которому честь и хвала,
а на вѣки вѣков слава
яко пану нашему.

Слава бысть (слава) Богу
в Троици Единому,
Отцу й Сыну й Духу Святому
Тому иже ест в трех лицах сдины,

от всѣх славими
и непорочної Марїи
Зачатой Дѣлк пресвятой,
той дай будет от нас чест
и хвала на вѣки слава.

5. Пѣсен на Рождество Христово.
(В) Вѣфлѣемѣ тайна ся явила,
же Пречиста Дѣва породила
в машталѣнѣ на слами.
Не у полатѣ, на зимѣ
у великой и з быдлѣти.
Который в неби (был)
херувѣми и всѣ архангелѣи

серафимѣи служат
непрестанной пѣснь, вопїюще.
Свят Господь Саваоф глаголюще.

З історії церковних коляд

тж. "Українське слово", Париж, 1971, р. 39
44.1524-1827

Як відомо, першим друкованим збірником наших церковних коляд був почаївський «Богогласник» з 1790 р., повторений з незначними змінами 1805. і 1825 р. там таки. Звідти згодом передруковувано коляди з додаванням нових місцевих — у Львові й деінде. Очевидно, «Богогласник» усього підбирав підхоже в очах редакторів-ценців василіян з колядової скарбниці, виниклої куди раніше і поповнюваної усе новими творами. Усі коляди в «Богогласнику» подано з нотними мелодіями.

«Енциклопедія українознавства» (ч. II, с. 143, Париж-Нью Йорк 1955) невільно називає число пісень «Богогласника» (238); насправді там 251 пісня, в тому 214 церковнослов'янсько-українських, 34 польські й 3 латинські. Поділені ж усі пісні в ньому на 4 частини: 1) пісні на свята Господські (76 церковнослов'янсько-укр. і 6 польських), 2) пісні на свята Богородичні (57 цсл.-укр. і 9 поль.), 3) пісні святцям (55 цсл.-укр. і 9 поль.), 4) пісні покаянні (26 цсл.-укр., 10 поль. і 3 лат.).

Різниця двох видань «Богогласника» з 1790 й 1825 рр. та засади редакторської праці почаївських василіян, згадані в «Предсловії», називає подрібно наша стаття «Пісня в Москалі-чарівнику» І. Котляревського й почаївський «Богогласник» (в друку в «Записках ЧС ВВ»).

Буде цікаве ствердити, які ж Богогласникові коляди втрималися досі, а чи котрих з-поміж наших популярних нині церковних коляд ще не було в тих перших виданнях «Богогласника».

Усі коляди редакція «Богогласника» поділила була на більш церковного характеру групу (Пісні на Різдество Христове) — 14 українських і 5 польських та на народніші («Інші пісні на Різдество Іисусъ Христове, простіші») — 9 коляд. До першої групи — строгі-

шого догматичного змісту залічено:

1) Все язъци, купно лицы ангелстїи нынѣ;

2) Богъ натуру, хотѣи избавити, посадити;

3) Весела свѣту новина, гди Панна повила Сына;

4) Не плачь, Рахили, зря чада цѣли;

5) Небо и земля нынѣ торжествують;

6) Видѣ Богъ, видѣ створитель, же весь міръ погибаетъ;

7) Цвѣтъ мысленный днесъ ся родить;

8) Ликующе возыграймо днесъ, явил намъ благодать с небесъ;

9) Вселенная веселится, Богъ от Дѣвы днесъ родися;

10) Небо и земля нынѣ ликовствуетъ, пророческій ликъ купно торжествуетъ;

11) Слава буди во вышнихъ Богу;

12) Страны всего свѣта слышите, вси людєи внимайте;

13) Стань Давиде зъ гуслами, бряцай пѣсни со нами;

14) Христосъ родися, Богъ вопло-тися.

Серед «простіших» зустрічасмо далі:

15) Дивная новина, нынѣ Панна Сына;

16) Предвѣчный родился подъ лѣти хотячи землю просвѣтити;

17) Даръ нынѣ пребогатый на землю прїйде;

18) Новая радость свѣту ся зъявила, Пречиста Панна Сына породила;

19) О, Предвѣчный Боже, кто изрещи може устами;

20) Возсіявый надъ солнце во вертепѣ нынѣ;

21) Новая радость стала, яка не бывала;

22) Рцы намъ, о Маріє, что есть чудо сіє?

23) Нынѣ, Адаме, повеселися, Ева прамати от слезъ отрися.

Серед коляд першої групи зустрічасмо в «Богогласнику» і 5 польських:

1) Wzruszenie się stworzenia na Anielskie pierś;

2) Radość wielka nam nastąpiła, jaka nigdy nie bywała;

3) W żłobie leży, któż pobieży koledować małemu;

4) Anioł trzody pasącym zwiastował czuwającym;

5) A cóż z tą Dziesięcią będziem czynili Braciszkowie mili.

Характерно, що з-поміж цих польських коляд «Богогласника» коляда ч. 3. вже була в 20 в. в Галичині поширена як українська коляда «В яслах лежить, хто ж поспішить співати маленькому».

З-поміж перелічених 23 українських коляд не були мені знані особисто з північної Бобрецьчини (с. Романів, 30 км на південний схід від Львова) у 1920-30-их рр. усього коляди чч. 1, 12, 19, 20 і 22. Цікаво було б знати, де власне ті коляди ще співаються, бо це допомогло б устатити приблизно й територію, звідки походили василіяни, редактори «Богогласника».

Зате не зустрічаємо в «Богогласнику» таких сьогодні загально вже популярних коляд, як напр. (цитую за виданням о. Марка Дирди: «Українські коляди з нотами», Торонто 1950):

1) Бог предвічний народився (ч. 2);

2) Бог ся раждає, хто ж Го може знати (ч. 1);

3) В Вифлеємі днесь Марія Пречиста (ч. 4);

4) В Вифлеємі новина, Діва сина породила (ч. 5);

5) Весела світу новина нині, Христос родився в яслах на сіні (ч. 6);

6) Вістку голосить світу зірниця (ч. 8);

7) Вітай, Ісусе, з Марії Діви зроджений (ч. 9);

8) Землю юдейську нічка вкрила (ч. 14);

9) Іде зізвізда чудна з восток на полудне (ч. 15);

10) Марія Діва днесь породила (ч. 16);

11) Над Вифлессом заблиска зоря (ч. 17);

12) На небі зірка ясна засяла (ч. 18);

13) Ликуючи заспіваймо днесь (На radoцях заспіваймо днесь, ч. 10);

14) На Рождество Христове диво дивнее (ч. 20);

15) Днесь поюче купно іграймо

(Нині разом співаючи граймо, ч. 25);

16) По всьому світу стала новина (ч. 31);

17) Послухай нині ось цю новину (ч. 32);

18) Радість нам ся являє (Радість з неба всім прийшла, ч. 34);

19) Радуйтеся усі люди, радість з неба нам тут буде (Радуйтеся всі люди враз, ч. 35);

20) Возвеселіся всі купно нині (Розвеселіся всі разом нині, ч. 37);

21) Слава во вишніх, во вишніх Богу (ч. 38);

22) Спас наш народився, в тілі Бог явився (ч. 39);

23) Спи, Ісусе, спи, спатоньки ходи (ч. 40);

24) Сьогодні співаймо, в долоні вдаряймо (ч. 42);

25) Тиха ніч, свята ніч, сливо б'є від зірниць (ч. 43);

26) У Вифлеємі нині новина, Пречиста Діва зродила сина (ч. 44);

27) Херувими спят, Архангели зрять (Херувими збір, ч. 45);

28) Чудесна зірка нині сіяє, до Вифлеєму закликає (ч. 48);

29) Що то за предиво: в світі новина (ч. 49);

30) Ангел пастирям мовив (Янгол пастирям сказав, ч. 50).

З-поміж цих коляд знані мені особисто з північної Бобрецьчини коляди чч. 1-3, 6, 12, 13, 18-20, 26, 27, 30, — очевидно, в архаїчнішому їх, церковнослов'янському тексті; співано ж чи то з молитовників, чи з давніших кириличних львівських видань «Колядників» з 19 в. не лиш у церкві, але вечорами по хатах при прийдінні, почавши від Михайла (кінця листопада).

З-поміж збірки коляд «Всеселення, веселіся», виданих «Дніпровою хвилею» в Мюнхені 1959 р. (укладу, чи власне зукраїнізовано-го перекладу Тадея Купчинського, у Львові 1927 р.) назвемо дальші коляди, яких нема в «Богогласнику»:

1) Согласно співаймо, Ісуса вітаймо (Станьмо враз всі співаєм, с. 55);

2) В Галицькій землі новая зоря зійшла з-за моря (с. 66);

3) Добрий вечір тобі, пане господарю, радуйся (с. 68);

4) Ой, сивал та зазуленька, щедрий вечір (с. 69).

З-поміж них співалася в північній Бобрецьчині лиш коляда ч. 1 («Согласно»).

До отих перелічених коляд, зна-них мені з с. Романів, можу до-дати ще дальші, що їх исмас в очих названих колядових « кантичках », але які друкувалися однак у зна-них мені колядниках львівських 19 і 20 вв. :

1. Ходить Господь по раю, з Ада-мом бесідусь,

2. На Рождество Христа всі ми псеселі, возвіщають хвалу в небі ангели,

3. Щедрий вечір всім вам, щасли-на година, бо Діва Марія породила Сина, Ладом...

4. Слава буди во вишних Богу, даючому радість премного,

5. Ой, нуте, нуте, браття сусіди, час вже забути за всякі біди,

6. В яслах лежить, хто ж поспі-шить.

З-поміж відсутніх у « Богоглас-нику » старовинних коляд низка їх не пошла в цей збірник просто то-му, що або була редакторами від-хищена з дуже різних міркувань, або не була їм відома. Що багато цих коляд виникло в 17-18 вв., про-те свідчить їх скомпіювана вір-шова форма (зі штудерним внутрі-шнім римуванням, фантазійною стріфичною будовою і такою церков-нослов'янщиною) : укладали їх сту-денти-віршописці, вчені ченці і вчителі по школах.

Що найпопулярнішою нині колядою Бог предвічний не має в волин-ському « Богогласнику » не дивно-ця : вона лемківсько-надсянського походження (що пізнати з закін-чень : « І Йосифу ангел мовить : з дитятком і з матком, з осятятком з бидятятком най ся хоронить ») і, мабуть, у тому часі до почаївських укладачів і ще не була дійшла в сьому поході на схід. Інші ж но-віші коляди є або індивідуальними творами новішого часу (напр. о. Стеха, чие прізвисько як компози-тора подане при кількох колядах іронієнського колядника) або таки-ми ж перекладами коляд польських і німецьких.

Що « Тиха ніч, свята ніч » є пере-кладом німецької коляди « Штілле Нахт », відоме хіба всім, хто прой-шов на Захід почерез Німеччину і ней популярністю відповідає на-шої коляди « Бог предвічний » тут чуд. Такими самими перекладами польських коляд або перейманням

мелодій звідти є : « В яслах лежить », « В Вифлеємі днесь Марія Пречи-ста », « Спас наш народився, в тілі Бог явився ». Очевидно, й неодна польська коляда була колись всьо-го перекладом латинської чи й ні-мецької — під якусь перейняту ме-лодію. Як ото може та сама мелодія виступати в польській і українській коляді, до того ж знаній ще з « Бо-гогласника », свідчить арія нашої коляди « Небо і земля (2 р.) нині торжествують, Ангели й люди (2 р.) весело празнують », тожоня з польською колядою « Дзісяй в Бет-легем (2) весола новіна », званою зокрема на львівському терені, що певно й був таким передавачем для обох сторін.

У відрізнєнні від Поділля, Волині, Буковини й зокрема Галичини, що в 19-20 вв. розвинули деякий уні-фікований колядовий репертуар, Закарпаття й Пряшівщина витвори-ли частково свої власні коляди, може не без впливів польських і словацьких. Правда, і тут перейня-ли багато з репертуару коляд « Бо-гогласника » чи теж інших руко-писних північнокарпатських « кан-тичок ». Таких переписаних на пів-день від Карпат пісників збере-лося деяке число зокрема на Пря-шівщині. Їх визчення дозволить ствердити вже конкретніше про отакі культурно-літературні зв'язки Пряшівщини з українським матери-ком.

Церковнопісенну — в тому й ко-лядову — культуру Пряшівщини в її історичному розвитку з 19 в. пі-знаємо з двох рукописних співан-ників Музею української культури в Свиднику : ідеться про т. зв. Бо-рівський пісеньник половини 19 в. (списуваний у 1875-80 рр. дяковчи-телем Іваном Мигаличем з с. Бо-рів), набутий від внука Петра Вой-ташка з Малої Поляни Михайлом Шмайдою 1969 р., та про т. зв. Звальський пісеньник, переписаний 1838-67 рр. звальським дяковчи-телем Михайлом Кронком.

У Борівському пісеньнику зустрі-чаємо на 44 пісні — 46 стор. руко-пису 49 — (в тому 6 словацьких) 5 лемківських коляд : їх тексти подає наша стаття « Коляди з руко-писного пісеньника 19 в. зі Свиднич-чини » (різдвяне число 1465-1466 паризького « Українського слова ».

1970 р., с. 5-6). Йдеться при тому про тексти таких колад :

1. Бог предвѣчный народился
 2. Предвѣчный родился под лѣти
 3. Сынъ Божи ся памъ народиль,
 - а насъ грѣшникъ высебодиль
 4. В' яслехъ лежить, кто жъ побѣжитъ спѣвати маленкому
 5. [В] Вѣфлеемы тайна ся заявила
- же Пречиста Дѣва породила в машталѣ на слами.

Тоді як коляди чч. 1, 2, 4 загально знані в Галичині (хоч лемківський варіант виявляє низку текстово-мовних відмінностей), то коляди чч. 3, 5 — вузько-регіонального поширення. Зокрема коляда ч. 3 нагадує мелодією коляду «Бог предвѣчний» і, мабуть, відограє, на Пряшівщині роллю цієї галицької сяткової коляди. З мовного погляду в названих колядах чимало лемківських говіркових рис.

Куди цікавіший і багатіший змістом Зальський пісенник 1858-67 рр. М. Кронка : на 44 непагінованих листах 40 списано 83 церковні пісні (а теж антифони, прокімени й причастики на Різдво, Богоявлення, Преображення й Воздвиження), в тому на Господські свята — 37, Богородичні — 16, святцям — 28 і інші — 2. Характеристичне, що тексти 36 пісень відповідають більшості дотичним пісням «Богогласника» а 47 пісень таких відповідників там не мають.

Кронк перенісував ці тексти, ймовірно, з куди старших джерел, до того ж — різних. За цим промовляють бодай дві обставини : ні уклад пісенника не систематичний (він списуваний, може, 2-3 наворотами, бо в 2-3 різних місцях пісенника подаються тематично до себе приналежні пісні) ні мова не однастайна. В різних текстах виступають тут і там різні говіркові особливості : від середньо-закарпатських (префікс у- замість вы-) по лемківські й шарніські — (з охотів, з матком, поздвизаймо, волаеме, юж, лбьком, кирвавий, побиць (побити), зб'ойцове, в мѣсцю, на реме-на, тулко (тільки), огонь, хорбак (хребет), прядено (пряжа), барзо (дуже), глядати (шукати), бесурмля (кат), не так смяя сподѣвала тощо.

Найбільш церковнослов'янські своєю мовою тут пісні з «Богогласника», а найближчі ж до говірок

своєю мовою такі, яких немає в «Богогласнику», зокрема пісні святцям, сповнені різних легендарно-апокрифних мотивів. Може, саме тому хоч декотрі з-поміж них і не могли були увійти в «Богогласник», забраковані почайеськими василіянами-редакторами. Зрештою й ті пісні, що в пісеннику згідні з текстом «Богогласника», зчаста виявляють мовно-текстові відхилення в напрямі говіркового, народномовного оформлення.

Не вдаючися тут ближче в опис рукопису й пісенникового правопису, відмітимо всього, що написаний він скорописом (кінцева коляда «Се схожду» — пібуставом з пізнішими міжрядковими доповненнями); початкові листки дуже знищені внизу — враз із частиною тексту. Літера ѣ зміщується нерідко з и, подібно як у деяких позиціях змішуються етимологічні ы з и; немає розрізнення поміж е — є (скрізь пишеться є!). Прейотоване й малюсове л вживаються всуміш. Літери м, н пишуться так, як їх латинські курсивні відповідники. Літера у пишеться зрідка як вісімкове у, здебільша ж (зокрема на початку слів) як оу. Літера ш різниться від т лиш ризкою внизу.

Дуже характеристичні — з закарлючками — форми літер ч, ц. Титлові скорочення стосуються звичайно сакральних слів : бгъ, стъ, гдъ, дхъ, два, ісь тощо. Особливістю рукопису є писання -ъ після приголосного у визвучі слів — на місці етимологічних -ь, -ъ (-ъ тоді тут трапляється лиш дуже рідко); може, слід у тому вбачати відображення лемківської вимови зі стверділими первісно м'якими визвучними приголосними (ден «день», кіст «кість»).

Серед 37 пісень на Господські свята зустрічаємо тут 11 колад; це (порядок подасмо у двох групах поазбучний наш, бо в пісеннику вони розкидані в різних місцях) :

1. Богъ натуру .в. хотяй избавити, посадити во Сионѣ на тронѣ,
2. Вселеная веселися,
3. Дивная новина,
4. Нова радость стала,
5. Новая радость свѣту.ся изяви-ла,
6. Предвѣчный родился под лѣто,
7. Ангель пастыремъ мовиль,

8. Богъ предвѣчный народился,

9. В день Божого нарожденья веселы люде,

10. Крикнѣте ангели на небеси согласно,

11. Се схожду ангелъ къ вамъ съ небесъ пастыри.

Тоді як перші 6 коляд знані з «Богогласника», то останніх 5 (чч. 7-11) у «Богогласнику» немає. Коляди чч. 7-8 знані і з Галичини з пізніших друкованих пісенників, зате коляди чч. 9-11, можна думати, лиш закарпатського поширення. У подробицях різняться й «борівський» текст коляди «Бог предвѣчний», опублікований нами в «Українському слові», від «звальського». Порівняння обох текстів допоможе зреконструювати первісний текст, що своїми внутрішніми рими й будовою належить до віршування нашого шкільного барокко 17-18 вв. Тож передруковуємо цей «звальський» текст:

Пѣснь на Рождество Христово
Богъ предвѣчный народился
пришолъ днесъ [со] небесъ
абы тежъ людъ свой весь
потѣшилъ днесъ.

У Вѣфлѣемѣ изьявился
месияшъ Христосъ нашъ
и панъ нашъ для всѣхъ насъ
народился.

Ознаймил то ангелъ божій
напередъ пастыремъ
овчаремъ, звѣздаремъ,
иже есть з неба поселъ.

Трие царѣ где идете,
Идеме [в] Вѣфлѣемъ
вѣн[чу]ємъ с покоемъ
повернѣмся.

Звѣзда ся имъ изьявила
в дорозѣ о Бозѣ
при волѣ и ослѣ
ознаймила.

Панна сына гды породила,
Звѣзда ста гд[ѣ] Христа
Мария пречиста
породила.

Пришли к нему с подарунки
кадило и миро и злато з охоты
дали ему.

Иниимъ путемъ повернули
погану [бе]зстудну
Ироду безбожну
не повѣли.

[Но]сифу ангелъ мовиль
дитятк[о] из мат[комъ]
быдлѣтк[о] и осл[тк[о]]
[ажебѣ] храниль.

Людское богатство
едино знали [...] хвалили нарожденья.

Аллилуй заспѣваймо
пѣснь Богу и цару
от землѣ до неба
отсылаймо.

Подібно й текст коляди «Ангел пастырям мовив» різниться від тексту, знаного з галицьких «кантичок»:

Ангелъ пастыремъ мовиль,
Христосъ ся нам народиль,
у Вѣфлѣем' мѣстечку Июдова,
съ колѣня Давыдова
с панны Марии.

Пастырие вѣрили тому
поселству веселому.
весело зо [ск]отовы бѣжали,
дитя в яслех[ѣ] вит[али]
[Ма]рию из Осифомъ.

О дивное нарожденья
нигды не выявлено,
зачала панна сына в чистотѣ,
породила его в радости
с пан[ен]ства своего.

Южь ся оно исполнило,
што во пророцехъ было,
Аронова ружичка проквітнула,
квитокъ з себе выдала
и овецъ зродила.

Слушайте Бога Оца,
неба и земли и всѣхъ творца,
той есть сынъ мой наймилнѣшій
коханий

свѣту з неба посланный,
того послушайте.

Богу буди честь и хвала
а на вѣки слава
яко Оцу такъ и его Сынови
и Святому Духови
в Троици единой.

В дальшому подаємо тексти закарпатських коляд пісенника як матеріал для майбутніх порівняльних студій.

(9) **Пѣснь на Рождество Христово**
В день божого нарожденья
веселы люде,
благо имъ буде,
хвалу Богу заспѣвайме
весело всюду.

Ангелъ пастыремъ звѣстувалъ
же ся народилъ,
насъ увесели[л],
царъ Иродъ ся зафрасовалъ
Дѣтки побиць даль.

Били сѣкли мордовали
сроки катове,
власны збойцове
кричать дѣтки плачуть матки
кириваве сердечне.

От перси ихъ отрывали
и растинали,

руци ремали[?],
з матками ся пожсгнали,
жаль то немалый.

Знакъ кирваый выливали
плачевне матки
онихъ дѣтки
лежать збиты якъ баранкове
якъ во полю снопки.

[Ру]ки матки заламуютъ
власы тор'гають
и умлѣвають,
небо го[ло]съ пробиваетъ
сердечне плачють.

Рахиль пану такъ рекнувши
потѣхи немаль,
праве умлѣваль
смотрячи на своя дѣтки
тяшко умлѣваль.

О Ироде окрутнику
великий катю,
твоя вина же твоего сына
[=сына]

межи дѣтками забито
[ты то?] за причина.
Хтѣль трафити на Исуса
сына божого
але ты его
не выкоренишь бо небо
и земля его.

(10) Пѣснь на Рождество Христово

Крикнѣте ангели
на небеси согласно,
вы людие на земли
пойте пѣсни прекрасно.

Гриспів :

Царие вдарте в труны,
возиграйте князи в трубы,
Христось раждается.
[Внемл]ѣте язычи разумѣйте
яко с нами Богъ.

[Пасты]рие бигайте
скачно еденъ по другому
... в рунѣ баранка
.....

идуть [до Ви]флеему царие,
Пастрыие заграли
рожденному пищали.
Царие вдарте.
Аврааме не сумися,
Исакъ сынъ твой свободися,
Христось во Вифлеемѣ
намъ днесъ народился.
Воспой нынѣ Гедеоне,
яко твое руно стече,
Христосъ з дѣвы родися
всю тварь к себѣ привлече.

Ца[рие...]

Приметь силу дамаскову
и плѣнь самарианьскую
побѣждаетъ всѣ князи
моавитейския. Царие.

(11) Пѣснь на Рождество Христово

Се схожду ангелъ къ вамъ
съ небесъ пастыри
да во Вѣфлеемѣ
тецѣте скоро з дарами.

Узрите Сына божя
рождена во яслехъ
онъ будетъ вамъ всимъ
откупитель наистѣ.

При немъ ест мати
его пречиста
Марія между быдлматы
питаеъ его якъ сына.

Глаголетъ пастыръ
иже естъ первый над ними
Идѣмъ всѣ купно
поклонъ воздаимъ Месии.

Тако всѣ ишли
с побожнымъ сердцемъ з дарами
безгрѣшный животъ обѣщавши
ему до смерти.

Тако и мы всѣ
славили Бога во день сей
же про насъ грѣшныхъ
родитися рачиль на свѣтъ сей.

Розбивка рядків коляд в межах
строф наша : в пісеннику текст пи-
саний загалом. Підтитлові скоро-
чення ми розв'язали й уодностаї-
нили написання з великої літери.
Текст обох останніх коляд чи то
неповний в наслідок знищення ли-
стка, чи такі попсований перепису-
вачами й не все чітко справлю-
ваний між рядками.

До коляд можна б хіба зачислити
й « Пѣснь о Адамѣ », що мотивом
нагадує коляду « Ходить Господь
по раю » й цікава своїм апокриф-
ним розмальованням життя праро-
дичів у раю :

Ходиль Адамъ по раю .в.
по гоїномъ роскошномъ гаю
всяки роскошы маваль .в.
ходячи пѣсни спивал'.
Звѣрятка то слухали .в.
и пташкове ту спѣвали.
Звело Еву лакомство .в.
проклятое потомство.
З яблыка вкушенного .в.
презь ужей поданого.
Бо южь от густой травы .в.
приблизися до Евы.

Писнуль на ню из древа .в.
зляклася барзо Сва.

Рекъ не бойся панѣ моя .в.
жало ты мое не зранит'.

Покушай ябка добраго.

Дознаешъ што добраго.

Сва яблыко урвала .в.

Адамови подала.

Скоро Адамъ скоштоваль .в.

З неба ангель заволаь.

Фора Адаме фора .в.

з того красного двора

Южь ся ту не просушай .в.

Заразъ ся отты рушай.

За кряки Адамъ высочиль .в.

Заплакал свои очи.

Бо видѣль що ся дѣе .в.

кажуть прясти куделѣ

А ты пряди прядено .в.

застругавши веретено.

Жаловаль Адамъ того .в.

учинку не добраго,

мовячи Сво Сво .в.

минути было тое древо

минути было здалека .в.

не зрадиць ты челѣка [-чловѣка?].

О Сво нестыдлива,

чомусь мя зрадила

не хотѣлась сѣдѣти в раю .в.

варуи же з того краю.

Было ѣсти што ти данно .в.

не брати заказ[а]но.

Ходилась якъ кленочка .в.

поправляючи вѣночка.

Ото жь таразь злый духу .в.

в ранѣмъ кожуку

я буду землю .орати;

свои дѣти годовати.

У якійсь мірі нагадусь ця пісня
й давні великодньо-різдвяні бур-
сацькі. Щоправда, мотив « плачу
Адама » повторяється і в « Пѣсн-і
в недѣлю сыропусную » пісенника,
її текст однак майже нечиткий, бо
листок дуже знищений.

Плакался Адамъ предъ раемъ

же былъ выгнанъ з р/ай/скихъ краевъ

от архангелскихъ воевъ.

/Д/ля прелести ужаснаго

звела Сва мужа своего

...иль з древа заказанного

.....

Олекса Горбач

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКОВНО-МУЗИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

(244)

М ю н х е н
1965

Ледве чи багато хто з-поміж неспеціалістів здає собі справу, заглянувши в молитовник, що вся термінологія нашої церковної — а отже найдавнішої вченої — музики в основному грецька: що скрізь ідеться або про безпосередні позичення з грецького або про кальки-переклади грецьких термінів на церковнослов'янщину. Воно й зрозуміле, як зважити, що християнство й обряди прийшли до нас із грецької Візантії за посередництвом Болгарії, а над рецепцією грецьких церковних термінів у формі позичень та кальок працювали на Моравії, в Македонії й у Болгарії вже бодай сотню років, поки все те культурне добро стало переходити враз із Христовою вірою до Києва. Без спеціальних студій сьогодні годі визначити, коли докладно повиникали всі оті церковні терміни, що ними сьогодні користуємося. Вони, до речі, й не завжди були однаковими: ще напр. у 14 в. по одних службениках уживано калькового терміну *согласіє* (калька якогось грецького виразу, утвореного від початкових слів священникової молитви 3-го антифону «Іже общія сія і согласія даровавий нам молитви» (гр. *symfónas euchás*), а в інших звичайного й сьогодні грецького позичення *антифón* (*antifónon* «протистих, поперемінно співані двома крилосами-хорами псалмові стихи на початку утрени чи Лі-

тургії, що виражали значення свята»); можливо, що для літургійних антифонів спершу тому й уведено іншу, слов'янську назву, щоб відрізнити літургійний антифон (согласіє) від утреннього (антифона). Зрештою ж, якщо поруч виступають два тотожні терміни, з-поміж яких один це церковно-слов'янська калька-переклад, а другий — позичений грецький вираз, то звичайно так буває, що такий слов'янський переклад давніший, бо виник тоді й там, де ще добре розуміли по-грецьки й старалися перекладати грецький термін докладно за його словотвірними елементами (напр. *воз-глас*, *воз-гласеніє* грець. *ekfônêsis*, три-святоє грець. *tris-ágion*). Так само, як зах.-укр. інтелігента, що в середній школі вчився по-німецьки, разить сх.-укр. *ландшафт*, нім. *Landschaft* (але вже не франц. *пейзаж* — *paylage*!) і він воліє послуговуватися звичайнішим йому словом *крає-вид*, утвореним за поль. *kraja-obraz*. Так могли разити лиш освічених ченців чи перекладачів грецько-слов'янських білінгвістів безпосередніх грецькі позичання в церковнослов'янчину десь на грецько-болгарській території, де до того велася й боротьба проти візантійсько-грецьких культурних та політичних впливів. Інша хвиля калькування-перекладу грецьких термінів виникла в середньоболгарську добу в 14 в. в тирновській школі Євтімія й у нас ширилася його послідовниками, м. ін. митр. Кипріяном; наступна ж — місцева вже в нас — 16—18 вв. (М. Смотрицький, Єп. Славинецький і ін.) пов'язана з підвищенням рівня греко-клясичної філології в нас.

При грецьких позиченнях впадає в очі, що декотрі зберегли і грецьке закінчення -os (ірмос, ікос), інші ж морфологічно ще зіслов'янцили грецьке слово (акафист, апостол, антифон). Важила в першому випадку то охота оминати якесь далекосяжне скорочення грецької форми (напр. *ірм, *ік, — в випадку Христос ще й сакральність терміну, хоч спершу в перекладах св. Письма тлумачено його як помазанець), то певно етимологічна неясність даного грецького терміну, то таки врешті часово пізніше позичення.

Чимала частина належних до нашої обговорюваної ділянки термінів стосується частин Богослуження, а мабуть, ще не всі без решти Богослужбові відправи були в часі поширювання християнства на Русь поперекладані з грецького і в самій Болгарії, а отже неодне могло бути й пізніш перекладене таки в Києві й деінде незалежно від себе, — і від того могли бути витворюватися паралельні терміни. Без попередніх історично-літургічних студій годі сказати, в якій мірі всі теперішні другорядні частини Богослужень були вироблені в 10 в. і в самій Візантії, а чи то додавалися згодом ще й до 14 в. Звідси теж зрозумілі не лиш дрібні територіяльні обрядові розбіжності в поодиноких грецько-обрядових церквах, але й такі ж термінологічні. Для прикладу варта згадати, що звичний у галицькій Гр.-кат. церкві (бодай 19—20 вв., хоч напевно старший — у Лексиконі Беринди є лиш серед імен святців, стовпець 423, Киръ: панъ або господин, 31 іан.) титул владик кир (з грець. *куг*, *kúrios* «пан») не знаний уже в укр.

Православній церкві, а напр. у болгарській Православній церкві має відповідник у формі «господин господін» (подвійне, може, через переклад з якогось первісного господин кир). Колись титулу кир вживано супроти осіб з панівної династії в Візантії і Києві. Але й не один уживаний первісно церковнослов'янський термін був пізніш замінений від учених філологів-друкарів грецькими (напр. *літургікон*, грець. *leiturgikón* — *служебник*; *сѣдильно* — на *кафізма*, грець. *káthisma* «частина Псалтиря, якого 150 псалмів поділено на 20 частин, прочитуваних на Богослужбах впродовж тижня, а під час чого віряни можуть у церкві сидіти» у протилежності до *акафісту*, грець. *akáthistos* «несідального гімну» — давнє несѣдалное). Неодина церковнослов'янський термін виявляв спершу низку словотвірних варіантів, через незалежне від себе калькове перекладання з грецького (*сѣдальна*, *сѣдильно*, *сѣдаленъ* «кафізма»). При перекладанні грецьких термінів надано слов'янським виразам інколи нового значення (напр. грецькі *fônê* «звук, голос» і *êchos* «гомін, відгомін; нута, мелодія» передано одним слов'янським *гласъ*, від чого й наше — *глас* «одна з 8 стандартних мелодій восьмигласника-октоїха, грець. *oktôêchos*»).

Грецькі терміни поперекладано: 1) в назвах священнодійців: *священник* — грець. *hieréus* (пор. ієрей, архієрей — *archieréus*), *чтець* — *читець* — давнє *анагно́ст* (гр. *anagnôstês*), *півець*, *півчий* — давнє *протопсалт* (у Беринди: *начальник, предводжд або наставник пѣснем, стовпещъ 391*; грець. *prôto-*

psáltês «перший співак»); 2) назвах книг: *восьмигласник* — *октоїх*, давнє *октаик*, *молитвослов* (*молитвеник*, *молитовник*) — гр. *euchológion* (теж і як відповідник *требника* — з чинами тайн і молитов на всяку потребу — від слов. *трѣба*, «жертва»); *часослов* — гр. *hōrológion*; *служебник* — *літургікон* (гр. *leiturgiárion*); *чинівник* — *архієратикон* (гр. *archierátikon*) «служебник, з якого править архиєрей (з хіротонією й освячуванням антимінсів)»; *місяцеслов* — гр. *mēnológion* (книга з розподілом коротких житійних даних святих за днями календаря); давнє *трипїснецъ* — *тріодъ*, гр. *triódion* (книга з чином Богослужб рухомих, «подвижних», свят року, коли співається на утрених *трипїсниці* — неповні канони, складені лиш із трьох пісень, замість дев'яти чи восьми); *цвітослов* — *анфологіон*, гр. *anthológion* (ніби «цвітна минея», де зібрано з 12 місячних миней служби свят Господських, Богородичних і нарочитих святих всього року); 3) назвах Богослужб і їх частин: (*священна*) *служба*, *служба Божя*, *Богослужба* — *літургія*, гр. *leiturgia* «служба, служіння», *правити*, *вправляти* — *літургісати*, гр. *leiturgizô*; *утрення* — гр. *heôthinê proseuchê* «рання молитва»; *вечірня* — гр. *hesperinós (hýmnos)* «вечірня пісня»; *повечір'я*, *павечерниця*; *полумнощниця*, *північниця* — гр. *mesonyktion*; *всенічна*, *всенічне* — гр. *pannychios (hýmnos)* теж *pannychis*, *-ides* *паннигида*, *паннахїда* — колись «всенічне Богослуження» і «Богослуження за покійника», мабуть, з уваги на читання над мерцем псалтиря; з уваги на такий добовий круг Богослужб втерлася й назва обідня, обідниця

для літургії (в нас ізообрази́тельна «Богослужба в алітургійні дні, напр. Велику П'ятницю, правлена по царських часах», колись залюбки співана пустельниками й інших днів) та назви Богослужбових співів: *сідáлен*, -льний — гр. *káthistos*, -сма (читання або спів з поясненням Апостола, Євангелії, життя святця, свята, — при чому можна сидіти, за окремими винятками на утрени); *світíлен* — гр. *fōtagōgikón* (вірш, читаний у великий піст після канону, назва — від згадки в ньому про надприродне світло); *трóйчен*, -чний — гр. *triadikós* (*hýmnos*) пісня на утрени з прославою св. Трійці чи й від потрійного повторення ангельського гимну «Свят, свят, свят» у тексті; *прича́стен*, -сний — давнє *кинóник*, гр. *koinonikón*; *отпусті́тельний* — гр. *apolytikón* (тропарі, кондаки й богородичні співані наприкінці вечірні й утрени після «Нині відпускаєш», на «Бог Господь» і по «Благо є»); *богóродичен* — гр. *theotókion* (пісня-тропар з прославою Богородиці); *воскрéсний* — гр. *anastásimos* (тропар, стихира, канон на неділю з прославою воскресіння Христового), *хрестовоскрéсний* — гр. *stauroanastásimos* (такі ж пісні зі звеличенням страстей і воскресіння Христового), *хрестобогóродичен* — гр. *staurotheotókion* (такі ж пісні на середи й п'ятниці, де оспівується Богоматір під хрестом Ісусовим), *мúченíчий* — гр. *martyrikós* (пісні на честь мучеників — на вечірні, на утрени), *покая́нний* — гр. *metánoikos* (пісні на службах понеділка й вівторка з ісповіданням гріхів і молінням за їх прощення), *світíльничí* — гр. *lychniká* (пісні після *світíльничих* молитов вечірні «Щас-

ливий чоловік» аж до малого входу — названих так від засвічування тоді світел); низка назв богослужбових співів від початкових слів віршів св. Письма: *благословéнні* — гр. *eulogiká* (тропарі з приспівом 12-го стиха 118-го псалма «Благословен еси, Господи, навчи мене заповітів Твоїх»), *непо́рочні* — гр. *átōmoí* (1. стаття 17-ої кафізми — 117-го псалму в парастасі з приспівом «Блаженні непорочні в путі, що ходять у законі Господнім»), *блажéнствá* — гр. *makarismoí* (євангельські заповіді «Блаженні...», Мат. 5, 3—12, і тропарі канону, що співаються на блаженних стихах), *хвалі́тні* — псалми 148, 149, 150, де часто повторюються стихи «Хваліте...», звідси й утренні стихири «*на хвалі́тех*» (гр. *eis to aineíte*), *многómíлостиве* — *полíселéй*, гр. *polyéleos* (співані на утрени 134 і 135 псалми, де — зокрема в 135 — повторюється слово милість «ласка», гр. *éleos*; -*polý* «багато»; є й народно-etimологічне тлумачення, мовляв, тоді випадається багато світла — оливи, гр. *élaion*; *мо́лэбен* — *пара́кліс*, гр. *paráklēsis* «моління»; *стигóвні* — гр. *apósticha* (стихири утрени й вечірні зістихами з відповідних псалмів у проміжках, підібраними відповідно до дня й до «лику», до якого належить даний святий); *славослóвіе* — гр. *doksologia*; *подо́бен* — гр. *hómoion* (пісні минеї, що змістом, розміром і тоном нагадують вказану іншу пісню як зразок); *самоподóбен* гр. *autómelon* (2—3 пісні, подібні розміром і тоном лиш поміж самими собою), *самоглас́ний*, — *го́лосний* — гр. *idiómelon* (пісні, голов-но стихири зі своїм власним напівом; до речі, назва галицького дяківського монофонного просто-

співу богослужбового *самолівка*, *самуїлка* виникла із якогось перекрученого *самовілка*, *самовольное пініє*; давнє *самоловка* тлумачать ще і як «здогадкою»; *стéппенна* — за якимсь грець. *bathmikós* (*hýmnos*) — недільно-утренні пісні Йоана Дамаскина, укладені на лад 15 псалмів 120—135, що звуться кожен «пісня ступенів» (гебр. *šir hamma'alôth*) — *ix* I. Огієнко вільно тлумачить як «пісня прочан» у своєму перекладі Псалтиря; *часі* — гр. *hōrai* і давнє *почасіє* «міжчасся, міждочасіє»; хіба одинокою нашою новою назвою буде *задостойник* — для гимну Йоана Дамаскина «Тобою радується, Благодатна, всяке створіння», співаного на Літургії Василя Великого замість «Достойно є».

Грецькі позичені терміни залишено в церковнослов'янщині:

1)в назвах священнодійців: *піп* — гр. *pappas* (за Фасмером, радше зі ст.-вис.-нім. *pfaffo*, що через готське теж із грецького), *діякон*, з чого далі *дяк*, як і давнє *жак* «учень» (з поль. *żak*, чесь. *žák* з романського) — грець. *diákonos* «слуга» (*kopein* «спішитися»), і від того *діяконства* «стихи сктеній, виголошувані діяконом» (гр. *diakonika*); *паламар*, раніш *парамонарь*, *паломонарь*, *паномонарь* — грець. *paramonários* «причетник» (від *paratēnō* «перебуваю», бо мешкав при церкві); *ка(но)-на́рх*, *канархіст* — гр. *kanonárchēs* «читець канонів у крилосі» (давно звався і *клепач*; *клепало* «дзвін»), *ка(но)-на́рхати* — гр. *kanonarchō* «читаю канони в крилосі», а що роблено це невизначно й незрозуміло, то звідси наше *парамаркати* «неви-

разно читати церковнослов'янщину, мимрити читаючи» — що воно так було, свідчить і вірш ченця Климентія Зинов'єва, що закликав канонархів читати так, щоб бодай усі причетники у крилосі чули;

2)в назвах книг: *св́ангеліє* — гр. *euangélion*, правда, тлумачене й як *благовість* (теж іще: *тетр*, *тетрасвангеліє* — гр. *tetraeuangélion*, «чотирієвангеліє» за чотирма евангелистами, *áprakos*, *óprakos* — гр. *ápraktos* «бездільний, неробучий» за назвою свят-неділь *ápraktōi hēmérai*, на які й були підібрані отакі євангельські та апостольські читання), *апóстол* — гр. *apóstolos* «післанець» (на «Апостольські діяння» й усі «Послання» перенесено назву тому, що найчастіш ішлося про читання послань одного — ап. Павла); *псалті́р* — гр. *psaltérion* «струнний музичний інструмент» (*псалм* — гр. *psalmós* «щипання, гра на струнним інструменті, пісня» як передача гебр. *tehillāh* «похвальний спів») — образ зачитаності в тій коліс у нас улюбленій книзі створив на Закарпатті зворот *читати псалті́рю* «грати в карти»; *трефоло́й*, *трефоло́зіон* — гр. *trefológon* (дослівно «кормослов», минея, де зібрані Богослужби свят і днів великих святців); *палей* «старозавітні книги» — гр. *palaiá* «Старий Завіт», дослівно «давній, не»; *міне́я*, *нія* — книга зі службами на кожен день місяця (*місячна*, *служебна*; е й лиш: — *празнічна/святкова* «трефолой», *обіца/загальна* — з піснями святым не поіменними, але всього за типами; *чєтья* — «житія, впорядковані за днями» — сер.-гр. *mēnala* «місячні», множ. від *mēnaion* «місячне»; *про́лог*,

синаксáр(ій) «коротке зведення житій святців» — гр. prólogos «вступ», гр. synaksáριον дослівно «зведення, заключення» (теж указник євангельських читань звали ще синаксарем);

3)в назвах Богослужб і їх частин: *проскомідія* — гр. proskomidē дослівно «принесення» (приготування до літургії на жертівнику), *проскомісати* — гр. pros-komizō «приношу; долучую»; *ектєнія* — із гр. ektenēs (déesis) «розтягнуте, обширне, подрібне (моління)» (поділ її на жмутки — synaptai «в'язки, з'єднання»: *мірку* — від початкових слів «Миром — помолімся», гр. En eirēnē deēthōmen, — *сугубу* «подвійну» — від потріпної, а колись певно лиш подвійної, респонсорії «Господи, помилуй» — і *просітельну* — від закінчувальних слів «у Господа просім», гр. pará tu Kyriu aitēsōmetha), *тропáр* «пісня з коротким описом життя й чуд святця а чи свята» — гр. tropáρι(он), мабуть, здрібніння від trópos «тонація, нута, глас», первісно «звичай, спосіб, лад», trépo «звертаюся, повертаю» (неслушне зате традиційне виводження від гр. trópaion «трофей, пам'ятник перемоги», бо в тропарях, мовля, описано подвиги й перемоги святців, то знову ж, що «звертаються», нав'язують до ірмосу, бо ймовірно старші); *конда́к* «коротка пісня з похвалою святцеві чи святові» — сер.-гр. kontákion (середньогрецька вимова: — nd-) як здрібніння від kontaks «гимн, рефрен» від kontós «жердка, палочка», бо на неї навішано пергаментні звої, — про творця кондаків (ніби ок. 1000) ємеського діякона Романа Солодкопівця (5 в. по Хр.) розкаже легенда, що йому з'явилася Богома-

ти саме з таким пергаментним звитком у руці (неслушне зате традиційне виводження слова кондак від гр. kontós «маленький, короткий»), збірку ж кондаків звали в нас раніш *кондака́р* — сер.-гр. kontakáριον; *прокі́мен* «стих із св. Письма-Псалтиря перед читанням паремії, апостола чи євангелія, а що вказує на зміст читаного, значення дня чи його молитов і співів» — гр. pro-keímenon «предложено, представлене наперед» (неслушно тлумачила це традиція, ніби ішлося про вечірневий вірш-тему для медитації перед спанням); *алилу́я* — гр. allēlúia з гебр. halelú jáh «хвалить Ягве-Бога» (у Беринди ще традиційні тлумачення: хвала Богу, або приходить Бог, хвалите и вспівайте живаго Бога. єврейски бо Аль: идет, явися, Иль: Богъ. Уіа: хвалите, вспівайте, стовпець 339); *алилу́я(ій)* — гр. allēlúiarion «стих до алилуя; книжка зі стихами до алилуй усього року», — від чого львівське насмішливе *алилу́йко* «дяк»; *ірмо́с* «пісня канону; 9-та пісня недільно-святого канону» — гр. heirmós «логічний ряд» первісно «сполучення» (поміж тропарями) від eĩo «нанизую» (у Беринди: Ирмосъ: узоль, завязанс моцное, спятъе, рядъ або одно друго́го ся держѣне. образ, состав, чын, станъ, кшталт рядъ в спо́чню и злучѣню тропаров або вѣршов, лат. некус, серієсь, стовп. 408) і книга з зібраними ірмосами та нотами до них *ірмолóгiон*, *ірмолóй*, *єрмолóй*, гр. heirmológion; давнє *ісполáтъ*, у Беринди повний текст ис поллá та єти дѣспота (гр. eis pollá(ta) étē, dēspota «на многа літа, влади́ко») як назва післяпричасного літургійного стиха; *стихі́ра* «мно-

гостишшя з багатьох стихів одним розміром, попереджуваних стихами св. Письма, співані на вечірні й утрени» — гр. *stichêrôn*, множ. — *gá* «написане стихами» (від *стих* «вірш», гр. *stichos* «ряд(ок)», *steichô* «ступаю»), *стихирар* «книга з зібраними стихирами» — сер.-гр. *stichêrâron*; *стихирь на стигівні* (гр. *ta aposticha*) «що мають перед собою стих не із псалмів 141, 129 і 116 — як на «Господи, воззвах» — але з інших, або зі св. Письма»; *догматик* — гр. *dogmatikôn* «Богородичен на вечірні після «Господи, воззвах», а в якому у похвалі Богоматері включене догматичне вчення про втілення й поєднання в Христі двох природ» (гр. *dôgma* «постанова», *dokêio* «спостерігаю»), складав їх головно чернець монастиря св. Сави, св. Йоан Дамаскин († ок. 754); *літія* «відправа після великої вечірні в навечір'я великих свят, складена з окремих стихир (*літійних*), довгих ектеній і благословення хлібців, пшениці, вина й олії на аналої-тетраподі з відійденням вірян у притвор церкви під хори» (пор. Й. Левицький: Приручний словар славно-польський, Львів 1830, стор. 45; M. Vasmer: Russ. etymologisches Wb., II, Гайдельберг 1955, стор. 46, невірно тлумачить «літанія, коротка Богослужба за покійних») — з гр. *litê* «прохання», множ. *litai*; *ікос* «пісня канона після кондака 6-ої пісні з ширшим розвиненням його думок, співана на його ж глас» — гр. *ôikos* «строфа», первісно «дім, мешкання», при чому пересув значення наступив ніби за гебр. *bajith* «дім» і «строфа» (традиція тлумачила такий розвиток значення то тим, що творець ікосів — і кондаків

— Роман Солодковінець ніби то співав їх звичайно в тому ж покої-келії, де проводив ніч, за Марком Ефезьким, то тим, ніби широка — порівняно з кондаком — структура нагадує будову, дім); *іпакій* — «пісня на воскресному повечір'ї, великий полуношниця після канону, на великій утрени перед антифонами й євангелією, після 3-ої пісні канону (мова в нім, як благовістувалося Воскресіння мироносицям, апостолам і світові)» — гр. *hupakoê* дослівно «послух» (гр. *hup-akûô* «прислухуюся, вважаю; відгукуюся»; в давнину за читцем цю пісню підспівували ніби й миряни); *каніон* «збір із 2, 3, 4, 8 чи 9 пісень (гр. *ôdai*) на утрени з одною темою — прославою Воскресіння (воскресний к.), св. Тройці (троїчний к.), Богородиці, святих чи свята, — кожна ж пісня, складена з ірмоса, тропарів і катавасій проводить якусь одну думку» — гр. *kanôn* первісно «правило, лінеал» з гебр. *qâne* «мирільна цівка, вага» (співаний у середу 5-го тижня Великого посту Великий покаяний канон Андрея Критського (650—726) охоплює в 250 тропарях історію Старого й Нового завіту); *катавасія* «ірмос канона, яким завершується дана пісня» — з сер.-гр. *kata-basia*, давнє *katá-basis* «сходження» (при її співі оба крилоси сходили на середину церкви й об'єднувалися — звідси це слово набрало, почерз семінарське *арго*, значення «замішання, розгاردіяш»); *ексепостиларій* «світлен великої утрени (укладані цісарями Левом і його сином Константином Багрянородним)» — гр. *eks-apo-steilâron* від *eks-apo-stêllô* «всилаю» (традиційне тлумачення: 1) бо їх змістом є піс-

ла н н я мироносиць до апостолів, а тих до поган, і обітниця зіслання св. Духа, 2) для їх співання в и х о д и в у царгородському соборі один з-поміж співаків на середину); *паремія*, *парамія* «читання на вечірні з св. Письма, особливо з Притч Соломонових» — гр. *par-oimía* «приповідка» (первісно, може, «мова, слова на (життєву) дорогу», бо *oimê* «пісня, вірш, переказ», *oimos* «хід, дорога») — *паремійник* «книга з пареміями року»; *парастас*, *ра-ніш -асъ* «відправа за душі покійних» — гр. *pará-stasis*, *-stasê* дослівно «представлення; виклад» (а що в Галичині був звичай парастас відправляти над 3 книшами чи 5 хлібами, то звідси й львівське арготичне *парастас* «великий білий хліб, паска»); народне *сороковѹсти* «великопосний парастас» первісно «40-денна завпокійна відправа» з сер.-гр. *(tes)sarakostê* «40-денний піст», дослівно «сороківка»; *трикірій* «трійця, потрійна свічка», *дикірій* «подвійна свічка», звідки й «многолітєвствіє на архиерейській Богослужбі під час благословення сторін світу такими свічками (гр. *kêrion* «віск, свічка», *tri-*, *dy-* «трійний», «двійний»); до речі, місце біля притвору по православних церквах, де продають свічечки, зрідка називано і в нас *пангър*, як у румунів *pangăr* та болгар *пангър*, *пангъл* (з новогр. *pangári(on)* від *ránkōs* «лавка», з італ. *bánco* «лавка»); *панатія* «чин підношення просфори в честь Богородиці по монастирях» гр. *pan-agía* «Богомати; всесвята»). — Народного ж походження наші: *коляда* (*колядник* «збірка коляд», як і поль. *kolęda*, первісно не лиш Різдвяна пісня, але «Різдвяний чи новорічний подарок» (задля

якого такі пісні співано) — з лат. *calendae* «перший день місяця» (тут — січня, звідки й значення «Різдво»).

Церковна традиція (пор. П. Калинович: Літургіка, курс лекцій, читаних в БПАкадемії УАПЦ, Мюнхен 1947, стор. 75—78) пов'язує виникнення греко-візантійських церковних напівів з діяльністю Йоана Дамаскина (8 в. по Хр.), що враз із Космою Маюмським звів дотогочасні місцеві напиви в 8 голосів октоїха. У 4 в. по Хр. пробували ще аріяни розвиненішим співом відправ притягти до себе вірян, а це примусило й їхніх противників звернути більше уваги й на музичне оформлення своїх Богослужб. Первісно рецитативний — на лад гебрєйського — богослужбовий спів християнських громад наблизився до популярного грецького доріського. З чотирьох найпоширеніших грецьких племенно-територіальних напівів — доріського, йонійського, фригійського й лідійського з їх варіантами: гіподоріським, гіпойонійським, гіпофригійським і гіполідійським — мав Дамаскин скласти своїх 8 гласів — голосів (гр. *êchos orthós* «напів прямий, основний» і — *plágios* «н. скісний, побічний»). Згодом у Царгороді постали школи для співаків церковного співу, а при соборовій церкві були звання для церковних «дяків» (*протопсалт* «перший півчий», 2 *домєстики* — може, первісно справді «домові співаки», бодай у «домових церквах—каплицях», 2 *протокирії*, *архонт кондака*, *проксен*). В окремих монастирях (св. Сави Освященного в Палестині, Студійським біля Царгороду, на Афоні) плекано церковний спів і передавано

«зі слуху» з покоління в покоління. Низка композиторів від 10 в. склала низку нових церковних мелодій, списала крюковим нотним письмом давніші.

На Україну прийшли враз із християнством з Візантії й Болгарії теж тамошні церковні напиви як і виникли з часом і якісь свої (зокрема в Києво-Печерській лаврі) варіанти. З окремими, поширеними сьогодні у нас церковними мелодіями в'яжуться традиційні назви напівів: «грецького» (утренні канони в УПЦ), «болгарського» (літійні стихири в Гр.-Кат. Ц.), «київського» (себто Києво-Печерської лаври; напр. «Алилуя», «Вірую»), «галицького» (львівського, перемиського), «підкарпатського» (василіянського), «волинського» (почаївського), називаючи лиш найвідоміші. Для октоїхового співу (тропарі, стихири) вживається в Православній церкві назви «знаменного або стовпового напіву» (перша назва взята з крюкового знаменного письма давніх ірмологіонів, друга — від «стовп» гр. *stêlê* — 8-тижневий цикл, в якому почавши від Великодня впродовж року вживаються окремі гласи-голоси октоїха). Інші знані ще в нас назви окремих мелодій-напівів: харківський, полтавський (козельщанський), городищенський, гарасимовський, — всі вони зв'язані з монастирями та духовними семінаріями, де були плекані чи складені. Вияснити їх музичну генезу це завдання музикологів. Усі ці напиви в основному монофонічні, унісонні чи то деколи з якимсь супроводом терціями чи октавами. Новий поліфонічний (багатоголосий) спів 17 в. названо *партесним*

(лат. *partes* «нотні партії голосів») або італійським (за його походженням).

Назви крюкових знамен-нот засвідчені в нас доволі пізно: у Збірнику Кирило-Белоозерського монастиря (з 15 в.) та у двох Стихирарях кол. Румянцовського музею (з 16 в., ч. 653; з 17 в., ч. 654); два перші рукописи подають при декотрих назвах крюків ще й їх рисунки. Зрештою ж усі назви звідти — разом під 40 — подає словник І. Срезневського (Матеріали для словаря древне-русского языка, тт. I—III СПб. 1893—1912) і звідти їх наводимо. Частково йдеться при тих термінах про перейняті ще з грецького — імовірно, враз із знаками — вирази: *каузасиосъ* (17 в.) (пор. гр. *káusos* «горіння»), *кулизма* (15, 16 вв.: знак рівності, лук ріжками вниз, знак рівності, дозема риска, знак рівності, — з гр. *kýlisma* «обвал, скочення вниз»), *сталъя* (17 в.; пор. гр. *stálos* «відпочинок в тіні» чи може *stála* «краплина?»), *стариса* (17в.; гр. *s(i)tarêsiôn* «пайок?»), *статія свѣтлая* (15 в.: знак рівності й двокрапка, — мабуть, з якогось сер.-гр. *stateia*? звідки й церковне *статія* «розділ — у Великосуботній утрени» та наше *стаття*), *статія с заплятою* (15 в.: знак рівності й кома), *параклѣтъ* (16 в.: знак схожий на с, — гр. *paraklêtikê* від *-kós* «той що призиває, побуджує до чогось»), *тамала* (15 в.: відкриті друкарські лапки) й лук ріжками вгору; гр. *chamêlê* «низька, тиха»), *тареса* (16 в.; гр. *chariessa* «мила, граціозна»). Всі негрецькі назви якось передають в основному лиш графічну форму самих крюків-знамен (знаменати «класти під ноти»): *дубинка*, *долинка*, *воспица*, *затинка*

(17 в.), *запятая* (15 в.: відкриті друкарські лапки»), *эмйика, эмѣица* (16 в.), *кавычка* (17 в.), *ключъ* (16 в.: французький циркумфлекс над S), *кобылка* (15 в.: один дашок більший над меншим), *крыжь, крьжь* (15, 16, 17 вв.: хрестик або лук ріжками вгору й хрестик, — «ниско гласом поется»), *крюкъ* (15 в.: положок саней до ліва з 2 скісними до передку копилами), *мечикъ* (16 в.: лінії — коротка дозема і довша позема від її половини), *перевязка* (15 в.: положене боком S або лучок ріжками вгору й 2 півкруглі дужки ріжками від себе), *переметка, перескокъ, проплица* (17 в.: мабуть *порплица* «надвертенна дощечка в отворі верхнього жорнового каменя»), *путикъ* (17 в. «тропа»), *рогъ* (16 в.), *рожекъ, -жькъ* (15, 16 вв.), *столица свѣтлая* (15 в.: трикутник і позема риска при його основі), *стрѣла* (16 в.: знак рівності й позема риска перед ним), *стрѣла свѣтлая* (15 в.: така ж позема риска і знак рівності), *тиза* («хижа, дім, шалаш», 17 в.), *чаша* (15 в.), *чашка* (15 в.: лук ріжками вгору — назва гачка над й!), *чашка полная* (16 в.: положене горілиць е), *челюстка* (16, 17 вв.: 2 круглі дужки ріжками до себе), *язычекъ* (17 в.); неясні вказівки на динаміку включають лиш: *грунка* (17 в.; давнє на *грунѣх, груницею* «риссю») та *мрачная* (16 в.: коротка позема риска над довшою, злегка загнutoю).

До речі, система цих крюкових нотних знаків 15—16 вв. графічно схожа радше на ірмологіїні новгородські 11—12 вв., і помітно різняться вже від нотних знаків 17 в., як це їх подають М. Ділецький та Й. Коренев у «Мусикійській граматиці» як «кулізми» (невми, гр. *пѣица* «знак») грець-

кі чи великоросійські (стор. 98 у виданні С. Смоленського 1910 р.).

Окремі оці знамена-крюки над літерами в ірмологіїні позначували характер виконання, ритм і тривання нот. Таких невим виробилося понад 70. Від 17 в. позначувано червоними киноварними значками *пометали* (себто «помітами, позначками») й висоту звуків. Ірмологіїні з таким крюковим письмом збереглися головню на російській півночі. В 17 в. їх під впливом київських музик стало витіснявати з ужиття нотно-лінійне письмо.

Невимове письмо перенесено було колись і до Риму. Аж у 1-й половині 11 в. придумав італійський бенедиктинець Гвідо д'Ареццо (ок. 995—1050) *шкѣлу-скѣлу* (іт. *scala* «сходи, драбина»), що її став писати на 4 горизонтальних нотних лініях, до яких у 14 в. додано ще п'яту лінію. Отаке вдосконалене західне нотно-лінійне письмо стало по через Польщу ширитися і в нас у Києві в 16 в., а звідти в 17 в. і в Росію. З цим нотним письмом прийшла й нова наша церковно-співна та загалом музикологічна польсько-латинська чи польсько-італійська за своїм походженням термінологія 16—18 вв., вживана подекуди ще й у 19 в., поки її не заступила змодернізована загально-музична італійська та німецько-латинська чи французько-латинська.

Запровадження хорового співу в нашу церковну відправу 16—17 вв. зв'язала традиція 17 в. з боротьбою міщанських православних братств проти перетягання православних вірян до латинських костелів за допомогою органної гри. Так твердить

1681 р. Йоанникий Т. Коренєв, московський переписувач «Музикійської граматики» киянина Миколи Ділецького (надрукованої в Смоленську 1670, і в Москві 1679, як переклад з польського виленського видання; А. Рудницький: Укр. музика, Мюнхен 1963, с. 52, зве його Дилецьким, УРЕ т. 4, с. 224 — Ділецьким), а за ним повторює це у вступі до видання цього Коренєвого рукопису С. В. Смоленський (Н. Дилецкий: Музикійская грамматика, изд. С. В. Смоленский, Москва 1910, стор. VI). Та насправді йдеться тут про менш патріотичну генезу. Витіснюванню по московських церквах місцевого тристрічного літургічного співу впровадженням з Києва новим хоровим співом треба було надати ореолу святої справи, яка нібито врятувала Україну перед костеловими органами. Зовсім так само наші лівобережні старшинсько-дворянські ліберальні монархісти кінця 18 чи початку 19 в. пробували в «Історії русів» вибілити свою одіозну в Росії плебейсько-козацьку генеалогію часів хмельниччини від закидів у бунтарстві проти ранішої легітимної польсько-королівської влади: мовляв, до «бунту» змусив їхніх предків сам польський монарх, вчинивши насилля їхній православній релігії. Таким чином наші лівобережні дворяни 19 в. враз ставали не лиш очищені від непростого «бунтарства» чи походження від січової голоти, а нащадками шанобливих оборонців православ'я. Найвним і кепським істориком виявить себе кожен, хто отакі «уніє-родні» аргументи наших лівобережних легітимістів і льоялістів

з «Історії русів» безкритично прийме за прапричини козацьких повстань від Наливайка почавши.

Подібно йдеться воно тут про легенду, потрібну в Москві 17 в. нашим «перелетним птахам» — музикам і співакам, нібито церковно-хоральний спів виник в Україні, щоб відперти польські органи; він просто був перенесений з королівських і панських дворів та з польських студентсько-конвіктових концертвань в міщансько-братські приватні школи, а звідти в церкви — як свосірна мода. Вже в 15 в. диригентом надвірної капелі короля Олександра Ягайловича був русин Чурилло; цей таки «Чурилло» проважав і короля Зигмунта I Старого в усіх подорожах. Подібні капелі мали тоді воеводи, каштеляни й єпископи. Хлопців з волинського Дубна висилано на науку духової музики до шлезького Бжегу чи то гри на лютні в Італію. Співом у панів заробляли учні-жаки на прожиток. Та й таки співані латинські мші знані ще з 1543 р. (Z. Gloger: Encyklopedia staropolska, t. III, 242, Варшава 1900—03, 2. вид. 1958).

Якою могла бути спеціальна церковно-музична термінологія перед хвилею цього латино-польського впливу, можна заключувати й на підставі відомої з полемічних писань 17 в. (того ж Й. Т. Коренєва) проти старого співу. За генетичний зв'язок старокиївського співу з пізнішим російським промовляє рос. назва *демество*, *демественное пѣніе* (теж: *ристрочное*) для місцевого богослужбового співу, що виводиться від церковнослов. *доместикъ* «заспівувач, читець» (середньогрець. *deméstichos*, *doméstikos* «заспівувач» з ла-

тин. domesticus «домашній») чи назва надрядкової невми — *крюк* або *кулима*, знана ще з 15 в. Самі ж партії цього рос. триголосого співу звалися: *низ*, *верх* і (середній) *путь*, при чому оба перші співалися всього терцією чи квінтою («*разногласувалися*») від «*путя*» («Мусикій. грам.», стор. 17). Те проти чого в цім російським демественнім співі стали виступати виховані київськими співаками нові музики (напр. той таки Й. Т. Коренев), були розтягнені й zdeформовані всякими вставними новими складами, виниклими з лігатурних пасажів (зовсім як у нас дяківським «гагаканням»), слова: (не)ненайки, нененаи и (аи)табувы, (а)хати, ани(хи), абувы, ети, неште, хомони, — як їх зве Й. Коренев; мовляв, причастен «Чашу спасенія» співали так: Чашу спа-табува-аце-гетебува-ниа-табубувае пріиму, имя Господне пріи-озобубува, — покаянну ж стихиру: «На рѣцѣ вавилонстѣй ева-вилоине-тайна-айни-анейне-инетайна-инетайна-и-ноанейне-инетайна, аллилуія, имене» (стор. 37-38), чи то в грецькій «Христос воскрес»: «...зоин ехари-харисаменон-анайни-еайни-инетей-айнайни» (стор. 49). Йшлося, може, про якісь перейняті чи не з Візантії ще, а збережені лиш на рос. півночі, мельодійні «закарлючки»; від них то й рос. вираз *хомонія*, *хомонія* набрав значення «нісенітниця», подібно як наш наддністрян.-покутський *тирилѣйси* (з незрозумілого літійного грецького Киріс елейсон «Господи, помилуй»), звідки далі й — *терефѣри*, *теревѣні*.

Новий наш церковний спів 16—17 вв. приніс низку нових термінів. Голоси церковного хору —

крім давніх назв: *лики* (споріднене з *лице*, а що, як і *ликувати* «радіти», казало б здогадуватися, що може первісно були вони хіба якісь «маски», себто «скоморохи» — хоч можливе пов'язання з *лик* «товпа», поль. *liczba* «число»), з-грецька *хоры* (давнє *chorós* «хоровий танець», первісно «танцювальна площа», себто обгороджена площа, порівняй латин. *hortus* «город»), «по-київськи» *клиросы* (власне наше *крілос* із гр. *klēros* «духовенство», первісно «жереб, доля; жеребок, дощечка, табличка»), а по-рос. *станиця*, — стали тепер зватися з-латинська *партес* (лат. *partes* «частини», звідки й наше *партія*, *партитура* з італ.-середньолатин. *partitura*); сам такий новий спів названо звідси *партесним*. Оті давні назви голосів збереглися в нас як назви частин церкви, де такі хористи стояли: гал. *крілос* «лавки в середній церковній наві праворуч чи й ліворуч напереді, де співає утрєню й вечірню по сєлах дяк з причотом — дячками-піддячими» (раніш *клицос*, *крілос* «духовенство, причот владики, ігумена; півчі», звідки *клицосанин*, *крілосанин* «духовний з владичого причоту, півчий», гал. *крілошанин* «член консисторії, канонік»), *хори* «рід балькону над притвором, куди дяк з причотом переходив по сєлах співати під час Літургії».

Не всі первісні латино-польські чи італійські назви голосів збереглися: давнє *дишкант* (поль. *dyzskant*, сер.-лат. *discantus* ніби «розспів» — основна мельодія) заступлене сьгодні італ. *soprano* «найвищий (голос)» (сх.-укр. *сопран(о)*, зах.-укр. з-польська *сопран*, *sopran*). Латино-італійські наз-

ви інших голосів збереглися: *альт* (італ. alto «вищий»), *бас* (італ. basso «нижчий»), *тенор* (італ. tenore ніби «підтримувач»); згодом впроваджено ще посередній до альта *меццо-сопран* (італ. mezzo-soprano «середній сопран») та посередній до баса *барітон* (італ.-грець. baritono ніби «важко-тоновий»). Не засвідчена зате в нас давня поль.-латинська назва *wagant* для 5-го голосу поза чотирма стандартними (лат. *vagans* «блукаючий»).

Тони шкали зве Ділецький ще з-латинська: *ут, ре, ми, фа, соль, ля, си* — хоч не цурається і новіших поазбучних *c, d, e, f, g, a, h*, зокрема при хрестикових нотах (*фис, цис, дис, гис, аус*). До речі, зі школярського співу отих латинських назв *fa sol* (а теж, може, італ. *alzare la zolfà* «знімати вереск») виникло польське *fasol* «сварка, турбота; жарт», звідки пішло й Бериндине *фасол* у «Лексиконі» (молва, мълва: рѡзрѹх, гѡмон, гук от мѡвы людзкои, ѡкрик, трѣвога или крик, звѣда, бѹрда, турнѣя, фасол, замѣшане, згелк, смущенѣе, смятѣнѣе, попечѣнѣе, тросклѣвое старане, печаловане, стовпець 121, повторене в «Синонімах» *фасолы*: многи печали, Пам'ятки укр. мови 16—17 ст.: Лексис Лаврентія Зизанія. Синонима славеноросская, Київ 1964, стор. 166). Для шкали вживає Ділецький терміну *гамма* (італ. *gamma* «ґама, шкала» за грецькою назвою третьої літери азбуки, а що від часів Гвідона д'Ареццо стала вживатися за назву підставового тону шкали, а звідси — й усіх тонів шкали) та ще *гамма-ут* «початковий тон шкали», що теж виводиться з Італії. Для нотних ліній Ділецький уживає звичного тоді терміну *таблятура*

(сер.-лат. *tabulatura* «нотне письмо для інструментальної музики»); загально всі тони шкали зве з-польська *абцадло, обещадо* (поль. *abecadło*, давнє *obiescadło* «азбука») сирѣчь *букварь*, — «нотний ключ» це *клявиш* (поль. *klawisz* з лат. *clavis* «ключ») і теж *клавес, ключ*; «хрестик» — у нас сьогодні перекладений з нім. *Kreuz* — в нього *дієзис* (латин.-італ. *diësis* з грець. *diesis* «перехід, підвищення»; сх.-укр. дієз «хрестик» із франц. *dièse*), «бемолок» — *бемол* (від італ. назви для цього знака за його круглою формою *be molle* «бе округле» у відрізненні від *бекар* «касівник», франц. *bécarre* з італ. *be quadro* «бе квадратове»), а звідти й *беммолярный, беммулярный* «мольовий, мінорний» італ. *molle* «м'який» та франц. *mode mineur* «сумна тонація» власне «менша т.»; «мажорний» (із франц. *mode majeur* «весела тонація» дослівно «більша т.») в нього *дуралий, дулярний* (з італ. *duro* «твердий», звідки й зах.-укр. *дуровий* «мажорний»). Тривання окремих тонів називає Ділецький: *такта* «ціла нота» (лат. *tactus* «дотик», зі значення «один такт» у 4/4-такті), *полтакта* «півнота», *чвартка, четвертка* (давніше поль. *czwartka* «чвертка»), *четвертка єдиносвязанная* «вісімка» (від одної сполучної риски для всіх паличок-штилів у такті замість окремих хвостиків-реберечь) *чвертка второесвязанная* «шістнадцятка», *ч. третієсвязанная* «24-рка», *ч. четверосвязанная* «32-йка» («а на більше вже ні голосом ні пишанням не роздробити», стор. 54). Негативні відповідники *нот* — *палзы* «павзи» (з гіперистичним написанням *-ал* замість *-ав*, бо ж писали тоді *-ал* там, де вимов-

ляли -ав: писалъ «писав»); роди павз Ділецький зве: есь «чотирочверткова павза», пол-еска «дво-чверткова п.», сляипка «чверткова п.» (вона має в нього вигляд цифри 5), пол сляипки «вісімкова п.» (вона має вигляд Z) і сема «шістнадцяткова п.» (має форму цифри 7; може, назва з італ. зємі «пів»?). Такти в 4/4 звуться — *полная мѣра*, в 3/4 — *большая і малая препорца* (лат. *proportio «стосунок, відношення»*).

Для цілої низки нових музикологічних понять уживає Ділецький поруч себе латинського терміну й його перекладу-кальки на церковнослов'янське; для інтервалів: *секунда* — (нота) *вторая* (лат. *secunda* «друга»), *терція* — *третья* (лат. *tertia*), *кварт* — *четвертая* (лат. *quarta*), *квінта* — *пятая* (лат. *quinta*; з чого поль. *spuścić nos na kwintę* і зах.-укр. *спустити ніс на квінту / івінт* «спустити з (високого) тону, посумніти» та давніше поль. *przekwintować* «перебирати, вигадувати; кепкувати», звідки в «Синонімах» *преквінтованє* «разсверѣпѣніє», стор. 147, та як далеко перекручення до *перебирати* наддністр. *перебендувати* «перебирати в іді», *перебѣнда* «перебірлива в паші корова» і таки Шевченків *перебѣнда* «примхлива (старша) людина»), *секста* — *шестая* (лат. *sexta*), *сєптіма* — *седмая* (лат. *septima*), *октава* — *осмая* (лат. *octava*), *ліга* — союз «лігатура кількох нот» (італ. *lega*, давніш *liga*), *каденція* — *падеж* (лат. *cadentia*, італ. *cadenza*), *фундамент* — *основаніє* («домінанта»?), *диспозиція* — *розложєніє* «розклад голосів у гармонізованій мелодії» (лат. *dispositio* «розставлення»), *гармонія* — *устройство*, *фуга* — *бѣга-*

ніє «повторювання контрапунктом в усіх голосах якоїсь теми» (сер.-лат. *fuga* дослівно «втеча»), *контрапункт* — *противоточіє* «рух кількох самостійних голосів» (сер.-лат. *contra punctum* «нота проти ноти») егда гласы єдин по єдиному в знаменних точок, в пѣнїи своем положенных концертуют или борются, 118, *композитор* — *слагатель, строитель, назидатель музыки* (сер.-лат. *compositor «складач»*). Терміни *тон*, *нота* Ділецький залишив. Подібно не цурався вжити італійських термінів: *еси купно* — по влоску *тутти* (італ. *tutti* «всі»), *капелля* (італ. *capella*) или *рипієни* (італ. *ripieno* «повний, сповнений»), *горги* (давніше поль. *gorg(a)* «виводження трелів» з італ. *gorga* «горлянка») «виспівування всяких складів з голосними — напр. га, ге, ги, го, гу — при навчанні співу» (стор. 14), *пѣканд* (149) щось ніби вісімкове стаккато (з італ. *piccasse* «колотити»), *моттета осмогласные* — *идѣже хор по хору или за хором поет* (стор. 109), или егда басы на квинты (на пятыє ноты) падеж творят (стор. 153) з італ. *mottetto* «мотет», дослівно «словечко, дотеп, жарт», *фракт* «латинське квадратове нотне письмо»? (гласы повинуються ірмологіюну не фракту, стор. 146, пор. давніше поль. *frakta* «швабах, фрактур, готичне письмо»; але порівняй у Лексиконі Беринди: *гѣлѣсь фрактованный* або *плачливый, стовп. 423*), *гораль* — *стихир*; *гигны* церковныя или *антифоны* (стор. 107), *фантазія* «композиція», *регент* *королевской капелли* «диригент», 138 (поль. *regent, rejent*, лат. *regens* «керувальний», звідки й наддністр. *реєнтий «дяк»*).

Не цурався Ділецький і жартівливих окреслень для окремих музичних понять: *дудами* баса (111) зве він гармонізацію, коли басовий голос тримає в тактах терцією чи октавою одну якусь ноту (ніби лиш як супровід мільодії басовими дудами органів), *дагойдами* (137) в басовому супроводі мільодії зве монотонне одноритмічне повторювання чвертками в квартах; і *дуд* і *дагойдів* радить, до речі, композиторам оминати — подібно як і кладення фуги в басі на голосних у й і, бо тоді бас товсто заспіває або завис як вовк, ачи при спадному пасажі секундами заірже як кінь. На подібний лад *фа-факами* (63) прозиває невірне вживання для всіх тонів шкали єдиного складу-назви «фа».

Серед музичних інструментів називає *органы* (вміння гри на них уважав необхідним кожному композиторові) та *позитив* (134); при тому другому йдеться про нерухомо вбудовані органи (нім.-лат. *Positiv* у відрізненні від малих переносних органів *Portativ*).

Св. Письмо, зокрема Псалтир, і церковна література внесли через літургійні тексти грецькі назви для старозавітних музичних інструментів, що під них церковнослов'янські перекладачі хоч подіставляли свої слов'янські (свиріль, свирня, сопль, цівниця, прегудниця, пипела, пипола, пишаль, труба — для духових; гуслі, скрипиця — для струнних; бубон; брязкало, бряцало — для тарілкових), або попереджали такі грецькі терміни, — а що увійшли отак і в наші давні коляди та церковні пісні: *псалтир* (грець. *psaltērion* «щипний струнний інструмент», тлумачений як *гусли* «рід

гарфи; рід скрипки» то кальковане як *п'єсмица*, *п'єсн'ница*, *п'єсн'ивць*, то як латинське *pabulum* — наблом, 15 в.), *орган* (грець. *órganon* «знаряддя; музичний інструмент», з чого й назва органів), *кимвал* (теж: звон — на ньому ж бряцали і плескали; грець. *kymbalon* «тарілковий брязкучий інструмент», почерез лат. *cymbalum*, нім. *Zimbel*, поль. *klawi-cymbał* «рід давнього фортеп'яну» — наше *цимбáли*; з італ. *cennamélla* «тарілки», поль. *szyniele*, зах.-укр. *чинéлі* «тарілки»), *тимпан* (грець. *tympanon* «ручний бубон»).

Зрештою ж наша давніша лексикографія зафіксувала лиш декотрі назви вживаних у нас музичних інструментів. Зизаніїв «Лексис (1596) відновлює лиш: *гусли* — *арфа* (нім. *Harfe*), *ліютня* (поль. *lutnia*, сер.-вис.-нім. *lûte*, італ. *liuto* з араб. *al 'ūd* «дерево, інструмент з дерева»), скрипиця (стор. 40).

Куди багатіший тут уже «Лексикон» (1627) П. Беринди, що помітно відображує й польське поселенство при перейманні західних інструментів; з духових інструментів він знає: трость — тростина, пишáлка (302); цівниця — свистáлка, флétня (поль. *fletnia*, нім. *Flöte* з франц.-прованс. *flûte* «флейта»), шалама́и (народні жоломіра, жоломіра, давн. поль. *szalamaja* «рід пишальки», нім. *Schalmei*, ст.-франц. *chalemie* сер.-лат. *calamellus* «сопілка», *calamus* «стебло») (315); пишаль — флétня, пишáлка, писк, пишки (155); свѣрьіль — пишáлка, музика невеличка на кштáлт лютнѣ, москóвская тыж грѣцкая, обще свѣстѣлка пастырская ..., свѣрьяю — свищу, граю у свистѣлку (216); сопль

— соп'ль, пиш'алка, фл'етня, фу'яра (гуц. флюера, рум. flúier «сопілка»), дуд'а (звуконеподібне), сурма (осман.-перс. *suṭṭa*, *zurna* «рід кларнета») жолонька, ф'єстула (поль. *fistula*, лат. *fistula* «дудка») у органів або у пер'алов' (нім. *Regal* «малі переносні органи», франц. *régale* «регистер органів»), сопль пастырський — фу'яра пастушская, соп'єць — игра'чъ, пиш'алник, сурма'чъ, корнетиста (давнє поль. *cornet* «ріг; труба-крилівка», франц. *cornet* «ріжок, поштова трубка») (229); прегудница — дуд'а, штортъ (поль. *szort* «рід великої пишчалки», італ. *storta* «басовий ріг», дослівно «викрученість»), прегудникъ — штортиста (дав. поль. *szortcista*), дударъ (175); труб'а 453 (прадавнє позичення, мабуть, з сер.-лат. *trumba*; гуц. трембіта з угор. *trombita* «труба», а це з італ. *trombetta* «трубка»); зі струнних інструментів: гусли — г'арфа, цитра (поль. *cytra*, нім. *Zither*, лат. *cithara*, грець. *kithára* з котроїсь давньої орієнтальної мови), гусли — скрипица, гудецъ — арфіста, цитариста, гуденіє — пискане, гуд'єне, пиш'єне (48); бряцало — бряцалце, клеп'ало, цитра, ф'єстула у органів, цимб'ал, г'арфа (16; змішано тут зі струнними й інші інструменти!); біло — молотокъ котрымъ струны натягають и тыжъ билце албо піорко кот'орымъ на струнахъ брянкають (315); органъ — інструментъ, орудіє, гусли, ліра (поль. *lira*, лат. *lyra*, грець. *lyra* — позичення, може, з єгейського) (431); ліра — скрипица (429); миханіческій ар'ганъ (436); кін'ира (грець. *kinúra* «10-струнна г'арфа» з гебр. *kinôr* «цитра») — цит'ара, г'арфа, в кін'иры шумяще — на г'арфахъ брянкаючи (422); ким-

валъ — цимб'аль для гран'я (423; при чому кимвалъ — звонъ, 422); з-поміж інших: тимп'анъ — бубень (464) та бубонки (473).

«Синоніма славеноросская», рукописний словник 2-ої половини 17 в., що в основному є селекціонованим лівобережним українсько-церковнослов'янським оберненням Бериндиного «Лексикону», додає тут всього деякі варіанти слів і їх значень: арфа — гусли; арфіста — гудецъ; г'арфа — бряцало, гусли; цимбали — бряцало, кимвалъ, доброгласенъ; цитра — гусли, бряцало; цитриста — гудецъ; корнець — соп'ль, сопль, корнетиста — сопєць, пиш'а(л)никъ; сурма — сопль, сурма'чъ — пиш'алникъ; фл'етня — сопль, соп'ль, ц'євница; ф'яра (себто: фу'яра) — сопль, соп'ль; шаламая — ц'євница; штортъ — прегудница, штортиста — прегудникъ; ф'єстула — восклицування (мабуть, «фальцет»); бряцало — бряцало; дзвонъ — кимвалъ, колоколь, дзвонкоць — звонєць.

В рукописному азбуківниковому «Лексисі» архим. Амфілохія з 17 в. привертає увагу хіба варіант свирня — сурма.

В 17 в. впадає в очі, що з польщини позичувано чомусь навіть окреслення для звуків (у Беринди: дзвенк, дзвянк, брм'єніє). Серед назв же інструментів відсутні в наших лексикографів такі, знані в тогочасній польщині, як: *kobza* «коза, волинка», *gajdki* «мала скрипка», *drumla* «дримба», *multanki* «пищалки», *dzyngi* «циганське решето», *bandora* «бандура», *radwan* «лютня», *puzon* «рід труби з розсувними частинами» тощо.

Хіба аж новішим позиченням є тут зах.-укр. *liǫávka* «сопілка» — з поль. *ligawka, legawka* «па-стуша сопілка завдовжки в 1 м з виструганих дощочок, зчіплених обручниками, в середині облита смолою» (з нім. *Lägel* «подовгувата бочілочка ри-балок»).

Рукописний латинсько-«слов'янський» словник Івана Максимовича з 1718—24 рр. з нового називає: *вычвертки пѣвческіе „flexiones modorum et vocis“*, себто щось ніби «трелі» (порівняй дав. поль. *wycw(i)er(k), wyczwerk, guswerki* «трелі співака»); йдеться тут про давніше поль. (16 в., у словнику Калепіна) *riczwerek „praeludium“*, позичене з італ. *ricercata* «прелюдія».

Дзвони бували, як особи, «хрещені» на іме-на святих, — зокрема великі дзвони; «св. Кирило» Успенської церкви («Волоської») у Львові в 17 в. давав причини до судових процесів «за образу ві-ри» поміж укр. і поль. перекупками — за злобне непристойне перекручування його назви торгович-ними польками, коли обзивався в старокалендар-ні дні. У давніх службениках (а теж і в «римсь-кому» з 1942 р.: «...ударяють во вся *кампаны* и *тяжкая* и *клеплют* довольно», стор. 142) дзвони називали ще з-грецька *кампанá*, давнє *камбанъ* (н. грець. *kampana* з італ.-лат. *campana* «дзвін»). Замість дзвонів після 12-ої євангелії «на страстях» у Великий Четвер лиш паламар тарахкав дерев'я-ною *калáталкою* (об навхресні проміжні стінки били 4 молоточки на доземних осях, запущених у верхній і спідній кружок в 4 кутиках поміж ци-ми стінками), а подібно під час виношування пла-

щаниці в Велику П'ятницю калатали діти дере-в'яними «бúзьками» (Бобреччина) чи «деркачáми» (Львівщина): у ньому рухомий молоточок на го-рішньому кінці держак бив у поперечну гори-зонтальну дощечку, вирізану в формі силуету птаха на льоту. Замість дзвонів уживали колись по монастирях дерев'яної дошки («бýло») склика-ти братію. Латинські *orgáni* (вперше дістав ніби 757 р. французький Пипін в подарку від грецько-го цесаря Константина, поширив їх Карло Вели-кий — спершу лиш по соборних і монастирських церквах, а від 13 в. на Заході скрізь) не змогли у наш обряд прорватися ні в час обрядової латині-зації Галичини, але вже поль.-латинська *сигна-тýрка* (поль. *sygnaturka* «найменший дзвін на дзвінниці подавати початок Богослужби», сер.-лат. *signatura* «позначення») як назва для малого дзво-на в міських церквах, в який ударяли, коли вихо-див священник з «тихою» (читаною) Богослужбою, — була, подібно як і такий дзвін — навіть у Свя-тоюрському соборі у Львові. По селах у Галичині лиш при освяченні «*служачий*» (міністрант), на польсько-латинський лад, вдаряв сукняною гал-кою у спеціальну мосяжну «*чашу*» (рід тарілки на короткому держакі). Наші земляки в Бачці (а мусить такий звичай бути і в їх карпатській бать-ківщині Пряшівщині, звідки прийшли в 1750-их рр.) знають маленькі круглі («гудзикові») дзві-ночки й на кадильніці — як ото на швах патріяр-шого саккосу і звуть їх *черкóтки* (уг. *csörgő*).

Обрядова латинізація Греко-католицької цер-кви в Галичині в 18—19 вв. ввела декілька латин-

сько-польських термінів на нові відправи: *суплікація* (поль. *suplikacja* «благальний молебен» на «Святий Боже», від лат. *supplicio* «благаю на колинах»), «молебен з виставленням св. Дарів» (Східня Церква їх уживає лиш для св. Причастя, і не знає їх окремого почитання), *літанія* «прохальний молебен» (поль.-лат. *litanía* «прохальна або жалібна відправа», грець. *litanéōd*, *litaínō* «благаю»). Поширений у нас в 18 в. тип композиції побожних пісень *кант*, пізніше назва релігійної лірницької пісні (в лірн. арг. *psálka*, *psáliti* «співати», новогр. *psállō* «співаю»), прийшов зі Заходу (поль. *kant*, *kantyk* «побожна пісня», лат. *cantus*, *canticum* «спів, пісня»); від того збірки коляд стали звати *кантічкою* (поль. *kantyczka*, лат. *cantica* «пісні»). Друковані збірки коляд і кантів названо *богогласник* (перший рукописний збережений Грибова з 1734 р.; перший друкований почаївський 1791 р., передрукований 1805, 1825 та у Львові 1850, 1886).

З двоголосого співу пішли забуті нині вже назви: *прим* «перший голос» поль. *wodzieć grzm*, наше львівське *водіти прим* «ватажкувати, грати першу скрипку», з якогось лат. *vox prima* «перший голос»), тоді як лат. *vox secunda* «другий голос» (*секундувати кому* «помагати, притакувати», поль. *sekundować* — теж під впливом франц. *seconder*) перетлумачено на *вторувати*, наддністр. *втор* «другий голос» (з поль. *wtór*, *wtórować*). У «Москалі-чарівнику» (1819) зафіксував І. Котляревський ще інший термін для другого голосу: *окселектувать* (з якогось італ. *voce ausiliante* «допо-

міжний голос»); говорить Финтик: «...прекрасная Тетяно, заспіваємо обое: я окселектую буду, а ти дишканта пой» (І. П. Котляревський: Твори, Київ 1957, стор. 296).

Для збірників церковних напівів втерлася в 19 в. в Галичині церковнослов'янська назва *гласопіснецъ* (видання Із. Дольницького, Львів 1894; вийнятки з нього як «Гласопіснецъ или напівник церковный» зладили В. Волянський та В. Бойко 1949 в Кулемборзі-Тільбурзі; «Гласопіснецъ» І. Дольницького перевидав у Римі 1951 І. Музичка, а як «Напівник церковный» з деякими змінами О. Остайм-Дзерович, Рим 1959).

Враз із заведенням укр. народної мови в Богослужбу після революції 1917 р. теж і в церковно-музичній укр. православній термінології помітна — інколи й пересадна — тенденція усувати церковно-слов'янізми (і архаїзми) укр. кальками. При одночаснім збереженні церковнослов. термінів у Грекокатоліцькій церкві виникає й на тому відтинку нове мовно-термінологічне конфесійне розрізнення такими дублетами як: *напів* — *наспів*, *розспів*, *глас* — *голос*, *вбзглас* — *віголос*, *самогласний* — *самоголосний*, *отпуст*, *отпустительний* — *відпуст*, *відпустительний*, *полунощниця* — *пізнічниця*, *всенічне* — *всенічне*, *чтець* — *читієць*, *крюковé письмо* — *гачковé письмо*. Ледве чи всі такі сх.-укр. терміни дадуться без труда ввести в грекокатоліцькому середовищі: тут бо втерлися і відповідні фразеологізми (напр. *співати 14-тим гласом* «співати не тримаючися мелодії, співаної іншими»), то знову ж укр. відповідники означають

щось інше (напр. *відпуст* «проща»). Збільшує воно число лексичних різниць церковнослов'янського походження між Галичиною й рештою укр. східних земель (напр. сх.: *враг*, *сласті*, *ограда*, *прат*, *злосмрадний* — зах. *дідько*, *солодощі*, *паркан*, *моші*, *смердючий* тощо). При того роду виразах ідеться не про звичайні, але конфесійні термінологічні діалектизми мови.

Православний Служебник, виданий з доручення Собору Єпископів УПЦ в США 1963 р., повертається частково до церковнослов. термінів (*всеношна*, *глас*, *часи* — не *всенічна*, *голос*, *години*), хоч деінде в ньому термінологія зукраїнічена: *оголошені* (не *оглашенні*), *ектенія* *потрійна* (не *сугуба*), *благальна* (не *просительна*), *зображальні* (не *іобразительні*), *ранішосвячені дари* (не *преждеосвященні д.*), *горне місце* (не *горне сідалище*), *райські двері* (галицьке *царські врата*). Подібно в низці виразів повернено до вимови грецьких позичень з *и*, а не з *і* (*алилуя*, *кафизма*). Зрештою проблемі нашої церковної термінології присвятимо ще окрему розвідку.

Вже оцей побіжний огляд однієї лиш церковно-музичної термінології говорить, скільки то незасвідченої джерелами історії культури скриває в собі лексика. В нас отут вона говорить про сильну південну, візантійсько-болгарську хвилю, замінену згодом західною, польсько-латинською чи — італійською.

Староцерковнослов'янська мова і церковнослов'янський переклад Святого Письма

"Християнський голос", Мюнхен 1972, ч. 8 (20.2.),
10 (5.3.), 12 (19.3.), 17 (23.4.), 20 (14.5.), 21 (21.5.)
24-28 (11.6.-9.7.)

1. Мова староцерковнослов'янська і староукраїнська

Деколи доводиться й нині натрапляти в писаннях наших немовознавців на невірне твердження, мовляв, мова, вживана сьогодні в українській католицькій богослужбі, — «староукраїнська», себто мова староукраїнських племен: білих хорватів, дулібів (бужан) волинян, деревлян, полян, сіверян, тиверців і уличів а чи їх нащадків. Воно слушне хіба настільки, що це (з відповідною фонологічною адаптацією) була літературна мова — або докладніше один з-поміж її жанрових мовистилів — у давній Україні, почавши приблизно від християнізації (988). У її бо варіанті, достосованому до староукраїнської фонологічної системи писалися чи переписувалися літургичні книги й релігійно-церковні твори (проповіді, поуки, житія); вона впливала і на мовистиль світських жанрів староукраїнського письменства (літописи, дружинний епос, як от «Слово о полку Ігореві»), при тому ще найслабше на мову ділових документів, листів чи юридичних актів, поскільки вони були писані світськими людьми.

Староцерковнослов'янщина це насправді мова в своїй основі старомакедонсько-староболгарська, оформлена солунцями свв. Костянтином-Кирилом (826-869) і його братом Методієм (815-885) для місійних цілей серед моравських слов'ян від 863 р., а згодом у 9-10 вв. поширена в Македонії й Болгарії, а звідти занесена в Ук-

раїну, може, ще від походів кн. Святослава Ігоревича на Болгарію 968 р. полоненими духовними-місіонерами й тут достосована лиш до фонетичної структури староукраїнської мови, з якою пройшла всі її даліші зміни (якщо мова про український варіант церковнослов'янщини).

Такі найважливіші фонологічні зміни цієї старомакедонсько-староболгарської мови (для неї прийнялася назва староцерковнослов'янська мова — від її функційного вжитку, а подекуди й старослов'янська мова — бо це найдавніша засвідчена літературна мова слов'ян) — на українському ґрунті це:

1) вимова носових голосних а, є як у, 'а/я, напр. дубъ, пять; такі носові голосні ще досі знає польська мова (dąb, pięć); вони були колись і в мові українців, але перейшли десь у I-ій половині 10 в. в у, 'а/я: угорці-мадяри, які прийшли й на Закарпаття бл. 895 р., чули ще тут назву річки Уг як Ung, але вже візантійський цісар Костянтин Порфирогенет, описуючи водний шлях «русів» Дніпром бл. 948-52, подає серед назв Дніпрових порогів Неасит, мабуть, Ненаситець, а що первісно означав хіба назву пелікана, ст.-церк.-сл. *nejesyть* ніби «ненажора» (зловлену бо рибу перетримує у великому мішечку-волі!) — тут уже без носового голосного, себто *неясить*;

2) дальша фонетична різниця поміж обома мовами це наявність у мові

східніх слов'ян (українців, білорусів і росіян) т. зв. повноголосу, себто груп **-оро-, -ере-, -оло-** поміж приголосними, а де в таких випадках староцерковнослов'янська мова (а теж інші південнослов'янські як і чеська й словацька мови) має **-ра-, -рѣ-, -ла-, -лѣ-**, а польська **-го-, -гзе-, -ло-, -ле-**, напр. укр. **ворота**, цсл. **врата**, укр. **перед**, цсл. **прѣдъ**, укр. **золото**, цсл. **злато**, укр. **молоко**, цсл. **млѣко**; в куди рідших числово випадках появляється в українській мові (як і в інших північно-слов'янських: східньо- й західньо-слов'янських) у назвуці слів під праслов'янською спадною (ціркумфлексовою) інтонацією **ро-, ло-**, де староцерковнослов'янська мова має **ра-, ла-** (укр. **робота**, лодка, цсл. **работа**, ладия); йдеться тут про різні висліди процесів, мабуть, з 8-9 вв. по Хр. (ім'я переможця над аварами Карла Великого, 742-814, короля франків 768-800 і римсько-німецько-французького цісаря 800-814, стало для слов'ян назвою «володаря» загальною, пор. укр. **король**, поль. **król** чи сербохорв. **kralj**, себто було ще охоплене цим фонетичним процесом; аналогічний приклад зміни у значенні слова це латинське ім'я **Caesar** Гай Юлій, завойовник Галії з 1-го в. перед Хр., а що в герман стало назвою найвищого володаря **kaisar**, нім. **Kaiser** «цісар»: слов'яни ж це слово перейняли від готів як **цѣсарь**, а з чого врешті пішла й назва цар);

3) у назвуці слів у деяких випадках українці вимовляли **о-** там, де староцерковнослов'янщина (як і інші південно- й західньо-слов'янські мови) знала **е-** (цсл. **елень**, **озеро**, **единъ** — укр. **олень**, **озеро**, **один**, при чому **единий** це церковнослов'янське у нас); тому грецькі й скандинавські ймення з **je-, (h)e-** змінили наші предки на **о-** (**Олена**, цсл. **Елена**, старогр. **Helénē** ніби «грекиня»; **Ольга**, **Олег**, старонордійське **Helga**, **Helgi** ніби «свята, -тий»); томущо цей процес захопив ще хри-

стіянські ймення, то можна гадати, що він проходив ще в 10-11 вв.;

4) на місці праслов'янських сонантних (складотворчих) твердого й м'якого **р, л** у словах типу **торг, верх, полк. вовк** (цсл. **трѣгъ, врѣхъ / врѣхъ, плѣкъ, влѣкъ** — староукр. **тьргъ, вѣрхъ, плѣкъ, вѣлкъ**) вокалічний елемент, себто півкороткі голосні **ѣ** (коротке **у**), **ѣ** (коротке **і**), виступав перед а чи після цих **р, л**;

5) на місці праслов'янських груп **tj, kt', dj** вимовляли в староукраїнщині **ч, ч, дж/ж**, а в староцерковнослов'янщині **шт, шт, жд** (**печъ, хочу, свѣча, межа** — цсл. **пешть, choŝta, свѣшта, межда**); староцерковнослов'янські літери **шт** писалися в кириличному письмі під собою як лігатура (з одною спільною поземою рисою), з чого пішла й наша літера **щ** (замість неї білоруси пишуть **шч**); вимова **щ** (**шч**), замість **шт** у церковнослов'янщині, поширеній на Україні (як і в білорусів та росіян), появилася, мабуть, під впливом тих випадків, де в староукраїнському вимовляли **шч**, а в староцерковнослов'янщині теж **шт** (напр. **шчирий**, суфікс **-ише** — цсл. **штирий** «щирий», **-иште**: **жилище** — **жилиште**); є ще й інші тлумачення такої вимови **шт** як **шч** у нас та в білорусів і росіян; сліди цієї вимови видні у нас напр. у словах: **мощі** (пор. **не-міч**), **сущий** (хоч: **гарячий**); для цсл. **жд** пор. **ходження** — укр. **ходження**;

6) фонему **ѣ** «ять» вимовляли в Болгарії-Македонії хоч як **я** (пор. цсл. **яствие** «істинне») хоч як **е/е** (пор. укр. **цслов. предвѣчний**, власне **прѣдвѣчъный**), — тоді як в Україні переважала вимова того ж «ять» як **і** (пор. укр. **цслов. на віки віков** — рос. **цслов. на веки веков**), а в наших північних говірках (Полісся-Чернігівщина) як дифтонга **іе** (під наголосом він там і досі зберігся, а без наголосу перейшов в **е/и**);

7) тоді як староцерковнослов'янщи-

на знала вимову **г** (**богъ, господі**), то в староукраїнщині вже з 11 в. засвідчена вимова спірантного **г**; у донедавній російській церковній вимові (теж у старообрядців) таке спірантне **г** в словах **Бог, Господь, благо** тлумачено слідом київської вимови — чи то з часів місіювання, чи 15-го а чи 17-18 вв.;

8) існувала ще низка різниць поміж староцерковнослов'янщиною й староукраїнщиною в деклінаційних і кон'югаційних закінченнях, як от: а) в родовому однини й називному-знахідному множини жіночих (частково й чоловічих іменників) з основами на **ја** (земля, душа) та в знахідному множини чоловічих іменників з основами на **јо-** (конь, ножь) появляється в староцерковнослов'янщині закінчення **-ѣ** (в староукраїнщині **-ѣ**, звідки наші нові: землі, душі, коні, ножі), при чому цей носовий голосний у нас читано як **-я** (отже): земля, душа, коня, ножа); таке **-я** замінила перевидана в Москві 1648 р. Граматика М. Смотрицького на **-и/-ы** як бодай паралельні закінчення і звідси увійшли вони згодом у синодальні богослужбові тексти (до того й частково з російським правописом: Богородицы, души, тощо); сліди ж староцерковнослов'янського закінчення **-ѣ** збереглися як **-я** в довгозакінченнєвій (займенникової, складеній) відміні прикметників як і займенників та числівників порядкових, а де виступають ще й інші різниці поміж староукраїнщиною (то^ѣ добро^ѣ земл^ѣ «тої доброї землі», ты (ѣ) добры^ѣ зѣмл^ѣ «ті добрі землі», знахид. ты (ѣ) добры^ѣ конѣ «тих добрих коней») і церковнослов'янщиною (тоя добрыя земля, тыя добрыя земля, ты (я) добрыя коня);

б) з-поміж різниць у дієслівних формах назвемо: форми активного дієприкметника теперішнього часу типу ст.-укр. мога, сцсл. могы «той, що може», закінчення 2-ої особи однини теп. ч. сцсл. -ши — ст.-укр. -шь (твориши — творишь), закінчення 3-ої

особи однини й множини сцсл. -тъ — ст.-укр. -тъ (несеть, *nesatъ* — несеть, несутъ), додаване в староукраїнщині й у імперфекті (сцсл. *nesěaše, nesěača* — ст.-укр. несяшетъ, несяхуть «вініс, вони несли»), закінчення 3-ої особи двоїни сцсл. -те — ст.-укр. -та (несете — несета «вони два несуть», несѣасте — несяста «вони два несли», нессосте — нессоста «вони два понесли»), троякі форми аористу (минулого часу) в старших текстах староцерковнослов'янщини (ректъ/рѣхъ/рекохъ «я сказав» — найстарша, молодша й наймолодша) супроти лиш одної (рекохъ) у староукраїнщині, майбутній недоко-наний час творився в староцерковнослов'янщині за типом *bada čitati* «читатиму», а в староукраїнщині радше за типами *начну/имаю/иму/хочу читати*, ніж буду читати;

9) серед словотвірних різниць назвемо сцсл. префікс *из-* (ст.-укр. *вы-*: *избъранъныи* — *выбъранъныи*) і суфікси *-ица, -иште* (ст.-укр., крім *-иця, -ище*, ще й *-ѣка та -иско* в подібних функціях, напр. *кѣнижица* — *кѣнижка* чи нове укр. *псице* /*писиско*);

10) куди глибшими були різниці в лексичі, але вони виступали вже такі і в самих староцерковнослов'янських текстах як слід старомакедонського, моравського, панонсько-словінського й староболгарського підґрунтя і про них буде мова далі (напр. сцсл. да «щоб», лоза «виноград», село «поле», ланита «щока, лице» — укр. «і», «верболіз», «село», чи лоно).

Однак, не зважаючи на всі ті названі різниці, обі мови — староцерковнослов'янщина й староукраїнщина — були собі в 10-му віці дуже близькі низкою інших фонологічно-морфологічних і синтаксичних рис, ближчі навіть ніж староукраїнщина й нова українська мова у тому відношенні.

У фонології це була наявність ряду фонем, які почали зникати в староукраїнській мові від 11-го віку, а саме:

1) півкоротких голосних «ерів» *ъ, ь*

(короткі у, і), у т. зв. слабих положеннях викликаючи тут своїм заником низку дальших змін (напр. перезвук о, е в попередньому складі слова в і: *домъ* ≥ *дім*, *печь* ≥ *піч*; подвоєння приголосного в випадках типу *зелье* ≥ *зілля*), — «слабим» же було їх положення у визвучі слова, у сусідстві складу з голосним повного звучання (*бърати* «брати», *зъвати* «звати») та в кожному непаристому складі, як числити від кінця слова чи то від складу у сусідстві голосного повного звучання; у «сильних» положеннях *ъ*, *ь* переходили в о, е — «сильними» ж були положення в паристих складах слова (*швъць* «швець», *швъця* «шевеця», *швъцьмъ* «шевецьмъ», *сънъ* «сон», *съна* «сна, сну»); за неповні ясних умов у нашій давній церковній вимові, головню у префіксах і прийменниках (*съ*, *къ*, *въ*) «єри» *ъ*, *ь* теж у слабих положеннях стали вимовлятися як о, е у церковних виразах (*собор* — але народне збір із *съборъ*, *вознесення* — *възнесение*, *со*, *ко*, *во*, *множество*, *рождество* — але народне *різдво* із *рож(д)ъство*); до скорочення числа складів слова, може, не допустила тут архаїчна церковна традиційна вимова (фонема *ъ*, *ь* після їх зануку в живій мові замінено наближеними до них фонемами о, е) й головню церковний спів із нотними знаками теж над такими складами слова; треба бо пам'ятати, що в 12-14 вв. у ближче дослідженій групі рукописів церковних прийнялася була манера писати подвоєні голосні під наголосом і без наголосу (в словах типу *домъ*, *овця* могло було йтися і про передачу здовженої чи звуженої вимови о!); можливо, що така правописна звичка виникла була спершу під впливом правопису ірмологійних текстів, призначених для співу, з їхніми надрядковими невмами «крюками» (гачковими позначеннями музичних інтервалів і довготи нот): тоді бо, де над окремими голосними в слові треба було відповідно до мелодії написати декілька невм, там

такий голосний під невмами писався двічі-тричі (у північно-російських ірмологіях теж над «єрами» у слабких положеннях та в визвучі слів!); то ж можливе, що з написань з подвійними голосними в кондакарях, стихирах і ірмологіях поширилася ця звичка писати подвоєно голосні слова й на інші рукописи;

2) наявність у староцерковнослов'янщині й староукраїнщині двох фонем і -и (правописні и — ѣ), а що від 12 в. стали в українській мові зливатися в одному «середньому» і — спершу в групах *къ*, *гы*, *хы*, процес, що досі не закінчився в бойківсько-лемківських і середньо-закарпатських говірках (*сын* — синий).

У морфології подібність поміж ооо-ма мовами полягала:

1) в деклінації іменників з її системою відмінкових закінчень за основами (сьогодні радше за граматичними родами) з формами двоїни (пор. сьогоднішні діалектно-архаїчні *дві руці*, *дві селі* — на заході, *два аршина* — на сході) не лише в імен, але й у дієслівних формах (пор. укр. церковнослов. *яко видѣста очи мои* «бо побачили очі мої»);

2) в наявності супіну замість інфінітиву після дієслів, що означають рух, та з об'єктом тоді в родовому, не в знахідному; його закінчення -тъ причинилося до виникнення східноукраїнської форми інфінітиву на -тъ (*читать*), а з яким давній супін злився;

3) в наявності системи минулих часів: імперфекту (*куповаахъ* «я купував»), аористу (*купихъ* «я купив»), перфекту (*купиль есмь* «я купив») і плюсквамперфекту (*купиль бѣхъ* «я купив був»), — заміненої в нас згодом (в 14 в. чи й раніше) перфектовою формою від різноаспектових коренів дієслова (*куповаль есмь* «я купував» — *купиль есмь* «я купив»);

4) в наявності розбудованої системи дієприкметників пасивних (*несомъ* — *несень*) і зокрема активних (*ходя* (й)/

-ячи — ходивъ (-ый)/-вѣши), що в новій українщині виступають вже лиш як невідмінні дієприслівники (ходячи — ходивши).

У синтаксі ця подібність виявляється:

1) в наявності категорії неозначених (коротких йменникової відміни: пор. пісінне *молод козак*) і означених (довгих займенникової відміни: *молодая дівчина*) форм прикметників, себто первісно означали: *добръ мужъ* «один добрий чоловік», *добрыи мужъ* «цей/той добрий чоловік»;

2) у вживанні конструкції давального незалежного *dativus absolutus*, де ми сьогодні послуговуємося часовим побічним реченням *сцелов. женамъ прѣдѣставъшиимъ гробу* «коли жінки стояли перед гробом»).

На Україні принесена з християнізацією церковнослов'янська мова зазнала далекосяжних змін, відповідно до таких же історичних змін староукраїнщини, з якою вона співжила в симбіозі як специфічний мовостиль церковної літератури. Ті зміни стосувалися головно фонетики й вони в основному названі вже попередньо:

1) зник чи перехід в о, е «єрівъ ѣ, ѥ; 2) вимова ѣ «ять» як і, крім випадків, де воно виступає в цсл. групах -рѣ-, -лѣ- відповідно до українських повноголосих (пор. *претерпѣти, член, предвѣчний, плевед* — хоч є й *пліни-ти, «полонити»*; сх.-укр. *Млечний путь* «Чумацький шлях, *Молѣчна дорога*», хіба під російським впливом, а чи під впливом російської або північноукраїнської церковної вимови); 3) злиття ѣ й и (і) в одному новому и, крім карпських говірок, де підужгородсько-бойківську вимову ѣ в церковному співі зі здивуванням чули втікачі — подільські священники 1944 р. як о (*Соне Божий «Сыне Б-ий»*).

Зате народномовні зміни о, є в і (*дім, піч*) — почерез у/ї/и по південних говірках, та почерез дифтонги типу уо, іє під наголосом у північніших

— церковнослов'янської вимови не заторкнули, ба навпаки церковнослов'янщина причинилася до запровадження архаїчних варіантів з о в новій українщині (народ, поход). Але модне зараз од у підрадянській мові прози (раніш допущенне лиш у мові поезії), накидуване редакційними мовниками й на еміграції замість від, це слід північно-українського субстрату по черкасько-полтавських говірках; останніх десятиріч од враз із такими поезійними діалектизмами як *ѣсь* замість *-ся* (*дивлюсь, дивитись, дивилсь, -лась, -лось*) форсується і в УРСР і на еміграції — подібно як і форми типу в лісѣ, на рогѣ, ба навіть два столѣ; при завзятій боротьбі з південно-західними (лексичними) діалектизмами в нашій літературній мові й одночасному впертому просуванні ідентичних з російською літературною мовою скрайніх східноукраїнських діалектизмів — ця вперта тенденція офіційних київських мовних політиків, що російського мовного «суржику» свого докільля якось ніраз не завважують і боротьби з ним не ведуть, — повинна бути проглядна хіба кожному: вона йде на стирання виразних різниць української мови з російською. На відтинку лексики така ж війна ведеться нібито проти «архаїзмів і діалектизмів» по нормативних лексикографічних працях (і в критиці мови окремих письменників і перекладачів — напр. подолан і воляняків), щоб так виоперувати з лексичного фонду літературної українщини все, що різнило б її від літературної російщини. Не диво, що проти тогочасних з російськими виразами вузьких східноукраїнських діалектизмів (напр. *кропѣткій, крупній*) таких хрестових походів київські мовні політики не проголошують. Не диво, що в Києві спинено діалектологічні досліді (навіть формально підчинено відділ діалектології відділові історії мови в Інституті мовознавства) і що й не говориться про складення діалек-

тологічного словника (а поляки вже такий свій третій зчерги друкують!).

Достосувалася була теж морфологічна система церковнослов'янщини на Україні далекойдуче до змін староукраїнщини і щодо деклінаційних закінчень (головно в прикметників) і дієслівних форм.

Зближування церковнослов'янщини до української мови впродовж 12-13 вв. припинила під кінець 14-го в. хвиля втікачів болгар і сербів, м. ін. і на Україну: у 2-ій половині 14 в. їхні землі впали жертвою завоювань мусулманських осман-турків, перед якими освічені болгарі, македонці й серби шукали захисту в одновірців на північ від Дунаю — в румунських волохів і молдаван, в Україні, Білорусі, Новгороді й Москві. Ченці, рятуючи з zagrożених монастирів рукописи, принесли їх з собою і до нас і тут, як і на Білорусі та в Росії, викликали хвилю т. зв. «2-го південнослов'янського (мовно-культурного) впливу». У Болгарії бо розцвіла була в час т. зв. 2-го Болгарського царства (1185-1396) церковна перекладна література у співдії з візантійськими релігійно-духовними осередками; після завоювання Царгороду хрестовиками 1204 р. й утворення Латинського царства тут (1204-61) болгарські царі зголошували претенсії до духової спадщини православної Візантії.

До того часу й сама староболгарська (староцерковнослов'янська) мова зазнала була вже — після 9-10 вв. — далекосяжних змін, які й відбилися при переписуванні церковних книг: давні форми копії достосовували невідомо до своєї живої вимови, інколи й псували текст, не розуміючи вже добре його давніх форм і виразів. В учених книжників отже назрівала потреба до справлення церковних текстів відповідно до грецьких оригіналів. А захоплення серед них же високорозвиненою грецькою мовою й її

блискуче-реторичними церковно-літературними формами викликало тенденцію й собі можливо докладно передавати при церковнослов'янському перекладі грецько-мовні конструкції, навіть якщо вони не відповідали структурі цієї південно-слов'янської мови, себто запроваджувано кальковані грецькі конструкції при перекладі, а замислюватий реторичний стиль в оригінальних писаннях. Таку коректорсько-перекладницьку середньоболгарську діяльність осягав своїм авторитетом мученика за віру болгарський тирновський патріарх Євтимій (1320-93). Правописно-мовні звички його тирновської школи зводилися до таких основних пунктів:

1) у правописі — до написань з новими голосними «юсами» (великим і малим) **ѣ, ѥ** — хоч у болгарських говірках там вимовляли **ѣ/а, ѥ**, у сербів **у, е**, а в нас **у, 'а/я**; до написань груп голосних слова без йотації, згідно з декотрими болгарськими говірками (**моа, моєа, мое, мою** «моя, моєа, мое, мою»); до етимологічних написань грецьких слів такими літерами, як вони там писалися (аггелъ «ангел», Логгінъ «Лонгин»); у визвучі слів писано на сербський лад переважно лиш **-ъ**, що його серби як і болгари тут і так не вимовляли (з того часу походять наші церковнослов'янські написання аминь, замість давнішого аминѣ, і відповідно до того й вимова з пом'якшеним **-нь**, себто аминь, тоді як в інших словах такі написання як **сънь, сонь, вълкъ/вълкъ** «сон, вовк» згодом усунено — відповідно до української вимови, де у слові день визвучне **-нь** м'яке, а в сонь **-н** тверде); у випадку слів типу **торг/търъгъ, верх/върхъ, полк/пълкъ, вовк/вълкъ** повернено у нас до давніх болгарських написань типу **тръгъ, врѣхъ, плѣкъ, влѣкъ**, що втрималися тоді аж до 17 в. (ще П. Беринда частково так пише в своєму Лексиконі 1627 р., але зникають вони

вже в Граматиці М. Смотрицького (1619 р.);

2) у деклінації й кон'югації повернено до давніх закінчень, якщо вони були в міжчасі наблизилися до народних (добрааго «доброго», писааше «він писав» тощо);

3) у синтаксі повернено до конструцій з незалежним давальним (напр. Ісусу пришедшу во Юдею «коли Ісус прийшов у Юдею»), залюбки вживано давального присвійного замість родового (во вѣки вѣкомъ) під впливом болгарської живої мови, яка ще раніше стала була втрачати окремі відмінкові закінчення; по-невільничому перекладано грецький родівник церковнослов'янським відносним займенником иже, иже, еже і грецький інфінітив у функції назви дії церковнослов'янським інфінітивом з таким родівником замість напр. віддієслівним іменником зі суфіксом -аніє/еніє; тому що тоді перекладено зреформований чин св. літургії царгородського патріарха Філофея Коккіна (1354-55 і 1362-76) то саме в цьому перекладі трапилися такі найрізкіші прогріхи проти структури слов'янських мов, як от напр. у екстеніях О еже избавитися нам от всякія скорби, гніва і нужди Господу помолімся.

— Hyper tu rhysthēnai hēmās apō pásēs thlīpseōs, orgēs, kindýnu kai anánkēs tu Kyríu deēthōmen; I o еже сподобитися нам — Kai hyper tu kataksiōthēnai hēmās... — себто «О ізбавленні нас...», «О сподобленні нас» а чи «Да ізбавимся...», «Да сподобимся...»);

4) у словотворі прийнялася тоді низка словоскладень на лад грецьких замість притаманних слов'янам суфіксальних утворень (плодородный «плодовитий», зломудрецъ, многосвѣтлый «світильникъ», хлѣбтворецъ «пекар», борзописецъ тощо);

5) у висловлюванні стосовано зумисне різні ампліфікаційні тавтологізми й синонімічні фігури візантійської рето-

рики, а що їх згодом окреслювано як «плетеніє словес».

І ще одна правописна звичка стала ширитися в рукописах від 14 в.: з уваги на пересунення слівного наголосу в народній мові того часу сербохорватській (у її штокавських, східних і південних говірках) а теж у македонській і частково середньоболгарській, — почато давній, традицією освячений слівний наголос у церковнослов'янських текстах позначувати — теж у наших рукописах і друках. Воно привело в дальшому до виявлення наголосових різниць поміж типом церковнослов'янщини української, білоруської й російської, усуваних аж згодом московськими синодальними друками.

В цілому виникла в 15-16 вв. під впливом Євтімієвого правопису й мовної реформи на Україні група церковнослов'янських рукописів, що їх прийнято з уваги на вживання «юсів» замість у, я називати 'пам'ятками юсового письма'. Осередками, звідки особливо такі рукописи поширювалися, були буковинсько-молдавські манастирі; на Закарпатті така правописна мода протривала й до 17 в.

Гуситизм і реформація зі зразками перекладів св. Письма причинилися і в нас у 16 в. до виникнення його перекладів на народну мову — хоч у формі недільно-святкових читань і поук-проповідей до них (т. зв. учительні Євангелія) хоч у формі суцільних текстів на діалектній основі (напр. Пересопницьке Євангеліє, 1556-61, з типовими в ньому різнодіалектними глосами до окремих народних висловів: криниця-студня-колодязь). У переписуванні церковнослов'янські тексти вносять окремі копії, як і раніше, свої діалектні риси. На Волині-Поліссі, куди в 15-16 вв. переноситься літературно-культурне життя, отакими рисами в фонетиці стають: змішування етимологічних ѣ-е не під

наголосом (река́:рѣ́ки), написання зістверділим р (радь, врьдь, «ряд, уряд»), з появою е на місці ненаголошеного я (ходеть «ходять»). Отвердіння ць в південно-слов'янських мовах, себто й болгарсько-македонсько-сербському типі церковнослов'янщини ще з 11 в. — помітне зокрема в суфіксах -ець, -иця — а від кінця 15 в. у російській, білоруській мові й декотрих українських говірках (середущо- й східньо-поліських та покутсько-гуцульських) привело до того, що твердо стали ці суфікси писатися і в середньоукраїнській церковнослов'янщині (отець, отца, -цу; дѣвица, -цу, -цамъ, -цѣ); цю тенденцію — написання й церковну вимову — дуже підтримали й пізніші синодальні церковні друки й тим помітно віддалили в нас церковну вимову від народної.

До нового розквіту церковнослов'янщини як літературної мови на Україні прийшло з заснуванням Острозької академії (1580-1605) і міських братських шкіл у 2-ій половині 16 в. як і Києво-Могилянської академії (1632-1818). Завершенням праці острозького гуртка була перша друкована церковнослов'янська Острозька Біблія (1581); її основою стала списана копія з Біблії новгородського архисп. Геннадія з 1499 р., який уперше зібрав разом (як підставу для полеміки з сресю «жидовствуючих», які мали свій переклад старозавітніх книг з гебрейщини) усі церковнослов'янські канонічні книги св. Письма а чи доручив перекласти бракующе (напр. Макавейські книги) з латинської Вульгати. Тим самим церковнослов'янська мова Острозької Біблії доволі сороката, поскільки йдеться про різночасові й різнодіалектні нашарування (від 9 в. по 15 в.). Але її текст узято за основу усіх пізніших виправлених видань Біблії (1663 р. в Москві, Єлисаветинської або Синодальної Біблії 1751 й 1756 рр.). Можна гадати, що саме така

текстова кодифікація церковнослов'янщини у Біблії та в різних літургічних друкованих текстах 16 в. і такі потреби шкіл стали спонукою до скодифікування системи церковнослов'янської мови в формі граматики: грецько-слов'янської «Адельфотес» (Львів 1591) і церковнослов'янської Лаврентія Зизанія (Вільна 1595) та Мелетія Смотрицького (Євє бл. Вильни 1619) — з її дальшими виданнями чи перерібками (Москва 1648, 1721; Снагов 1696, Римнік 1755 в Румунії). Лексикальне охоплення церковнослов'янщини давав у нас Лексикон Памва Беринди (Київ 1627, Кутейн бл. Смоленська 1653), крім різних рукописних більш чи менш об'ємистих тлумачень незрозумілих слів з Біблії й церковної літератури ('азбуковники' на лад латинських 'маммотректів').

«Адельфотес» як і граматики Зизанія й Смотрицького сперлися на граматики грецької й латинської мов і тим самим внесли в структуру церковнослов'янщини — зокрема в її коньюгацію — низку чужих слов'янським мовам категорій, а М. Смотрицький — ще й штучні форми. Місцевий відмінок відкрив у деклінації аж Смотрицький («сказательный падеж» — він же не має окремої від аблятиву форми в латинській мові, а аблятив там перейняв і функції льокативу!). Смотрицький сконструював для церковнослов'янщини цілу систему дієслівних часів і способів за грецьким зразком. Що його фонетика церковнослов'янщини могла бути всього українського типу 16-17 вв., річ зрозуміла, — зокрема щодо вартості давніх літер для голосних фонем («юсів», «єрів» ъ, ь чи і/и, ы). Правописне розмежування поміж о — ѿ (омікрон — оме́га), е — є чи и — ы Смотрицький використав для розрізнення гомонічних форм однини й множини або прислівника й прикметника чи родового й знахідного (при -го). І цей його ском-

нлікований правопис утримувався в кириличних друках церковних геть до 1-ої світової війни. Його Граматика запровадила штучне розрізнювання окремих закінчень жіночої двоїни в дієслів (-вѣ, -тѣ, -тъ — супроти чоловічо-середніх -ва, -та, -та), може, під впливом гебрейщини і таки головню болгарського втікача перед турками в Сербію Костянтина Костенецького (початок 15 в.), що вимагав у своєму правописному трактаті таких закінчень для жіночого роду; може, важив тут і приклад словінської мови з латинської граматики («*Arcticae horulae...*», Вітгенберг 1584) Адама Бохоріча. З другої ж сторони Смотрицький під впливом «Адельфотеса» й Зизанія прийняв для 2-ої особи однини аористу (в староцерковнослов'янщині тогочасної закінченням з 3-ою особою однини: *рекохъ, рече, рече* «я, ти, він сказав») форму перфекту, отже санкціонував тут на сторіччя парадигму: *рекохъ, реклѣ еси, рече*.

Граматику церковнослов'янщини Смотрицького виправила аж новочасніша чеського славіста Йозефа Добровського «*Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris*» (Відень 1822: для провінційного прашівця Н. Руснака Добровський залишився авторитетом ще р. Б. 1943-го в його граматиці «*Lingua taroslavica*», Прашів-Fragoroli 1943) з тим, що аж балтійський німець А. Х. Востоков-фон Остенек відкрив 1820 р. на підставі порівнювання правопису Остромирового Євангелія 1056-57 рр. з появою носових голосних *а, є* у польській мові, — що в староцерковнослов'янщині існували теж такі носові голосні, позначувані обома «юсами» — великим і малим («*Рассуждения о славянском языке*» в «Трудах Общества любителей российской словесности», т. 19, Москва 1820), а чого ще не знав Й. Добровський. Таким чином могли були врешті позитивісти-

граматики з Ф. Міклошічем, А. Шляйхером, А. Востоковим, А. Лескіном, Л. Гайтлером, Е. Карським, Е. Будде й В. Вондраком та іншими — після відступлення староцерковнослов'янських текстів (головню Євангелій, Псалтиря й Евхологія та Житій свв. Костянтина-Кирила й Методія) скорегувати свої уявлення про те, як саме виглядала фонетична й морфологічно-синтаксична структура староцерковнослов'янщини. Що староцерковнослов'янська мова не «руська» (так думав був уже в 15 в. болгарин Костянтин Костенецький!), але південнослов'янська. Воно потривало ще десятиріччя, поки німець-славіст А. Лескін і хорват-славіст В. Ягіч остаточно скорегували невірний погляд Ф. Міклошіча, ніби староцерковнослов'янщина це мова «старословінська», поки устійнено взаємний стосунок окремих національних варіантів староцерковнослов'янщини (моравський, далматинсько-хорватський, хорватсько-словінський північний, сербський, боснійський, македонсько-охридський і східньо-болгарський).

Дискусія про першість одної з обох староцерковнослов'янських азбук — глаголиці чи кирилиці, в яких написані найдавніші тексти, — не закінчена ще й досі. Подібно не закінчена ще й досі дискусія на тему, де й що насправді перекладали були обидва слов'янські апостоли свв. Костянтин-Кирило й Методій, бо дані про їх перекладацьку працю з грецького, названі в їхніх житіях, не знаходять повного підтвердження в збережених церковнослов'янських текстах.

2. Св. Кирило і св. Методій — основоположники староцерковнослов'янської літературної мови й перекладів церковних книг.

862 (чи 863) р. прибули в Царгород до візантійського цісаря Михайла III-го (842-867, при чому за малолітнього сина правила його мати цариця Теодора) посли від моравського князя Ростислава з проханням про місіонарів, що проповідували б «слов'янською» мовою, мабуть, у противагу до латинсько-німецьких духовників як політичних експонентів німецького цісаря Людовика I, може, у противагу до Людовикового протиморавського союзу з болгарським князем Борисом; кордони ж болгарської держави сягали тоді по середущий Дунай і горішню Тису.

В т. зв. Великоморавській державі об'єднав був бл. 830 р. князь Моймір Моравію, Чехію, Шлезьк, Словацьчину й Панонію (західню Угорщину) у противагу східній баварсько-франконській експансії, — ведучи боротьбу з місцевими феодалами, які м. ін. шукали політично-мілітарної підтримки проти Мойміра в середуцо-дунайських болгар (у східній Угорщині) чи такі в німців, як от князь словацької Нітри Прівіна: йому німецький король Людовик передав 863 р. в ленно західню Панонію над Балатонським озером. Таким чином виник тут другий політичний центр західньо-південних слов'ян (головно предків нинішніх словінців). Ще 846 р. Мойміра повалив його ж підтримуваний спершу німцями племінник Ростислав-Растіца, а який 9 років пізніше зумів уже з успіхом мілітарно протиставитися тому ж Людовикові Німцеві. Ростислав розбив і князя Прівіну в Панонії, посадивши там Прівіниного сина Коцела (861-874), свою ж Нітру передав своєму племінникові Святополкові. Політичне значення тих пе-

ремін напевно у Візантії оцінювали належно тимбільше, що йшлося про події на північно-західніх кордонах болгарської держави, з якою греки вели постійно війни.

З церковного погляду християнізована Моравія як і Горішня Панонія підпадали з розпорядження короля Людовика 829 р. Пасавській дієцезії, а Долішня Панонія (Хорутанія-Каринтія) з Блатноградом (на південь від Балатонського озера) — Зальцбурзькій архидієцезії. Сягали сюди однак і греко-візантійські впливи: Дунаєм почерез болгарську державу і почерез Дальмацію-Венецію, що тоді політично підлягали Царгородові. Висилка з Візантії слов'янських місіонарів, запрошуваних князем Ростиславом у Моравію, включувала отже конфлікти і з німецькими політичними та латиноцерковними (тут теж і римськими) чинниками, а від самих місіонарів праця на тому терені вимагала ще й незвичайного дипломатичного такту.

З Царгороду вислано тоді двох братів-солунців Костянтина-Кирила й Методія («солунці ж усі говорять чисто по-слов'янськи» — як каже Методієве Житіє), людей досвідчених і в місійній і в дипломатичній праці. Молодший Костянтин, провідник місії, був на той час високоосвіченою людиною з незвичайними філологічними здібностями і попередньо брав уже участь у політично-церковних місіях: для виміни полонених серед сарацинів у Малій Азії (851 р.), а 860 р. і в посольстві до хазар (над Долішню Волгу), по дорозі до яких (як розповідає його обширне Житіє) у кримському Херсонесі зустрів Євангеліє й Псалтир, писані «руськими писменами» (готською? «сирською-сирійською?

чи «руською» — східнослов'янською мовою?) і людину, що говорила цєю мовою, якби Костянтин швидко навчився подібно як і старогрецької. Там таки, згідно з Житієм, відкрив чудесно і мощі св. Климента, папи римського, а що їх забрав зі собою і згодом узяв їх, вирушаючи в моравську місію. На його молоді літа припадає доба іконоборства в Візантії: Житіє приписує йому навіть дискусію з іконоборчим патріархом Йоаном Граматиком (832-842). Старший Методій виконував деякий час адміністративні функції в слов'янській Егейській Македонії. Проживали ж оба брати деякий час у монастирі на горі Олімп (нині Улудар/Кешішдаг себто «Чернеча гора») в Малій Азії на південь від Царгороду недалеко Бруси, а де виникла була тоді у висліді втечі сирійсько-палестинських ченців перед наступом магометанських арабів своєрідна система монастирів — щось наче пізніша чернеча республіка на Афоні. На Олімп же в монастир завела обох братів, мабуть, і політична поразка їхніх протекторів при цісарському дворі 855 р. Коротке Житіє Кирила-Костянтина згадує ще про його місійну працю серед македонців над річкою Брегалницею (у теперішній північно-східній Македонії).

Придумавши слов'янське письмо (це була, мабуть, глаголиця) й переклавши найпотрібніші для місійної праці книги на «слов'янську» мову (може, це були недільно-святкові читання Євангелія, почавши Йоановим Великоднім, — як його цитує Житіє, — а теж деякі богослужбові тексти), вирушив на доручення цісаря Костянтин з Методієм — а чи й з іншими ще місіонарями, що знали по-слов'янськи — на Мораву хіба 863 чи 864 р. Перші роки праці тут були присвячені вихованню учнів — слов'янських

книжників і таки перекладанню потрібних церковних книг. Слов'янським «просвітителям» прийшлося змагатися з німецько-латинським духовенством, для якого сама вже слов'янська мова в богослужбі — себто не традиційні тут латинська чи грецька — видавалася ересю. Положення настільки ускладнилося, що та праця не знайшла всебічної підтримки місцевих державних чинників, а латинсько-німецьке духовенство уважало країну своїм місійним тереном, підлеглим Пасавові чи Зальцбургові. 864 р. моравський князь Ростислав під тиском союзу німецького короля Людовика з болгарським князем Борисом став васалем Людовика, а враз із тим скріпили в Моравії й німецькі церковні впливи. Отже апробату для своєї праці — висвячення вихованих уже слов'янських духовників — могли наші місіонарі отримати лиш від вищої церковної влади: в Римі, де, до речі, й не могло бути особливого захвату для розросту потуги німецького вищого клеру.

То ж до Риму вибралися оба брати зі своїми учнями — після понад трьох років праці (867 р.) По дорозі затрималися в словінській тоді Західній Угорщині (Панонії), де на південь від Балатонського озера щиро прийняли їх князь Коцел, даючи їм 50 учнів вивчити їх слов'янського письма. Тут вони затрималися якогось пів року. У дальшій дорозі почерез Венецію наші місіонарі звели дискусію з місцевими противниками слов'янської мови в богослужбі: Житіє Кирила зве їх «триязычниками», бо вони своє становище — мовляв, богослужба допускається лиш трьома мовами: грецькою, грецькою й латинською — обґрунтовували трьомовним грецько-латинським написом на Ісусовім хресті на Голгофті.

Після смерти папи Миколи I (858—867), який був обох братів до Риму кликав (згідно з Житієм Костянтина-Кирила), прийняв їх тут його наслідник папа Адріан II під кінець 867 чи на початку 868 р. з великими урочистостями з уваги на те, що оба брати привезли з собою херсонеські мощі св. Климента, папи римського. Він вповні апробував їхню слов'янську місійну працю як і їхні переклади Святого Письма й літургії. Св. Костянтин, захворівши важко, помер у Римі 14. 2. 869 р. на 42-ому році життя; прийнявши передше при чернечому постризі ім'я Кирило: його поховано в церкві св. Климента, де його мощі залишалися ще до кінця 18-го віку; за наполеонських війн переховав їх канонік лятеранської базилики Л. Маттеї до родинної гробниці в Реканаті біля Льоретта, де їх аж 1963 р. віднайшов домініканець Леонард Boyle і їх повернено 14. XI. 1963 до церкви св. Климента й складено в вівтарі св. Кирила й Методія.

Є здогади, що, подаючися на Венецію з Панонії, оба брати хотіли були відплисти зі своїми учнями до Візантії, але там наступили 867 р. зміни на царському дворі (цар Михайло III був убитий, владу ж узурпував Василь I Македонець, 867-886) та на патріаршому престолі (протектора обох братів Фотія (858-891), який вислав їх був на Моравію, змінив його суперник Ігнатій); тому то оба брати рішилися податися до Риму. На прихильну ж поставу супроти слов'янської богослужби вплинув у Римі, може, і свіжий неуспіх з 866 року з приєднанням підвізантійських болгарів князя Бориса (852-889) для Риму. За панування цього князя Болгарія прийняла християнство 865 р. Висвячувати слов'янських учнів у Римі на свлщеників (в тому й самого Методія) папа доручив єпископам

Формозові й Гондріхові, — згідно з Методієвим Житієм, — як і одному єпископові противникові слов'янської богослужби.

Після смерти св. Костянтина-Кирила продовжував слов'янську місію його брат св. Методій — спершу в словінській Панонії, куди його запросив з Риму князь Коцел. Висилаючи Методія 869 р. з Риму, папа Адріан II у буллі до князя Коцела, Ростислава й Святополка підтверджує слов'янську богослужбу, вимагаючи однак читати спершу Апостола й Євангеліє по латині, а після того вже по слов'янськи, що було, мабуть, уступкою противникам слов'янської мови в богослуженнях. Через рік Коцел посилав 870 року Методія знову в Рим з проханням до папи рукоположити Методія на єпископа, а що означало б церковно-адміністративну усамостійненість Коцелової держави з-під впливів баварсько-зальцбурзької архидієцезії. Ідучи назустріч цьому намагання, в Римі — щоб обмежити впливи німецького вищого духовенства — реституйовано для Панонії окрему давнішу Срімську дієцезію, де, за традицією, першим єпископом був Христів учень, св. Андронік, зникнувши після мандрівки народів у 4 ст., підчинену безпосередньо Римові, обсаджено ж тепер Методієм як архієпископом. Але на початку 870 р. погіршилася політична ситуація на північ від Дунаю: міжусобиця поміж князем Ростиславом моравським і його іллемініком Святополком словацьким, що сперся на німецьку допомогу Людовикового сина Карломана, привела до упадку Ростислава, полоненого й осліпленого, після чого в країні запанували прихильні німцям сили.

Конфлікт Методія з власновільною німецькою архидієцезією в Зальцбурзі, Фрайзінгені й Пасаві коштував йому їх суду, — мабуть, у Регенсбурзі

870 р. в прийнятості Людовика та два й піврічного ув'язнення в Вюртенберґі (мабуть, у бенедиктинському монастирі в Ельвангені), де йому не обійшлося без знущань та навіть побоїв. Аж рішучі інтервенції папи Івана VIII звільнили його 872 р. з манастирської тюрми.

872 р. змінилася й політична ситуація в Моравії: попереднього бо року спершу схоплений німцями, а згодом визволений Святополк наніс їм мілітарну поразку, а тимсамим відкрилися можливості й для слов'янської місії Методія в Моравії, якій форхгаймський мир 874 р. гарантував політичну незалежність. То ж на Моравію переніс свою місійну діяльність звільнений Методій, тимбільше що загрожений баварськими феодалами Коцел не міг його підтримувати в Панонії. Правда, і на Моравах його працю дуже обмежувала латинофільська партія зі Святополком та головною інтригою німецького священика при Святополковому дворі Віхінга, що слав на Методія доноси в Рим з обвиненнями в ересях. Тоді бо загострювався саме теологічний спір про походження Святого Духа (про т. зв. filioque в Символі віри, що в римській Церкві догмою стало аж згодом).

Доноси до Риму ворога слов'янської богослужби священика Івана Венеціянця досягли були навіть часової заборони слов'янського богослуження 879 р.; папа викликав Методія до Риму для виправдання, куди той подався 880 р. і опрокинув усі закиди. Для більшої святковості слов'янської богослужби папа поставив лишчимогу, щоб Євангеліє читати спершу по латині. Але одночасно з тим, на бажання князя Святополка, папа висвятив Віхінга на єпископа в словацькій Нітрі, а що фактично обмежувало тут владу Методія, тимбільше що Віхінг продовжував інтригувати проти ньо-

го, послугуючися навіть фальшованими листами ніби з Риму. Варта згадати, що нова війна Святополка з німцями в 890-их рр. примусила цього німця-єпископа втікати 892 р. зі своєї дієцезії й він став канцлером у свого німецького короля Арульфа.

Місія Методія продовжувалася в Моравії й сягла, ймовірно, навіть малопольських (південнопольських) віслян Кракова, як про це згадує Методієве Житіє. Зміна на патріаршому престолі в Царгороді, де після смерті Ігнатія 878 р. знову став патріархом прихильний Методієві Фотій, стала причиною, що Методій вибрався з кількома своїми учнями в дорогу до Царгороду, — згідно з Житієм, — на виклик царя Василя I Македонця. І тут його місійна праця була одобрена, його слов'янські книги як і один священик та один діякон затримані для місійної праці серед болгарів та македонців. Довкільною морською дорогою серед пригод повернувся Методій на Моравію й тут узявся за закріплення справи слов'янського богослуження, завершуючи переклад Святого Письма та інших книг, потрібних молодій слов'янській Церкві. Цими працями вивчені останні роки його трудоволюбного життя.

Перекладу книг Святого Письма довершив, згідно з Житієм, упродовж 8 місяців, закінчуючи його у день св. Дмитрія, патрона свого рідного міста Солуня.

Зустрівся ще й з новим володарем сусідніх з Моравією земель, угорським королем, що його прийняв, згідно з Житієм, прихильно (є й інше тлумачення цього місця: що це мова про нового франконського царя Карла III Товстого, третього сина й наступника Людовика Німця). Папа Іван IX знову одобрив для Моравії слов'янську богослужбу. Але незабаром 906 року остаточно й сама Великоморавська дер-

жава впала під ударами мадярів. Подбавши ж про обрання спископом на свого наступника й продовжувача розпочатої праці морав'янина Горазда («це вільний муж вашої землі, добре вчений у латинських книгах і правсвітний» — як передає Методієві поручувальні слова його Житіє), Методій помер незабаром 6. 4. 885 р. і був святково похований у соборі в Велеграді. Ще того ж року діло обох слов'янських «просвітителів» було на Моравах знищене враз зі зміною політичної ситуації.

Війна Святополка з німцями 884 р. і мир 885 р. надали змогу ширших впливів у Моравії баварсько-франконському духовенству. Подібно й часті зміни на папському престолі після смерті Івана VIII в 882 р. (після нього прийшли папи: Марінус 882-883, Адріан III 884-885, Стефан V 885-891) дозволили добитися інтриганові Вікінгові у папи Стефана V заборони в листах до Святополка слов'янського богослуження й невизнання вибору Горазда на моравський єпископський престіл. Антислов'янська реакція скоро зруйнувала організаційне діло Методія: з-поміж бл. 200 Методієвих учнів Горазд, мабуть, пострадав життям, інших же ув'язнено й продано в неволю, звідки вони в Венеції були викуплені візантійським урядником і відправлені в Царгород, де незабаром у Македонії (в Охриді) та в Болгарії (в Преславі) продовжили розпочату слов'янську місійну працю. Відомі й імена найвидатніших з-поміж них: Климент Охридський (або Слов'янський), Наум, Ангеларій, Лаврентій, Сава.

Одна частина Методієвих учнів опинилася серед хорватів Істрії й Дальмації, де їх традиція протривала до наших днів у формі католиків-«глаголяців» (названі вони так від уживання в своїх слов'янських бого-

службових книгах гранчасто-глаголичного письма; старе ж глаголичне письмо X-XII вв. було круглаве) у Дальмації, зокрема ж на острові Крк: у різний час вони були то переслідувані то толеровані італійською ієрархією й духовенством. Обороняючися перед закидами в «еретичності» свого письма й богослужбових слов'янських текстів, «глаголящі» створили були легенду, мовляв, воно було придумане їхнім земляком ілірійцем св. Еронімом у 4 ст. На похіднослов'янщині церковнослов'янської їхньої мови (хорватського її варіанту) мало в 17-19 ст. вирішальний вплив у друкованих текстах свідоме наближення до норм Граматики М. Смотрицького з 1618-19 рр.; аж у 1890-их рр. повернено тут до старохорватських форм.

Деякий час зберігалися слов'янські рукописні переклади книг Святого Письма у боснійських богумилів 12-15 вв. Богумильська ересь проникнула сюди з Малої Азії почерез Болгарію й Македонію як варіант несторіянства-павликіянства, а сягла як альбігенізм аж до Південної Франції. Проповідуючи дуалістичне походження світу (з рівновагою сил зла й добра), завертаючи до первісно-християнського громадянства без ієрархії, збагачуваної у висліді підтримки державою, та без духовенства (його заступали виборні «старці» з авторитетом) й узовнішненим форм богослужіння, богумили накликали на себе жорстокі переслідування княжою владою у Болгарії, а хрестові походи на Боснію з католицького й сербсько-православного боку. Почитання п'ятиниці як дня відкуплення людства (в тому й знак «півмісяця» як символ затьміння сонця при розп'ятті Христа) і найбільше таки глибокий ресантимент супроти своїх переслідувачів сусідів-християн уможливили їм за-

мирення з ісламом турків-осман наприкінці 14 в., з якими згодом після нагібелі власної верхівки зіллялися, створивши боснійську групу хорватсько-мовних турків (що нині в католицько-православному хорватсько-сербському міжфронті звуть себе «незмисленими»). Поширеність серед богумилів різних християнських апокрифних легенд дуже вплинула на спопуляризування дотичних мотивів у балкансько-карпатській народній творчості в тому й у наших народних космогонічних колядках та в гуцульських переказах. Зачитувалися ж богумили в Йоановій Апокаліпсі, переписували й читали залюбки Євангелістів та Апостольські Дії (при тому без поділу на зачала-читання на богослужбах). З уваги на те, що їхні церковнослов'янські рукописні тексти не зазнали пізніших виправлень канонічного тексту, вони дуже важливі для реконструкції первісного кирило-методіївського перекладу Святого Письма (Нікольське Євангеліє, Хвалів рукопис).

Не зникла вповні слов'янська богослужба ні в Чехії, де зокрема в мастирі над Сазавою вона ще плекалася слов'янськими бенедиктинцями в XI ст., поки її тут у 1090-их рр. не розгромлено остаточно, а книг не знищено. Дехто з-поміж словаків висловлював думку, мовляв, частина Методієвих учнів збереглася на Східній Словаччині, де їхня слов'янська «стара віра» була пізніше в 13-14 вв. з українською експансією на Закарпаття, викликаною втечами перед татарами, — зукраїншена. Наводимо цю курйозну гіпотезу, бо вона насправді мала б історично обґрунтувати право словаків на ревіндикаційне пословачування прямишівських українців. Її бракує всяких підстав: не збереглося ж на Закарпатті-Пряшівщині

ні жодного церковного тексту, який нав'язував би безпосередньо до моравсько-панонської редакції з мовно-текстового погляду. Всі такі тутешні церковні рукописні тексти пов'язуються почерез Київ чи Галич-Перемишль зі східно-болгарською редакцією. Немає тут таких церковно-текстових слідів «мораво-панонізму», як їх зустрічасмо в хорватів-«лаголяшів» чи боснійських богумилів.

Деякі слависти думають, що дуже вірно втримувалися спершу мовно-текстові традиції й особливості кирило-методіївських перекладів у македонській Охридї, де діяв учень обох братів еп. Климонт Охридський; з тих бо сторін походять основні найдавніші староцерковнослов'янські тексти, писані глаголицею.

Християнізація болгарів і виникнення політично-культурного осередку у Північно-Східній Болгарії з містом Преславом як столицею, зокрема ж при дворі вихованого в Царгороді на візантійській культурі освіченого царя Симеона (885-927), дали, мабуть, поштовх для заміни тут первісного слов'янського письма глаголиці на кирилицю, що спиралася на святковому грецькому уставному (маюскульному) письмі.

Симеон зосередив у Преславі низку видатних церковних і літературних діячів, притягнувши до співпраці напевно й частину Методієвих учнів. До визначних діячів цієї Симеонівської золоті доби належав Йоан Ексарх болгарський, пресвітер Григорій, Костянтин пресвітер та інші. Тут проведено й нову ревізію перекладів св. Письма з мовно-текстуального погляду. Звіди то головню прийшли церковнослов'янські рукописи й до нас враз із християнізацією Київської Русі. До речі, рукописний київський Ізборник Святослава 1073 р. був

складений з перекладів різних грецьких статей первісно для того ж болгарського царя Симеона, а в панеґіричному післяслові цього київського підпису з 1073 р. змінено лиш Симеонове ім'я на ім'я київського князя Святослава (1027-76).

Походження кириличного письма з грецького маюскульного ясне: дискусійним залишається лиш питання, чи воно було придумане самим Костянтином-Кирилом (від якого має назву), а чи радше аж пізніше — за царя Симеона; один з-поміж найдавніших датованих кириличних написів це т. зв. напис на камінній плиті болгарсько-македонського царя Самуїла з 993 р. в Македонії біля озера Преспи. Давнішими й мовно архаїчнішими серед збережених рукописів кириличних і глаголичних виявляються глаголичні тексти, тоді як кириличні — куди молодші.

Про походження глаголиці існує декілька теорій; згадаємо про дві основні, які виводять глаголицю то з грецького курсивного (ділового, мінускульного) письма 9 в. — частково з елементами єврейських і коптійських літер (Тейлор, Ніч), то з латинського курсивного письма (останньо М. Гоцій) — в обох випадках як окреме письмо слов'ян. Давніше глаголиця мала круглу форму літер, пізніша, вживана головню серед хорватів, мала гранчасту форму букв. Крім моравсько-панонського, а згодом — хорватсько-дальматинського терену, глаголиця протрималася довше в Македонії, тоді як у Північно-Східній Болгарії перевагу взяла святковіша кирилиця — відповідно до функцій її зразка: грецького маюскульного письма. Може, первісно глаголиця і звалася «кирилицею», як свідчить один запис з Новгороду з XI в. Глаголиця була знана і в східних слов'ян, але

ледве чи вживалася ширше. В 17 в. в нас елементи її літер використовували для тайнопису П. Беринда, а гранчасту хорватську глаголицю подав Іван Ужєвич у рукописній латинсько-мовній Граматиці з 1643 й 1645 рр.

Є деякі неясності в датуванні та обсязі слов'янської літературно-перекладацької праці обох братів, виниклі з суперечливих заподань джерел.

Основними джерелами є тут — два обширні мнєйні Житія обох «просвітителів» слов'янства:

1) Житіє св. Костянтина-Кирила, написане після його смерті котримсь його учнем у Панонії чи Моравії — ще за життя св. Методія хіба,

2) Житіє св. Методія, написане в Моравії безпосередньо після його смерті й похорону (885 р.) котримсь його учнем ще перед прогнанням його послідовників з Моравії та перед відродженням започаткованої ним справи серед південних слов'ян — хорватів, македонців і болгарів; самі Житія, написані дуже жиго й ориґінально (можна пожалувати, що ці загально-слов'янські святкування 1100-их роковин місії обох «просвітителів» 1962-63 рр. ні згодом не привели в нас нікого на думку подати хоч новий український переклад повного їх тексту, а що тому декілька століть був пильно копіюваний по наших рукописних Мнєях, а в короткій версії — по Прологах!), — самі ж Житія збереглися в рукописних копіях 14-15 вв.; скептицизм щодо їх заподань був майже до деталей опрокинений пізнішими слявістичними дослідями;

3) грецьке Житіє св. Климента Охридського, мабуть, з 10 в.;

4) Сказаніє (розповідь) Чорноризця Храбра «О писменех» (про слов'янську азбуку), твір автора, що скрився за цим літературним псевдонімом, на-

писаний, мабуть, у Болгарії 10 в., а написаний із кирилиці почавши від 14 в.

У Храбровій обороні слов'янської азбуки (перед неназваними поіменно критиками, мабуть, греками, і слов'янською письмом взагалі і його недосконалості порівняно з грецьким) подано, мовляв, св. Костянтин-Кирило створив слов'янську азбуку 855 р.; обширне Житіє св. Костянтина-Кирила говорить, що сталося це після посольства кн. Ростислава 862/3 р., заки він вирушив в Моравію — при тому подався туди «моравським шляхом». Коротке (проложне) Житіє св. Костянтина-Кирила згадує ще й про місійну працю над р. Брегалницею в Македонії. Лексична аналіза мови Кирилових перекладів, де повно церковно-релігійних грецизмів (ангелъ, свангеліє, литургия, иереи, монахъ, апостолъ, игуменъ, епископъ, псалтъм, ѿдъ) та кальок-перекладів з грецького (Богородица — Theotókos, вьседръжителъ — pantokrátor, тощо) промовляє за тим, що це вислід уже довшої християнської традиції десь із мозної грецько-слов'янської межі (околиці Солуня, може, найкраще до такої грецько-слов'янської симбіози підходили б). Сукупність усіх тих даних привела на думку деякого з дослідників (І. Огієнка, Е. Георгієва), що перед моравською місією Костянтин-Кирило з Методієм спершу набули досвіду в місійній діяльності саме серед македонських слов'ян і що отже Костянтинова кирилична азбука й переклади призначалися саме їм (Е. Георгієв: Кирил и Методий, основоположники на славянските литератури, София 1955, с. 99); для моравських же слов'ян св. Костянтин-Кирило придумав згодом (862/3 р.) глаголичне письмо (щоб не приносити їм виразу грецької характером кирилиці), а тому так скоро міг уже перекладене раніш тепер, 862/3 р., виготовити нап-

видкуруч напередодні вирушення в Моравію 863 р., як про це розповідає обширне його Житіє. Ця гіпотеза отже пересуває час виникнення кирилиці (згодом використаної в Преславі) на 9 в. та приписує створення обох азбук св. Костянтинові-Кирилові. Дивно однак, чому б на згодній первісній македонській батьківщині кирилиці була поширена (йі засвідчено) в першу чергу глаголиця.

Згідно з обширним Костянтиновим-Кириловим Житієм, св. Костянтин-Кирило почав від перекладу недільно-святкових євангельських читань (испрѣва бѣ слово и слово бѣ у Бога и Богъ бѣ слово) — себто починаючи Великоднім читанням від Йоана I, 1-14), а в Моравії, «переклаавши скоро увесь церковний устав, навчив їх (учнів) утрениці, часів, вечірні, павечерниці (повечір'я) і тайної служби (літургії)», як написано в розділі XV. Обширне ж Методієве Житіє однак говорить інакше, розповідаючи про перекладацьку працю св. Методія в Моравії: «Потім відкинувши всі неспокої (мълвы) і поклавши на Бога свої турботи, спершу ж посадивши зпоміж своїх учнів двох священників великих скорописців, переклав наш видку всі книги (Св. Письма) — всі дорешти, крім Македавейських — з грецької мови на слов'янську впродовж 6 місяців, почавши від березня до 26 жовтня (помилка «6 місяців» замість «8 місяців» виникла при переписуванні Житія з глаголиці в кирилицю, де літера-цифра «зіло» має різні значення!)... Бо раніше був переклав разом з філософом (себто св. Костянтином-Кирилом!) лишень Псалтир і Євангеліє з Апостолом та вибраними церковними службами. Тоді ж переклав і Номоканон або Правило закону і святоотецькі книги» (розділ XV).

При цих останніх двох перекладах-

них позиціях ідеться:

1) про Номоканон (Кормчу книгу), який включував церковні правила апостольські й вселенсько-соборові, при чому годі сказати, чи це був короткий Номоканон царгородського патріарха Івана Схоластика (366—578) з 14 правилами, а чи вже обширніший патріарха Фотія з 50 правилами. Є думки, що св. Методій скомпілював і першооригінал збірки канонічно-цивільних правил «Законь судный людем», збереженої в рукописах кінця 13 в., а спертої на грецький суддебник «Еклогу» цісарів Лева III (717—41) та Костянтина V (741—75) як і на норми римського й німецького права. Нав'язує до тих юридичних проблем і одна з проповідей до суддів-князів із глаголичного рукопису графа Кльоца, приписувана саме св. Методієві.

2) зокрема поділені думки, чи при згаданих у Методієвому Житті «святоотецьких книгах» ідеться про т. зв. Римський патерик — діалоги папи Григорія Великого з кінця 6 в. (як думав О. Соболевський), а чи про Книгу свв. мужів — збірку житій святих, головну єгипетських (її лексичні архаїзми підкреслював Н. ван Вейк), наявну в двох редакціях — короткій (Віденський і Паризький рукописи) та довгій (рукопис Троянського монастиря в Болгарії).

Проблеми виникають і при розгляді, які саме богослужбові тексти були перекладені обома апостолами слов'ян. Найстарший бо збережений глаголичний рукопис — т. зв. Київські глаголичні листки — Місал з X в. (до Кисва привезений єрусалимським архимандритом Антоніном з Палестини 1862 р., виданий В. Ягічем 1900) це уривки середньої частини т. зв. сакраментарію з латинського григоріанського місалу (мшалу) — з виразними моравськими мовними рисами у

фонетиці (у відрізненні від болгарсько-македонських фонетичних рис по всіх інших найдавніших текстах). На думку чеського славіста Йос. Вашиці, це самостійне доповнення до слов'янської літургії св. Петра, а що, згідно з Методієвим Житієм, служилася в Моравії.

Спираючися на дані обох Житій як і на мовну аналізу збережених найстарших біблійних та церковно-літургічних староцерковнослов'янських текстів, можна здогадуватися, що св. Костянтин-Кирило переклав був спершу з-поміж біблійних книг лиш апракосне Євангеліє (спершу його коротшу версію — недільно-святкові читання року), праксапостол (літургійні читання з Апостольських Дій і Послань), Псалтир (псалми бо повністю читаються впродовж церковно-календарного року) і печірнені паремійні читання з інших книг Старого Завіту, а що читаються в навечір'я свят церковного року.

Якщо мова про книги Нового Завіту, то з-поміж часово й мовно найдавніших апракосних євангелій збереглися з XI в. лиш два рукописи:

1) глаголичне Ассеманієве (або Ватиканське) євангеліє, назване так за папським бібліотекарем, що набув його був 1737 р. в Єрусалимі, а чи за місцем зберігання в Ватиканській бібліотеці (видаване: Ф. Рачким 1865, І. Чрнчічем 1875 і останньо найкраще Й. Вайсом та Й. Курцом 1929-55), переписане ж у X-XI вв. десь у Македонії,

2) кирилична «Савина книга» Московської Типографської бібліотеки, названа за ім'ям переписувача «попа Сави» й переписана в XI в. в Східній Болгарії (видана й досліджена з мовного погляду В. Щепкіном 1901-03). З-поміж Апостолів найдавніші рукописи походять аж з XII в., а подібно Апокаліпси з 14-15 вв.

Мовно дуже архаїчними виявляються й оба збережені глаголичні тексти чотирисвангелій:

1) Зографське (неповне), зберігане в Ленінграді, а відкрите в Зографському монастирі на Афоні, написане ж, мабуть, у X-XI вв. в Македонії (видане В. Ягічем 1879),

2) Маріїнське (неповне), зберігане в Москві, а відкрите в монастирі Діви Марії на Афоні, написане ж, мабуть, у Північній Македонії в X-XI вв. (видане В. Ягічем 1883).

З-поміж інших суцільних найдавніших староцерковнослов'янських рукописів слід згадати — г л а г о л и ч н і:

1) Синайський Псалтир, зберіганий у монастирі св. Катерини на горі Синаї, написаний в XI в. в Македонії (видаваний Л. Гайтлером 1883 й С. Северьяновим 1922),

2) Синайський Молитвослов (требник), зберіганий у тому ж монастирі на Синаї, написаний в XI в. в Македонії (видаваний Л. Гайтлером 1883, Й. Фрчekom 1933 і останньо Р. Нахтігелем 1941-42),

3) збірник графа Клявоца, уривок збірки житій і проповідей, зберіганий у Тренто-Трієнті та в Іннсбруку, написаний, може, на сербохорватській території в XI в. (видаваний В. Копітаром 1836, Ф. Мікльовічем 1860, В. Вондраком 1893 та А. Досталем 1959), — та кириличний Супрасльський рукопис (збірка житій і проповідей), знайдений у Супрасльському монастирі бл. Білостоку, зберіганий у Любляні, Ленінграді й Варшаві, написаний у північній Болгарії (а чи навіть Семигороді) в XI в. (виданий останньо С. Северьяновим 1904 р.).

Вирізняють питання:

1) який же стосунок цих апракосних свангелських рукописів до пов-

них текстів (тетрасвангелій) з мовно-текстового погляду,

2) наскільки в них і в збережених пізніших свангелських рукописах (апракосів і тетрасвангелій) збереглися риси перекладу свв. Костянтина-Кирила й Методія, а наскільки ідеться там про пізніші перерібки і які саме, коли, ким та де проведені,

3) який же текстовий стосунок цих рукописів церковнослов'янських до відповідних редакцій грецьких цих книг Нового Завіту.

Ті самі питання стосуються й кожної іншої книги Нового й Старого Завіту.

Досліди цілої низки славістів і біблістів (тих цікавлять найперше текстові проблеми) принесли тут цікаві результати, завершені дискусійними спробами в 1930-их рр. чеського славіста й богослова Йосифа Вайса зреконструювати тексти кирило-методіївського перекладу чотирьох свангелій (Vajs J.: Evangelium sv. Marka a jeho poměr k řecké předloze, Praha 1927, Evangelium sv. Matouše, 1935, Evangelium sv. Lukáše, 1936, Evangelium sv. Jána, 1936, — всі в серії „Kritické studie staroslovanského textu biblického“). Ці проблеми займали й біблістів неславістів, яким було цікаво прослідити, наскільки староцерковнослов'янські переклади Святого Письма з 9 ст. зможуть причинитися до в'яснення історично-текстової проблематики Біблії. Хіба найбільше тут пренесли раніші досліди російських біблістів А. Михайлова, І. Євсєєва, Н. Туніцького та новіші Й. Вайса й інших.

- а) глаголичині** (А = т/а; цифрове значення літер яде за слов. азбукою: ā=1, ē=2, ǣ=3,...)
1. Missale Kioviense, 10-11 вв., за латин. обрядом, видав М. Грунський, В. Німчук моравська редакція сус. мови: dazъ "daždъ", oběcēniě "oběštanija", ščirъ "štirъ", cirku "сръку", oblать "hostia", prěfaciě "praefatio", komъkati "communicare", papežъ "papa", mъnixъ /ahd. munich/ "monachus", srěda "media hebdomas", nedělja "feria, dies Dominica",
 2. Codex Zographensis, tetraevangelium, кін. 10 в., видав V. Jagić (старша фонетика)
 3. Codex Marianus, tetraevangelium, кін. 10-поч. 11 в., " (старша морфологія)
 4. Codex Assemanianus, evangelistarium, 11 в., видавали: F. Rački, I. Črnčić, J. Vajs-J. Kurz (давнина лексика)
 5. Psalterium Sinaiticum, 11 в., видавали: L. Geitler, С. Северьянов, M. Altbauer-Z. Lunt
 6. Euchologium Sinaiticum, 11 в., літург. молитви, вид. L. Geitler, J. Frček, R. Nahtigal
 7. Glagolita Clozianus, 11 в., гомілії, вид. В. Kopitar, V. Vondrák, A. Dostál
 8. Folia glagolitica: Ochridensia, Macedonica, Rilensia, 11 в., вид. М. Грунський, Г. Ильинский, И. Гашев
- б) кириличині** (цифрове значення літер яде за греч. азбукою: ā/α=1, ē/β=2, ǣ/γ=3...)
1. Evangeliarium Savae, 11 в., вид.: И. Срезневский, В. Щепкин (з пн.-сх. Болгарії?)
 2. Codex Suprasliensis, maenologium на березень, гомілії, вид.: F. Miklosich, С. Северьянов (з пн.-сх. Болгарії?)
 3. Folia cyrillica: Chilandarica, Zographensia, Macedonica, Undol'scii, 11 в., вид.: С. Кульбакин, Г. Ильинский, Е. Карский
 4. Epigraphica (Добруджа 943 р., Прѣслав 10 в.)

Лексичні особливості

- 1) **примізи** (в глаголичиних текстах - порівняно з кириличними)

Zograph./Marian.	Suprasliensis/Єв. з Търново (Болгарія)
φωδбес акрмъ	прогъ
аромата ароматы	вона
архιερεус архиреръ	жръць
αφεδρων афедронъ	проходъ
βλασφημία властфиміа	връжно слово
γεέννα геона	өзеро огньо
γναφεύς гнафен	бѣлильниѣ
δηνάριον динарь	срърьниѣ
καταπέτασμα катапетасма	опона
λεπτά лепта	цѣльница
μύρον муро	масть
παρασκευή параскевѣгн	пѣтънѣ
σκανδαλον скандалъ	сѣлазнѣ
υποκριτής υпокритъ	лицемѣръ
ελαιον елен	масло дрѣвѣно
κεντουρίων кентѣришнѣ	сѣтъниѣ
οικονομος нконома	прнставъниѣ
ραββί равьви	оучитель
τέκτων тектънѣ	дрѣводелниѣ

нові переклади:

ἔθνος нѣтъ нѣ	страна
υποστειν постити сѣ	алзкати
σπέρμα сѣма	племя
συναγωγή сѣньиште	сѣборѣ
θλιψις скръзь	печаль

οὐαί- горе! : люте!

2) кальки з грецького:

θεοτόκος богородица; παντοκράτωρ всесъдържатель; δοξολογείν славословити; ζωγράφος живописецъ; εὐλογεῖν благословити

3) сліди грецької діалектної вимови: вѣзга ≤ Εὐγα/Εὐα; параскевѣгн ≤ παρασκευή; сѣбота ≤ σάββατον/σάββατον

4) балканські романізи: клеверѣта (подрюгъ) ≤ collibertus "співневільник, -визволенецъ", мотыга (риза) ≤ сер.-лат. cotusa "tunica clericі"

5) південнослов'янізи: грама (маа) "іду", село (полнѣ) "поле", ланита "црква"

6) порізізи: урьтогъ "палата; спальня" (≤ т.-перс. čartak), мовъегъ (ст.-чув. kuburčak) "скриня", капиште "поганська святиня" (≤ т.*kär, маляр. kër "образ")

7) лат.-нім. позичення: поган(ин)ъ "paganus", олѣтаръ "altare", оцѣтъ "acetum", мнса /мъша "missa", камотръ "cuprater (кум)"

8) моравізи: година (васъ) братъ (братъ), ры бнтъ (ры баръ)

9) панонізи: балли (враць), өснота (истина), отѣлѣъ (остатнѣ), ашютъ "дарма"

**Вплив (старо)церковнослов'янської мови на українську
(літературну) мову**

Староцерковнослов'янська мова - південнослов'янська, приналежна до східної її групи (болгарсько-македонської; а її західна група - сербохорватсько-словінська). Українська мова - східнослов'янська (як і білоруська та російська), а що враз із західнослов'янськими групами: 1) лехітською (польсько-полабською), 2) сорбською (долишньою й горішньою - званими теж "лужицькими") та 3) із чесько-словацькою - творять разом групу північно-слов'янських мов.

Староцерковнослов'янська мова витворювалася в Македонії (в околицях Солуня-Тесаліонік та Охриді), згодом у Моравії, Західній Панонії (це нині Західна Малярщина) та ще головне - в північно-східній Болгарії (в околиці Преслава-Пліски й Търнова) - від 863 р. як літературна мова церковно-книжного вжитку, і була перенесена як літературна мова 988 р. на Україну як мова церковно-книжного користування. Тут зазнала фонетично-морфологічної адаптації й буяного розвитку в Київській державі XI-XIII-го вв.

Після знищення татарами в XIII-ім в. України та завоювання турками-османами слов'янського Балкану (Болгарії, Сербії) втікачі з Балкану - вчені ченці болгарини й серби - занесли на Україну (як і в Румунію, Білорусь і Росію) в 14-15 вв. зреформовану тирновським патріархом Євтімієм архаїзаційну щодо правопису, морфології й стилістики сербсько-болгарську форму літературної церковнослов'янської мови (це т.зв. "2-ий південно-слов'янський вплив" у літературній мові тодішньої України). Тут така форма церковнослов'янської літературної мови витіснила місцеву традицію та ширилася з монастирів Києва й Молдавії-Буковини (у рукописах це т.зв. пам'ятки "юсового письма" себто - з ѡ, ѡ замість у, я, з "великим" і "малим" юсами).

Третю хвилю церковнослов'янського впливу на українську літературну мову принесли друковані граматики церковнослов'янської мови ("Адельфотес" - грецько-слов'янська 1591 р., Лаврентія Зизанія-Тустановського 1596 р. та головню Мелетія Смотрицького 1619 р. як і їх перерібка - Крем'янецька 1637 р.), вживані по братських школах, а сперті в морфології часто на грецькі зразки зі штучно дотворюваними слов'янськими "відповідниками". Вже з деяким наближенням до латинської шкільної граматики їх повторило "Краткоє потребнѣйшихъ отъ грамматическаго художества вещей собраніе" почайських ченців (1772).

Рятування "всеправославного" слов'янського фронту віч-на-віч єзуїтсько-католицькому натискові було причиною, що росіянин Іван Федоров (ич) надрукував заходами кн. Костянтина Острозького вперше повну Біблію (1580/81) по-церковнослов'янськи, а не згідно з тогочасними чеськими, німецькими й польськими тенденціями - народною українською мовою. Це скріпило в Україні "діглосію" в літературній мові: церков-

нослов'янську мову в церковному та наближену до діалектів народної мови - літературну мову "світських" жанрів (канцелярій та полемічних трактатів). Самі ж народні діалекти використовувалися лиш у комедійних "інтермедіях" як засіб характеризувати з мовного погляду простацькі неграмотні фігури.

Проти впровадження народної мови в церкві виступав наш спізнений афонський аскет Іван Вишенський. Але в різних проповідницьких творах та викладах Євангелії (т.зв. "учительні євангелії" - як як повчальний виклад недільно-святкових літургійних читань) та в офіційних ритуальних частинах обрядів - для світських (присяги, оповіді) допускав народну мову напр. т.зв. Великий Требник Петра Могили (1646) як і катихизми.

Церковнослов'янська мова богослужбових текстів на Україні була щодо своєї вимови наближеною до українщини (напр. **ѣ** вимовлялося як **і**, а в білорусів і росіян як **е** тощо) і такою втримувалася в уніятів-католиків аж до часу переходу на українську мову (на еміграції в 1960-х рр.). У православних українців після підчинення Київської митрополії московському патріархові (1685) українську вимову церковнослов'янщини у школах (у Київській Академії, в духовних семінаріях) та в виданнях - зокрема від половини 18 в. - насильно усунено на користь російської (зокрема щодо вимови "ятъ" **ѣ** як **е**, а не **і**, та **и** як **і**, а **чи** **е** як **е**). І так передають їх нині київські видання (теж наукові "академічні", а що вже казати про шкільно-популярні!), напр. у текстах Шевченка а **чи** то в наукових передруках українських рукописів аж до кінця 18-го в. (напр. нетленний, всепѣтая, Слово о плъку Игореве **чи** **и** Игоревѣ).

Окремі переклади частин **чи** **и** цілості св.Письма на українську нову літературну мову стали появлятися друком від 2-ої половини 19-го в. поза кордонами Росії, бо там циркулярами **и** указами 1863 та 1875 рр. загалом друк українсько-мовних книжок аж до 1906 р. був заборонений.

Самі ж переклади (П.Морачевського, П.Куліша, М.Лободовського, М.Шашкевича, І.Пулюя, А.Кобилянського, І.Нечуя-Левицького, О.Слюсарчука, О.Бачинського, Я.Левицького, Т.Галушинського, В.Дзюби, М.Кравчука, І.Огієнка, І.Хоменка-Плюти) впроваджували - в різних перекладачів (зокрема початкових часів до появи перекладу Нового Завіту П.Морачевського) у різній мірі адаптовані церковнослов'янізми. З перекладом же літургічних текстів у київській УАПЦеркві почато 1918-го р., а в УКЦеркві у 1960-х рр.

Нова українська літературна мова (від І.Котляревського, Т.Шевченка - в поезії, а Г.Квітки-Основ'яненка **и** М.Вовчка - у прозі, в Галичині від М.Шашкевича, на Буковині від О.Ю.Федьковича, на Закарпатті аж від 1920-х рр.) підо впливом романтизму сперлася на народну мову південно-східнього українського діалекту, використовуючи церковнослов'янську лексику - в міру.

Москвофільські тенденції серед духовної **и** світської інтелігенції в Галичині, Закарпатті **и** Буковині від 2-ої половини

19-го в. (супроти польсько-мадярської сваволі після 1866 р., коли австро-віденський уряд передав долю крайових меншин шляхті й клерові польському й мадярському, щоб собі їх позискати - після поразки Австрії в війні з Прусією, - і отже надії українців, ніби лиш Росія є в спромозі охоронити їх перед польсько-мадярською асиміляцією) - витворили в літературномовному вжитку т.зв. "язичіє", себто мішанину морфологічно-синтаксичних і лексичних церковнослов'янських і російських елементів з українською вимовою. По-наївному вбачали в ньому ніби спільну "староруську" мову.

"Язичіє" втримувалося на Закарпатті аж до 1938/45 рр., а в Галичині-Буковині зникло ще до 1918-1920-их рр.; підтримуване ж було зокрема тими окупаційними чинниками (польськими, мадярськими, чеськими), які протиставилися українському політичному соборництву.

Церковнослов'янізми найкраще розпізнати в новій українській літературній мові за незгідними з українським історично-фонетичним розвитком звуковими рисами в морфемах кореневих, у префіксах і суфіксах. Їх число нині не таке вже велике: куди більше зате число адаптованих церковнослов'янізмів, - а в тому грецизмів і біблізмів.

Є це: 1) найперше слова без "повноголосу", себто з -ра-, -ла-, -ре-, -ле- замість українських "повноголосих" з -оро-, -оло-, -ере-, -оло-:

вертоград, виноград, враг, вражий, забрало, здравниця, празник, попразен, храм, благий, благи, благи, блговість, благовісник, благовістити, благовіщення, благодать, благодатний, благоденствувати, благодійний, благоліпний, благородний, благословити, благословення, благодворний, благочестивий, благочестя, блаженний, влада, владар, владний, владика, владичиця, власть, власний, властивий, глава, глаголиця, глаголити, глас, гласний, глашатай, младенець, пламенний, сланець, прохладний, облачення, невіглас, крамола, огляшений, область, праща, прапор, прах, страсний, страсть, страдати, храбрувати, раб (пор. укр. роб-ота), пребагато, ..., пред-вічний, представити, предсказати, предмет, предтеча, пред'явити, презирство, требник, треби, Млечний (путь) 'Чумацький шлях', плевели, член, шлем;

2) є- (не укр. о-): єдиний, єдинородний, єдинокровний, єдиноутробний, єдиносущний, єлей;

3) в- (не укр. у-): юдоль, юнак, юний, юродивий;

4) ол- (не укр. -ов-): волхв, олтар/вістар, полк, столпотвореніє, толк, холм;

5) -жд- (не укр. -ж/дж-): ви-страждати, вождь, рождество (різдво), раждається, народжений, нужда, (гуц. гражда 'обійстя' - з рум.-болг.);

6) -ж- (не укр. -ч-): болящий, живущий, загібуущий, моші, трудящий, насушний, сущий, всеношна/всенічна, полуношниця, священник, священний;

7) в- (не укр. в-/у-): вовік, воплощення;

воз-/вос- (не укр. вз-/з-/уз-): возвеличити, воздвиження, вознесення, воскресення, восприємник 'кум',

возглас/виголос, воздух/воздушець, воздыхання/зідхання, воз'єднати;

із- (укр. звичайно **ви-**): ізбавити/визволити, ізбавитель, іспит, ісход;

со- (укр. **з-/с-**): собор (укр.Збір Богородиці '2.день Різдва'), сошествіє/зшестьє, сослуження, сохрани Господи!,совість, соратник, союз;

-еський: божеський, чоловічеський, мужеський;

-енний: дівственний, дівственник, возлюблений, нужден- ний;

-ія: братія, чудасія;

-имий: видимий, зримий, любимий, одержимий, відомий;

-ество: божество, торжество, рождество;

-тель: спаситель, мучитель, хранитель, цінитель, святитель, служитель, хулитель, нищитель, гнобитель, гонитель, каратель, ізбавитель, учитель;

-о- (не **-і-** в частині прикладів): народ, поход, престол, пророк, потоп, скот, розкол, роздор, строк, закон;

8) вирази, первісно пов'язані з церквою, релігією, богосло- вією: агнець, азбука, ази (від азів починати), бабинєць, багрянця, без-божний, без-грішний, без-душний, без-закон- ний, біснуватий, біс, блузнір, бого-боязний, -родця, -чо- ловік, -слов, -служба, -хульство, божеволіти, бозна-де,.. безпечний, буйство, буква, буття, Великдень, величати, ви- від, виголос, виректи, висповідати, витія,витребувати, виш- ній, всевишній, вседержитель, всемогучий, всепрощення, вседіва, віруючий, вірянин, віровідступник, віровчення, вітар,вівторок, відчай, вінчати, Водохресті, водосвят- тя, десниця, діва, діяння, духовник, духовенство, душа, жезл, жертovníк, житниця, жупел, злословити, злодій, злоба, зодчий, заблудлий, завіт/заповіт, загальниця, замишляти, заповідь, зачаття, збуття, йота, іуда/юда, іжия, іго 'яр- мо', кадильниця, каліка, капосний, капище, каятися, кири- лиця, клепало, клобук/ковпак, клятва, книга, книжник, книш, ковчег, козел відпущення, коливо, колісниця, коляда, кри- воприсяга, кровоточива (жінка), кропило, крүк 'музичний нотний знак', кум, кума, кумир, купина (неопалима) 'куш,що не згорав', кормило, костел, лєсть, лжия, літопис, лукавий, лихвоімець, лицемір, лик, ліпота, ложе, лоза 'виноград', ло- но, маловір, маслосвяття, масляниця/м'ясниці, медоваріння, милість, милосердний, мирянин, миро, миропомазання, миротво- рець, мироносця, мир(ян)ський, мислитель, мисль, митарство, мідяниця 'гріш', мнимий, многомилостивий, многогрішний,..., молебєн(ь), молитва, молитовник/молитвенник, молитовниця, мрець, неключимий, несмирущий, невсипущий, невтомимий '-млєнний', негодящий, неділя, недремне (око), немеркнучий, немислимий, неподобний, непорочний, неприязнь 'сатана', не- путящий, несосвітєнний, несумісний, нетлінний, обідня, обіт- ния, обітована земля, облуда, обнова, обрізаня, обряд, об- щий 'загальний', овоч, одеснүю, окаянний, окропити, оповідь, осятити, отрок, особа, палаючий, паломник, паства, пастир, паки й паки 'ще раз і ще раз', пекло, пелена, перст, перна- тий, печаль,печєра, письмена, підрясник, піп, піст, плоть,

плотський, побожний, поборник, повік, повітря 'пошесть', поганин, погибель, погост, подвижник, подзвінне, подоба, покаятися, покійник, покора, покликання, покров, покова, покута, помин душі, помста, попада, порок, поручі/наравкиці, послання, послушник, пособник, похвала, паперть, предтеча, придверний, приректи, притча, пришесть, пришесть, прозріти, прокажений, проклясти, промисел Божий, пропащий, проповідь, пророк, просвітитель, прочанин, проща, прощення, пучина 'морська глибін', пущення/запусти, рабство, рай, радіння, рать, ратник, риза, розкол, розорити 'зруйнувати', розп'яття, розслаблений, розтлінний, розум, ряса, самовидець, сан, сарацин, святиня, священний, священнодіяство, серцевідець, соблазн(ь), скрижаль, смиренний, смиратися, сновидіння, сласті, слашавий, сонм, спас, спаситель, сошесть, стрітєння, страсть, сповідь, сповідувати, сподвижник, спокуса, сребренник/срібняк, старозавітний, створіння, страдник, -дниця, страждати, строка/рядок, строчити, сувій, сугубий, судилище, судний день 'Страшний суд', суєта, сукулний, сумісний, сумління, суперник, сутяжник, сяйво, сяючий, таїнство, твердь, (живо)-творчий, тезоіменитий, телець (золотий), тьма (кромішня), теплота 'тепла вода до проскомідійної чаші', терзати, довготерпеливий, тиждень, титла, титар/титтор, тілесний, толкування, торжество, торжественний 'святковий', миро-точивий, треба: треби церковні, потребити 'спожити', трепет

'трємтіння', три-кратний, Тройця (трійця 'трисвічник'), троєженець, труд, узи, ум, упокій (душі), урочистий, усипальниця 'гробниця, крипта', устав, утрєня, утроба, цар/кесар, цвинтар/кладовище, церква, цілитель, цілющий, чадо, чернець/інок, чертог, четєя-миєня, чорт, чотки, чудеса, чудесний, чудотворець, язичник/поганин, яскиня, ять (знати на ять 'знати дуже добре');

г р е ц и з м и: амвон, анатема/-фема, апсида, анахорет, аналой, анагност 'читець', ангел, апокриф, апологетика, апостол, архангел, архієпископ, -єрей, архимандрит, -стратиг, аскет, (г)аспид, ахієня, баптист, баптистерій 'христиньниця', Біблія, варвар, візантійський, Голгофта/-офа, гомілія 'проповідь', гомілетика, динар, диявол, диякон, демєстик, догма, екзарх, еллін/єлін 'грек', епістоля, ефіоп, євангеліє/-ія, євнух, євреї, єгипетський, єпархія, єпископ/єпи-, епітімія, епітрахиль, епітроп 'старший брат, куратор', єрєсь, єретик, єхидна/змія/скорпіон, єхидний, єктєнія ігумен, ідол, (г)ієна, ієрарх, -хія, ієрей, ізраїльтянин, ікона, іконостас, індікоплов, іподром, іпостась, катакомби, катихизм, католик, катедра/кафе-, келія, кесар, кит, кимвал, клевет, клир, крилос, крин, кома, ладан, лєвіятан, легіон, лимонар 'синайсько-палестинський патерик', літія, літанія, маг, манна, міся, метанія 'поклін з припаданням до землі', митра, митрофорний, митрополит, -олія, мірра, містик, монах, монастир/ман-, нава/неф, океан, омега, орган, пандекти, панікаділо/поліканделон, папа, паро-хія/парафія, пасха, пасхаліє, патина, патріарх, -рхія, пергамен, пролог, прото-диякон, -поп, прєсвітер, псалом, рака, саккос,

синагога/божниця, синедріон, синод, синодик, синоптик, синаксар, скимен, скипетр, скуфія, стаття, стигма, схизма, схизматик, теолог, трапеза, триптик, тропар, трон, фанаріот, хартія, халтура, хітон, Христос;

б і б л і з м и: вавилон, ереміяда, ірод, каїн, когелет/проповідник/екклезіаст, Люципер, (від Анни до Каяфи 'збувальне відсилення'), мамона, манна, месія, мефтусалемові роки/вік, саваот, сатана, серафим, сіон, содома і гомора, судомити, солмон 'мудрий', филистимляни, фараон, фарисей, хам, херувим;

л а т и н і з м и: (почавши від 16-го віку) - баптист, дискант, кантор, капелян, капітула, каплиця, кардинал, кольоратка 'ковнірець священика', конгрегація, конкордат, конкляве, консисторія, конфірмація, кредо, легат, мадонна, меса/мша, метрика, маюскул, міністрант, мінускул, місіонер, нунцій, органіст, партесний (спів), пастор, патер, пацьорки, пілігрим, прелат, префект, пріор, протестант, профан, реверенда, ресний, рефектар, унія, уніят, цирोगраф, церемонія.

Церковнослов'янська мова заторкнула в нашій літературній мові всі ділянки духового життя, даючи в дальшому для нашої розмовної мови матеріал для низки метафорно-фігуративних переосмислень. Властиві церковнослов'янізми (без латинізмів нашої літературної мови 16-18 вв.), збіжні з такими ж із російської літературної мови, стали ширитися - зокрема після 1945 р.- в піднесло-стильному вжитку, подібному до російського.

Проблематика впливу церковнослов'янщини на нашу літературну мову й на народні діалекти ще не досліджена в подробицях.

(З викладів в УКУ в Римі 1989 р.)

Д-р ОЛЕКСА ГОРБАЧ

ИСИДОРІВ СЛУЖЕБНИК, СЛОВ'ЯНСЬКИЙ РУКОПИС Ч. 14 ВАТИКАНСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ

(Dr. OLEXA HORBATSCH, *Das Missale Isidors, eine kirchenslavische Handschrift der Vatikanbibliothek*)

Der kirchenslav. Pergamentkodex Nr. 14 «Missale Ruthenorum» der Vatikanbibliothek aus dem Ende des 14. bzw. Anfang des 15. Jh.s, den der Kiewer Metropolit Isidor vermutlich 1439 bzw. 1443 nach Rom gebracht haben musste, wird hier in paläographischer, sprachlicher und liturgischer Hinsicht untersucht. Er enthält ausser den drei kirchenslav. Liturgien (von J. Chrysostomus, Basilius dem Grossen und der Vorgeweihten Gaben) noch eine Messordnung der Chrysostomusliturgie, verfasst vom Konstantinopler Patriarchen Philotheus und übersetzt ins Kirchenslavische vom Kiewer Metropoliten Kiprian. Die Hs. ist vermutlich im Raum von Nowgorod entstanden. Es wird ein Vergleich mit dem hs. Euchologium-Missale aus der 1. Hälfte des 14. Jh. s (dem sog. «Gebetbuch des Fürsten Wolodymyr») durchgeführt, das in der gleichen Gegend abgeschrieben wurde, jedoch noch keine mittelbulgarische Einflüsse der Tirnowo-Schule aufweist.

В Ватиканській бібліотечі (далі скорочуємо ВБ) зберігається під ч. 14 (Codex Slavonicus nr. 14) об'ємистий опрацьований в шкіру пергаментовий кодекс - церковнослов'янський Служебник кінця 14 чи початку 15 в. Його привіз зі собою до Риму київський митр. Ісидор, імовірно, при котромусь приїзді в Італію зі своєї митрополії - 1439 чи 1443 р. Що цей рукопис справді належав Ісидорові, свідчить його ж грецькомовний запис на стор. 111 зі списком спархій київської митрополії.

До л я р у к о п и с у після смерті Ісидора (27.IV.1463) не відома, подібню як і обставини, коли й як цей Служебник опинився в ВБ. Що теперішнє його каталогове окреслення (на дощинці оправи в середині) Slavo XIV, Missale Ruthenorum (а на лицевій сторінці першої неспаріюваної картки: XIV Slavo; тут і закреслені раніші сигнатури: 309, NLKa...

4) це аж новіше 19-вікове визначення його змісту й мови, про те свідчать раніші позначки бібліотекарів на обороті першої непагінованої картки: V orphitico (закреслене й справлене на slavonica) litteris maiusculis opationes St. Ioannis Chrysostomi lingua Ruthenica 4 (справлене з 3; за словами G. Mercati: Studi e testi 46, p. 4, - рукою першого кустоса ВБ в 1626-32 pp. Felice Contelori; в 17 в. рукопис мав спершу сигнатуру 3, яку згодом змінено на 4). Перші каталогізатори з 15 в. не були зорієнтовані ні щодо письма та мови ні щодо змісту кодексу. Згідно з даними того ж G. Mercati, Службеник знаходився в перших 15 роках 16 в. in V-a capsa Pontificiae B-cae secretioris з баламутним описом письма в каталозі:

«Dalmatica sive Cyrillica anonyma. Liber lingua Dalmatica: sive Cyrillica, ut mihi videtur, cui videlicet intermixti sunt Graeci characteres una cum illyricis: licet inerudite in prima pagina scriptum sit: de littera aegyptiaca. et perscriptum est in rubro sic: quantum ego interpretari possum: Joannis Archiepiscopi Constantinopolitani: videlicet Dalmatico idiomate: Janua archiepiscopa Constantinopola 540»; каталогізатор оцінював зміст з наголовного напису на стор. 1, де починається Літургія Ів. Золотоустого. За словами G. Mercati, Службеник фігурував спершу під ч. 3, згодом ч. 4, в рукописному каталозі ВБ, розпочатому Абрагамом Еккелензе й закінченому 1686 р. маронітом Йог. Матеєм Найроном Данезієм (Catalogus codicum mss. linguarum Orientalium Vaticanae B-cae... inceptus ab Abrahamo Ecchelense et absolutus a Jo. Matthaeo Nairono Danesio A.D. 1686, f. 304), як Orationes distributae per ferias et Orationes S.ti Joannis Chrysostomi characteribus maiusculis ruthenicis. 1820 р. переглядав усі тодішні церковнослов'янські рукописи ВБ (чч. 1-18) professor Vilnensis Michael Bobrowski (1785-?), сам син гр.-кат. священника,¹ і залишив свої уваги до змісту й часу постановки рукописів у формі карточок, а які й використав у друкованому каталозі бібліотекар ВБ Angelo Mai (Scriptorum veterum nova collectio, t. V, 2 Codices Slavici); тут Службеник має вже сьогоднішню сигнатуру (14) і визначений як Missale Slavicum, litteris bonis, in membrana, та ілюстрований переддруком прибік тексту. Серед інших літургичних рукописів зайнявся і Службеником проф. Казанського університету Красносельцов в огляді літургичних рукописів ВБ, передруковуючи й прибіки тексту звідти (Сведения о некоторых литургических рукописях Ватиканской библиотеки, Казань 1885). Принагідно про Службеник та праці над ним згадує й В. Ярїч у перегляді

¹ Энциклопедия славянской филологии, в. 1, И. В. Ягич: История славянской филологии, СПб. 1910, стор. 227-29.

хорватських рукописів ВВ (V. Jagić: *Analecta Romana*, J. Archiv 25, 1903, SS. 1-47). Щераз зайнявся подрібно долею цього рукопису ВВ дослідник праць Исидора G. Mercati у книжці *Studi e testi: Scritti d'Isidoro il Cardinale Ruteno e codici a lui appartenuti che si conservano nella Biblioteca Apostolica Vaticana*, Roma 1926. Дані про зміст рукопису подав йому празький слявіст Й. Вайс, розшифровуючи й грецький список Исидора про єпархії київської митрополії. Тому що ці дані цікаві й історикові Церкви на Україні, варто саму нотатку повторити отут тимбільше, що хіба не всі місцеві назви розшифрував Й. Вайс вірно. Він звучить: *τω κνέβου καὶ (?) πάσας ῥωσίας (?) ὑποκειμένα ἐπισκοπαὶ εἰσὶν αὗται: α' ὁ μεγάλου νοβογόροδου. β' ὁ ῥοστοβίου. γ' ὁ τεξερνίγοβου. δ' ὁ σουσδάλεα. ε' πολοτζικοῦ. ζ' ὁ ῥαζανίου. ζ' ὁ σμολενίσκον. η' ὁ τι-γгρίου. θ' ὁ βοлодимироῦ. ι' ὁ лουτζикоῦ. ια' ὁ ποδόλιας. ιβ' ὁ ντορόβисκον. ιγ' ὁ перемислίου. ιδ' ὁ саріска. ιε' ὁ χόλμης. ις' ὁ сампоріска. ιζ' ὁ κολόμνης. ιη' ὁ перміас.* Єпископії, підлегли Києву і всьї Руси, такі: 1. Великий Новгород, 2. Ростов, 3. Чернігів, 4. Суздаль, 5. Полоцьк, 6. Рязань, 7. Смоленськ, 8. Твер, 9. Володимир, 10. Луцьк, 11. Поділля, 12. Турів, 13. Перемишль, 14. Сарськ, 15. Холм, 16. Самбір, 17. Коломна, 18. Перм. Й. Вайс тлумачив, мабуть, вірно Сарськ як Сарайськ, а Самбір неслухно як Сімбірськ чи Сампор.

О п и с р у к о п и с у . На зміст рукопису (150 листків, пагінованих уже в ВВ, та 1 порожній на початку не пагінований) складаються: 1. текст Літургії Ів. Золотоустого (листки 1-38), 2. текст Літургії Василя Великого (листки 40-82), 3. текст Літургії Напередосвячених Дарів (листки 88-110), 4. Устав царгородського патріярха Філофея Коккіна (1354-55 і 1362-76), як відправляти літургію священникові з дияконом (листки 112-148). При текстах Літургій подані всього екстенії й молитви священника й диякона без відповідей і пісень мирян; тільки на маргінесі Літургії Ів. Золотоустого іншим дрібним півуставом дописано в скороченій формі й головніші відповіді мирян та частини недільної утрени. До речі, ці побіжні дописки, в яких чіткіше відобразилися риси народної вимови писця (победу 5, челоуѣколюбѣць 36), пороблено ще перед теперішнім переплетом рукопису, бо інколи цілі слова та рядки тут пообрізувано при опрацюванні.

Рукопис пергаментовий у палітурках з дощинок, обклеєних шкірою, на якій витиснено різцем потрійний беріжок, а в ньому по перекутнях та переполовленнях боків прямокутника поведено такі ж потрійні лінії з коліщам у місці їх перетину по середині. Пергамент не найкращої якості - подекуди з дірами, здебільша позшиваними, зокрема в частинах листків, призначених для писання; сьогодні прогнилі нитки таких

зішивань уже повипадали. Ця низькоякісність пергаменту промовляє за його місцевим виробом.

Увесь рукопис списано півуставом кінця 14 чи початку 15 в., як про це свідчить форма окремих літер (поперечні риски при *и*, *ю*, *і-а*, *і-є* в горішній частині, і не в половині; поперечка при *ъ* вздовж горішнього беріжка лінії, поза яку й персходить і доземий стовпець цієї літери; глибокий круглий лук при *ж* понижує долішнього беріжка лінії письма; лук при літері *жс* сягас горішнього беріжка лінії письма тощо).² Формою літер Службеник стоїть найближче до таких відомих рукописів: Стихирар 1380 р., новгородський Апостол 1391 р., дяка Матфея московське Євангеліє 1393 р., діакона Луки Смолянина архангельський Псалтир 1395 р., новгородський Службеник 1400 р., Євангеліє 1409 р.³

Перед писанням на всіх сторінках рукопису (їх формат: 22 см × 16,5 см) дбайливо повиводжено тупим різцем лінійки (висотою 5 мм з відступами поміж ними висотою 6 мм); дзеркало письма виносить пересічно 8 см × 11,5 см або 13 рядків, а в рядку 18-20 літер; від стор. 88 рядків буває по 14, а від стор. 112 (Устав) рядків на сторінці по 16, літери менші й писані куди густіше. Обабіч дзеркала письма позначено тупим різцем беріжок 8 мм шириною, в якому звичайно писані тоді великі літери початку даного стиха екстенії чи молитви, - хоч і не послідовно. Інколи ініціальні літери (при молитвах) височинною в 3 рядки вирисовувано в тексті (а чи залишено на них місце). Чорнило, вжите для тексту, мутно-чорне, а для наголовних літер і для поміток, що дані слова говорить священник чи діякон, ясно-кармінувате, здебільша вже вируділе. Ініціальні літери рисовані скромно - з крапками й поперечними рисками на стовпцях, кривинах і внутрішніх полях, а в долішньому кінці з елементами стилізованого рослинного орнаменту (« листків » і вусиків винограду); ініціали *И* (44б) й *В* (45) напів або майже вповні стерті. Рукопис ладжено під кінець з видимим поспіхом, бо подекуди не виведено задуманих ініціальних літер (*П* - Помяни 72б *Б* - Боже 75, *В* - Воньмі 78б), то знову ж залишено цілу низку сторінок і їх частин порожніми - мабуть, для ілюмінування якимись запланованими образками (перший непагінований листок, стор. 26, 38б, 39, 39б, 87б, 40а до половини, 110б дві третини, 111, 111б, 149).

Як свідчать мовні особливості Службеника, він був списаний у Но-

² Про хронологію палеографічних особливостей у написаннях літер див. у вступі П. Ковалєва до видання Молитовника-Службеника, стор. 47-61, де й подана дальша література.

³ Форми літер та знімки з текстів у вступі П. Ковалєва до вид. Молитовника-Службеника та в книжці Л. В. Черепнин: Русская палеография, Москва 1956.

писарів (чи Пскові) з якогось болгарського оригіналу. Зрештою мова його не однотайна: ще найбільше місцевих сх.-слов. рис в Уставі. До речі, при переписуванні Уставу копіст пропустив імовірно цілий листок (чи більше) свого оригіналу (хоч не виключене, що тут вирвано листок у виписці поміж стор. 127б і 128): стор. 127б кінчиться словами (після 3-го антифону) «и діакон оубо полагаєт святос соуа», а наступна (128) сторінка починається в середині священникової молитви горного сідалища [Благословен еси на] «престолѣ славы царствія своего...» Бракує тут листок з вхідним, тропарями, трисвятим, молитвою трисвятого й частинкою початкових слів молитви горного сідалища.

У первісній нагінації рукопису за зошитам залишився всього на стор. 80 внизу по середині напис *.ai.* як позначення 11-ої складки; ймовірно, інші такі написи були обрізані при переплеті. Що червоним чернилом дописувано літери в рядках (як і ініціали) аж пізніше в заповнених спершу прогалинах поміж чорним письмом, свідчать тоді нерівномірні відстані поміж такими новими червоними й давніми чорними літерами (напр. на стор. 105б *Π* опъ, *В* ѡзглаш.). Що рукопис був довго в частому вжитку, свідчить замаганість листків особливо в 1-й частині Ів. Золотоустого, де й маргінесових дописок повно; далі їх майже нема.

П и с ь м о і п р а в о п и с . Згідно з традицією, писець уживав не декілька літер для одного звука, лігатур, перелипальних і надрядд-них знаків та титлів; не все воно тут, може, походить і від одного писаря.

Крім звичайного «малого» *p*, появляється від стор. 96 (вийняtkово велике) писане між беріжками рядка «велике» *P*, над яким інколи стоїть півкругла камора (призри 52б...).

Всуміш пишуться *є* - *ю* (з виразною перевагою *є*; написання з *ю* майже ні в Уставі) та *ѧ* - *Ѧ* (*ѧ* скрізь у назвуці слів, зрідка у середзвучі та визвучі). Літера *о* пишеться на 4 лади: 1) в назвуці слів лиш велике зовні округле, в середині злегка квадратове *o*, 2) в середзвучі й визвучі слів лиш гостро сплющене овальне *o*, 3) в приростках *от-*, *об-*, *о-*, в декотрих закінченнях (*-омъ*, *-омь*, *щедротъ*) та в декотрих словах (множествомъ 101б) омега *ω*, 4) наприкінці рядка зменшене округле *o*, може, дописуване згодом, де його писець був спершу пропустив (благоуотро і бию 4); інколи таке ж *o* дописане й над рядком (нашего 5б). Переважає літера *и* (завжди в назвуці, крім традиційних написань у титлі іє), тоді як перед голосними в слові переважає звичайно *ї*. Серед рядка пишеться майже виключно *оу* (але в маргінесових дописках лиш *у*), при кінці рядка літера *у* з *оу* виносяться над *o* й творять так «нісімкове» *у* (зрідка і в середзвучі слів: показуя 58, въ / судилищехъ 70б).

Окреме місце займає в написаннях кінець рядка: 1) крім уже названих явищ, деякі літери набирають інших форм (простопадна лінія при *ъ*, *з*, *т* виводиться високо понад рядок, а їх поперечка потягнена розмашисто вище - при *ъ* вона набирає свастикових загибів, тьло 141б; подібна форма *з* появляється зрідка й на початку рядка: священни/къ 85; в літері *ы* при кінці рядка першою частиною стає *з*, не *ь*), 2) після майже кожного приголосного, що опиниться наприкінці рядка, пишеться *ь* (на *въ/ся* 48, *оставъ/леніє* 64б, *священь/ник* 64б, *въ двѣх/ствѣ* 68б, *кафизъ/моу* 83).

У словах *аггелъ*, *архаггелъ*, *еоуаггеліє* (93б) впроваджено, згідно з вимогами середньоболгарської тирновської школи 14 в., етимологічні грецькі написання (-*гг*- замість давнішого свого -*нг*-); але в Уставі зустрічаються тут і: *еоуангліє* 126б, *евангліє* 129, *евангліста* 128б, *англа* 134б (з титлами над *г*).

Лігатури особливо часті при кінці рядків: дозему риску при *м*, *н*, *л*, *ш*, *п*, *т*, *ы*, *я*, *о* використано й як першу риску при наступних *в*, *н*, *к*, *р*, *ь*, *у*, *ю*, *и*; двозначність може виникати тоді при *ы*, де ця літера ніби редукується до *ь* (спребувая 107). Трапляються й лігатури *тп*, *тв* з використанням доземої риски при *т*. Інколи зустрічаються лігатури й по середині рядків, особливо в чині Літургії Напередосвячених Дарів (бытийское 85, ...). Майже постійно як лігатуру писано ім'ярек.

Ціла низка пишеться скорочено під титлою: закінчення -*аг* - *-аго*, *бъ* - *богъ*, *бе* - *боже*, *бжий* - *божий*, *бця* - *богородиця*, *блгъ* - *благъ*, *блгсви* - *благослови*, *блгдтъ* - *благодать*, *влдка* - *владыка*, *влдчця* - *владычиця*, *гсь*, *гъ*, *га*, *гсоу*, *гдеви* - *господъ*, -*да*, -*ду*, -*деви*, *глъ*, *гля* - *глаголъ*, *глаголя*, *глсъ* - *гласъ*, *днь* - *день*, *два*, *двця* - *дѣва*, - *виця*, *дхъ*, *дха* - *духъ*, - *ха*, *дша* - *душа*, *єугліє* - *єуангеліє*, *іс* - *ісусъ*, *мтре* - *матере*, *мдрость* - *мудрость*, *мл*, *мол* - *молитва*, *нбса*, *нбсьный* - *небеса*, *небесный*, *ннѣ* - *нынѣ*, *отць*, *оца*, *оче* - *отець*, *отца*, *отче*, *пом*, *помли-мся* - *помолимся*, *прстлъ* - *престоль*, *прис* - *присно*, *пррокъ* - *пророкъ*, *рад* - *ради*, *стъ*, *стый*, *сщникъ* - *святъ*, *святъ*, *святый*, *священникъ*, *снъ* - *сынъ*, *спсъ*, *спснїє*, *спси* - *спасъ*, *спасенїє*, *спси*, *стхры* - *стихиры*, *хсъ* - *христость*, *црь*, *цѣрь*, *цѣрьствїє* - *царъ*, *царьствїє*, *црквъ* - *церковь*, *час* - *часть* (141б) *чстый* - *чистый*, *чстный* - *честный*. Деколи, особливо наприкінці рядків, і звичні підтитлові слова виписано повністю (*блаже боб*, *пре/честное*, *честь/ноюу* 79, *нынѣ* 82б, *сы/нъ* 103б, *святый* 87).

В загальному текст рукопису писаний без поділу на слова. Інколи кінець слова, зокрема у фразах, відмічений крапкою чи комою на долішнім беріжку рядка, при чому коми були поставлені хіба пізніше, бо на них нісць не залишував проміжка. Початок скітсїйних стихів, як і діалогові ремарки, відмічений червоним чорнилом ініціальною

літери. Кінець стихів і молитов позначений уставленою хрестовидно в рядку чотирокрапкою, раз помилково поставленою й серед розділеного слова (схран./ни нас 50б).

До надрядкових знаків належать: 1) титли й винесені під них літери як і надрядкові літери без титлів, 2) півкругла камора-ціркумфлекс (над *p* та над декотрими словами: преклоншя 78 - над *кл*, преклоните 77б - над *ни*, виинятково над *й*: пійя 104), 3) знак легкого придиху у формі коми над голосними у назвуці слова та після іншого голосного у середзвучі (иоакима 119), 4) знак легкого придиху в сполучі з акутом пишеться деколи над декотрими, особливо ініціальними, назвучними голосними (напр. Иже общяя 5б), помилково й у середзвучі над *и* (твоихъ 65 чи над першим *и*: оупокои ихъ 67б); 5) знак подвійного ґравісу: а) над подвійним *н* і *л* (смѣренныхъ 7б, алли/лоуия 128), при чому над *ни* інколи замінений титлою (оглашенныхъ 48б) або частіше ніби комою-придихом з ґравісом або двома комами-придихами (просвѣщенни 101б, священник 65), б) над *я* (тя 21, сея 30), *ы* (ты 75), *ѣ*, *ѡ* (у словах *съ* 6б, *съ* 7б, 60б « *сей* ») стоїть у названих випадках подвійний ґравіс; -*ы* з таким подвійним ґравісом може виинятково мати значення -*ый* (открывы 103); 6) акут як знак наголосу (виинятково йотації над *и*: сый 57 « *сый* ») і дуже рідко ґравіс як знак наголосу (положивъ 7б); 7) зрідка паерик у формі латинського *s* на місці *ѣ* після прийменника чи приростка (в'вѣкы 11б). Над рядок бувають винесені: *д*, *г*, *жс*, *к*, *л*, *м*, *н*, *с*, *т*, *х*, *ш*. Як виходило б з іншого, вибляклішого, чорнила й поспіхового писання, то всякі надрядкові значки, літери, наголос та дописувані літери на кінці рядків - були пододавані згодом, уже після виготовлення рукопису, мабуть, іншим писцем чи писцями, як про це свідчить чужий наголос. Це ствердження важливе й при написаннях із *жд* замість *сх*. -слов. *жс* (напр. осож(д)еніє 66б), в яких *д* майже скрізь надрядкове, - себто *сх*. -слов. рукопис був додатково церковно-слов'янщений другим писцем, зокрема в текстах Літургій.

Помилки писця полягають у: 1) пропущенні поперечної риски при *i*-а (вья 49, 58), 2) пропущенні або повторенні окремих, головню надрядкових, літер (преложеноу 1, предложение 1б - замість предложение; тѣломъ наши [= -м] 55б; спод/доби 107; отставивъ нас [= оста-] 62; и [о]лтарь 131б; кѣ ере[е]ви 134) та складів (повторення: тебѣ бѣ 67, вечерняа 86, пережесвященъ 87, закалаєть *ѣ*/ть его 116б, двічі владыко 57б; пропущення: сподо[би] нас 92б, живота [на]шего 139, о пред[ло]женныхъ 134б, - і звідси інколи дописування пропущеного над рядком. - поставляють 146, б(о)жє 96, творити 137, помянувшє 139, святыи истинныи 58б - чи поруч на марґінесі з доданою позначкою хрестиком місця для вставки - благода мѣ 136, на марґінесі -*ри*-; ви-

п'ятково над рядком вписано пізнішою рукою погтраплєсну літеру *ю*, не витерши давньої *є*: не накланяющеюся 132б), 3) адідеаційному сплутанні слів (дароносима 101б [= дори-], о пред(ио)ложенных дарѣхъ 102), 4) часто в фальшивому перенесенні закінчень із сусіднього слова чи фрази, що однак в'яжеться зі сплутуванням відмінкових закінчень у здогадному середньоболгарському оригіналі Службеника (самі себе и друугъ друоуоу 105б, 108, 146б; добрыхъ и полезныхъ душъ нашихъ [= шам нашим] 105; о подлежащихъ даровъ 73 [= -рѣх]; со благооугодившими [от] праотець... и всякомъ душъ праведныхъ въ вѣрѣ скончавшимся 67 [= ...всякимъ духомъ праведным]; се бо ...сго тѣло и животворивую [= -вая] сго кровь 101; от [= у] него же скровища премоудрости ... потасна 102б; жертвы о своихъ съгрѣшенихъ [= -них] 103; смѣреннаа [= -ныя] призираа 106; открьи [= -ыетъ] имъ 130б; священникъ ... раздаваеъ дороу глаголящимъ людѣъ [= глаголя к людем?]: Благословлю господа... 147б). Помилка трапилася і в Літ. НД, де писець написав на стор. 98б « молитва о готовящихся къ святому причастью » замість « *просвященью* », і далі на стор. 99 у заклик діакона « елицы къ просвъщенью *пристоупите* » замість « *изыдѣте* ». Перерване на кінці рядка слово дописувалося зменшеним півуставом чи на маргінесі (моли/тсѧ 57, 66б, 67б; възгла/шаема священником 108б) чи внизу (напр. цілий пропущений виголос *Яко подобает ...* 45б). Серед поправок впадає закреслювання червономом ектенійних прошень за чернечих зверхників і братію (48) - доказ, що Службеник уживався в світській, може, приходській міській, церкві.

Фонетика. Церковнослов'янсько-болгарський правопис і фонетика зазнали в Службенику змін шляхом наближення до живої місцевої вимови; такі зміни проявляються у відхиленнях від правописних норм.

Випинитково появляються: 1) повноголосі форми (до переноса 117б, пережееосвященєнь 87; може й оболчена 15б, 52б постало під впливом **оболочен* замість *облечен*), 2) *о-* замість *є-* (одина 47, 97, октенья 83б), 3) *ч* замість *и* (горючєс 85, хочєть 138б), *жс* замість *жд* (преже 48б, неосоужєнню 78..., зижкитєлю 96, покажєть 122б..., стражюющих 89, троужающихся 95, в ноужи 71, безнадежнѣмъ 71б, о невѣжѣствныхъ 54б, прихожю 53, -*жсде*//*-жсє*: такожє 114б...). При праслов'янських сонантних *л*, *р* випинитково трапляються болгарські написання -*лъ-*, -*рѣ-* (безмлъвнѣ 69б, оумръщєвєнїа 100, съврѣшати 137), бо зрештою тут переважають сх. -слов. -*ол(ѧ)-*, -*ер(ѧ)-* (исполненїє 61, немольчными 59, начертанїє 61б, перѣсть 60, оумєрь/ших 67б, дерѣ/зновєнїємъ 31б...).

Про вимову шипучих правопис не дає скрізь певних даних. Писець постійно пише групи: *чь* (врачъ 71б, чѣтєць 86), *чя*//*ча* (чясть 33б// часть 79, 118, начаяла 59...), *чю* (чюдєса 57б...), *чы*//*чѣ* (конєць 60б, ииць

846, чоловіколюбств, 16///-бств 95б, перѣлвств 63, пѣлвств 85б), *ца* (оумропта 141, от богородица 8, ...), *цю//цу* (отцо 36..., мышцю 69//депщу 69), *щѣ//щѣ* (помощь 61, ношѣ 63б//воплощѣся 61б, оброщѣся 146б), *щя* (общяя 5б), *щю//щю* (пищю 1, къ пристанищю 91, глаголющю 86б//щу 86б), *шь//шь* (душѣ 2, нашѣ 1//нашѣ 9...), *ша* (от душа 47), *шю* (дшю 15б, чашю 64б, нашю 55), *жѣ//жѣ* (вложѣ 116б...//предложѣше 65б), *жа* (ноужа 53б, рѣжа 11б), *жю*, *ждю* (надеждю 7б, прихожю 53). Такі написання свідчили б про процес отвердіння при *ц*, *ш*, *ж*.

Гіперизмом, виниклим в наслідок отвердіння *р*, слід уважати написання: трыпезоу 124, -зоу 143//трапезѣ 17, 54, отрывѣ 13б, 144 « обтерши ».

Характеристична для Пскова-Новгороду заміна *ч-ц* відбилася, може, і в написанні оцѣсти мя (113, 115б, 132), хоч саме те слово зустрічається і в церковнослов'янщині (напр. і в недвозначно сербському Молитовнику 15 в. ВВ - Euchologium, Slav. ms. 10 - лиш: оцисти 1а, оцѣсти 11а, 32б, оцѣщеніе 7а).

Написання: (помалоу) въздвижаи его (135б) - з *ж* замість з - слід уважати приподібненням до воздвиженіє. Хіба пропущенням *л* (або безпарським зразком) слід тлумачити форму: оумрь/щвена 60//преломѣ 63б. Наслідком змішання форм *крест* і *Христос* виникли написання: крестьяньскыя 134б, 139б//христіанѣ- 19, 31. Адієювання до рідних суфіксів створило форми: феміанѣ 121, фиміанѣ 145б.

Відхилення від етимологічних написань у вокалізмі стосуються головню літери *ь*, рідше *ы*.

Вимова літери *ь* була різною в випадку першовзорів двох других Літургій (ВВ і НД) та Уставу; текст Літургії ІЗ (крім маргінесових дописок) списаний з дотриманням етимологічних написань *ь*. У текстах Літургій ВВ і НД появляється в низці випадків: 1) *ь* замість *е* (догготерпѣливе 90, прилѣжноу 95//прилежнаго 95, понѣ 84, перѣлвств 63, тебѣ просимъ 65б, обоурѣваемъ 75б//реваемымъ 71б, прѣвѣлятоу 89б, 91б, 92б, 93//пре- 3б..., сами себѣ и другѣ друога 84б, 91б - що привело до дальшого безглузкого перекручення у списуванні, який узяв *себѣ* за Д¹ і змінив: сами себѣ и другѣ друогу 105б), 2) зрідка *е* замість *ь* (зде 78б, 99б, невѣденіємъ 71, изыдемъ 81, телеса 46б, 96б, -есть 105, -есемъ 109//тѣломъ Д³ 55б, 76б), при чому в маргінесових дописках Літургії ІЗ куди частіше (тобе 3б, 4б 3 рази, 5, тебе господи 32, великолепое, видевшие, безгрешному, разве 4, победу, рцемъ 5, придете 6б), 3) зрідка *ь* замість *і* (сѣмѣренныхъ 4б, 50, 50б, 7б, -ниныя 11, -ннаа 10б, -ніє 50б, -нія 57б, 61б// смиреннаа 10б, 120б, -ніє 18б). Як узяти до уваги ще написання без переходу -ий- в -ей- (зъмнєво:о 60; хоч є й велей еси 90), то можна б прийняти якесь « смоленське » похо-

доконня першошзору Літургії, переписаного в Новгороді чи Пскові. В Уставі, крім частішого змішування *ъ* з *е* (*ъ* замість *е*: *исрѣй* 141б..., *архирѣа* 120б, *игѣмоуоу* 114б, *еоуанъгѣлие* 127; *е* замість *ъ*: *целоуєть* 124, 127б// *цѣ-* 127, 127б, *целовавъ* 143б, *поцеловавъ* 114, 136, 142, *идеже* 135, 148// *идѣже* 121б, *везде* 123б// *здѣ* 135, *вийняткове прѣ-* замість звичайного *пре-* *прѣклониъ* 143, *прѣчистоую*, *далес* 141, *малейших* 144б), є ще й змішування *ъ* з *і* (*і* замість *ъ*: *нози мои* 115, *первие* 117// *перѣвъ* 135, 138; *ъ* замість *і*: *вонмѣм* 129б// *вонмим* 128..., *нѣкако* 121, 136б, 143, і в низці деклінаційних закінчень, де воно може тлумачитися аналогічними вирівнюваннями). Попри те, літера *ъ* затримала зрідка ще з болгарського першовзору і функцію позначувати звук *'а/я* (всѣ А^ссер.р. 32, 83, константинѣграда 112, *изравнѣи* 32б, *врага* и *борителѣ* 89).

Вагання поміж *и-ы* наявні лиш у випадку, де *ы* виникло з *і-* після визвучного *-ъ* префікса (*изыдемъ* 81, *изыдѣмъ* 146б, *взымаєть* 135б// *взымаєть* 133, 136), і вийняtkово в закінченнях (А^а *оуди* 49, замість *-ы*; *божествѣнимъ* Д^а, замість *-ымъ*) - може перейняте з якогось болгарського чи укр. рукопису. У групах *кы, гы, хы* написання з *и* трапляються рідко (на високих 115, *плотьскыи* 123, со *всяким* 124б..., *паки* 142..., *роуки* 140, 147, *погибнєть* 22, 144б, *тихим* 137б, 145б; у маргінесових дописках: *паки* 3б). В написанні *кажды* [= *-ий*] 113 (2 р.) йдеться радше про пропущення надрядкового подвійного гравісу над *ы*, ніж про фонетичний білоруський і північноукраїнський зник післявокалічного *-й*.

Випадки з написанням *оу* замість *о* (*вѣроую* *живоушихъ* 3) та з *о* замість *оу* (*богатою* *милость* 48, *чистою...* *владычицю* 92б) слід уважати помилковим адідеюванням до *вѣроую* чи помилковим пропущенням у в дволітерному *оу*.

В суфіксах *-(ен)іє, -ія* часто появляються форми *-є, -ья* (взъгласьєньє 83б, *предложєньє* Г^а 84, по послѣдованью 87 - при чому тут *ь* перероблено з *і*, - *причастьє* 20, *стихослѣвьє* 83б, *октєньє* 83б, *марью* 92б), що свідчить про зредуковану тут вимову *і* перед *й*, а що в дальшому привело в білорусині (як і в українщині) до подовження тут попереднього приголосного. Перед наступним *-і, -іх* закінчення (в Л^а і Л^б) писець звичайно не позначає отакого зредукованого *-ь* (по прострєни 49б, *о спасєні, благостоани, о невѣжєствихъ* 54б).

Зрідка трапляються під півд.-слов. впливом - і внаслідок сх.-слов. отвердіння визвучного *-мь* - написання то з *ь* то з *ъ* (в *пємь* 58..., *словомь* 95б, *єсмь* 142// *дамь* 142б; *даждь* 50..., *вѣздаждь* 68б, *виждь* 54б; *аминь* 66б...// *аминь* 33б...; *милостивь* 48, *сѣблюді* 107б; у *храмось* 43, *поправленє* на стор. 68 на *храмась, въ мирь съ боб, хлѣбъ съ* 64б, *градь*

сь 72 йдеться про македонсько-болгарське вжиття займенника *съ* в *-о-с* як родівника).

Вокалізація *ъ* в *о* у правописі прийменників і префіксів *въ*, *съ*, *къ*, *въз-* здебільша хіба не відповідала вимові, себто правопис тут консервативніший і написання з *ъ* (послідовне лиш при *въз-*, крім одинокого *возмѣте* 132) було хіба всього зумовлене традицією чи півд.-слов. зразком; Молитовник-Служебник першої пол. 14 в. (« кн. Володимира ») пише тут куди частіше *-о-*, рідше однак, ніж це робить сьогоднішня традиційна церковна вимова. В декотрих випадках пише й Служебник консеквентно *-о-*: *со* (∼ всіми 46... - винятково *съ* всіми 36; ∼ всяким 136; ∼ вѣходомъ 6; ∼ вѣздоухомъ 13; создавыи 54...; соблазномъ 306// *съ-* 77), *во* (∼ всемъ 926...; ∼ имя 906; ∼ истину 596...; ∼ мнѣ 104; ∼ всякомъ 206...// и [в] всякой скорби 71; воплощѣся 616; во время 11, 98// *въ* в. 69; *во* нь 17, 886// *въ* нь 26, 536), *ко* (∼ востоку 1276; ∼ вѣздержанью 109); скрізь інде написання лиш з *-ъ-* (теж: *съвѣкоупимся* 756; *съ* страхомъ 14// с с. 134 і навіть [с] страхомъ 336, 79; *съ*става 616; *въ* мно́жствѣ 13; *въ* слоужбоу 50; *въ* святыхъ 7; предвѣзвѣщаѣя 61; достоенъ *съ* связавшихся 516; нась *въ* всечестныя 110; показуеъ къ ви́шнимъ 1446). Таке *ъ* (винятково тут і *ѣ*: *съблюді* 1076// *въ* *съ*-блюдени 60) може й не писатися (в *вѣ*кы 166...; *схрани* 986...; *свершена* 18...; *взыслаемъ* 99... і навіть *всылаемъ* 1466; *сдѣ*тельствоваъ 32; и *с* блюде́ніемъ 143), а що хіба свідчило б і про вимову без *-о-* в таких випадках.

І Подібна справа з вокалізацією *ѣ* в *е* в окремих суфіксах і словах, де в Служебнику порівняно з сьогоднішньою церковною вимовою переважають написання з *ѣ* чи *ъ* (мно́жствомъ 1016, мно́жствоу 546; про-рочества 846; безчи́слнаго 52; мы́сльныи 546; прелѣсти 966// прелѣ-стью 966; жертвѣвникъ 1026...// жертвѣвникъ 121...// жертвѣвникъ 118; бо́жествѣвныхъ 80, 146// -твѣною 81, -твѣныхъ 108// -тѣвнымъ 104// -тѣв-ныхъ 1076; безболѣзньны 77, -нѣнно 105; благодарѣствѣвноу 1446); звідси може й *е* писатися замість *ѣ* (неприобѣщны 100, обѣщники 110// опшежитѣля 1186).

У суфіксах з групами *лн*, *лств*, *лск*, *тн*, *дн*, *зн*, *сн*, *рн*, *нн*, *нц*, *нств*, *мл*, *рств*, *ск* виступають - зокрема при кінці рядка - поруч написання то з *ѣ* (рідше з *ъ*) то без *ѣ/ъ*. У групах з *л* тут могла б бути мова про « се-редню » вимову пом'якшеного *л* (*лн*: безначалныи 38, начальникоу 63, болныхъ 706, во́льное, нево́льное 8, кадилницею 846, свѣтиликоу 846, всхвалныхъ 676, многопитателныхъ 37; *лств*: гоубительства 72, *въ* свѣдѣтельствѣ 126, сдѣтель/ствоваъ 32, житель/ствоуемъ 276; *лск*: апостольскыя 68, -лѣстѣи 706, 486); зате скрізь інде - крім можливого паляталізаційного впливу наступного *і*, *ѣ* - тут рішала правописно-

графічна традиція, тимбільше що в тут писане переважно в кінці рядка (тн: смерть/нья 62б, приять/нѣ 50; дн: єдинородь/наго 101// безпостыдны 19; нн: истиньныи 123б, священь/ник 51...//священничьскомъ 26б, неосоужень/но 31б, преблагословень/ноюю 44, не достоинь/наго 52б; сн: небесьныи 1...; зн: неболѣзъ/ны 19; рн: миръ/ны 31, зборнѣи 9б; вн: православъ/ныхъ 26б; шн: грѣшъ/ным 101; нств: таинство 82, недостои/ньство 72б, долгоденьствуующа 72б, свящѣньство 15, -ньствовати 1б, діаконьства 26б, воинь/ство 69б, благоговѣньством 142б; нск: христіаньскыя 31...; нц: млaddenъ/ца 70; тск: плоть/скыи 51б; дск: людъ/скыхъ 17б; дств: господьства 59; рск: мирьскыи 22б...; рств: царь/ствіа 78б, в випадках: пришестьствіа 23б, челоувѣколюбъ/че 14, приємъ/ляи 17б, подеъмъ/люще 75б). З графічної привички пропускається в у формах типу *поклонся* 129// -нься. У відрізненні від написань: мьздоу 55, милостивъ 48 - форми *кровь* 1б, *дверь* 85б передають справжню палятальну вимову.

За болгарською традицією не позначено в Служебнику міжвокального й, себто як правило пишеться тут: *аа, еа, іа, оа, па, уа, іоу*, - хоч є й відхилення (боатися 90, твоа 4б, навіть съєдині а [= я] 11, одѣяніу 11).

Наголос. Наголосові значки були поставлені ймовірно не переписувачем тексту, але - як зважити виблідліше чорнило - кимсь іншим. Тимбільше що в низці випадків місце наголосу не відповідає системі сх. -слов. мов, але нагадує то сербсько-штокавське відтягання наголосу на один склад до початку слова то знову ж гіперистичне перекидання його на докінцевий склад, бо пишець відчував нормативну невідповідність свого відтягнутого наголосу. В декількох випадках існує вагання: то подвійний наголос на тому ж слові (сѣкобѣ 73б, по мноѣжеству 47б// по мноѣж- 54б, 70, 72б) то інакший наголос у дальшому тексті (от нѣго же// от негѣ же 58б).

Відтягнений до початку слова наголос зустрічаємо: 1) в іменниках: первѣоученика 118б, прѣзвитерь 120, завѣта 64, под закономъ 62, свящѣньство 15, възгласеніє 106б, приношеніа 17; 2) прикметниках і дієприкметниках: на -енъ (предлѣженныхъ 53б// прельщѣнныхъ 70б, растѣченныя 70б, свѣршенъ 80б// принесѣнымъ 53), -имъ (непостыжимъ 20б, -йжима 43// -ижима 58; даронѣсима 101б// приносима 16б), -я(й), -яций (хѣта 63б, сѣхѣта 3б, 81б, подая 71, подаяи 6, нѣся 61б, приносаяи 16б, 53, плодонѣсящихъ 28б, 68б, просящему 7б), -ив(ый) (положивъ 7б, положиивыи 103, предложиивъ 100, благодаривъ 63б, прѣклѣниивъ 143, испросивше 35, 77, 80б), 3) в дієсловах (інфінітив: показати 6б, изыти 63б, въсѣлится 18, предлѣжитися 101б, приносити 7б, 12б, 17б, 20, 54б, 57б, благодарити 20б, хвалити 20б і, може, славити 74; тепер.

час: мо́лю 52б, отврати́ши 1б, възбра́ниші 73, възсыла́емъ 5б, 8, 14б, 53, 58б//възсыла́емъ 3б; імператив: съприче́ти 11; аорист: вѣни́де 62, просла́вися 110, по́ложи 60, благово́ли, сътво́ри 61 - як і сътвори́ль еси 75; іспол́нися, свѣрши́ся 82, пока́за 37 - як і пока́зуя 58, прине́сна 68).

Гіперистичним наголошуванням (наголос перекинений на кінець слова) якогось серба вважаємо випадки: 1) в іменниках: премоудро́сть 4б, 51, 58, 84б (2 р.), 85, моудро́стію 56б// моу́- 103б, крѣпос́ть 58б, крѣпѣва́ 4, може, щедрота́ми 73б, слоужите́лемъ Д³ 50// слоужі- Д³ 54, доухомъ 16б, 19б, 24б, 38, 53б, 56б, 57б, 62б, 78б, гласомъ І¹ 7, миромъ 81// міромъ 44, і, може, страхомъ І¹ 33б, съгласі́а 43, слово 51// слово живо 58, словомъ І¹ 37, 48б; 2) в прикметниках і дісприкметниках: шестокрылата́а 21б, втора́а Н¹ ж. р. 13б// второ́го 23б, веліи (велій) 92, посланнихъ 70, животворящимъ 19б, поутышествоующихъ 28, оупомянувшихъ 35б; 3) в дієсловах: кланятис́я 20б, може, избавитис́я 33б, 75, 89б, напо́лнихом'ся 82// іспол́нить 62б, просі́мъ (дійс. спосіб) 6б - під впливом імперативу просі́мъ 18б, 31, 5б (2 р.), 105 - тут гр. кон'юнкт. аор. з функцією імперативу *αἰτησώμεθα* 60 (інші імперативні, форми: ісполніи 36б, ісполнімъ 53б, остави́ 81б, отстави́ 78, оустави́ 81б, 93б, възпрослави́ 35б, 81, сподоби́ 33, 79// сподобити 82б, възлюбімъ 19б, 56б - але тут гр. майбут. час *ἀγαπήσωμεν* 61!), молим́ся (дійс. сп.) 85б.

З інших наголосів варто ще відмітити: хва́лѣ 50, хва́лы А³ 57б, го́рѣ 20, 33, 107, тра́пезы 30, душа́мъ 76б, по́ста 109б, живо́та 5б, от отро́къ 53, въ ра́и 60, да́ры А³ 68// даромъ Д³ 54, свѣ́томъ Д³ 36, про́сти 80, 84б, си́рых А³ ч. р. 70б, си́ленъ 90б, во́льное 73, прино́сна 54, по́лєзныхъ 5б, безчи́слнаго 52, Ааро́нова 75, свяще́нническии 74, свяще́нствовати 52б.

Морфологія. Морфологічна система Служебника, в тому зокрема деклінація, являє собою сх.-слов. фонетичну адаптацію болгарських форм з елементами місцевої народної мови. В іменників уже наступило переміщення закінчень давніх основ, а в складеній відміні прикметників появились нові сх.-слов. стягнені форми, паралельні - як і в інших ділянках - з давнішими, а які змогли затриматися тимбільше, що йдеться про знаний сакральний текст, який не легко піддається ґрунтовнішим змінам. Отут спинимос́я лиш над маркантішими явищами деклінації й конюґації.

В м'якій відміні жіночих іменників (давні основи на *ja-*) виступає в І¹ (і Н-А³) поруч давнього цслов. -я/-а (святѣя богородица 46б, от ноужа 53б, от всея душа 47, святѣния твоея 57, приснодѣвы мария 62) зрідка місцеве, аналогічне до твердої відміни (давні основи на *a-*)

закінчення -и (братии нашея 97б, до земли 141б, от чаши 66б, прочитастся притчи 85).

В складеній відміні прикметників у І¹ ж. р. тут поруч цслов. закінчення -ья (слоужебныя сея жертвы 52) появляється зрідка, особливо в чині літургій, сх. -слов. -оє (із -оѣ: до четвертое недѣли 97, указъ слоужбы прежесвященнос 83) і сконтамінованс з обох -оля (четвертоя недѣли 97б, 99б, от лѣвоя страны 114б, святоа трапезы 13б); вагання тут виступає особливо при *всякъ*, що відмінюється то як займенник (всякого 78, о всякомъ 89, всякоя діавольскыя козни дѣйствиуемая 104б) то як прикметник (от всякыя скорби 102б).

В давніх консонантних основ у І¹ виступає поруч давнього -е (матере 71б, 148, церкве 49) нове -і (ис церкви 143б, крови 107б). Подібно і в середніх консонантних основ: у І¹ давнє -е (время 112б) поруч нового -і (имени твоего 90, с небеси 142).

В І¹ жіночих іменників на приголосний (головно давні основи на і-) виступає закінчення -ию// -ью (благодатию 80б// -тью 89б, кровью 68).

В І³ жіночих на приголосний виступає цслов. -ии (частии 119б, страстии 63б) поруч місцевого -еи (двери 124б, милости твоихъ 65б); у дальших відмінках з вокалізацією ь: Д³ -емъ (по заповѣдемъ 63б), Л³ -ехъ (въ пропастьехъ 68б).

Чоловічі іменники зазнали в твердій відміні впливу основ на и-, а в м'якому типі - впливу основ на і-. Вплив закінчень основ на и- помітний у: Д¹ (исреєви 131б, -рѣєви 139, -реєви 112..., -рѣєви 127// ерею 131..., исрею 128б, -рею 131; діаконови 132, 86б// -ноу 133; мирови 133б, 81б (в І¹ мироу 117) потирєви 140б; оуарєви 136б; днєви 148, 74; моисєєви 109; отцєви 78б; госпodeви //господоу 102), Л¹ (о мирскомъ животоу 63б), І³ (даров 86, останковъ 107б, от духовъ 70б, грѣховъ 120б, 142, змиєвъ 109б, покровцевъ 136б; таке -овъ переноситься в А³ теж при назвах понять, напр. вєгда пѣвецъ стиховъ сих поєт 85б) і І³ (дарьми 68б).

Вплив основ на і- позначився в: І³ (царєй 119б, князий 120// -зей 120б, - при чому при іменах осіб це закінчення перенесено й на А³: создателей 138б), І³ сер. роду (моленьми 67б, прєгрѣшеньми 60, славословеньми 59б), Л³ чол. і сер.р. (о воехъ 88б; въ соудилищєхъ 70б// о сьгрѣшєнихъ 54б...). З уваги на паралельність творив -о// -іє в сер. р. годі сказати, від котрої форми походить закінчення І³ благодательстві[й] 75.

В А¹ чоловічих іменників, що означають особу, виступає поруч нового закінчення, перенесеного з І¹ (предтеча и крестителя І¹ 118), зрідка ще й давня форма А¹, однакова з Н¹ (благодарим тя и єдинородныи твои сынъ и духъ твои святыи 21), особливо ж, де назва живих

істот набрала нового значення предметів ([чтець] апостоль прочитаєть 128, не обращаєть *святый* агнець ниць 1176).

В В¹ ч. р. появляется форма Н¹ (діакон пристопи 141б, 143б, отче ...и богъ оутѣшеніа 78 - МС 73б и *боже* всяе оутѣхы).

В Н-А³ м'якої відміни ч. р. поруч цслов. -я (А³ хранителя б1, дѣждя 73б) виступає й -і (із сх. -слов. -ь, вирівняного до твердого типу: *святых* покровци А³ 114б; Н³ пѣвці 85).

Панівне в І³ нулеве закінчення (*святитель* 118б, создатель 120б, от помысль 112б, от воинъ 117, мученикъ 118б, патриархъ 120б, рабъ твоихъ 92, въздох 89, плодъ земныхъ 89 - теж І¹ церковъ 88б) буває в випадку означення для осіб перенесене й у А³ (о презвитеръ и діаконы 120).

Давні закінчення основ на *о-* переважають у твердій відміні чоловічих іменників у множині як і одинині (І¹ гнѣва 3, сына 4б; Д¹ *богоу*, сыноу 3б; І¹ миром 2; Л¹ в вѣцѣ 45; Н³ *священники* твои 115, раби сподобльшеся 65б; Д³ въ вѣкы вѣкомъ 49б; А³ на рабы своя оглашенныя 11; І³ трема персты 124; Л³ о съсложеницѣх 120, о грѣсѣх 85б, о дарѣхъ 53б). Подібно і в твердій відміні середнього роду (Д¹ стадоу 98б, І¹ мно́жествомъ 101б, Л¹ во мѣстѣ 12б, Д³ по дѣломъ 63б, І³ оусты 139, Л³ во дѣлѣхъ 59б).

В середніх іменників на -іє наступає звичайно в закінченнях -іі, -ііхъ стягнення в -і (Л¹ в отверзени 51// по поставленіи 102б, по причастии 79, зрідка в І³ *благодательстві* 75), -іхъ (Л³ о невѣжествихъ 54б// о съгрѣшениихъ 50).

Іменники *слово*, *тѣло*, *око* творять множину теж від основи на *ес-* (Н³ *очи* наши 93б, *тѣлеса* 46б, 96б, І³ *словъ*// *словесъ* 100, *телесъ* 105, Д³ *тѣломъ* 55б, 76б// *телесемъ* 109, А³ *слова* 85б, І¹ *очесы* 101б).

Двоїна, хоч і виступає ще подекуди - особливо в текстах молитов (под нозѣ ихъ 89, нози мои 115, оустнѣ 124, 143б, въ оустноу 143б, роукама 144, р. обѣма 143, своима р. 145 б, под кровом крилоу твоею 107б, 122б, на колѣноу лежаше ниць, онъ ...на колѣнох 85б), але не менш часто в імен замінюється множиною (роуки свои 134, оба роуки своя 122б, роуки же наша 100, на *святыхъ* роукахъ 63б, роуками 136б, 144, двѣма же покрывають ноги, двѣма летяще 59), особливо ж у дієприкметників і дієслів (ставше оба покланяются 123б, приходит иерѣи съ діакономъ... и творять поклонъ оба 126б, станоут оба 134, показуют оба 137).

Прикметники виявляють твердий і м'який тип (вечерній, дольний, горній, вышний, послѣдній, третій); вплив твердої відміни на м'яку помітний у Л¹ дієприкметника (в боудоушомъ жити//вѣцѣ 6, 82б; подібно в чоловічих іменників - иереови 112, с иереомъ 127б - і словотворі

присвійних прикметників - моисеова 55). Всуміш виступають закінчення іменної й займенникової відміни прикметників, при чому й різною буває форма стягнення складених закінчень. Іменна відміна появляється, крім що від присвійних прикметників (от рама діаконова 133б) та в присудкових функціях (повинна сътвориши 75б, аще живи соуть 138б; від дієприкметників - тои же свершенїѣ 131б, си же скончавъшися 147, тебе соуща бога 57б), теж в атрибутивній функції радше без первісного вже відтінка неозначености (въ гробѣ новѣ 133б, в чистѣ житїи 69, на престолѣ хероувимьстѣ 52, сердцемъ съкроушеномъ 57б, лоукава зрѣнія 100, от всякого дѣла лоукава 78, всякого спротивна 80, от съвѣсти лоукавы 52б - на рабы своя оглашенныя, преклѣнших своя выя 90).

Займенникова відміна прикметників зазнала різного роду стягнень (-ых// -ых) і вирівнянь до вказівних займенників. Впадає змішування закінчень І¹ з Л¹ чол. р. (съ страхомъ мно́зѣмъ 86б, съ страхомъ божїемъ 53б// о отци нашимъ 9б); вплив твердого типу на м'який виявляється і в Л¹ чол. р. (по вечернѣмъ же псалмѣ и по вечернихъ молитвахъ 88). Форми, то з ѣ-/е- в основі (виниклі зі стягнення закінчень займенникової відміни) то з о- (перенесені зі вказівних займенників), появляються в Л¹ чол. -сер. р. (на стѣрашнѣмъ соудѣ 5б, о свышнемъ мирѣ 88// на святѣмъ блюдци 84) і в Д-Л¹ жін.р. (преблагословеннѣи владычици нашої 118, святѣи сборнѣи апостольстѣи церкви 48б, по величѣи милости 94//хероувимскої пѣсни пѣваемої 131б, в десної роуцѣ свои 85, на горней//долней части 11б, 116б). Нестягнені форми поруч стягнених, з основою ы-/и-, виступають: в І¹ (соудомъ истиннымъ 59б), І³ (вѣч-ныхъ благъ 60, съ связавшихся 51б//недостойныхъ рабъ 51), Д³ (небеснымъ силамъ 52, плавающимъ 70б//святимъ церквамъ 72), І³ (со святими 67), Л³ (на высокихъ 63, по вечернихъ молитвахъ 88), А³ (прельщенныхъ обратї 70б//расточенныя, обоурѣваемыя 70б). В¹ чол. р. може мати теж закінчення Н¹ (святїи божє, с. крѣпкыи, с. безсмертне 135б, неописанє, неизмѣнныи, отче господя нашего 58). Активні дієприкметники виявляють у Н³ чол. р. переважно вже лиш аналогічні вирівняння (побѣдною пѣснь поюща, вопиюща, възывающа и глаголюща ⁴ 21б, 59б, нѣции рекша се 135// раби сподоблышеися 65б); подібно в Н³ нѣции 144б// нѣкыя глаголют 84 (перенесене з А³).

⁴ Тут можна однак це -а тлумачити і як Н³ с. р. внаслідок скалькованого перекладу гр. τὸν ἐπιβικιον ὄμιλον ᾄδοντα, βοῶντα κηκραύοντα καὶ λέγοντα [= κερᾶτη, себто спіли] 62. - У « Мусикійській граматиці » (1677) М. Ділецький наводить тлумачення св. Григорія Солунського, ніби тут ідеться про голоси лева, орла, вола й людини як символів 4 євангелістів (« Мусикійская грамматика » Н. Ділецького, изд. С. В. Смоленского, Москва 1910, стор. 35).

В особових займенниках виступають у Д¹ поруч цслов. тебѣ 51б, себѣ 148б і сх. -сл. форми тобѣ 46б, 51б..., собѣ 113... Енклітичні форми появляються й після прийменників (на тя 81б, на ны 54б, як і: слыша ны 57б; молю ти ся 53 - ни же отринеси мене 53). У 3-ій особі одн. виступає в А¹, крім давніх форм (поставльшаго и 120б, во нь 88б), і новіше *его* (з І¹: о преслоушавша тя, истиннаго бога, създавшаго его 60); в жін. р. тут появляється (під впливом перенесеної з І¹ в А¹ форми: прийми ся [службу] 55) нове: приемъ єю [рипиду] 136б. В А³ чол. р. виступає поруч давнього цслов. съхрани я 48б (Літ. ВВ) і новіше, перенесене з І³, съхрани ихъ 10б, 9б (Літ. ІЗ і НД) теж в А³ жін. р. 140; щодо вжиття одної чи другої форми різняться відповідно в тих самих місцях тексти окремих Літургій.

Вказівні займенники приймають подекуди нові закінчення складеної відміни прикметника (Н¹ ч. р. вѣ часть сии 4б, тропарь сии 133, хлѣбъ оубо сии 137б, поруч -сѣ/-сѣ на лад болгар. -макед. родівника: храмось 43, хлѣбъ сѣ 64б...; Н¹ ж. р. чаша сій 6б поруч си [жертва] 84б; А¹ ж. р. раздѣливъ тоую [= часть] на двое 141, тоую молитвою 84; А³ ч. р. тыя 68, А³ с. р. не глаголет тая 130 - поруч з давнім Н¹: приходить и тѣ 115). У функції дальшого вказання виступає, крім *тѣ*, ще *онѣ* (сгда познаст [діякон] оного [= священника] молитвою свершивша 139б, ономоу 132б); подібно замість займенника 3-ої особи появляється вказівний (цѣлоует то [= євангеліє] попѣ 127б, поставляєт и то [= блюдице] такоже 133, и раздѣливъ тоую [= часть] на двое 141), а замість 2-ої ос. одн. *ты* - перекладене скрізь дослівно з грець. αὐτός - *самъ* (боже ...самъ благослові 1б, 40б - грець. αὐτὸς εὐλόγησον, Euch. 42, - тоді як Молитовник-Службеник тут ще має скрізь *ты*, пор. стор. 8). В А¹ чол. р. вводиться форма І¹ *того, сего* не лиш у відношенні до живих істот, але й до предметів (и сего [= воздух-покровецъ] поцеловавъ 13б, якоже держить того [= урар] 127, открывъ того [= хліб] 87).

Займенник *весь* приймає в множині закінчення твердого типу (о всѣхъ 65, всѣмъ 19б, со всѣми 20) як і *єдинъ, инъ* (єдинѣми 139, с инѣми 139б); *таковъ* може мати й іменне закінчення (иномоу которому таковою 136б). За аналогією до жіночого роду виникла форма Н¹ ч. р. каяжды[й] 148б.

Присвійний займенник 2-ої ос. одн. *твой* може виступати всуміші із *свой* (спаси, господи, люди своя и благослови достоаніє твое 5); на болгарський лад він, як і інші присвійні, може бути замінений енклітичним Д¹ *ми, ти, си* (приидеши вѣ царстви си 142б, честною си кровью (2. одн.) 115б, пречистое ти тѣло 52б, сѣ безначальным ти отцемъ 53б, се ми єсть тѣло 64, приближаємся святомоу ти жертвникоу 65б// приближающихся святомоу твоємоу жертвникоу 54б); в 3. ос. однини

трапляється хибне вжиття *свой і єго* (на своємь єго мѣстѣ 123б, своїми ємоу прегрѣшеньми 60// діаконъ причащається... въ оставленіє грѣховъ єго 144, да нас съобразны сътворить образу славы єго [= своєї] 61б і навпаки: подаи же имъ легкы яремъ свои [= їх] 49).

Теж конюгація виявляє суміш архаїчних цслов. форм з покістом сх. -сл., в тому й модернізованих; редакція Службеника тут однак порівняно з ранішим Молитовником-Службеником («кн. Володимира») виразно замінила застарілі двозначнілі форми (напр. 2. ос. одн. аористу, тотожні з 3. ос. одн.) новішими перфекту.

В теперішньому часі відмічуємо перевагу сх. -сл. закінчення 3. ос. одн. і мн. -ть супроти рідкого цслов. -тъ (раздрабляєть 87// рідкі: покрываєть 86б, предстоять 59); в 1. ос. мн. в атематичних дієслів закінчення -мы (исповѣмы 135, имамамы 75б); в 2. ос. одн. імперативу: даждь//даждь і нове: дай же нам 139, а в множині аналогічне до відміни -е- ядѣте 136б.

Подєкуди зустрічаються ще форми 2. ос. одн. аористу (забы, посьти, отвратиса 60б, възскресе, спасе 133б, дасть 62, дасть себе 62б, приять 55), хоч вони доволі послідовно замінювані тут перфектом, який увидає різницю між 2. та 3. ос. одн., - як виявляє порівняння з Молитовником-Службеником (ты, господи, показаль єси нам 49б - Мол. -Сл. 55 ты, господи, сказа нам).

З дієслівних форм віднотовуємо: 1) складений майбутній час з дієприкметником на -ль в функції кондіціоналу (аще тепла боудеть была просфоура 117б), 2) складений майбутній з допоміжним дієсловом *имамъ* (не имамъ бо тайны твоя врагом повѣдати ни лобзания ти дамъ 142б), 3) складений імперфект (стоя бѣше 138), 4) утворений для передачі грецького дієприкметника майбутнього часу складений такий же дієприкметник від якогось «*хощу предлагатися*» (на хотящая предлагатися дары 51, предвѣзвѣщая хотящее быти спасеніє 61). Може, формою змішування різноконюгаційних суфіксів є *глаголящимъ* 147б (замість -люцимъ).

Дєлякі особливості виявляє й аспект дієслів; форми майбутнього доконаного часу (себто тепер. часу від перфективних дієслів) вживаються в функції «сценічного теперішнього часу» (виражувати режисерські ремарки): таж възгласит 84б, и тако прочитаєть бытійское 85, станєт пред сьятимъ престолом 85, таж прочитаєть притчи 85, чтець апостоль прочитаєть 128, вонзит копіє 116, и взем часть и положит 121, и шед станєть 125б, приємлет сьятое євангелиє и исходит ...и отходит ...и станєт тамо 129. Для подібної функції утворюються навіть активні дієприкметники теперішнього часу від перфективних дієслів (молится прочитая молитвы 83, сьященникъ же назнаменує єго глаголет 128б).

В утвореній від імперфективного дієслова *учитися* формі аористу *ουчихομᾱ* змінено надрядковою допискою префіксу *на-* аспект на перфективний (идеже и мы *наουчихομᾱ* видѣвши 135) - знак, що про доконаність дії в мовному почутті писця рішала вже не часова форма (аорист), але аспект дієслова.

При перекладі грецьких часових форм Служебник (тексти Літургій) послідовно стосує такі самі слов. часові й аспекти форми; гр. імператив, інфінітив і партіціпій аористу перекладено відповідними формами перфективних дієслів (*υποτάξει* 43 - покоріти 2б; *μετέχειν* 53 - приимати 14, *δέξασθαι* 62 - прияти 21б, *προσδεξαι* 53 - приими 12; навіть *εὐχὴ ἐν τῷ συστείλαι τὰ Ἁγία* 77 - молитва внегда потребити святаа 3бб; *ἐπιβλέψας* 53 - призрѣвъ 13б, *εφορῶν* 53 - призирая 10б; *προσφέρειν* 53, *προσενέγκειν* 59 - прино́сити 12б, 17б, *προσάγαγε* 59 - принеси 17б; *μνημονεύσαντες* 44 - помянувши 3б, і теж партіціпій перфекту *προσμεκοιμένων* 6б - оуспѣшихъ 2б; *χορηγῶν* 45 - подаи 6// подавая 45); гр. імперфект перекладено слов. імперфектом недоконаного дієслова (*παρεδίδου* 63 - предаше 22б); гр. аорист перекладений ще в Молитовнику-Служебнику послідовно як аорист майже скрізь від доконаних дієслів, але в Служебнику змінено його 2. ос. одн. на 2. ос. одн. складеного перфекту (*παρέδωκας* 58 - предаль єси 15, 52 - МС 17б предасть; *παρήγαγες* 62 - привель єси 20б - МС 22б приведе; *ἀνέστησας* 62 - възста́вилъ єси 20б - МС 22б въскреси; *ἐχαρίσω* 62 - дароваль єси 21 - МС 22б дарова; але в 3. ос. одн. аорист залишений *ἔδωκε* 63 - дасть 22б - МС 23б вдасть). Зрідка трапляється, що гр. перфект передано аористом (*παρεστήκασι* 62 - предстоаху 21б, що міг тут сприйматися і як імперфект, тимбільше що дієслово імперфективне), а гр. аорист перфектом (*δημοιουργήσας* 70 - сдѣтельствова́лъ єси 32). Такі засади перекладу порушені однак у кількох випадках: декотрі недоконані слов. дієслова стоять в імперативі й інфінітиві теж за гр. аористні форми (благослові 1б - *εὐλόγησον* 42, благословити 20 - *εὐλογεῖν* 62; свящѣнствова́ти 1б - *ιερουργῆσαι* 5б, але в МС 18 ще свящѣнѣ пожрети; не презря 7б// не презирая 4б - *μὴ παρορῶν* 48 - МС 12 не презря; гр. аор. *χαρίσαι* 53 перекладено раз як дароуи 13б то вірніше як даждь 27б; гр. аор. *ἀγίασον* 45 перекладено в МС 10б як свя́ти, але в Служ. поправно освя́ті 5; гр. аор. *ἐκτελέσαι* 60 передано в Літ. ІЗ недокладно як кончати 18б, але в Літ. НД поправно скончати 105).

В наслідок пересадно дослівного перекладу з грецького виявляє с и н т а к с а літургійних текстів чимало скалькованих чужих конструкцій, а то й нецугодженостей і неясностей; в випадку змішання декотрих відмінків годі сказати, наскільки там заважив ще й якийсь середньоболгарський першовзір (напр. в І. мирній екстенії: *ὕπερ τοῦ*

Ἀρχιεπίσκοπον ἡμῶν (τοῦ δεινός), τοῦ τιμίου πρεσβυτερίου, τῆς ἐν τῷ Χριστῷ διακονίας, πάντος τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν 43 - О архієпіскопѣ нашѣмъ. імярек чєстнаго прєзвітерства єже о хрістѣ діакон'ства всего причета и людех, господоу помолимся 2б - з дрібними змінами: єпіскопѣ, прозвутєрства, дьяконства и всего причта людии - така сама складня тут і в МС 9; виходило б, що перекладач помилково відніс *прєсвітерство*, *діаконство* й *причет* до *архієпископа*, не взявши до уваги істотних тут ком... але, може, йдеться тут про А¹ сер. р., рівний Γ¹, хоч зрештою керування на початку й на кінці стиха: *молимся о з льокативом, і не акузативом; подібна неузгодженість керування є й при помянути в тій же сктенії*: Прєсвятоую чистоую преблагословенноюю владычицю нашу богородицю и приснодѣвы марію ...помяноуше 3б, Літ. ВВ - маріа 42б, а Літ. НД уже поправно приснодѣвицю марію 89б; грецьке дієслово *μνημονεύω* теж керує тут родовим *τῆς παναγίας, ἀχράντου, ὑπερευλογημένης, ἐνδόξου, δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας...* *μνημονεύσαντες* 44; так само в сктенії: О благочестивыхъ и богохранимыхъ цареи нашихъ, всея полаты и воехъ ихъ, г. п. 2б - *ὕπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ θεοφυλάκτων βασιλέων ἡμῶν, πάντος τοῦ παλατίου καὶ τοῦ στρατοπέδου αὐτῶν...* 43 - в МС 9 тут правильно: О благовѣрнѣмъ богохранимѣмъ князи нашѣмъ. імярек. и о всѣхъ боярехъ и о воихъ его..., бо варіант тексту інший, зумовлений місцевою традицією.

Помітно переважає вживання присвійного давального супроти родового (въ вѣкы вѣкомъ 2..., *молитва* антифону третьєму 92, оставленіє грѣхомъ 23// въ оставленіє грѣховъ 64, 144, хранителя душъ и телєсъ нашихъ 105). Дуже часто стосується відокремлений давальний з дієприкметником замість часового речення (семоу же скончавшоуся възглашаєть священникъ 147б, и преж сего еще апостолу глаголемоу приємъ діакон кадило съ феміаном приносит иереови 128; і навіть при тотожному підметі: діакону показившю святая и кадило въ святомъ мѣстѣ положившю, исходить [= діакон!] и станєть пред святыми дверьми на обычномъ мѣстѣ 146). Від надмірного накопичення таких відокремлєних давальних виникає часто неясність щодо підмету (єи же [= молитвѣ] скончавшися възвращаетсє діакон къ жертovníкоу. послѣдоующюу и священнику. и тамо послѣднюю молитвою изрекшю и время приємшюу діакону. и поклонившуся. потребляєть святая 147, [по отпусті священник] отходит къ жертвѣvníкоу. тамо же и діакону потребльшю святая. и священныя съсоуды сложившю. и покрывшю. оумынаєть роукы. и оустны свои такожде на обычномъ мѣстѣ. идеже створєно єсть оумыватися 148, - але аж з дальшого тексту виникає, що все те стосувалося діакона).

Інструментальн зняряддя дії уживається в Уставі нерідко з прийменником *съ* (показуєть *съ* оураєм 136б, 137, творит се [= вахлює] *съ* єдиним от покровцевъ 136б, знаменаєть с нимъ [= копієм] 116, приємлет с трими персты 141б).

Порівняно з Молитовником-Служебником наш пам'ятник залюбки вводить відносний займенник *єже* для дослівної передачі грецького родівника *τὸ*, наявного в греці зокрема при розгорнених атрибутах і прикладках та після *πᾶς* «увесь». Таке *єже*, звичайно скальковане з грецького, появляється особливо при інверсивному словоладі перед іменниками, що означають дію, з дальшим узалежненням від них членом, та перед інфінітивами з таким же членом: [о храмѣ] и *єже* с вѣрою и страхомъ божимъ входящихъ во нь 17 - καὶ τῶν μετὰ πίστεως εὐλαβείας καὶ φόβου Θεοῦ εἰσιόντων 59; добра отвѣта *єже* на страшнѣмъ соудищи 10 - καλὴν ἀπολογίαν τὴν ἐπὶ φοβεροῦ βήματος 60; благодааниихъ *єже* на насъ бывшихъ 21 - εὐεργεσίαν τῶν εἰς ἡμᾶς γεγενημένων 62; все *єже* о насъ смотреніє исполнивъ 22б - πᾶσαν τὴν ὑπὲρ ἡμῶν οἰκονομίαν πληρώσας 63; всѣхъ *єже* о насъ бывшихъ креста, гроба, тридневнаго вѣскрєсєніа, *єже* на небеса възшєствіє, *єже* о десною сѣданіа, вѣраго и вѣроваго пакы пришєствіа 23б - πάντων τῶν ὑπὲρ ἡμῶν γεγενημένων, τοῦ σταυροῦ, τοῦ τάφου, τριήμερον ἀναστάσεως, τῆς εἰς οὐρανοῦς ἀναβάσεως, τῆς ἐκ δεξιῶν καθέδρας, τῆς δευτέρας καὶ ἐνδόξου πάλιν παρουσίας 64; вѣ *єже* быти приведеъ 7 - εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν 48; сѣтвори насъ достойнымъ быти *єже* приносити моленіа 12 - ποιήσον ἡμᾶς ἀξίους γίνεσθαι τοῦ προσφέρειν σοι δεήσεις 53; [сподоби] обрѣсти благодать... *єже* быти тебѣ благоприятнѣи жертвѣ нашеи 18 - εὐρεῖν χάριν... τοῦ γενέσθαι σοι εὐπρόσδεκτον τὴν θυσίαν ἡμῶν 59. Але трапляються й відхилення: от небытіа вѣ бытіє 20б, 32 - ἐκ τοῦ μὴ ὄντος (70 ἐκ οὐκ ὄντος) εἰς τὸ εἶναι 62, 70 (але на іншим місці таки: от небытіа//от несеющихъ вѣ *єже* быти 7, 45б!) а чи в екєніяхъ ще скрізь - о пособити и поворотити под нозѣ ихъ всякого врага 2б - ὑπὲρ τοῦ συμπολεμῆσαι καὶ ἐπιτάξειαι ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτῶν πάντα ἐχθρόν 43. При інфінітивахъ (а це такє грецизми, замість віддієслівнихъ іменників!) однак таке *єже* пізніше впроваджено (воно є в екєніяхъ скрізь і в сьгоднішньому нормалізованому цєлов. тексті), хоч проти цього грецизму виступав ще М. Смоґринький у своїй «Граматици» (1619). До цієї родівникової функції *єже* причинилися й випадки, де цей займенник виступав ще в відноєному значєнні як сполучне слово у побічному речєнні, де пропущєно зв'язку *єсть, суть* (помяни *господи, иже* вѣ пустыняхъ и горахъ и пропастєхъ земнихъ 68б, - МС 67б тут *суцяя* замість *иже*), і ставав! зайвим родівником, коли присудкове дієслово поставлено в дієприкметниковій формі (помяни *господи, єже* вѣ двѣствѣ и благоговѣньствѣ и безмолви

и въ чистѣ житіи *пребывающихъ* 68б, помяни господи, яже дары тебѣ сія *принѣсшихъ* 68).

Функції інфінітиву й дієприкметника широкі: конструкція дативу з інфінітивом замінює намірове речення (сътвори со входомъ нашимъ входоу *святыхъ* аггелъ быти 6), а другий акузатив дієприкметника - предметове речення чи то конструкцію акузативу з інфінітивом (егда познает оного *молитвоу* свершивша и начинающа кланятися 139б).

Звичайно займенникової (означеної) форми вживається лиш раз при кількох атрибутивних (діє) прикметниках (создавыи нас и въведъ 54, вся тварь словесна же и мыслѣнаа 58б, *благословяи* и *святя* 81), але не послідовно (открывыи нам и положивыи нас 103, *господи* щедрыи и милостивыи, долготерпѣливе и многомилостиве 90).

Заперечення виражується - на грецький лад - лиш раз (ни єдиного же нас посрамиши 73). Після запереченого присудкового дієслова стоїть пряме доповнення не лиш у родовому (не оуклонї *сердца* моего въ слова *лоукавствїа* 85б), але і в знахідному (не оуклонї *сердца* наша 93б). Порівняно з Молитовником-Службеником (а інколи і з Літ. НД) сполучник *да* (*Iva*) в намірових реченнях замінено на *яко да* (помолитесь, *яко да* *господь* помилоуетъ ихъ 10, 48б - але: *да* 95б), хоч не скрізь (да и ти с нами славятъ 11б, 49, 96б), мабуть, через задомашність окремих стихів.

Словолад здебільша докладно притримується грецького тексту й буває звичайно інверсивний - з препозитивним залежним іменником, з присудком на кінці речення, з прикладкою й присвійно-займенниковим атрибутом (бо й гр. *ἡμῶν, σου...* тут постпозитивні) після іменника (въ царства небеснаго наслѣдѣ 108, даровавыи нам небесныхъ таинъ откровеніє 54, твоєю огради благодатью 100б, аще живи соутъ 138б, десныя роуки трими персты 141б, мы ж творим поклони три 86) - без окремих стилістичних функцій.

Сполучник *и* (*каі*) звичайно докладно відповідає вжиттю сполучника в грецькому тексті, себто при переліках стоїть частіше, ніж по слов'янських мовах (перед кожним членом перелікового ряду, і не лиш перед останнім), а звідти писець вживає його подекуди зайво (*богородици* и приснодѣвѣ и *марїи* 25б, 67).

При низці дієслів керування буває двояке без жодних ще стилістично-значеннєвих розрізнювань, до того ж нерідко в суміжних фразах одного речення; йдеться тут про різночасові чи різнодіалектні нашарування. Замість родового появляється знахідний після *помянути*, *просити*, *чаяти* (*добрыхъ ...душамъ* и *миръ* *мирови...* *просимъ* 77, *христїаньскихъ* *кончинъ ...и добрыи* *отвѣтъ ...просім* 105, *мїлость* и *оставленіє* *сѣгрѣшеніємъ ...просімъ* 105, *прощенїа* *испросивъ* 141,

день весь свершень испросивше 80б, 134б; помини *святѣя* ...церкве 68, помини пресвітерство, еже о *Хрістѣ* діаконства и весь ...чинѣ 73, помини книзи 94б, таж и княгынѣ 95; от чашиа милости тпоси 92, чающе еже от тебе богатою милость 106б). Подібно двояке керування при *благати* о з місцевим і знахідним (благая о церкви твоєи и всѣхъ людии твоихъ 69б). Незвичне керування виступає при інших ще дієсловах (благодарити тя благодательстві твоихъ 75, вошми глас 85б, приобщати *святѣя* 108, прикасається оуравери 136б, поклонився къ нему 143б, полоучимъ *благъ* 104б), (діє) прикметниках (избавлени кѣзни 104б, причасти *благъ* 76б) та прийменниках (прямо стригущемоу 116// п. жертovníка 122б; місцевий для означення *напрямку руху*: приходять... пред *свѣтою* трапезою 126б).

Інокли виникає логічно-граматична неузгодженість суміжних фраз - через зміну роду подуманого анафорового іменника (пожидая свершений молитвенаго. [сер. рід] тои же [= молитвѣ, ж. р.] свершень... 131б), через неузгодженість числа в підметі й присудку (сим же [= священникові з діакном] предходять [множина!] носии [однина!] свѣчник 132б) або через накопиченість активних дієприкметників (приятъ ...прѣклонивъ главою... и моляся глаголю [котресь дієслово мусіло б стояти в 3. ос. одн.!] таж яже і діакон 143).

У словотворі відмічуємо: іменникові суфікси -о//іє (царство 2// царствіє 139б), -иця (приснодѣвицю 89б// -дѣвы 3б, вдовицамъ 70б), прикметникові -иый (животворивая сила 58б// -творящихъ 78, благоутробивый 106), -инный (недостойныхъ 50, таинно 101б), -ьный (от свѣсти лукавны 15б// лоукавыхъ дѣлъ 100б//великолѣпос 2), прислівникові -ль//о (з іншим ніж сьогодні розподілом: достойнѣ 75б, 107б, изрядно 67, 138, богато 65б), множно-числівниковий -шыды (единою//о-я 124, двожды 124, трожды 137// трижды 123б, тришъд 66), аналогічні дієслівні форми (всыпоуетъ 144, согноуетъ 136, стерль 114// прострѣвша А¹ ч. р. 140// отрывъ 136, 144 «обтерши»), окремі форми коренів і суфіксів та префіксів (свѣдѣтельствомъ І¹ 75б// свидѣтельствова 117; благословяетъ 137б, благословено 2// благословляя 137б, 138, благословленіє 117б - з відсутнім і наявним вставним *л*; крестаобразно 85...; ныня 82б// нынѣ 2; Никола 118б; оупоуститъ водоу «змокріє» 117б, оукропецъ 141). Дуративно-ітеративні дієслова здовжують кореневе -о- в -а- (оустраяя 60б, раздрабляеть 87, 140, пробадаеть 117, сматрия 139б).

Лексика Службника виявляє різниці і поміж окремими Літургіями враз з Уставом і в цілому супроти лексики Молитовника-Службника, себто йдеться тут про переклади й редакції, здійснені в різному часі й місці. В тотожніх молитвах і екстеніях чотирьох пара-

лельних текстів Служебника вжито в низці випадків інакших виразів, при чому найяскравіше протиставляється Літ. ІЗ та Літ. ВВ, а Літ. НД йде за лексикою Літ. ІЗ то Уставу. Деякі лексичні різниці полягають у тому, що Літ. ІЗ намагається дослівніше передати грецький вираз (*Λειτουργία* 46: служба 6 - служеніє 45, *τὸ μὴ ὄν* 48: небытіє 7 - не соущая 45б, *ἐν ὑψηλοῖς* 53: на високихъ 10б - на небесех 49, *ἐπιθυμία* 55: жєланьє 14б - похоть 51б, *ἀχρεῖος* 56: непотребный 15б - недостойный 52б, *εὐαγγέλιον τῆς ἀληθείας* 51: єуангеліє правдѣ 10б - є. праведное 48б), рідко навпаки (*ἀνάπαισον* 66: помяни 26б - оупокои 67б). В низці інших розбіжностей ідеться знову лиш про цєлов. синоніми, вживані в усіх чи обох текстах, але на різних місцях (*ἀμαρτίων* грѣхъ// сѣгрѣшеніє, *ἀφεσις* оставленіє// отпущеніє, *ἀμέτρητος* безмѣрный// безчисельный, *πᾶς, ἅπας* всяк// всяческій// весь, *εὐσεβέστατος* благочестивый//благовѣрный; *ἐχθρός* боритель//соупостать, *εὐχή, ἱκεσία, δέησις* мольба// моленіє// молитва). З інших цікавіших різниць назвємо: *ἀντίφωνος* 44: сѣгласіє 3б, 43 - антифон 89б, 125б, *αἰών* 45: житіє 6 - вѣкъ 45, 92, *ζωή* 45: жизнь 6 - животь 45, *θέμενος* 48: положивъ 7б - поставивъ 4б, *ἐνδυμα* 53 - одѣаніє 11 - одежа 49, *εὐχή τῆς προσκομιδῆς* 59: молитва приношенія 17 - м. приносна 54, *εἰρήνη* 60: сѣмирєніє 18б - миръ 5б, 105, *βῆμα* 60: соудище 19, 105 - соудъ 5б, *βῶμεν* 62: възываемъ 22 - зовѣмъ 59б, *ἐπιτελοῦμεν* 66: творимъ 2б - свершамъ 67б, *εὐπρέπεια* 76: благолѣпіє 35б - благолѣпота 81.

В Літ. ІЗ, крім кількох випадків, де Молитовник-Служебник виявляє зіпсутий супроти грецького першовзору текст (*ἀναίμακτος* 55: безкровный 15 - бескверный МС 17б, *μακάριος* 62: блаженный 21б - божественный 23, *ἀθάνατος* 71: бессмертный 34 - неизреченный 32б, *μέλλων* 45: боудоущій 6 - ходящій 11, мабуть, замість *хотящій быти!*), крім опертого на місцевій традиції поминання не царів і їх *полати* (*παλάτιον* 43), але князя й бояр (МС 9), а теж підбору низки інших синонімів грецькому термінові (напр. *φρουρήσον* 74: ограді 34б - сѣблуди МС 32б, *λατρεία* 66: жертва 26б - служба 2б, *σταυρός* 63: крест 23б - распятіє 23, *ἐποχοῦμενος* 55: яздяй 15 - сѣдяй 17б, *μετέχειν* 54: приимати 14 - причаститися 17), то головніші лексичні різниці обох пам'яток у літургійному тексті можна б звести до таких виразів: *εὐσταθεία* 43: благостоаніє 2 - благоуостоєньє МС 9, *εὐφορία* 43: оумноженіє 3 - гобина 9б, *εὐσπλαγχνία* 44: благооутробіє 4 - благосердіє 10, *ἱερεὺς*: ієрєї, священник (але в Уставі поп!) - поп 8б, *μονογενής* 53: єдинородный 11 - єдиночадый 15, *εὐθετος* 53: благополучный 11 - подобный 15, *ἀκαταγνώστως* 54: неосожужденно 12б - незазорно 1б, *ἀπροσκόπτως* 54: непретѣкнуєнно 12б - непорочно 1б, *μετάρσιος* 62: възвышающійся

21б - вѣсхищающійся 23, *νῆψις* 65: оумъвеніє 24б - бодрость 25, *βασιλειον* 66: царство 27 - владычество 26б, *ἐλπίς* 68: надежда 29б - оупованіє 28, *νοσῶν* 70: болящій 32б - недужный 29б, *ιατρός* 70: врачъ 32б - цѣлитель 29б.

З-поміж маркантніших лексичних різниць у текстах Літ. ВВ в МС та в Іс. Сл. назвемо: МС 54б *иго* - Іс. Сл 49 *яремъ*, 57 *слуга* - 54 *слоужитель*, 57б *благодать* - 54б *даръ*, 58 *пореченіє* - 55 *порокъ*, 58 *поручникъ* - 55б *строитель*, 59б *оусыненіє* - 58б *сыноположеніє*, 59б *достояніє* - 58б *наслѣдіє*. Подібно і з Літ. НД в обох рукописах: МС 79 *владыка* - Іс. Сл. 100 *властелинъ*, 79 *злый* - 100 *лоукавый*, 79 *оудержатися* - 100б *отщаатися*, 79 *токмо* - 100б *точью*, 80б *скровень* - 103 *потаєнъ*, 80б *изрядный* - 103 *дивный*, 82 *неприязнимый* - 104б *дѣвольтский*, 81б *церкви* - 104 *храмъ*, 82б *милосердъ* - 106 *благооутробивый*, 82б і 84 *приимати* - 106б *причаститися* 107б *приобщатися*, 85 *неразлучный* - 109б *нераздѣльный*, 85 *доити* - 109б *достѣгнути*. З богослужбової лексики МС варто ще відмітити: *херетонія* « устав літургії » 1б, *литургисати* « правити » 1б, *дора* « проскурка » 5б, *сьнь* « покровець » 8, *платокъ* « воздух-покровець (при « Вірую ») » 21б.

Багатий богослужбовою лексикою зокрема Устав Іс. Служ.; декотрі вирази або їх значення не включені ні в І. І. Срезневського « Матеріали для словаря древнерусского языка » (СПб. 1893-1903). Подаємо поазбучний перелік особливостей лексики Служебника:

алілоуія ж. р. на всякую алілоуію 83б; *антифонъ* 89б, пор. *сьгласіє бисеръ* « округинка св. дарів » 143, пор. *крошка*; *блюдо* 114б, 133б, *блюде* 84 « діскос », пор. *дискос*; *боритель* « противник » 2б, 94б, пор. *соупостать*

вдавати « передавати, вручати » 129б; *восток*: къ востокомъ 112б, 127б (пор. гр. *πρὸς ἀνατολὰς*)// ко востоку 127б « на схід »; *врачъ* « лікар » 71б; *възнака* « горілиць » 117б

горская работа// *роуда* « рудник, праця в копальні » 71

діаконства « діяконові стихи в ектенії » 97б; *святый дискос* (єже єсть святое блюдо) 132, 137б; *дора* « антідор, проскурки роздавані після богослуження » 147б (гр. *ἀντίδωρον*); *дѣвство* « цілібат » 68б

запад: къ западом « на захід » 129, 144б (гр. *πρὸς δυσμὰς*); *зпѣвати* « співати » 8б; *зароукавіє* « поручі, нараквиці » 115, пор. *пороучіа игъмон* « намісник » (Пилат) 114б; *изрядный* « вибраний » 62б; *ино-племенный* « чужинець » 72

кадило « кадильниця » 121, 128б; *крестаобразно* « хрестовидно » 116; *кромъ* (монастыря) « поза (манастирем) » 130; *крошка* « крихта » 121, пор. *бисеръ*

лавида « лжиця, літургійна ложечка » 145 (гр. *λαβίδα* « щипчики »);
лѣто « час, роки » (прочее л. живота нашего 56), пор. время

манастирь 130// *монастырь* 125, звичайно обитель; *мѣсто*// *в мѣсто*
« замість » 686

надра « нутро » (въ надрѣхъ твоихъ 62)

о « за (зі знахідним) » (предааше себе о мирскомъ животоу 636);
октенья « ектенія » 836; *опаховати* « вахлювати віяльцем » 1366; *опоясоватися* « підперізуватися » 141; *оправдати* « допустити (панувати) » 69; *орарь* 127// *оуарь* 147 « орар діякона » (гр. *ὠράριον*); *останки* « рештки св. причастя » 1076; *отишаатися* (дѣлѣ) « відректися » 1006

первѣнецъ « первородний » 63; *первослужитель* « архідіакон (Стефан) » 1186; *пожидати* « очікувати » 1256, 1316; *показати* (покажи 91) « покарати »; *покров* « покровець отирати чашу » 144; *полата* « царський або княжий двір, дворяни, бояри » 26; *понѣ* « хоча б лиш » 84; *попѣ* « священник » 1276, 1056; *пороучіа* « поручі, нараквиці » 114, пор. зарукавіє; *потирь* « чаша » 133 (гр. *ποτήριον*); *потребити* « спожити рештки св. причастя » 366;

предположени дари « предложені, перенесені на престол св. дари » 1226; *прозвितерство* « священники » 1196; *просфоура* 1156// *просфора* 118 « просфора, проскурка »

рипида « віяльце, вахляр » 1366 (гр. *ριπίδιον*)

сборная церкви « собор, катедра » 125; *свершати* (нозѣ) « зв'язувати » 115; *святитель* « єпископ » 127, « священник » 137, 138; *святими двері* « царські врата » 129, пор. царським двері; *святими* « святощі » 104; *смагряти очима* « позирати » 1396; *соблазнъ* = *прегрѣшеніє*, *сѣргѣшеніє* 556, 77 (гр. *πλημμέλημα* « помилка »); *спасеный* « спасительний » 636; *спроковыноути* « персвернути » 1366; *соупостать* « супротивник » 476, 114, пор. боритель; *сыноположеніє* « усиновлення » 586; *сѣгласіє* « антифон » 43 (мабуть, від слів молитви 3. антифону: *иже общаѣ сѣа и сѣгласныя намѣ даровавы молитвы 56* - гр. *ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφώνους ἡμῖν χαρισάμενος προσευχὰς* 45)

теплота « тепла вода, вливана до чаші » 1406, пор. оукропечь;
троуѣ « землетрус » 72; *тысоуца* « тисяча » 216, 89

удержавити « укріпити » 69; *оукропечь* « тепла вода, вливана до чаші » 141, пор. теплота; *оукропникъ* « посудина з теплою водою » 1406; *оусобная брань* « міжусобиця » 72;

фелонь « фелон » 115, 134 (гр. *φαινόλης, φαίλονιον* « світлий плащ »);
финикъ 121, *фоуникъ* 144 « мітелочка збирати окрушки просфори й св. дарів »

царським двері « царські врата » 133, пор. святими двѣри
чтець 128 (на маргінесі)// *чтець* 128 (у тексті) « чтець »

явѣ « видно, торжественно(?) » 129 (предходящим явѣ яко обоимъ свѣчником)

Служебник Ісидора та інші. Стосунку Ісидорового Служебника до відомих досі збережених інших рукописних цслов. Служебників 12-14 вв. нам устійшити не можливо, бо майже всі вони не друковані. Зі згаданого часу відомі досі по центральних бібліотеках самої Росії, згідно зі зведеними таблицями в кн. V. Kiparsky: *Russische historische Grammatik*, Bd. I, Heidelberg 1963, стор. 40-70, 24 Служебники (в Ленінграді в Держ. публ. б-ці ім. Салтикова-Шчедріна: а) IF р. 73, I. Q. р. 3 - з 14 в. митр. Кипріяна, б) з фонду СПб. духов. академії - нр. 518 з 12 в.; нр. 519, 524, 525 з 13 в.; нр. 520, 521, 522, 523, 526 з 14 в.; в Москві в Держ. історич. музеї: а) з Москов. синодальної б-ки - нр. 604 з 13 в.; нр. 598, 601, 892, 952 з 14 в., б) з б-ки Святотроїцесергіївської лаври - нр. 8 з 1381-82 рр., в) з б-ки Воскресенського Новоієрусалимського монастиря - нр. 5 з 14 в., г) зі збірки Уварова - нр. 861 з 14 в.; в Москві в Держ. публ. б-ці ім. Леніна з б-ки Румянцовського музею - нр. 398 і 399 з 14 в.; в Ярославлі в Ярославльському облас. музеї з б-ки Яросл. архієрей. дому - з 14 в.; в Казані раніш у б-ці Казан. духовної академії - нр. 1016 і 1017 з 14 в.), 8 Уставів (Чинovníк церковних чинів 12 в. в Ярославль. обл. музеї з б-ки Яросл. арх. дому; Устав церковний-Типикон в Москві в Держ. іст. муз. а) з Типограф. б-ки - нр. 285 з 12 в., нр. 286 з 14 в., б) з Москов. синодаль. б-ки - нр. 330 з 12 в., нр. 329 з 14 в., в Ленінграді в Держ. публ. б-ці ім. Салтикова-Шчедріна а) з фонду СПб. дух. акад. - нр. 1136, б) зі збірки Погодіна - нр. 32 з 14 в.; Студійський устав 1398 р. ченця Іоана в Москві в Держ. іст. музеї з Моск. син. б-ки - нр. 333) та 1 Літургія Ів. Золотоустого 1380 р. (в Москві в Держ. іст. муз. з б-ки Воскресен. Новоієрусал. монастиря).

До речі, перелік В. Кіпарського не включає вже ні новгородського Служебника 1400 р. ні Молитовника-Служебника (« кн. Володимира ») з 1-ої пол. 14 в., подібно як і використаного І. І. Срезневським у « Матеріалах для словаря... » рукопису 14 в. Москов. синод. б-ки нр. 347 (Служебникъ преподобнаго отца игумена Сергія Радонежскаго чудотворца - див. там таки під *лавида*, *оуларь*, *потырь*) чи оцього Ісидорового Служебника ВВ. За винятком Молитовника-Служебника, виданого фототипом 1960 р. П. Ковалевим, названі Служебники й Устави не опрацьовані ні для нас не доступні, так що встановити їх стосунок до нашого Служебника нам годі. Всього лиш цитати І. І. Срезневського зі Служебника Сергія Радонежського дозволяють ствердити місцями деяку подібність до Уставу в нашій Служебнику (напр. Служеб. Серг. л. 45 цит. під, лавида: приємъ святыю лавиду і вложъ въ святыи потырь и покрываеъ его единымъ покровцем - Ісид. Служеб. 144б: приємъ свя-

тоую лавидоу и вложъ въ святѣи потирь и покрывъ его съ единым покровцем; л. 42, цит. під *оуларь*: по сем же опоясуется дьяк оуларемъ своимъ крестаобразно - Исид. Сл. 141: діакон же опоясовуется крестаобразно оуларем своим; але інакше л. 8, цит. під *потырь*: дьяк же вливаєт в святѣи потырь вино и воду - Исид. Сл. 147: ...помываєт трожда святѣи потирь с виномъ и водою). Основніше порівняння тексту Исид. Службеника можна було провести всього з опублікованим Молитовником-Службеником, що і змістом і більшістю текстів як пам'ятка раніша (П. Ковалів приймає списання її перед 1342 р.) виразно різнилося від Исид. Службеника, виниклого не скорше кінця 14 в.

Літургійні тексти Службеника. Чотири цлов. літургійні тексти Исид. Службеника (Літ. ІЗ, повторена ще в Уставі Філофея, Літ. ВВ і НД) не однорідні з мовного погляду, себто поставили від себе незалежно й були (може, з деякими уніфікаційними справленнями) лиш зведені в одному рукописі, затримавши в основному давні, головно лексичні, різниці. Про мовні розходження поміж окремими Літургіями в частинах, де вони тотожні, вже згадано. Текст Літ. ІЗ з Уставу різнилося і характером і подробицями від поданого на початку тексту Літ. ІЗ: оба виникли незалежно від себе і списані з різних джерел.

В наголовку У с т а в у говориться, що він авторства царгородського патріярха Філофея (*святѣишаго и блаженнаго архієпіскопа константиѣ града. новаго рима и вселенскаго патріярха филофея. оуставъ божествныя слоужбы. како достоитъ священникоу съ діакономъ слоужити, 112а*); Філофей Коккін (патріярх двічі: в 1354-55 і 1362-76 рр.), як відомо, причинився до заведення нового, поправнішого єрусалимського уставу Літургії Ів. Золотоустого, замість дотогочасного студійського. Популяризатором Філофеевого Уставу в київській митрополії був митроп. Кипріяні.

Стосунку цлов. те ксту Уставу з Исид. Службеника до *Διάταξις* Філофея нам устійнити не вдалося за недоступністю грецького оригіналу. Надрукований у патрологічній серії Jacques Paul Migne (1800-75) *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, 1857-66, в т. 154, стор. 746-66, грецький текст з латинським перекладом *Ordo sacri ministerii quomodo videlicet sacerdoti diaconus ministrat in celebribus vesperis, matutino et missa a sanctissimo et oecumenico patriarcha domino Philotheo compositus et ordinatus* від нашого Уставу різнилося істотно, і щодо літургії представляє всього дуже скорочену версію. Стаття про патр. Філофея Коккіна в «*Энциклопедическом словаре*» Брокгауза-Ефрона (т. 35, СПб. 1902) згадує, що проф. казанського університету Красносельцов відкрив у бібліотеці Пантелеймонового монастиря на Афоні Філофеїв текст Уставу Літургії Ів. Золотоустого, не подаючи

ближче, чи був цей текст дeneбyдь надрукований. Довелося послугуватися всього грецьким текстом *Διάταξις* із виданого в Римі 1873 р. *Εὐχολόγιον τὸ μέγα*; хоч про нього англійський літургіст С. А. Swainson (The Greek liturgies, chiefly from original authorities, Cambridge 1884, - з опублікованими грецькими текстами літургій від 8 в. до перших друкованих у 16 в.) говорить як про видання не критичне (у вступі, стор. XIV). Але як виявляє порівняння Уставу з римського Euchol. 1873 з передрукованою у Свейнсона грець. Літургією Ів. Золотоустого з 16 в., то йдеться в обох випадках в істотних частинах майже про той самий текст. Сам же римський текст 1873 р. майже до подробиць покривається з Уставом Ісид. Служ. (римський обширніший тим, що подає одночасно і молитви священика і тексти співів вірян), і це дозволяє докладно встановити зміст бракуючих листків рукопису (між 127б та 128). Назагал згідний у Літ. ІЗ з гр. текстом Euchol. 1873 виданий у Римі 1942 цслов. Літургікон-Служебник (Чин літургії, стор. 161-93, Літ. ІЗ, стор. 194-286) злегка відбігає в окремих місцях від тексту Уставу Ісид. Служ. (напр. у тихих словах діакона й священика після перенесення св. дарів: гр. 59, рим. Служ. 234-35 - Іс. Служ. 134-134б).

Виринає питання, хто переклав Філофеїв Устав. Відомо, що до його поширення в нас причинився болгарин родом київський митрополит Кипріян (висвячений 1376, в 1380-82 рр. і після 1389 визнаний таким і в Москві, помер 1406), що м. ін. писав поучення новгородському духовенству про церковні служби, а псковському послання з поукою на різні теми з церковної практики, перекладав твори Отців Церкви (Діонісія Ареопажита, Ів. Лівстичника, проповіді на неділі й свята з Ів. Золотоустого), виправив цслов. переклад Псалтиря, переписав Служебник,⁵ вимагаючи в післямові, щоб «писець нічого не змінював сам» (один із Служебників 15 в., переписаний іншим писарем, носить запис з оригіналу «Сій С-к преписа от греческих книг на рускій язык рукою своєю Кипріян смиренный митрополит киевский і всея Руси», - а подібні помітки мають перекладені Кипріяном канони, акафисти й молитви тогочасних царгородських патріархів Філофея й Ісидора по московських збірках); Кипріянові належить і Житіє митроп. Петра, раніш ігумена Ратенського монастиря,⁶ висуненого кн. Юрієм Львовичем у кандидати

⁵ Ми не могли устійнити стосунку Уставу з Ісидорового Служебника зі Служебником Кипріяна. Знімок зі сторінки Служебника Кипріяна з 14-15 вв. подає А. П. Соболевский: Славяно-русская палеография с 20 палеографическими таблицами, СПб. 1901-1902¹, 1908², що нам однак не була доступна.

⁶ М. Грушевський: Історія української літератури, т. У, стор. 12-14, Нью-Йорк 1960; І. Власовський: Нарис історії Української Православної Церкви, т. І, стор. 104, 112, 140, 143, Нью-Йорк 1955.

на першого митрополита галицького, а висвяченого 1308 р. на митрополита київського і всієї Руси, і що як такий перенісся 1309 р. до Володіміра н. Клязьмою, де підтримував політику московських князів Юрія й Івана Даниловича Калити, забезпечив в Орді права своєї Церкви, добився побудови Успенського собору в Москві, де й похований († 1326); незабаром був канонізований: його мощі відкрито 1339 р.,⁷ а Житіє списав саме митр. Кипріян. Стоїть же воно в якомусь зв'язку і з цслов. перекладом Філофеевого Уставу.

Відсутність грецького оригіналу Філофеевого Уставу не дає нам змоги ствердити, що перекладач докладно вніс своє у цслов. переклад Уставу Ісидорового Службеника; є бо тут місця, які напевно не належать до грецького оригіналу. Саме вони промовляють за авторством Кипріяна як перекладача першовзору, а з якого Устав Ісид. Служ. це копія. Головне - це в проскомідійному поминанні згадка-додаток при третій просфорі: « Петра, нового чудотворца роусскаго » (1186) - автором Житія якого був саме митр. Кипріян. Супроти грецького оригіналу напевно дальшими нововведеннями були серед чергових проскомідійних поминань⁸ льокальні додатки: 1) після « о здравии и спасении благочестивыхъ царей » (1196) ще « о благочестивомъ и хрістолюбивомъ князи нашемъ. їмьрек. и всѣхъ (120) благочестивыхъ и хрістолюбивыхъ князии нашихъ иже роусскою землею пекоущимися и о воехъ. и о всѣхъ православныхъ хрістіанъ », 2) врешті ж (1206) « о памяти и оставленьи грѣховъ преставльшихся православныхъ князей роусскихъ. zde же поминает ихже (121) и елико ихъ хочет ». Ймовірно, Кипріяновим додатком перекладача супроти грецького оригіналу патр. Філофея є замітка при « Возлюбим » (135) « здѣ же нѣции едіноу точию святоую трапезу цѣлюютъ довольно рекша се. [= Възлюблю тя, господи, ...] яко же и въ святѣи софїи. в великои церкви творимо естъ идеже и мы наоучихомся видѣвше... » (себто не покровці над диском і чашею).

⁷ А. Дублянський: Українські святі, Богословсько-Науковий Інститут УАПЦ, стор. 18, 71-72, Мюнхен 1962.

⁸ Порівняно з Чином літургії римського Літургікону-Службеника з 1942 р. (стор. 179) Устав поминає подрібно над 4-ою частицею після Онуфрія ще: (1186) афанасія, иже въ афонѣ. феодосія опещителя. иоанна лѣствичника. и всѣхъ святыхъ (119) чудотворецъ бесребренникъ и святыхъ праведныхъ богоотцевъ. иоакима и анны святыхъ великомученицъ феклы. варвары. киріаки евфими и всѣхъ святыхъ мученицъ. святыхъ преподобныхъ женъ. пелагія. феодосія. анastasія. евраксія. февронія. феодоули и всѣхъ святыхъ преподобныхъ женъ. таж и святого сгоже естъ храмъ. и потом. егоже естъ день ... потім (1196) за всяке епископство православне й архієпископа, священиків і діаконів, далі « о здравии и спасении благочестивыхъ царей », а після поминання « рускихъ князів » та (1206) « тажъ поминаеть поставльаго и архисрѣла » і врешті покійних - царів, патріархів і князів.

Тих стів немає в римськоку Euchol. 1873 і ледве чи могли вони походити від митрополіарха, який не потребував би покликуватися на звичай у соборі св. Софії, хіба знаний духовенству у Візантії; такий авторитет міг однак бути потрібний «чужинцеві» Кипріянові в недовірливій супроти всього позамісцевого Москві, де він так довго добивався признання. Перекладу Уставу міг Кипріян довершити хіба аж ставши митрополитом (після 1376 чи аж після остаточного визнання 1390 в Москві, чим тлумачилося б таке заподадливе повторювання поминок місцевих князів), а головне повносити в переклад такі свої додатки. Докладніше ж роки виникнення перекладу належить пов'язувати з написанням Кипріяном Петрового Житія та літургійних поук священникам новгородцям і псковцям.

Текст Літ. ІЗ в Ісид. Службенику подає головним чином молитви священика, почавши від кінцевої проскомідійної молитви предложенню, - з молитви антифонні, трисвятого, прилежного моління, оголошених, 2 вірних, херувимської пісні, приношення, на «Достойно», на «Свят», 3 на освячення, на «Ізрядно», за живих, після «Отче наш», передпричасну, на причастя священика, заамвонну й на спожиття решток св. причастя і як додаток - молитву над кутею у празники святих - крім, само собою, екстеньїних стихів дякона й виголосів священика. Порівняно з тим Устав подає вичерпно чин літургії з дяконом (чи то й з двома), з кадилом, в монастирі та в приявності «святителя» (єпископа), бере до уваги чин облачення з молитвами дякона й священика, обширно чин проскомідії, перенесення св. дарів, освячення, причащення священика й дякона з молитвами, спожиттям решток св. причастя, роздачею дорі й молитвами знімання риз; самі екстеньї й виголоси тут здебільша лиш позначувані кількома початковими словами. Однак є і в тих скорочених фразах Уставу тоді різниці і щодо змісту і щодо перекладу - порівняно з текстами екстеньї у Літ. ІЗ, подібно зрештою як і лексично-термінологічні (Літ. ІЗ: съгласіе, иерей//священник - Устав: антифон, поп). Закреслення червонилом екстеньїних стихів Літ. ІЗ за чернечу братію свідчить, що рукопис призначався й був остаточно вживаний у якійсь світській (а з уваги на доданий Устав хіба в місько-соборовій) церкві.

Устав додає: в сугубій екстеньї після стиха «о благовѣрныхъ и богочраимыхъ» (царів) - окреме прохання за князя («о благовѣрномъ и хрістолюбивомъ» [князи], 130) - подібно додає тут після стиха за царів і Літ. НД: (94б) «таж. Поминаи князи и елико потреба. И по сем. еще молимся о архієпископѣ нашем. імрк. (95) таж. и княгынѣ. Еще молимся о троужающихся поющих. о предстоящихъ людии и чающихъ еже от тебе богатыя милости». Далі в Уставі додано в екстеньї вірних стихи з

мирної (130б: « О свышнѣм мирѣ », « О мирѣ всего мира », « О (131) святѣмъ храмѣ семъ »), пропущено « Заступи... » і вставлено ще й другу, розширену екстенію вірних-мирну (131: *Аще естъ манастирь глаголет. О святѣи обители сеи. Аще ли ж естъ кромѣ монастыря глаголет. О градѣ сем и всяком градѣ. О благорастворени. О плавающих поуть. И сия глаголя зрит къ ерсу. и внегода познает сго скончавша молитвою [= 2-гу вірних]. абис глаголет. Премоудрость*). Про тихе поминання живих і покійних дяконом на « Ізрядно » сказано лиш: (138б) « поминает в себѣ создатели храма или обители преставльшихся. и иных еликих хошет », а по виголосі « Во первых » сказано: (138б) « паки діакон поминает создатели храма аще живи соуть. или обители таж и игоумена. аще естъ манастирь и братію так же и иных живых еликих хочеть » (у Літ. ІЗ сказано лиш коротко: (27б) « діакон глаголет поминання живыхъ »). Про низку граматично-лексичних різниць поміж обома текстами Літургії ІЗ (на початку Службеника та в Уставі) була вже мова; і вони свідчать про різне походження обох перекладів. Томущо в обох випадках ідеться про широко відомі тексти, то можна здогадуватися, що Кипріяні дотичні місця Літ. ІЗ в Філофеевому Уставі головню повторив хіба з якогось знаного собі болгарського варіанту, а який був поновно адаптований новгородським писцем Ісид. Службеника до місцевих традицій.

Виданий П. Ковалевим псковсько-новгородський Молитовник-Службеник (МС) першої половини 14 в. (« кн. Володимира ») різниться і щодо мови і щодо укладу та тексту від Ісид. Службеника; на його зміст складаються: 1) з Літ. ІЗ молитви священика почавши від входу в церкву й проскомідії всі інші, що і в Ісид. Служ., аж по знімання риз, 2) 10 молитов вечірні, 3) 12 молитов утрени (властиво скорочені чини вечірні й утрени з цими молитвами) – включно з молитвою при почи-нанні вина, 4) молитви священика з Літ. ВВ від надкадильної почавши, 5) молитви з Літ. НД, 6) 6 молитов священика з панахиди-парастасу, 7) 14 заамвонних молитов на врочисті Господські й Богородичні свята, 8) початкові фрази стихів літургійного прокимену й алилуї року.

Текст Літ. ІЗ в МС відповідає радше Уставові з Ісид. Служ. з тим, що МС знає обширніші вступні молитви, яких немає в Іс. Сл. а) « Владыко, Господи Ісусе Христе Боже вседержителю не хотяи смерти грѣшникомъ », б) « Благодателю всѣхъ и твари всякоа сдѣтелю », в) « Господи Боже истинный, услышавый вся уповающая на тя », г) « Молю тя, Господи, отими от мене беззакония моя »; зате Іс. Сл. знає тут молитви облачення, яких немає в МС. Інакший і куди коротший в МС опис приготування просфори на проскомідії. Ось прибік обох текстів:

МС 5:

и вземъ просфуру. и прекрестить крестообразно глаголя се: Въ споминаніе творимъ *господа* нашего *ісуса хріста*. иже на таинъи его вечерѣ. И положъ просфуру на блюдѣ дорнѣмъ. рѣжа глаголетъ. Яко овча на заклєніе ведєнь бысть. в. ю страну рѣжа глаголетъ. И яко агнець прямо стригущему безгласєнь.

Іс. Сл. 115б:

таж. приемлетъ иерѣи. в лѣвои руцѣ просфуру. в десной (116) же *святое* копіє и знаменаетъ с нимъ трижда верху просфуры крестообразно на знамени просфоры глаголя сице. Во въспоминаніе *господа* и *бога* и спаса нашего *ісуса хріста*. и сице назнаменуя трижда. тожде глаголет. таж вонзит копіє в лѣвои странѣ знаменія просфуры. и рѣжа глаголет. Яко овча на заклєніе ведєся. десную же страну рѣжа глаголет. и яко агнець прямо стригущему безгласєнь.

Інакший в МС текст поминання при частицях і молитва кадильна (МС 7 - Іс. Сл. Устав 121б), немає в МС молитви дискосної звїзди (Іс. Сл. 121б), а інакші молитви покровців (Іс. Сл. 122, 122б) є аж після молитви предложення (МС 8, 8б), в подробицях інакше перекладеної з грецького. Наприкінці мирної екєтєнії доданє прошення « И о всѣхъ требующихъ яже от *господа* помощи и заступления » (9б), а немає « Заступи... Пресвятую... Яко подобает... »; помилково пересунєно наголєвки антифонних молитов 2-ої й 3-ої як « 1-ої » і « 2-ої » (бо при 1-ій антифон в МС ще зветься « сугласіє »!); в тексті тихих молитов часто пропущєно синонімні вирази. В екєтєніях поминаєтьсѣ єпископ, князь і бояри (в Іс. Сл., як і в грець. тексті: архієпископ, царі й їх « полата »). Перед 2-им антифоном повторєно виголос 3-перед 1-го (« Яко подобаетъ » замість « Яко твоя »), а перед 3-им антифоном виголос 2-го (« Яко твоя держава » замість « Яко благъ ») - помилка, виникла хіба з того, що попередєняно антифони (1-ий « сугласієм », а 2-ий і 3-ій - « 1-им » і « 2-им » антифонами). У відрізнєнні від основного тексту Літ. ІЗ, екєтєнійнє прошення МС намічує лиш скорочєннями, подає ж за те ще відповіді вірян, подрібно виголоси діякона й півця при читанні апостола; немає тут молитви перед євангелієм ні докладнішого чину євангелєського читання (як це є в Уставі). В сугубій екєтєнії доданє два дальші прошення (МС ІЗ: « Богатыи милостью благыи щедротами молимъ ти ся », « Не хотѣи смерти грѣшником. но ожидая обращєнья въ животѣ ихъ молимъ ті ся », а наступнє « О предѣстоящихъ людєхъ

чающихъ яже от тебе богатия милости молим ти ся »). До речі, скте-
нійне прошення за світських властей в обох Службениках поставлено
перед прошенням за церковні власті (МС додає при єпископі ще « о
здравьи и о спасении » 14, прошення ж за ієромонаха й братію розбите
на два окремі). МС подає тут потрібне прошення за покійних зі вка-
зівкою, що священник говорить завпокійну молитву « Боже духомъ »
(14б), але її тексту не подано, тоді як Іс. Сл. тут поминає лиш присутніх
живих (того знову ж нема в МС), а відповідно до того різняться й
виголоси перед ектенією оголошених: в МС вони оба - за покійних
(« Яко ты еси покои ») і за приявних (« Яко милостивъ ») - поставлені
по собі (МС 14б), а в Іс. Сл. немає тут виголосу за покійних (10, 130б).
В ектенії оголошених у МС стихи « Спаси », « Оглашеніи, главы »
подано аж після тихої молитви за оголошених (15), а в ектенії вірних
перед 2-ою молитвою вірних додано ще 4 прошення з мирної ектенії
(« О свышнемъ... », « О мирѣ... », « О святѣмъ... », « О избавитіся »
16б). Обширно подає МС чин обмивання рук перед переносом св. дарів
з відповідними молитвами; чин передбачає тут (як і перед « Вірую »
та при причащенні) більше сослужачих священників і подає їх моли-
товні прошення за старшого священника. У відрізненні від Уставу Іс.
Сл. тут нема згадки про чин діякона з рипидою та покровцем при пе-
реношуванні св. дарів. При освяченні в МС біля слів священника
« Обоє се преложи... » (25) на маргінесі дописано « Да помянетъ тя
господь въ царствии его и нынѣ пріс » - частково слова, говорені діяко-
ном в Уставі, отже може й дописані там, у МС, уже після здійснення
Кипріяного перекладу Уставу. В тихій молитві після « Достойно »
(МС 26б) подано - на лад Літ. ВВ - куди обширніше поминання живих
(« Помяни *господи* рабы своя. імрк. а сдѣ помяні живыя. (27) О сдравьи
и о спасении. О отпущении грѣховъ. Остави имъ всяко прегрѣшеніе
вольное и невольное. Помяни *господи* и мене недостойнаго и грѣшнаго
раба своего. імрк. Помяни *господи* градъ съ... »). Перед молитвою освя-
чення « Вонми *господи* » (30) МС додає ще стих « глаголи таи въздвигъ
руцѣ горѣ: *Господи* устѣи мои отверзши и уста мои възвѣстити хвалу
твою ». При піднесенні св. дарів МС виключає ще відсутні в Іс. Сл.
слова діякона (поп (30б) въздвизая хлѣбъ: *Святая святым*) « и дякон
приступль къ трапезѣ речеть: Многа лѣта отче богъ святую и честную
молитву твою даруєтъ намъ на многа лѣта честнымъ отче. И онъ отвѣ-
щаст. Купно съ *святими* предлагая. познаста *господа* оученика въ пре-
ломлении хлѣба. И намъ *господи* подаждь грѣшникомъ познати въ жизни
вѣчнѣи. И вземъ часть. полагаєтъ въ потір. Дьяк глаголетъ. Исполни
отче чашю сию. положи въ оуарь на потіри. Поп глаголетъ. Смѣшение
святаго тѣла и честныя крове *господа* нашего ісуса христа. Исполнение... »).

Подібний варіант у молитвах приносить у МС теж причащення: тут подрібно описане причащення священників при сослуженні, а чого не знає тут ні Літ. ІЗ ні Устав. Молитва благодарення « Благодарим тя » в МС подана перед ектезією (32б), а після молитви описаний чин кадження св. дарів священником на « Възнесєся на небеса » (33). Включено в МС і відпуст після заамвонної молитви (34), а наприкінці Літ. ІЗ теж молитву при зніманні риз (« Господи божє нашъ приими оумалєную нашу молитву... » 34б), чого немає в Іс. Сл.

Подібні різниці є і в Літ. ВВ поміж обома Служебниками: в Іс. Сл. вона починається молитвою прощення (« Божє, божє нашъ иже небєсныи хлѣбъ » із закінчення проскомідії) й далі мирною ектезією як в Літ. ІЗ, то в МС - спершу надкадильна молитва (« Господи божє нашъ приими авєлєвы дары » 52), далі молитва « надъ дары. не покрьв ». (« Господи ісусє хрістє хлѣбє животныи » 52) і молитва трисвятого (« Святє святыхъ божє нашъ » 52б - текст її, до речі, інакший ніж у Іс. Сл., де текст молитви трисвятого в Літ. ВВ тотожний з текстом із Літ. ІЗ), бо « начатокъ литургии до выхода писано все въ ивановѣ службѣ » (52б); подібне покликування на Літ. ІЗ є тут і при причащенні (74б « И потомъ причастятєся якоже писано въ ивановѣ службѣ »). Подаючи скороченнями початкових фраз ектенійних стихів, виголосів і окремих молитов власне лиш чин Літ. ВВ, спиняється МС всього на тих молитвах Літ. ВВ, що різні від молитов Літ. ІЗ; самі тексти таких молитов в МС різняться від Літ. ВВ в Іс. Сл. лиш граматично-лексичними відмінностями, подібно, як і в тексті Літ. ІЗ.

У відрізненні від подрібнішого чину (« Указу ») Літ. НД в Іс. Сл. почавши вечірневою частиною аж по піднесення й причастя (стор. 83-87) та в дальшому повного її тексту відправи з діяконом (стор. 88-112) обмежується МС лиш до скороченого витягу з чину потижневих служб Літ. НД з Посної тріоди (стор. 77-78), а зразу після того подана молитва за оголошених (МС 78 - Іс. Сл. 96), себто відсутні тут інші в випадку Літ. НД молитви 1-го, 2-го й 3-го антифонів (Іс. Сл. 90, 91, 92) та молитва входу (Іс. Сл. 93б). Варте воно уваги, що в римському цслов. Служебнику 1942 р. тут трішки інакше поділені ектенії й виголоси поміж антифонами, а цслов. переклад згаданих антифонних і вхідної молитов зрідка в окремих випадках від Літ. НД різниться. Відсутня в МС вказівка про змінений в часі від переполовлення посту стих і молитва про просвічених замість оголошених (в Іс. Сл. 98б при молитві помилково сказано « о готовающихся къ святому причастію » замість « просвѣщенію »), інакший тут текст ектенії перед перенесенням св. дарів (поширена вона стихами з мирної: « О свѣшнем », « О мирѣ », « О святомъ храмѣ », « О избавитися », слово « Вечера всего... » Іс.

Сл. 105, 108 тут замінено на « Дне всего... » 82, 84) і при переносненні (МС 796-80), докладніше ж подано чин причащання (МС 83, 83б) й кадження св. дарів після причастя, наведено текст « Хвалим тя » (= Благодарим тя), який однак виявляє пропущення; інакша врешті в МС й коротка молитва при спожитті рештків св. причастя (85: Кончавше божественую таинную службу. славу и благодарение въсылаемъ отцю и сыну и святому духу і нынѣ.). Теж і в тексті Літ. НД в МС чимало граматично-лексичних розходжень з Іс. Сл.

Морфологія й синтаксис МС являє собою помітно архаїчніший тип сх.-слов. церковнослов'янщини - з-перед доби модернізаційно-геленізаційного впливу, що прийшов до східних слов'ян з кінцем 14 в. з болгарського Тирнова як т. зв. Євтімієва школа. Порівняння паралельних місць у текстах МС і Іс. Служ. дозволяє устійнити форми й засяг отої середньоболгарської одночасно реставрації й модернізації літературної церковнослов'янщини у східних слов'ян, яку провела консеквентно до кінця й канонізувала згодом у 17 в. на Україні школа місцевих уже філологів з М. Смотрицьким та Є. Славинецьким, а якої кінцевий продукт по літургічних виданнях візантійсько-слов'янських церков утримується й по сьогодні.

В МС збережені архаїчні форми, поусувані в змодернізованіший церковнослов'янщині Іс. Сл., а саме: 1) в морфології - частіше в назвах живих істот чол. р. $A^1 = H^1$ (сынъ свои вда 23б), збережена ще двоїна і в дієслів (поп и дьяк причаститася 83б, познаста господа оученика 30б), збережені енклітичні форми особового займенника *ми, ти, си, мя, тѣ, ны, вы* (заміновані згодом неенклітичними формами), в займеннику 3. ос. мн. давнє *я* (A^3) ще не замінюване новішим *ихъ* (з I^3), збережені форми присвійного займенника 1. й 2. ос. одн. без заміни їх енклітичними *ми, ти, си*, збережені форми 2. ос. одн. аористу (без пізнішої заміни їх перфектом) та супіну (прииди освятить насъ 30 - Іс. Сл. 33: п. въ еже освятити нас); 2) у словотворі переважають в активному дієприкметнику мин. часу дієслів *-и-* форми з *-ѣ* (оукрашѣ, освящѣ, испрошѣше, поставили), і не з *-иѣ* (Іс. Сл. оукрашивѣ 7б, освятивѣ 22б, испросивѣ 31, оуставивѣ 6); 3) у синтаксі панує назагал однорідне керування дієслів в одній фразі й не трапляється тут сплутування відмінків, немає такого частого переносування форми родового в знахідний при назвах чоловічих живих істот, немає такого частого вживання присвійного давального замість родового, а сполучник намірових речень *да* ще не виступає в пізнішій формі з підсиленням *яко да*; немає ще такого послідовного намагання передавати якнайдослівніше грецькі синтаксичні звички скалькованими церковнослов'янськими, щоб зберегти нюанси грецького вислову, а саме: а) наголошеного займенника

2. ос. одн. αὐτός за допомогою *самъ*, замість давнього *ты* (αὐτός Δέσποτα πρόσδεξαι 48 - ты владыко прими МС 12б - самъ владыко прими Ис. Сл. 7б) як і педантного повторювання сполучника *и* при переліках, де в гр. тексті повторюється *καί*; б) *да не* з 2. ос. індикативу замість *не* з 2. ос. імперативу, щоб передати грецьке *μή* з кон'юнктивом - *цслов.* імператив служив у розумінні пізніших філологів лиш для передачі гр. імперативу (*μή ἀποστρέψης τὸ πρόσωπον σου... μηδὲ ἀποδοκιμάσης με* 5б - не отвори лица твоего ...ни непотребна мя створи МС 18 - да не отвориши лица твоего ...ниже отринеси мене Ис. Сл. 16); в) відносний займенник *εἰς* ще не вживається так послідовно в функції грецького родівника, особливо при дієйменнику, яким у сполучі з родівниковим *εἰς* згодом тут замінено згідно з грецьким оригіналом і супін і віддіслівний іменник-назву дії (*ὅ ἐκ τοῦ μή ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ σύμματα* 48 - и приведый от небытия въ бытие вся МС 12 - иже от небытія въ єже быти приведеъ всяческая 7).

І в історично-літургічному розумінні порівняння обох Службеників дозволяє устійнити приблизно, коли почали устійнюватися подробиці теперішньої форми трьох літургій у східних слов'ян, себто й на Україні.

Опублікування тексту Исидорового Службеника послужить немало при вивчанні інших збережених у рукописах текстів Службеника давньої київської митрополії.

Примітки

Увага. Тому що титли в цитатах з рукописів розшифровані, то курсивою подано в прикладах зреконструйовані літери, яких немає в написаннях під титлою; подібно фіту передано як *ѳ*, омегу як *о*, преїотовані *е*, а як *є*, *я*, малий юс як *ѣ*. При окреслюванні відмінкових форм вжито великих літер з показником 1, 2, 3: великі літери це ініціали латинських назв відмінків (номінатив, ґенітив, датив, акузатив, інструменталь, локатив, вокатив), індекси ж це однина, двоїна, множина. Інші скорочення при граматичній аналізі такі: болг. - болгарський, гр. - грецький, сх.-сл. - східнослов'янський, цслов. - церковнослов'янський, аор. - аорист, мн. - множина, одн. - однина, ж. р. - жіночий рід, с. р. - середній рід, ч. р. - чоловічий рід; інші ще скорочення: ВБ - Ватиканська бібліотека, Euchol. 1873 - *Εὐχολόγιον τὸ μέγα*, Рим 1873 - звідки взято всі грецькі цитати, при чому цифра після грецьких цитат подає сторінку звідси саме, Ис. Сл. - Исидорів Службеник, рукопис Ватиканської 6-ки, Літ. ВВ - Літургія Василя Великого, Літ. ІЗ - Літургія Ів. Золотоустого, Літ. НД - Літургія Напередосвячених дарів, МС - Молитовник-Службеник т. зв. Молитовник кн. Володимира рукопис з 14 в. виданий фототипно й опрацьований П. Ковалевим - « Молитовник-Службеник, пам'ятка 14 ст. », Науково-Богословський Ін-т Православної Церкви в США, Нью-Йорк 1960.

Зведення збережених рукописних Службеників з бібліотек України, а від 15 в. і з Росії та інших країн, немає. Серед друкованих Службеників 15-18 вв., що зберігаються в Державній публічній бібліотеці УРСР в Києві, книжка « Славянские

книги кирилловской печати 15-18 вв., Описание » (Київ 1958) називає 74 видання, в тому з друкарень: 3 з Венеції (1519, 1554, 1570), 3 з Вільна (Мамонічів 1583, Братства 1617, 1640-41), 14 з Києва (1620, 1629, 1639, 1653, 1692, 1708, 1735, 1736, 1737, 1746, 1762, 1775, 1795, 1796), 8 зі Львова (Ставропігії 1637, 1666, 1681, 1691, 1702, 1712, 1759, Сльозки 1646), 21 з Москви (1602, 1616, 1630, 1635, 1656, 1657, 1658, 1668, 1670, 1676, 1693, 1699, 1709, 1717, 1723, 1734, 1739, 1748, 1763, 1793, 1795), 9 з Почаєва (1734, 1735, 1744, 1755, 1765, 1778, 1788, 1791, 1793), 1 зі Стратина (1604), 6 зі Супрасля (1695, 1716, 1727, 1732, 1758, 1763), 4 з Унева (1733, 1740, 1740, 1747) і 5 з Чернігова (1697, 1704, 1747, 1754, 1763). Якінебудь текстово-порівняльні студії над ними нам не відомі.

В університетській бібліотеці в Дебрецені зберігаються видання: (Лейтургіаріон) *Львів* 1666, 1702, *Почаїв* 1765, (Лейтургікон) 1791 (D. Gottesmann: Slawische Bücher der Universitätsbibliothek in Debrecen bis 1850, Debrecen 1963).

ОЛЕКСА ГОРБАЧ

СЛОВ'ЯНСЬКІ РУКОПИСИ МАНАСТИРСЬКИХ БІБЛІОТЕК У
ПУТНІЙ І ДРАГОМІРНІЙ В РУМУНІЇ

(OLEXA HORBATSCH: *Slavische Handschriften in den Klosterbibliotheken zu Putna und Dragomirna in Rumänien.*)

In den Klosterbibliotheken zu Putna und Dragomirna, die vom Verfasser in Sommer 1967 besucht wurden, befindet sich eine Reihe meistens noch nicht bearbeiteter kirchenslavischer Handschriften mittelbulgarischer, serbischer und ostslavischer Redaktion. Davon sind in Putna: 10 Pergament-Urkunden aus dem 15.-17. Jh. sowie 57 slavische Kodexe religiösen Inhalts aus dem 13.-18. Jh. In der Bibliothek des Nonnenklosters in Dragomirna befinden sich 108 slavische (und rumänische) Urkunden aus dem 15.-19. Jh. (auch 25 deutsche Übersetzungen aus inzwischen verlorengegangenen Urkunden), die sich ähnlich wie die aus Putna auf die Geschichte Bukowinas beziehen. Weiterhin werden hier 167 kirchenslavische Handschriften religiösen Inhalts aus dem 14.-19. Jh. aufbewahrt. Die Bezeichnung der Handschriften wurde den Katalogen der beiden Klosterbibliotheken entnommen. Außerdem sind die Bestimmungen der Sprache und Entstehungszeit einzelner Kodexe des Klosters Dragomirna, deren kirchenslavische Sprache als ostslavisch bzw. als mit ostslavischem Einschlag genannt wurde, nach dem Aufsatz von Zlatca Iuffu (*Manuscrisele slave din biblioteca si muzeul manastirii Dragomirna*, Romanoslavica, XIII, S. 189-202, Bucuresti 1966) angeführt worden.

Um and den Handschriften arbeiten zu können, bedarf es einer vorherigen Genehmigung des Ministeriums für religiöse Kulte in Bukarest sowie des Metropolit in Iassy.

Нашою заміткою хочемо звернути увагу зацікавлених фахівців на досі майже невикористані рукописні фонди двох румунських монастирських бібліотек південної Буковини — в Путній і Драгомірній.

Свого часу південно-буковинські й північно-молдавські монастирі мали немалий вплив на церковно-релігійне й культурне

життя всього південного Заходу України. І воно арозуміле: Молдавія була якийсь час суцесивною державою Галицько-волинської у 14-16 вв. і в політичному і ще більше в культурно-релігійному розумінні, — зокрема в часи упадку Галицької митрополії (політичною «батьківщиною» частини галицько-буковинського боярства й духовенства). Ченці по цих монастирях переписували церковні книги, призначені й для вивозу на Україну; серед переписувачів було певно немало й українців, як хоча б і копії Путнянського євангелія 1599 р. Мартин Васеніч з Рогатина. Сюди приходили й книги з України, як напр. пергаменове Путнянське євангеліє 2-ої половини 13 в., списуване, на думку Ом. Калужняцького,¹ десь у Галичині чи Волині, а занесене згодом у Путну.

Для історії української мови 15-17 вв. значення цих монастирів важливе ще й фактом, що це в великій мірі почерез тутешніх копіювальників ширилися в нас пам'ятки т. зв. юсового письма, себто середньо-болгарські богослужбові тексти з уведеними заново болгарськими правописними звичками, як от написання *плъкъ* (замість *плѣкъ*, *полкъ*), написання з великим юсом *Ѥ* (замість *у*), при чому великий юс міг сплутуватися після *й*, *ч*, *жс*, *жд*, *ц*, *ш* з малим юсом *я*, себто з *я*, далі — написання з пропущенням інтервокальної йотації *добраа*, *добруу*, *доброу*, *доброе* (замість *добрая*, *добрую*, *доброю*, *доброе*) чи етимологічні написання грецизмів, напр. *аггелъ* (замість *ангелъ*) тощо. Ці правописні звички були другою хвилею південно-слов'янського впливу на нашу літературну мову як відгомін правописних реформ тирновського патріярха Євтімія наприкінці 14 в. Слідом сербського впливу стали при тому написання в *ь* на місці *ъ*, напр. *дуъ*, *аминъ* (замість *духъ*, *аминъ*). Носіями цієї правописної моди були ченці болгари й серби, що тікали перед турецьким заливом у 14-15 вв. на північ, в тому й у Молдавію, і тут — у зв'язку з післятатарським занепадом культурних центрів — накинули свої мовно-правописні звички.

Як виявляють новіші досліді,^{1а} ця середньоболгарська мода ширилася в Молдавію головню почерез студитський монастир Студіон біля Царгороду, де були в 14 в. зібралися перекладачі сло-

¹ AEMILIANI KATUŹNIAKSI, *Monumenta linguae Palaeoslovenicae collecta et in lucem edita cura et opera...* t. I: *Evangeliarium Putnanum*, Vindobonae-Teschenae 1888, p. 15.

^{1а} Дуйчев И.: Центры византийско-славянского общения и сотрудничества *Труды Отдела Древнерусской Литературы*, т. XIX, с. 107-29, Москва-Ленинград 1963.

в'яни й греки для виготовлювання нових перекладів церковно-релігійної літератури і для справлявання раніших. Упадок Болгарії під ударами осман під кінець 14 в. заставив перенести плоди цих зусиль на інші православні землі: в Румунію, Україну, Білорусь і Росію.

Чоловічий монастир у Путній, бл. 20 км на захід від Радовець, заснований 1466 р. воєводою Стефаном Великим, відбудовувався після пожеги 1484 р. й воєнного лихоліття 1654 р. головню в 1650-60-их рр. та реставрувався в 1756-60 рр. В його бібліотеці зберігається 10 пергаментових грамот 15-17 вв. та 57 слов'янських рукописних кодексів релігійного змісту. Рукописний каталог-інвентар бібліотеки, започаткований 1875 р., подає при кожному рукописі час постання, об'єм у листках та загальниково стан. Звідти й винотовуємо ці дані, згрупувавши самі рукописи за змістом.

Євангелія (10):

1 апракосне («Путнянське євангеліє», вид. О. Калужняцьким) з 13 в., пергаментове, 146 листків (ч. 90),

9 тетраєвангелій

з 1473 р. Никодима Крола для монастиря в Гумор,² пергаментове, 203 л. (ч. 91),

з 1488-89 рр. Паладія, пергаментове, 207 л. (ч. 92),

з 15 в., пергаментове, 163 л. (ч. 35),

з 1504-07 рр., пергаментове, 380 л. (ч. 93),

з 1598 р., паперове, 331 л. (ч. 94),

з 1599 р., паперове, 265 л. і 7 незаписаних (ч. 95), писане Мартином Васевичем з Рогатина, як свідчить запис на с. 329б-330а; водний знак на папері (дикий вепр) тут тотожний з таким же філіграновим знаком на папері рукописного Рудеччанського євангелія з 16 в., що сьогодні зберігається в бібліотеці о. прал.

Петра Голішського в Мюнхені,

з 16 в. (1569-71 рр.?), паперове, 374 л. (ч. 49),

з 1623 р., паперове, 316 л. (ч. 82),

з 17 в., паперове, 293 л. (ч. 83);

Псалтирі (6) паперові:

з 16 в. (201 л., ч. 34; 152 л., ч. 57; 387 л., ч. 78; 344 л., ч. 76; Псалтир і Премудрість Соломона, 163 л., ч. 72),

з 1612 р. (300 л., ч. 63);

² Манастир в Гумор, 7 км на північ від Гура Гуморулуй, заснований 1530 р.

Толкова Псалтир з 1850 р. (паперова, 165 л., ч. 68);

Тріоди (2) паперові:

з 15 в. Тріодь-Пентикостарій (301 л., ч. 42),

з 17 в. Тріодь (300 л., ч. 52);

1 *Ірмологіон* з 18 в. з лінійною нотацією (паперовий, 226 л., ч. 55);³

Октоїх з 18 в. — враз з уривками з різних рукописів, вдебільша з Мінеї 16 в., дописки з 18 в. (паперовий, 5 пакетів, 233 л., ч. 33);

Часослови (2) паперові:

з 1493 р. Павечерник-часослов (204 л., ч. 53),

з 17 в. (162 л., ч. 48);

Молитвослови (3) паперові:

з 16 в. (296 л., ч. 69), Акафисти з молитовником (папір, 362 л., ч. 2), Молитовник для ченців (папір, 300 л., ч. 73);

Історія Старого й Нового Завіту з 1791 р. латинсько-«руська» (84 л., ч. 59);

Минет (6) паперові:

з 15 в. (за жовтень, 222 л., ч. 1; за квітень, 215 л., ч. 51; за серпень, 214 л., ч. 37),

з 1467 р. (за листопад, 240 л., ч. 44),

з 1504 р. (за листопад, 240 л., ч. 43),

з 16 в. (за січень з Прологом за січень, 338 л., ч. 3);

Патерик скита з 18 в. (паперовий, 104 л., ч. 47);

Правила (3) паперові:

Правила св. апостолів і синодів з 16 в. (209 л., ч. 45),

Правила Зонати з 17 в. (292 л., ч. 40),

Духовне правило братства, Теодосія ігумена, з 17-18 в. (110 л., ч. 60);

Збірники (3) паперові:

з 1470 р. З-к, Слова Івана Золотоустого (297 л., ч. 36),

з 1474 р. З-к Стефана Великого (308 л., ч. 31),

з 15 в. З-к, Життя й діяння Івана Золотоустого (254 л., ч. 77);

Листвиці (2) паперові:

з 1472 р. Л-я св. Івана (279 л., ч. 75),

з 1725 р. Л-я ієромонаха Сильвестра (284 л., ч. 64);

Проповіді, Поуки, Писання (15) паперові:

з 15 в. П-і на Апостола, Апостол (192 л., ч. 41),

Поуки аввн Дорофтея (137 л., ч. 71),

³ Крім того ще 1 грецький Ірмологіон з 15 в. (160 л., ч. 56).

- Паренесіс Єфрема Сирина (269 л., ч. 38; 336 л., ч. 61),
з 15-16 в. П-я св. Отців (188 л., ч. 50),
з 16 в. Поуки авви Дорофтея (238 л., ч. 46),
Тлумачення Євангелій Теофілакта Охридського (311 л., ч. 32),
Т-я Є-ій Т-та Болгарського (520 л., ч. 66),
з 1613 р. П-я св. Івана Дамаскина (294 л., ч. 58),
з 17 в. (?) П-я св. Ісаака Сирина (320 л., ч. 54),
з 1611 р. Духовне завіщання Теодосія (104 л., ч. 74),
з 1733 р. Дмитра Туптала на розкольників (132 л., ч. 70),
з 1753 р. П-я різних Отців Церкви (271 л., ч. 39),
з 18 в. Слова різних Отців Церкви (220 л., ч. 62),
Слова св. Івана Золотоустого, Макарія, Зосими, Іларіона (229 л., ч. 4).

Жіночий сьогодні монастир у Драгомирній, 12 км на північ від Сучави, заснований 1602 р. єпископом радовецьким, а від 1608 р. митрополитом молдавським Анастасієм Кримкою-Кримковичем (помер 1629). Сюди сам Кримкович та його учні дарував низку власноручно писаних літургичних книг. Тут опинилися різні рукописи з монастирів у Воронці,⁴ Гуморі, Солці,⁵ Сучавиці,⁶ Молдовниці⁷ з 16 в.; 1653 р. заволоділи ним були козаки Тимоша Хмельницького; в 1763-75 рр. проживав тут після повороту з Афону Паїсій Величковський.

Машинописний каталог-інвентар монастирської бібліотеки опрацьований лиш дуже побіжно: крім наголовків і загального визначення віку рукописів (застає власне без такого визначення), подано всього, в доброму чи в лихому стані знаходиться рукопис; числа листків у рукописах не названо. 10 рукописів, що є в табличках монастирського музею на постійній виставці, каталог чомусь не веде; правда, всіх їх уміє з голови перелічити черниця, що веде музей. Слов'янських рукописів з 15-18 вв. тут 167; крім того тут зберігається багато грамот, що стосуються Буковини в 15-19 вв.: 108 слов'янських і румунських (з того 12 пергаменових, решта паперових), 25 німецьких перекладів небережених грамот та пакет різних актів

⁴ Монастир у Воронці, 4 км на південний захід від Ґура Гуморулуй, заснований 1438 р.

⁵ Монастир у Солці, 25 км на північ від Ґура Гуморулуй, заснований у 1560-их рр.

⁶ Монастир у Сучавиці, 20 км на південний захід від Радовець, збудований у 1582-84 рр.

⁷ Монастир у Молдовниці, 35 км на північ від Кімполунґу, заснований 1532 р.

монастирів у Путній і Сучавиці за 1789-1855 рр. З-поміж найстарших грамот (15-17 вв.) назовемо:

- в 1487 р. Стефана воеводи на с. Ончешти, пергамен (ч. 1015),
- в 1499 р. Стефана воеводи на с. Бобшешти, пергамен (ч. 1015),
- в 1499 р. Стефана воеводи на с. Бобшешти, пергамен (ч. 1019),
- в 1518 р. Стефана воеводи (?) для монастиря Сучавиця (ч. 1026),
- в 1520 р. Стефана воеводи (?) для монастиря Гумор (ч. 1123),
- в 18.I.1536 р. Петра Рареша (ч. 1017),
- в 30.XI.1540 р. Стефана Лакусте для монастиря Сучавиця (ч. 1023),
- в 27.V.1546 р. Петра Рареша (ч. 1025),
- в 9.IV.1555 р. Олександра Лопушняна для монастиря Гумор (ч. 1020),
- в 1555 р. Олександра Лопушняна для монастиря Гумор (ч. 1018),
- в 1558 р. Олександра Лопушняна (ч. 1016),
- в 1559 р. Єремії Могили (ч. 625),
- в 1583 р. Петра Шкіопула (ч. 1022),
- в 1609 р. (?) Петра Томші для монастиря Сучавиця (ч. 1021),
- в 1615 р. Петра Томші для монастиря Солка (ч. 1027),
- в 1635 р. Василя Лупула (ч. 1129).

На 167 слов'янських рукописів найбільше
Євангелій (29):

апракосних (3): 1 пергаменове з 1609 р. і 2 паперові невідомого віку (чч. 1841, 1899);

тетраєвангелій (26): пергаменові — 1. з 15 в. з Молдовиці,

2. з 1559 р. єп. Григорія Рошки, з Воронця, 3.-4. з 1609 і 1614 рр. митроп. Анастасія Крімки-Кримковича; паперові —

з 15 в. (чч. 1787, 1788, 1851),

з 15-16 вв. (чч. 1779, 1780),

з 1536 р. (ч. 1781),

з 16 в. (чч. 1800, 1801, 1830, 1848, 1870),

з 17 в. (ч. 1805),

невизначеного віку (чч. 1776, 1806, 1809, 1820, 1821, 1823, 1838, 1839, 1844, 1847, 1859, 1862, 1871, 1903); а далі:

Апостолів (6) паперових:

з 15-16 вв. (чч. 1777 з записами, 1784),

з 16 в. (чч. 1790, 1803, 1814),

невизначеного віку (ч. 1881);

Псалтирів (8), в тому 1 пергаменова

з 1616 р. митр. Крімки-Кримковича; решта 7 паперових:

з 15-16 вв. (ч. 1930 враз із Миннею?),

з 16 в. (чч. 1892, 1900, 1898 враз з Типіконом-св. Сави),

невизначеного віку (чч. 1890, 1901, 1933);

Палєя паперова з 15 в. (ч. 1817);

Тріодіє (5) паперових:

з 1754 р. з Молдавиці (ч. 1793),

з 18 в. (ч. 1878),

невизначеного віку (чч. 1810, 1811, 1877);

Ірмологіон, паперовий невідомого віку, з лінійною нотацією^{*} (ч. 1918);

Пентикостаріє (6) паперових:

з 16 в. (з початком Цвітної Тріоді ч. 1850, 1861),

з 17 в. (з початком Цвітної Тріоді ч. 1825),

невизначеного віку (Великий з Цв. Тріоддю ч. 1786, з Цв. Тр. ч. 1854, з початком Тріоді ч. 1808);

Октоїхіє (15) паперових, в тому повних 7:

з 1743 р. (ч. 1909), з 1746 р. (ч. 1891), з 1764 р. (ч. 1910),

невизначеного віку (чч. 1829, 1879, 1888, 1831 опрацьовані враз із Параклисами ч. 1836), — і неповних 8:

1. глас — невизначеного віку (ч. 1864),

1.-4. гласи 17 в. (ч. 1869), невизначеного віку (чч. 1797, 1807),

5.-8. гласи невизначеного віку (чч. 1802, 1857, 1863),

6.-8. гласи з 1692 р. (ч. 1774);

Акафистар паперовий з 1779 р. (ч. 1860);

Катавасієрі (2) паперові:

з 15-16 вв. (2 книги разом опрацьовані, ч. 1929),

з 1675 р. (ч. 1938);

Параклиси (3) паперові:

з 17 в. (Служби і параклиси, ч. 1884),

невизначеного віку (Параклиси ч. 1835; і ч. 1836 опрацьовані з Октоїхом ч. 1831);

Служєбникіє (9), з чого 3 пергаменові:

з 1610 і 1616 рр. митр. Крїмки-Крїмковича,

з 1610 р. учня митр. Крїмки-Крїмковича; решта 6 паперові:

з 15 в. з Молдовиці (в музеї),

з 1641 р. (в музеї),

з 17 в. (чч. 1887, 1893),

невизначеного віку (чч. 1914, 1919);

Часословіє (6) паперових:

з 16 в. (чч. 1819),

невизначеного віку (чч. 1834, 1907, 1908, 1912, 1913);

^{*} Крїм того ще 1 грецький Ірмологіон з 16 в. (ч. 1886).

Т и л і к о н и (3) паперові:

в 1529 р. (ч. 1902),

в 16 в. (ч. 1897),

невизначеного віку (ч. 1896);

Т а к т и к о н Н і к о н а, паперовий, невизначеного віку (ч. 1812);*М и н е й* (40) повних і часткових, паперових:

в 1466 р. за січень, в Прологом, в Молдавиці (ч. 1804),

в 15 в. за лютий (чч. 1858, 1935), за квітень з похвалами (ч. 1882), за травень в Прологом (чч. 1798, 1826), за червень в Прологом і Синаксарем (ч. 1775), за липень і червень (ч. 1782), за червень і травень в Молдавиці (ч. 1783), за серпень в Прологом (ч. 1866), за вересень в Синаксарем (ч. 1771), за жовтень в Прологом (ч. 1770), за жовтень в Синаксарем в Молдавиці (ч. 1794), за листопад в Прологом (ч. 1873), за грудень (ч. 1824),

в 15-16 вв. в Прологом і Синаксарем (чч. 1785, 1940),

в 16 в. за квітень в Прологом (ч. 1792), за травень-червень-липень на дні святих і Господські (ч. 1772), за червень в Прологом (чч. 1778, 1855), за вересень (ч. 1799), за жовтень (ч. 1876),

в 17 в. за квітень в Прологом (ч. 1827),

в 1798 р. за вересень, серпень (ч. 1868),

невизначеного віку — цілого року (чч. 1846, 1856, 1874, 1939), цілого року на великі свята (ч. 1815), цілого року в Параклісом (ч. 1872), за січень (ч. 1842), за березень, квітень, травень, червень (ч. 1845), за липень в Синаксарем (ч. 1816), за серпень в Синаксарем (ч. 1818), за вересень в Прологом (ч. 1837), за вересень-жовтень в Прологом (ч. 1840), за вересень і травень (ч. 1833), за грудень (ч. 1843), за жовтень-листопад-грудень-січень (ч. 1822);

Ж и т і я с в я т и х (4) паперові:

невизначеного віку (чч. 1932, 1934), за листопад-грудень в Молдавиці (ч. 1795), Ж-я з іншими поуками (ч. 1917);

Ж и т і є Варлаама і Йоасафа, паперове, невизначеного віку (ч. 1849);*З б і р н и к і в* (7) паперових:

в 15 в. 3-к проповідів в Прологом за січень-лютий-березень (ч. 1773), 3-к проповідів, похвал для мучеників за травень-квітень-червень (ч. 1828), 3-к похвал, Синаксарів, проповідів на дні мучеників і торжества за вересень-жовтень-листопад, в Молдавиці (ч. 1789),

в 16 в. (ч. 1911), 3-к похвал і проповідів на піст (ч. 1813),

невизначеного віку 3-к уривків (1924), 3-к проповідів на червень-

липень-серпень (ч. 1880);

Збірка книг паперових: Часослов, Молитвослов, Октоїх, молитви на маслосвяття, причастя, Типікон на дні святих і торжества — з 15 в. (ч. 1875);

Проповіді (7) паперових:

з 16 в. на Великий піст (ч. 1791), Слова св. Доротея (ч. 1937), з 17 в. Проповіді (ч. 1889), Бесіди Івана Золотоустого (ч. 1885), невизначеного віку Проповіді (ч. 1905), Паренесіс, проповіді св. Бфрема Сирина (ч. 1865), Роздумування про душу й тіло (ч. 1867);

Твори Отців Церкви (2) паперові:

з 15 в. Творенія св. Василія, з Молдавиці (ч. 1796), невизначеного віку Творенія св. Григорія Богослова (ч. 1883).

Не треба й згадувати, що серед цих поверховних визначень бібліотечного каталогу-інвентаря помилки можливі. Можна сподіватися, що ближче вивчення цього багатства рукописів відкрис не одне цікаве для історії української літературної мови та культури.

Тому що ці бібліотеки не публічні, а їх фонди є приватною власністю Румунської Православної Церкви, то для праці в них вимагається подвійний дозвіл (aprobare pentru studierea manuscriselor): 1) від міністерства культів у Букарешті (Ministerul Cultelor), 2) від митрополита молдавського й сучавського в Ясах (Metropolia Moldovei si Sucevei, Iasi, str. Stefan cel Mare 46). Щоб порозумітися з румунськими монастирськими властями, необхідно знати румунську мову.

Златка Юффу* подає на підставі докладнішого вгляду і врахування ще інших даних загальноково потемовий перегляд 167 драгоміренських рукописів та визначує їх вік та мовну редакцію. Самі рукописи походять з монастирів Молдовиці, Воронец, Путна, Солка, Сучавиці та з церков сіл і міст Вама, Бросківці, св. Миколи в Сучаві, Гаврілешти, Джемень, Серет, Городник Долишній тощо. Вік виникнення окремих рукописів Драгомірної авторка подає подекуди інакший, ніж це подано в машинописнім каталозі бібліотеки монастиря; він у неї інколи інакший у списку на с. 191-95, а дещо інакший у дальшому хронологічному зведенні на с. 196.

* IUFFU ZLATCA, Manuscrisele slave din biblioteca si muzeul manastirii Dragomirna, *Romanoslavica*, XIII, с. 189-202, Bucuresti 1966 (рос. і франц. резюме: Славянские рукописи Библиотеки и Музея монастыря Драгомирна, с. 201-202).

Серед 167 драгомірненських рукописів авторка налічує: а) 123 рукописи середньоболгарської редакції (6 з 14 в.; 2 з 14-15 вв.; 32 з 15 в.; 4 з 15-16 вв.; 63 з 16 в.; 4 з 16-17 вв.; 11 з 17 в.; 1 з 18 в.), б) 22 рукописи середньоболгарської редакції зі східнослов'янськими («руськими») елементами або навпаки (1 з 15 в.; 12 з 16 в.; 3 з 16-17 вв.; 5 з 17 в.; 1 з 18 в.), в) 15 рукописів східнослов'янської («руської») редакції (1 з 17 в.; 7 з 18 в.; 7 з 19 в.), г) 5 рукописів сербської редакції (3 з 14 в.; 1 з 14-15 вв.; 1 з 15 в.). У випадку рукописів груп б-в) ідеться про такі позиції:

б) *Середньоболгарська мовна редакція зі східнослов'янськими елементами й навпаки*: 6 Четвероевангелій з 16 в. (з Руської Молдови чч. 1779/690 і 1800/711; з с. Волоса ч. 1801/712; з с. Костешти ч. 1839/750; чч. 1780/691 і 1787/698); 1 Апостол з 16 в. (ч. 1777/688); 4 Октоїхи (15 в. зі Солки ч. 1829/740; 16 в. чч. 1807/718 і 1888/799; 18 в. з Молдови ч. 1910/821); 2 Тріоди (з 16 в. ч. 1811/722; з 17 в. ч. 1878/789); 2 Катавасієрі (16 в. ч. 1936/1006; 17 в. з Молдови ч. 1938/1008); 2 Пентикостарі (16-17 вв. з Радовець ч. 1825/736; 17 в. ч. 1854/765); 5 Миней (16 в. з Молдови ч. 1874/785; 16-17 вв. з Бросківців ч. 1912/823; 16-17 вв. ч. 1877/788; 17 в. ч. 1868/779 і за місяці травень-червень з Молдови ч. 1783/694);

в) *Східнослов'янська редакція*: 1 Четвероевангеліє з 18 в. (з Бросківців ч. 1820/731); 2 Октоїхи 18 в. (1746 р. ч. 1891/802 і 1764 р. з Драгомірної ч. 1910/821); 1 Тріодь 17 в. (ч. 1879/790); 1 Пентикостар 18 в. (ч. 1834/745); 1 Анфологій з 1837 р. (ч. 1918/830); 1 Акафистар св. Трійці з 1833 р. (ч. 1920/832); 1 Миней 18 в. (ч. 1833/744); 4 збірники (з 1766 р. ч. 1932/1002; 19 в. чч. 1917/829, 1923/835 і 1934/1004); 1 Тактикон Нікона 18 в. (ч. 1812/723); 1 Дзеркало богословія 19 в. (ч. 1889/800); 1 Пом'яник церкви в Брязі з 1829 р. (ч. 1942/1012).

Годі однак беззастережно прийняти загальникові твердження авторки статті лиш про румунських грамотіїв — переписувачів і складачів отаких рукописів середньоболгарської редакції; м. ін. по монастирях південної Буковини перебували і переписували книги теж ченці з українських земель, як от згадуваний Мартин Васевич з Рогатина, переписувач Путнянського Євангелія з 1599 р. а чи Паїсій Величковський у Драгомірній у 18 в. Мабуть, отакого південно-буковинського походження і середньоболгарської мовної редакції відомі рукописні Євангелія 15-17 вв. з усеї Галичини. Опрацювання цих рукописів напевно допоможе виявити роль власної українців при створюванні цієї групи пам'яток середньоболгарської редакції.